

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА
(друга половина ХХ ст.)

Умань – 2016

ББК 81.411

I 25

Історія українського мовознавства (друга половина ХХ ст.): Хрестоматія /
упорядник В. В. Денисюк. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. – 266 с.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Жайворонок В. В.;

доктор філологічних наук, професор Франчук В. Ю.

Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 29 листопада 2000 року).

Пропонована хрестоматія має на меті заповнити прогалину, яка виникла в українському мовознавстві за часів Радянського Союзу, коли видання такого типу включали статті лише трьох українських лінгвістів – О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука. У першій частині хрестоматії вміщені статті, де розглядаються різні аспекти розвитку мови. Розрахована на студентів-філологів, а також усіх, хто цікавиться мовознавством як наукою.

© В. Денисюк, 2016

© ВПЦ «Візаві», 2016

С. П. САМІЙЛЕНКО

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ГАЛУЗІ МОВОЗНАВСТВА*

Самійленко Степан Пилипович (1906–1977) – український мовознавець і педагог, доктор філологічних наук з 1960 р., професор з 1962 р. Закінчив 1930 р. Херсонський ІНО. З 1933 р. у різний час викладав у Полтавському, Луганському і Запорізькому (тут у 1960–1975 рр. завідував кафедрою української мови) педагогічних інститутах. Основні праці: “Нариси з історичної морфології української мови” (ч. 1–2, 1964–1970), статті “Суплетиви української мови” (1961), “Категорія роду” (1965), розділ “Іменник” у книзі “Історія української мови. Морфологія” (1979), співавтор вузівських підручників “Історична граматики української мови” (1957, 1962, 1980), “Порівняльна граматики української і російської мов” (1957, 1961).

Предметом (об’єктом) мовознавства, або лінгвістики (франц. *linguistique*, лат. *lingua* “мова”), або глотології (гр. *glotto* “мова” + *logos* “слово”, “поняття”, “вчення”) є мова. Єдина за своєю матеріальною природою, соціальна за своєю сутністю, різноманітна за своїми функціями, системна за своєю будовою, специфічна за закономірностями свого виникнення і розвитку, мова виступає у величезній кількості конкретних мов¹.

Учені нараховують на земній кулі понад 3000 (за іншими підрахунками – близько 6000) окремих самостійних мов. Немає на земній кулі народу, народності, племені, які б не мали своєї власної мови, а деякі мови використовуються і як засіб спілкування між кількома, а то й багатьма народами, народностями, племенами. Усе це так звані природні, живі мови, які звучать в устах їх носіїв і творців.

Але є історичні відомості про зниклі народи, народності, племена, мови яких засвідчені у пам’ятках письменства, у написах, топонімічних, антропонімічних та інших назвах, а то не засвідчені й зовсім. Це так звані вимерлі, або мертві мови, як-от, наприклад, санскритська, готська, старослов’янська мови, мови скіфів (давнього населення південної частини України), таврів (давнього населення південної частини Кримського півострова), етрусків (одного з найзначніших племен стародавньої Італії), іберів (давнього населення Піренейського півострова).

Не тільки серед мертвих, а й серед живих мов переважну більшість становлять мови усні, безписемні. Безписемні мови заслуговують на вивчення такою ж мірою, як і мови з тривалою книжною традицією. Для кожної з них, як показує досвід національно-культурного будівництва в СРСР, може бути створена писемність, кожна з них здатна стати знаряддям наукової, культурної та художньої творчості.

Від живих і мертвих природних мов істотно відрізняються допоміжні

* Друкується за виданням: Самійленко С. П. Предмет, завдання, галузі мовознавства // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 2.

¹ Див. С. П. Самійленко, Природа, функції і сутність мови, “Українська мова і література в школі”, 1969, № 12, 1970, № 1.

штучні мови, як-от, наприклад, мова есперанто, створена 1887 р. Людвігом Заменгофом, або інтерлінгва, запропонована 1903 р. Джузеппе Пеано. Допоміжні штучні мови – це своєрідний технічний засіб, позбавлений барв природної мови і придатний здебільшого для найпростішої взаємної інформації між мовцями різних національностей.

До мов у наші часи почали відносити і будь-які знакові системи, що мають сукупність елементарних знаків, правила побудови з елементарних знаків, можливих їх комбінацій та правила перетворювання одних комбінацій знаків в інші (системи хімічних формул, логічних обчислювань, коди для машинного перекладу тощо), а також сприймані з позицій і через призму особливостей людської мови певні сигнали тварин. Вивчення немовних знакових систем, як і певних сигналів тварин, звичайно, може мати деяке значення і для глибшого пізнання мовної діяльності людини, але вони не є об'єктом мовознавчої науки.

Мовознавство вивчає лише “людську” мову в усій її своєрідності, складності, різноманітності². У поняття “предмет мовознавства” входить не тільки об'єкт – людська мова, а й виявлені чи виявлювані її ознаки, властивості, закономірності розвитку, прийоми, способи, методи вивчення, витлумачення (часом цілком протилежні) її функції, природи, сутності, а одна з мовознавчих дисциплін – історія мовознавства – має об'єктом дослідження вже не мову, а тривалий процес її наукового вивчення, поступовий процес нагромадження знань про мову й урізноманітнення, вдосконалення методів її наукового досліджування.

Людська мова – це не самокерований кібернетичний механізм, не ланцюг стимулів та реакцій живої істоти, а свідома творча діяльність суспільної істоти, спрямована на встановлення взаємного порозуміння з іншими суспільними істотами. Мова виникає в суспільстві, існує в суспільстві і для суспільства, розвивається, вдосконалюється в суспільстві. Людська мова – це форма виявлення усвідомленого буття, узагальненого відображення дійсності, знаряддя формування й реалізації думки, вираження почуттів та волі, набуття, закріплення й передавання від покоління до покоління здобутків свідомої розумової діяльності, досягнень людського понятійного та образного мислення, людських знань та людського досвіду і, нарешті, одна з найсуттєвіших ознак приналежності людини до певного етнічного колективу.

Адже кожна мова – це і невід'ємна складова частина історії її носія і творця. Мова – не анонімна структура. Мова твориться певним народом. Вона народжується й розвивається разом з народженням і розвитком народу. Мова формується, функціонує, вдосконалюється тільки тому, що задовольняє життєві потреби народу, а коли зникає народ, то відмирає і його мова. Історія будь-якої мови – то виразно й безпосередньо, то зневиразнено й опосередковано – нерозривно пов'язана з історією народу. Зв'язок цей виявляється і в історичній долі народів та їх мов, коли відмирає й сама мова (наприклад, урартська) або оновлюється на основі давньої мертвої мови, і в діапазоні різноманітності

² Пор. В. А. Звегинцев. Что изучает языкознание? – У зб. “Фонетика. Фонология. Грамматика” (до сімдесятиріччя О. О. Реформатського). – М., 1971. – С. 333–345.

суспільних функцій мови, і в типах мовних контактів, і в самій будові мови, особливо в її лексико-фразеологічній та семантичній системах.

Усі мови світу мають найзагальніші структурні властивості, характерні для звукової мови (матеріальність, знаковість, дискретність та інше), але кожна мова має і свої, лише їй притаманні фонематичну, ритмомелодійну, словотворчу, лексико-фразеологічну, семантичну, граматичну та стилістичну системи, свої відповідні норми, єдність функціонування яких зумовлює індивідуальну, неповторну своєрідність будови кожної мови. Своєрідність ця може визначатися і обсягом, глибиною і точністю відтворення узагальненого й закріпленого в мові життєвого досвіду, розмаїтістю і діапазоном властивих певній мові функцій, семантичних та граматичних категорій, їх місцем у суспільному житті мовного колективу, багатством, гнучкістю, досконалістю засобів для передавання найрізноманітнішої інформації, для найадекватнішого вираження думки, чуття та волі людей.

Кожна мова перебуває в стані безперервних змін. Змінюються її функції, її підсистеми, норми, будова. Немає у мові явищ, які не зазнавали б змін. Мова за своєю будовою динамічна. Вона не може функціонувати, не зазнаючи змін. Поліфункціональна за своїм призначенням, нерозривно пов'язана з усіма сферами діяльності людини, мова не може не змінюватись, не може не збагачуватися, не вдосконалюватися. І навіть у мові мертвій завжди виявляються певні риси її постійних змін у минулому, так само, як і в мові живій, не зафіксованій пам'ятками письменства багатьох попередніх століть, завжди встановлюються якісь зміни структурних елементів її будови в далекому минулому і тенденції її майбутнього розвитку. Розвиток живої мови є формою її існування.

Та кожна жива мова весь час не тільки змінюється, а має здатність і зберігатися, бути стабільною. Більше того, мова не могла б виконувати свої функції, коли б вона тільки змінювалася, а не була б одночасно і стабільною, завжди придатною для спілкування, порозуміння між людьми. Основу, кістяк будови мови становлять саме ті її структурні елементи, ті явища, які відзначаються тривалістю, виявляють опір повсякчасним змінам, обмежують, а то й унеможлиблюють їх появу, міцно зцементовують воєдино всі елементи її будови і забезпечують можливість функціонування.

Установлено, наприклад, що в словниковому складі та фразеології, у семантичній системі мова прямо й безпосередньо відбиває зміни в усіх сферах людської діяльності, але у ритмомелодійній та фонематичній системах, у граматичній будові мови об'єктивний світ безпосередньо не відбивається. Різні структурні компоненти мови розвиваються нерівномірно: словниковий склад мови перебуває в стані майже безперервних змін, дуже повільно змінюється основний словниковий фонд, іще повільніше – фонематична, ритмомелодійна системи та граматична будова мови.

Виходить, що жива мова завжди являє собою єдність рухомого і стійкого, мінливого і усталеного, динаміки і статичності. Мовна мінливість і мовна стійкість – взаємопов'язані, співвідносні властивості мови. І на ці властивості не можна не зважати ні тоді, коли аналізується мова як “готовий” продукт діяльності чи

як діяльність, ні тоді, коли розчленовують мовну діяльність на мову і мовлення, ні тоді, коли досліджують мову в її наявному (звичайно, сучасному) стані та в її історії, ні тоді, коли розв'язують одну з найскладніших проблем мовознавчої науки – проблему мовного розвитку.

У проблемі мовного розвитку далеко більше питань, що мають дискусійний характер і вимагають додаткових наукових пошуків, аніж питань, на які мовознавцями вже знайдено однозначні відповіді. Немає одностайної відповіді навіть на питання про те, що ж слід розуміти під поняттям розвитку мови. Легко декларувати, проголошувати, що мови змінюються, розвиваються, вдосконалюються, але надто важко схарактеризувати природу мовних змін, визначити основні їх форми, типи, встановити причини мовних змін, взаємозв'язки між ними, виявляти процеси розгортання, збагачення, вдосконалення мов, ознаки їх поступу тощо. Адже навряд чи можна в усьому і беззастережно погодитись, наприклад, із тим, нібито діяхронічні зміни мають частковий і випадковий характер, не становлячи системи, нібито розвиток мови не має стосунку до поняття прогресу, нібито розвиток мови, безперервний і стихійний, загадковий і нерівномірний, не піддається контролю й плануванню. Від таких тверджень лише один крок до висновків, що в мові є лише величезна кількість визначень, правил і не менша кількість винятків із них, що у мовних явищах, процесах панують безладдя, свавілля, хаос, що історія мови – це лише старанно призбирані і вправно вишикувані мовні факти, мовні зміни у їх хронологічній послідовності.

Ще О. Потебня історико-генетичний підхід до вивчення граматичних явищ міг майстерно поєднувати з виявленням прогресивних тенденцій у розвиткові слов'янських та інших індоєвропейських мов, а І. Бодуен де Куртене справедливо вважав, що “Мовознавство, як наука індуктивна, 1) узагальнює явища мови і 2) відшукує сили, що діють у мові, і закони, за якими здійснюється їх розвиток, їх життя”³. Тим-то й сучасні мовознавці (О. Єсперсен, Ж. Вандрієс, Є. Поливанов, Л. Булаховський, Е. Косеріу, В. Жирмунський, Б. Серебренников, Р. Будагов та ін.) вже розчленовують загальну проблему мовного розвитку на кілька складових її частин, прагнучи виявити і в ній наявність певних закономірностей.

Жива мова є завжди творчою діяльністю і того, хто говорить, і того, хто слухає, сприймає живе мовлення. Процес взаємного мовного спілкування, порозуміння має цілком усвідомлений і вольовий характер, але кожна із закономірностей розвитку мови не витворюється навмисно, не зумовлюється наперед окреслюваними завданнями мовців, а є об'єктивною, хоч у процесах формування і розвитку мов (передусім літературних) досить відчутною, вагомою може бути і свідомо творчість суспільства, спрямована на вноормування, вдосконалення писемної мови.

Наявність об'єктивних внутрішніх закономірностей розвитку мови визначається, головним чином, особливостями її природи, будови і функціонування.

³ И. А. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т. I, М., 1963, стор. 55.

Серед цих закономірностей можна виділити, по-перше, закономірності, що властиві не тільки мові, а й багатьом іншим явищам дійсності (наприклад, поступове нагромадження елементів нової якості і відмирання елементів старої якості, використання елементів старої якості в нових для них функціях, перехід кількісних змін у якісні);

по-друге, закономірності, що діють у всіх без винятку мовах світу на всіх етапах їх розвитку (наприклад, наявність плану “вираження” і плану “змісту”, єдність мінливості і стійкості мови, нерівномірність темпів розвитку окремих структурних компонентів мови);

по-третє, закономірності, що виявляються у межах мов однакової типологічної будови (наприклад, наявність однозначних афіксів, що приєднуються до невідмінюваних слів або коренів у мовах аглютинативних; наявність явищ фузії у мовах флективних);

по-четверте, закономірності, що виявляються у споріднених між собою мовах (закон германського пересунення проривних приголосних, закон відкритого складу в слов'янських мовах, закон гармонізацій приголосних у мовах тюркських);

по-п'яте, закономірності, що виявляються в окремих мовах (збереження носових голосних у мові польській, зміна етимологічних *o* та *e* в новозакритих складах в *i* в мові українській, зміна давнього *ʃ* в *i* в українській мові).

Деякі з цих закономірностей діють протягом усієї історії звукової мови, інші – лише в певні періоди існування мов чи окремої мови. Проте всі закономірності органічно поєднані між собою і підпорядковані загальним закономірностям розвитку мови як своєрідного суспільного явища.

Неодмінною передумовою виявлення лінгвістичних закономірностей є попереднє старанне вивчення живого мовлення, живих говірок, пам'яток письменства (якщо вони є), топоніміки, ономастики, взаємозв'язків з іншими спорідненими (часом і неспорідненими) мовами, вивчення всіх структурних компонентів усіх живих і мертвих, літературних і безписемних, розвинутих і відсталих мов у їх сучасному стані і в їх історії.

Виразом постійної взаємозалежності і взаємозумовленості мовних явищ, відображення об'єктивних закономірностей формування і розвитку мов у їх різноманітності і єдності є мовознавчі закони. За словами К. Маркса, “...хоч найбільш розвинуті мови мають закони і визначення, спільні з найменш розвинутими, але саме відміна від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток”⁴.

Основним, провідним завданням мовознавства і є виявлення, встановлення законів природи, будови, функціонування, формування та розвитку мов, їх наукова характеристика, визначення ролі мови в усіх сферах діяльності людини, суспільства для задоволення потреб життєвої практики народів.

Сучасне мовознавство вже не є тією наукою, якою воно було ще півстоліття тому. Виразно окреслюються в наш час три взаємозв'язані між собою процеси: посилення ролі мовознавства в системі наук, формування нових

⁴ К. Маркс. До критики політичної економії, К., 1964, стор. 176.

галузей, нових розділів, нових мовознавчих дисциплін, інтенсивне досліджування мови, мовних явищ іншими – і гуманітарними, і природничими, і математичними, й технічними науками.

Сучасне мовознавство – це вже досить розгалужена система наукових знань. Виділяються, групуються галузі, розділи мовознавства і мовознавчі дисципліни залежно від об'єкту, мети, аспектів, завдань і методів досліджування мовних явищ.

Наука про мову розгалужується, передусім, на мовознавство практичне, або прикладне, і мовознавство теоретичне.

Прикладне мовознавство обіймає галузь такого досліджування окремих мов, яке має на меті задоволення педагогічних потреб навчання рідної мови, допомогу в оволодінні іноземною мовою, впорядкування і засвоєння термінології певної ділянки знань або виробництва. Буквар, правила правопису, правила літературної вимови, підручник рідної чи іноземної мови, довідник із правопису чи орфоєпії, посібник із граматики, стилістики, різні типи одномовних, двомовних чи багатомовних словників – така типова продукція прикладного мовознавства. А щоб належно оцінити суспільну вагомість продукції прикладного мовознавства, досить визначити її роль на конкретних фактах з історії формування літературних мов окремих народів.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції перед мовами всіх народів, народностей, племен колишньої царської Росії виникли нові завдання – бути повноцінним і досконалим засобом, щоб найточніше і найдосконаліше обслуговувати всі ділянки виробничо-матеріального, державно-політичного, культурно-освітнього життя, потреби науки і мистецтва.

Така проблема виникла не тільки перед мовами народностей, що понад 50 років тому, животіючи під гнітом царизму, не могли похвалитися навіть букварем, рідною мовою укладеним, а й перед мовами тих народів, писемність яких мала культовий характер, а народні думи та сподівання втілювалися у багатовікових неперевершених за стилістичною відточеністю зразках усної народної творчості. Така проблема стала і перед мовами, які вже мали тривалу книжну традицію, але напередодні Жовтня були обмежені царизмом рамками хатнього вжитку і, здебільшого, лише в художній літературі красувалися своєю гнучкістю, гармонійністю, багатством виражальних засобів.

Вітчизняне мовознавство, незважаючи на наявність видатних учених у складі московської лінгвістичної школи П. Фортунатова, казанської (петербурзької) – І. Бодуена де Куртене, харківської – О. Потебні, видатних знавців індоєвропейських, кавказьких, тюркських, угро-фінських, монгольських та інших мов, не спроможне було відразу ж задовольнити нові суспільні вимоги до мовознавчої науки, поставлені Жовтневою революцією, не спроможне було відразу ж розв'язати цілу низку теоретичних проблем і практичних завдань, які раніше ніколи не виникали і в умовах колишньої царської Росії – цієї “тюрми народів” – не могли й виникнути.

Основна маса населення колишньої царської Росії була неписьменною. Єдиною державною мовою була мова російська. Мови багатьох “інородців”, як офіційно презирливо називали в дореволюційній Росії всіх людей неросійської

національності, існували у вигляді лише усного, розмовно-побутового мовлення. Потрібно було, виходячи з настанов В. І. Леніна в національному питанні, створювати нові літературні мови.

Треба було старанно вивчати живе мовлення всіх народів, народностей, племен СРСР, дбайливо призбирувати й групувати мовні факти, ґрунтовно аналізувати численні й різноманітні мовні явища, процеси, щоб на підставі зібраного й проаналізованого фактичного матеріалу науково визначити фонематичні, ритмомелодійні, словотворчі, лексико-фразеологічні, семантичні, граматичні й стилістичні системи мов народів Радянського Союзу, створювати алфавіти для 50-ти раніше безписемних мов, реформувати старі алфавіти і правописні системи, формулювати правила вимови звуків та їх сполучень, укладати шкільні й наукові граматики, термінологічні й перекладні словники, забезпечувати видання рідною мовою найрізноманітніших підручників, посібників, довідників, наукових розвідок і художніх творів.

Історія світової науки про мову ще не знала такої грандіозної за своїми масштабами праці, яку в небачене короткі строки здійснили мовознавці Радянського Союзу. Значні й незаперечні наслідки наукового вивчення мов народів, народностей СРСР радянськими вченими, впровадження в практику національно-культурного будівництва надбань мовознавчої науки є одночасно і безпосереднім вкладом радянських лінгвістів у справу освіти, науки, культури і мистецтва народів Країни Рад.

Щоб створити навіть алфавіти для безписемних мов, у багатьох випадках радянським мовознавцям доводилося визначати провідний діалект формованої літературної мови, її фонематичну систему, своєрідності її граматичної будови та словникового складу. Адже буквар, читанка, підручник рідної мови, підручник з арифметики, природознавства – навіть ці перші книжки, з яких починала свій розвиток писемність раніше розмовно-побутових мов, уже вимагали укладання хоча б невеличких спочатку номенклатурних і термінологічних словничків.

Якими ж мали бути правила вимови, правопису, граматики і словники формованої літературної мови? Відповіді на ці питання ховалися не тільки в старанному аналізі живого мовлення, а й у методах його вивчення, в узагальненні практичного досвіду, в теоретичних основах мовознавчої науки. Розв'язання практичних завдань формування літературних мов спричинялося до розвитку мовознавчої теорії.

У таких розвідках, як “Советское языкознание за 50 лет” (М., 1967), “Теоретические проблемы советского языкознания” (М., 1968), “Мовознавство на Україні за п'ятдесят років” (К., 1967) та інших, стисло підсумовано основні надбання радянського мовознавства за півсторіччя і чітко окреслено деякі з найістотніших його і практичних завдань, зокрема завдання піднесення культури мов населення СРСР.

Проблема створення літературних мов народів, народностей, племен усіх континентів – одна з найпекучіших проблем сучасності. Над деякими мовознавцями капіталістичного світу все ще тяжить давня колонізаторська концепція, за якою всі мови поділяються на “вищі”, нібито здатні бути для всіх

людей всеосяжним засобом спілкування, освіти, науки, техніки, культури, мистецтва, і мови “нижчі”, нібито не спроможні до узагальнень, до вдосконалення, до розвитку, нібито приречені на примітивне животіння, на поступове відмирання. У явній чи прихованій формі одне з найелементарніших прав кожної людини – право говорити, вчитися, творити рідною мовою – за рубежем часто ще й тепер обмежується, зневажається, зазнає осуду, дискримінації.

А тим часом саме в нашу епоху, коли вже майже вся Азія і Африка скинули ярмо колоніального рабства, коли народи здобули або здобувають державну незалежність, вікова відсталість звільнених від колоніально-національного гноблення народів і народностей не може бути подолана без витворення нових писемно-літературних мов, зрозумілих і близьких трудящим, без організації освіти, навчання рідною мовою, а не мовами колишніх колонізаторів. Про реальні можливості здійснення такого завдання свідчать перші успіхи, наприклад, африканських народів. Уже створено алфавіти для шести національностей Гвінейської республіки, розроблено принципи єдиної писемності народів республіки Нігер, за дорученням ЮНЕСКО група лінгвістів створила алфавіт для шести західноафриканських мов та ін.

А скільки ж потрібно ще мовознавцям попрацювати, щоб усі діти Землі мали побудовані на основі сучасної науки букварі, читанки, підручники рідної мови, підручники з математики, природознавства, суспільствознавства, щоб науково була схарактеризована будова мов народів, народностей, племен усіх куточків Землі, щоб мовознавство могло виконати покладені на нього людством величні наукові й культурні завдання.

Говорячи про прикладне мовознавство, не можна не згадати про участь мовознавців у науковій розробці й таких проблем, як, наприклад, проблема машинного перекладу, машинного розпізнавання усного мовлення, автоматичного кодування, автоматичного анотування текстів тощо.

До останніх десятиріч мовознавство вивчало мови природні (зрідка допоміжні). Людина ↔ людина ↔ людина – такий схематичний механізм здійснення функцій мови у спілкуванні між людьми. Таким лишився цей механізм і після винайдення технічних засобів збереження тривалості мовлення (грамофонні пластинки, магнітофони) і забезпечення далекосяжності мовлення (телефон, радіо, телебачення).

Науково-технічна революція зумовила виникнення зовсім нових, раніше невідомих видів використання мови, механізм здійснення функцій якої схематично можна подати так:

людина ↔ машина ↔ людина

або людина ↔ машина ↔ істота (скажімо, на якійсь іншій планеті). Технічне розв’язання процесів перетворення системи мовних знаків у якісь інші системи знаків, проблем автоматичного перекладу з однієї мови на іншу за допомогою електронно-обчислювальних машин, автоматичне реферування науково-технічних текстів за допомогою машин спричинилося до нових вимог у теоретичному аналізі будови і природних мов, їх функціонування.

Загальні принципи наукового досліджування мови як специфічного

суспільного явища визначає мовознавство теоретичне.

Теоретичне мовознавство традиційно поділяється на мовознавство описове, мовознавство історичне, мовознавство порівняльно-історичне, мовознавство типологічне і мовознавство загальне.

Мовознавство описове (синхронічне, дескриптивне) виявляє, досліджує ті явища, закономірності, які існують або існували в окремій мові за однієї якоїсь епохи, у мовах живих – найчастіше за сучасної епохи. Вивчення живого мовлення, говірок певної живої мови, вивчення окремих підсистем мови, опис її різних стилів, жанрів, опис мови пам'яток певної доби – все це приклади того, що досліджує описове мовознавство.

Мовознавство історичне (діахронічне, еволюційне) “досліджує весь розвиток тієї чи іншої мови, відколи вона стає відома з пам'яток письменства і наскільки можна простежити генезис її в безписемному її минулому аж до останнього стану, в якому вона перебувала або перебуває”⁵. Вивчаючи історичні зміни в усіх структурних компонентах мови і те стійке, що тривало зберігається в мові, історичне мовознавство чи не найбільшою мірою допомагає встановлювати внутрішні закономірності розвитку мови, процеси її розгортання, збагачення і вдосконалення.

Мовознавство порівняльно-історичне, або просто порівняльне (компаративістика) досліджує історичний процес формування й розвитку не однієї якоїсь мови, а всіх споріднених між собою мов, наприклад слов'янських, германських, романських та ін. Порівняльно-історичне мовознавство дає можливість установлювати закономірності розвитку споріднених мов і в незадокументований період їх існування⁶.

Мовознавство типологічне досліджує спільні і відмінні риси в будові мов (незалежно від їх генетичної спорідненості та хронологічних меж їх існування) з метою виявлення таких явищ, які є спільними для всіх мов або ж для певних груп мов і можуть бути підставою для структурної класифікації мов.

Загальне мовознавство досліджує не одну окрему мову, навіть не групи споріднених чи типологічне близьких між собою мов, а мову як певне суспільне явище у його сучасному стані, виникненні та розвитку. Що являє собою мова як специфічне суспільне явище, які її функції, як пов'язана мова з мисленням, із суспільством, які стоять перед мовознавством завдання, за допомогою яких прийомів, способів, методів найдоцільніше виявляти, встановлювати мовознавчі закони, які існують галузі, розділи, окремі мовознавчі дисципліни і як вони взаємопов'язані між собою, яке місце мовознавства в системі наук – такі основні проблеми, що їх розв'язує загальне мовознавство. За своєю проблематикою загальне мовознавство великою мірою збігається із не у всьому чітко окресленою, визначеною мовознавчою дисципліною, що має назву філософії мови⁷, і так званою металінгвістикою.

Немає потреби, мабуть, спеціально доводити тут, що мовознавство

⁵ М. Я. Калинович, Вступ до мовознавства, вип. перший, Київ-Львів, 1947, стор. 10.

⁶ Пор. А. О. Білецький, Важливі проблеми сучасного мовознавства, журн. «Українська мова і література в школі», 1971, № 9, стор. 24–25.

⁷ Пор., наприклад, О. Есперсен, Філософія граматики, М., 1958.

теоретичне і мовознавство практичне, як і окремі галузі теоретичного мовознавства, тісно між собою взаємопов'язані: у цьому легко переконатися і на наведеному вище прикладі формування мов Радянського Союзу. Взаємозв'язок між собою всіх галузей мовознавства, зумовлений своєрідністю мови як суспільного явища, є єдино можливим шляхом позитивних надбань мовознавчих науково-дослідних пошуків.

Установлено, що різноманітні зміни у функціонуванні, вживанні, будові мови зумовлюються двома основними групами факторів – зовнішніми і внутрішніми. Причинні зв'язки між мовою і фактами суспільного життя, етнічними, історичними, географічними та іншими явищами спеціально досліджує соціолінгвістика (соціальна лінгвістика)⁸, або так звана зовнішня лінгвістика (екстралінгвістика, макролінгвістика), тим часом як так звана внутрішня лінгвістика (мікролінгвістика) найголовнішу увагу зосереджує на досліджуванні системних відносин у межах загальної будови мови.

Поділ мовознавства на мовознавство зовнішнє і мовознавство внутрішнє не в усьому точний, бо ж мова не існує у вигляді якоїсь автономної структури поза часом і простором, поза суспільством. Навряд чи можна науково схарактеризувати, наприклад, семантичні зміни в будь-якій із літературних мов народів Радянського Союзу повоєнної епохи, якщо не зважати на зміни, викликані соціальними перетвореннями в житті всіх націй і народностей СРСР і наслідками їх міжмовного контактування. І все ж, кожна мова розвивається за властивими їй внутрішніми закономірностями, зберігає відносну самостійність розвитку своєї системи⁹, і для точного, виразного, досконалого вивчення своєрідностей певних груп мовних явищ розмежування зовнішніх і внутрішніх факторів у мовному розвитку є не тільки корисним, а й потрібним.

Саме ці мотиви – прагнення дошукуватися своєрідностей досліджуваного об'єкта – є підставою для виділення лінгвістики синхронічної (грецьк. *syn* “разом” + *chronos* “час”), або статичної, описової, дескриптивної; лінгвістики діахронічної (грецьк. *dia* “через”, “крізь” + *chronos*), або динамічної, історичної, еволюційної; лінгвістики антропологічної (грецьк. *anthropos* “людина” + *logos*), що вивчає мови безписемних народностей, племен, лінгвістики ареальної (лат. *prae* “між” + *lingua*), що вивчає мовні ареали, простори поширення мовних явищ, особливостей; інтерлінгвістики (лат. *inter* “між” + *lingua*), предметом якої є питання побудови і функціонування допоміжних штучних мов; криптології (грецьк. *kryptos* “таємний” + *logos*), що вивчає таємні мови, їх побудови і способи розшифрування.

Різновидами загальної науки про мову зрідка можуть бути і назви окремих напрямів, шкіл в історії мовознавства, як-от, наприклад, неолінгвістика, етнолінгвістика, структуральна лінгвістика, яфетидологія та ін.

Об'єктом мовознавчих студій найчастіше бувають окремі мови або ж певні групи мов. Звідси такі назви-терміни, як-от, наприклад, болгаристика, об'єктом якої є болгарська мова, полоністика, що вивчає польську мову, славістика –

⁸ Пор., наприклад, збірники «Язык и общество», М., 1968; «Вопросы социальной лингвистики», Л., 1969.

⁹ Пор., Б. А. Серебрянников, Об относительной самостоятельности развития системы языка, М., 1968.

слов'янські, германістика – германські, індоєвропейська – індоєвропейські мови.

У теоретичних мовознавчих розвідках, у практиці дослідження конкретних мов більш-менш чітко сформувалися не тільки певні галузі, а й певні розділи мовознавства та окремі мовознавчі дисципліни. Групування, класифікація розділів мовознавства і окремих мовознавчих дисциплін ґрунтується так само на внутрішньому розмежуванні основних структурних компонентів мовної будови, на тому, що кожна мова є система систем (підсистем) і кожна з цих систем (підсистем) досліджує окрема мовознавча дисципліна, а то й кілька мовознавчих дисциплін.

Звукова мова, як показує її назва, складається із звуків. Кожен конкретний мовний звук – це явище фізичне, яке має свою фізично-акустичну характеристику (силу, висоту, тривалість, тембр тощо). Кожен конкретний звук виникає внаслідок артикуляції (роботи мовних органів), відмінної від інших артикуляцій. За допомогою мовного апарата людина може творити безліч звуків та їх відтінків. Але будь-яка мова використовує порівняно невелику кількість звуків-фонем, що мають істотні функції в її будові, лінійно розташовуються у мовленнєвому потоці одна за одною і характеризуються певними розрізнявальними ознаками (скажімо, дзвінкістю і глухістю у прикладах типу *газ* і *гас*, *під* і *пит*, *бити* і *пити*, *жити* і *шити*). Ці ознаки, що далі вже не членуються на дрібніші елементи, і становлять межу лінгвістичного аналізу звукового складу мови.

Матеріальну субстанцію мови – звуки, звукові засоби людської мови в усіх їх виявах, функціях, змінах вивчає фонематика (грецьк. *phonema* “звук”), що складається з двох нерозривно пов'язаних між собою розділів – фонології, яка досліджує фонематику, їх ознаки, функції, фонематичні системи, закономірності їх уживання і змін, і фонетики, що досліджує процеси творення, передавання і сприймання мовних звуків, їх акустичні, артикуляційні та перцептивні властивості. Фонологія і фонетика є нерозривними і неодмінними розділами єдиного вчення про звуковий склад людської мови (фонематику) тому, що природа і функції мовних звуків невіддільні, що звуки виступають у мові як матеріальний засіб вираження найрізноманітніших лексичних і граматичних значень. А вже залежно від мети, аспектів, частково і методів досліджування звукового складу мов розрізняють фонематику загальну і часткову, описову, експериментальну, історичну, порівняльно-історичну, порівняльну, типологічну.

Вивчення фонематики має важливе значення і для теоретичного вивчення будови мови, і для розв'язання багатьох практичних завдань, зокрема для встановлення норм правильної літературної вимови, або орфоєпії (грецьк. *orthos* “прямий”, “правильний” + *epos* “мовлення”), та правил правопису, або орфографії (грецьк. *orthos* + *grapho* “пишу”).

Фонематичні мовні одиниці звичайно поділяються на сегментні (лінійні) і суперсегментні (надлінійні). Деяку підставу для такого розмежування основних фонологічних (фонетичних) одиниць давали висновки із послідовного членування (сегментування) мовленнєвого потоку на такі його частини

(сегменти), які або вживалися самі по собі, розташовувалися одна за одною і входили до фонематичної підсистеми мови (фонем), або ж являли собою сполучення фонем (склад – такт – ритмічна група), мали якісь додаткові ознаки (тон, сила, мелодика, ритм, інтенсивність, темп тощо) і входили до ритмомелодійної або просодичної підсистеми мови.

Називати ці додаткові засоби, ознаки суперсегментними, мабуть, і не можна, бо вони не надбудовуються над лінійними елементами мовленнєвого потоку, а зливаються воедино з матеріальною оболонкою мовних одиниць і поза ними не можуть бути виявлені, не можуть функціонувати, як-от, наприклад, наголос або інтонація, але всі вони відіграють істотну роль у поєднанні між собою фонем, у складовій і акцентуаційно-ритмічній структурі мовлення, у створенні ритмомелодійної підсистеми мови¹⁰.

У мовознавстві вже є вчення про природу, особливості, системи наголошування слів – акцентологія (лат. *accentus* “наголос” + *logos*) вчення про закономірності, засоби і способи ритмічної побудови мови – ритміка (грецьк. *rhythmos* “рівномірне чергування”), але тільки-но починають остаточно формуватися складотвір – вчення про склад (умови складотворення, типи складів, їх будова, розташування у словах, принципи складоподілу та ін.) і вчення про інтонацію (засоби, будова, типи, функції тощо). Не зовсім вдалий термін паралінгвістика (грецьк. *para* “біля” і лат. *lingua*) для позначення вчення про такі звукові явища, які властиві мовленню або перебувають поза межами фонологічної системи (діапазон модуляції голосу, характер пауз тощо), як і термін просодія (грецьк. *prosodia* “приспів”, “наголос”) для позначення наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів у мовленні, не окреслюють точно всіх “суперсегментних” явищ.

І фонем, і, сказати б, просодеми самі по собі нічого не означають, вони є лише складовими елементами мовної субстанції, засобами плану вираження, своєрідним будівельним матеріалом для словотворення, лексики, семантики, граматики, стилістики.

Із фонем будуються морфемі – структурно-значущі частини слів (префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії), із морфем – слова. Слово – це вже найкоротша мовна одиниця, самодостатня, самостійна за своїм значенням та формою. Самодостатність, самостійність слова виявляється в тому, що воно співвідносне з певним об'єктом дійсності, має граматичну форму, свій наголос, здатність міняти своє місце у фразі і має своє окреме зображення на письмі¹¹. Тим-то слово є об'єктом і словотвору, і лексикології, і морфології, і фонетики, і семасіології.

Безперервний розвиток суспільного життя, виробництва, науки, техніки, культури, мистецтва, потреба в оформленні нових понять, у нових образах і виразових засобах зумовлюють постійне поповнення словникового складу мови. Можливість необмеженого збагачення словникового складу мови,

¹⁰ Пор. Н. Д. Арутюнова, О фонетической организации языка и иерархии его грамматических единиц (Збірн. “Фонетика. Фонологія. Грамматика”, М., 1971, стор. 26–33), а також С. Д. Кацнельсон, Фонемы, синдемы и «промежуточные» образования (Там же, стор. 136–142).

¹¹ М. Я. Калинович, Поняття окремого слова («Мовознавство», №6, 1935).

необмеженого творення нових слів і вираження найрізноманітніших відтінків у їх значеннях та емоційного забарвлення забезпечується в кожній мові здебільшого за допомогою властивих їй словотворчих засобів, способів. До недавнього часу процеси словотворення розглядалися майже виключно в лексикології та морфології, і тільки за останні десятиліття вчення про словотвір¹², або дериватологія (лат. *derivatos* “відведення”, “відгалуження” + *logos*), сформувалося остаточно в самостійну мовознавчу дисципліну із своїм об’єктом, завданнями та методами досліджування словотворчої системи однієї мови та мовних груп як у синхронному, так і діахронному, порівняльно-історичному та структурно-типологічному аспектах¹³. Дериватологія стоїть нібито на межі між лексикологією і граматику.

Лексикологія (грецьк. *lexikos* “словесний” **В** *lexis* “слово”, “вираз”, “зворот” + *logos*) – розділ мовознавчої науки про словниковий склад мови, про всі вживані у ній слова. Слова ці можуть бути різні за значенням, за походженням, за сферою вживання, за стилістичними особливостями тощо. З цього погляду і розрізняють лексикологію описову, історичну, порівняльну, порівняльно-історичну.

Глибше, старанніше вивчення словникового складу мови спричинилося, однак, до того, що не тільки в межах лексикології як розділу мовознавчої науки, а й у межах усієї науки про мову вже сформувалися або ж інтенсивно починають формуватися й інші мовознавчі, дисципліни, що досліджують словниковий склад мови. Так, крім лексикології, основним об’єктом якої є склад лексики, виділилися вже як самостійні мовознавчі дисципліни фразеологія, семасіологія, ономатологія, етимологія, лексикографія.

Фразеологія (грецьк. *phrasis* “вираз”, “вислів”, “зворот” + *logos*), або ідіоматика (грецьк. *idioma* “особлива властивість”, “своєрідний зворот”) – вчення про фразеологічні сполучення, усталені звороти, ідіоми, закономірності їх уживання та творення (пор., наприклад, українські *мати на увазі*, *гріти руки*, *пекти раки*, *байдики бити*). Термін фразеологія часто вживається також на позначення сукупності ідіом певної мови (*російська фразеологія*, *французька фразеологія*).

Семасіологія (грецьк. *semasia* “позначення” + *logos*) – вчення про значення, їх природу, типи, види, закономірності зміни значень; і трохи застаріла вже назва цього вчення – семантика (грецьк. *semantikos* “знаковий” **В** *sema* “знак”) – термін, частіше вживаний як синонім словосполучення *значення слова*. Зрідка термін семасіологія (сематологія, сигніфіка) вживається і для позначення розділу мовознавства, що досліджує значення (зміст) мовних одиниць, смисловий (концептуальний) бік мови, протиставлюваний чуттєво сприйманому її звуковому чи графічному оформленню. Близькою до семасіології за своїми завданнями є ономасіологія, об’єктом якої є принципи й закономірності позначення, називання, номінації.

Ономатологія (грецьк. *onoma* “ім’я + *logos*) – вчення про власні імена

¹² Пор.: Е. С. Кубрякова, Что такое словообразование, М., 1965.

¹³ І. І. Ковалик, Важливі проблеми вчення про словотвір (журн. “Українська мова і література в школі”, 1970, № 10, № 11).

людей; антропоніміка (грецьк. anthropos “людина” + onoma); народів, народностей, племен – етніміка (грецьк. ethnos “народ” + onoma); географічних об’єктів – топоніміка (грецьк. topos “місце” + onoma).

Етимологія (грецьк. etymon “істинне”, “основне”, “початкове значення” + logos) – вчення про походження, первісне значення і первісну будову слів; зрідка – вчення про будову мовних одиниць (на відміну від їх сполучуваності); у дореволюційному вітчизняному мовознавстві термін етимологія вживався ще для позначення фонетики і морфології у шкільній граматиці.

Лексикографія (грецьк. lexikos “словесний” **Β** lexis “слово” + grapho “пишу”) – вчення про способи систематизації, опису словникового складу мови, про типи, види, принципи та методику укладання словників. Вживається цей термін також на позначення сукупності словників певної мови (*українська лексикографія, англійська лексикографія*).

Поважне місце серед мовознавчих дисциплін посідає граматика (грецьк. grammatike **Β** gramma “писемний знак”, “літера”) – наука про граматичну будову мови. Вживається термін граматика і для позначення граматичної будови мови, і для позначення підручної книжки, що подає граматичні правила однієї якоїсь мови або групи мов.

Граматику як науку про граматичну будову мови поділяється на взаємопов’язані, але самостійні розділи – морфологію і синтаксис. Морфологія (грецьк. morphē “форма” + logos) – вчення про будову слова, граматичні категорії, словозміну, парадигматику; синтаксис (грецьк. syntaxis “складення”) – вчення про будову словосполучень, речень.

Є кілька основних видів граматики:

а) граматика описова (дескриптивна, синхронна), що описує граматичну будову мови певного етапу її розвитку, в тому числі й закони, правила граматичні усно-розмовного, а то й говіркового мовлення;

б) граматика історична (діахронічна, еволюційна), що вивчає історичні зміни в граматичній системі мови протягом усього періоду її існування;

в) граматика порівняльно-історична (порівняльна), що досліджує паралельний розвиток граматичної будови двох чи кількох споріднених між собою мов;

г) граматика зіставлювальна (типологічна, універсальна), що досліджує спільні та відмінні структурні риси в граматичній будові мов, незалежно від їх генетичних взаємозв’язків.

З інших міркувань виділяються граматика нормативна, або шкільна, або академічна (“зразкова”, схвалена основною науковою організацією країни), граматика логічна (побудована на засадах формальної логіки), граматика антична (створена античними філологами), граматика породжуюча, що досліджує процеси функціонування мови шляхом встановлення набору правил побудови (“породження”) моделей структури і штучного, “механіко-математичного” їх відтворення.

У межах літературної мови існують різні її стилі, жанри. Розділ мовознавства, що досліджує мовні стилі, жанри, їх призначення, стилістичні засоби мови, стилістичну підсистему мови, називається стилістикою (франц.

stylistique **В** грецьк. *stylos* – паличка для письма на вощаних дощечках у давніх греків). Розрізняють стилістику описову, історичну, порівняльну, типологічну. Точніша назва дисципліни – лінгвостилістика.

Отже, кожна з підсистем мови (фонематичну, ритмомелодійну, словотворчу, лексико-фразеологічну, семантичну, морфологічну, синтаксичну, стилістичну) вивчає одна, а то й кілька мовознавчих дисциплін, але онтологічне, в самій природі мови окремі підсистеми мови, окремі структурні елементи мови функціонують не ізольовано від інших структурних елементів, а всі підсистеми сприймаються, розпізнаються, функціонують комплексно та одночасно і тільки в межах єдиного цілого – мови.

Мовознавство вивчає не тільки літературні, стандартні мови, а й живі говори, діалекти. Наука про місцеві, або територіальні говори, діалекти називається діалектологією (грецьк. *dialektos* “розмова”, “говор” + *logos*). Якщо діалектологія зосереджує основну увагу не на територіальних, а на соціальних особливостях живого мовлення, то вона має тоді назву соціальної діалектології. Розрізняють діалектологію описову, що вивчає територіальні та соціальні діалекти живої мови певної доби, і діалектологію історичну, що досліджує народну мову в змінності її говіркових утворень.

Розділом діалектології є діалектографія (грецьк. *dialektos* + *grapho*) – вчення про принципи, методи, способи вивчення говорів, діалектів. Різновидом діалектографії є лінгвогеографія (лінгвістична географія), що ставить своїм завданням картографування окремих говіркових явищ, укладання діалектологічних карт і цілих діалектологічних атласів, які ілюструють поширення певних говіркових рис на території, тієї чи іншої мови.

Не можна не вказати, нарешті, на такі важливі розділи науки про мову, як: граматиологія (грецьк. *gramma* “літера” + *logos*) – вчення про походження, основні етапи розвитку, основні типи письма; глотогонія (грецьк. *glotta* “мова” + *gone, gonos* “породження”) – вчення про походження і розвиток мови; історія мовознавства – історія науки про мову¹⁴.

Отже, сучасне мовознавство – це вже наука, що має кілька галузей, розділів, окремих мовознавчих дисциплін. Більше того, за останні десятиліття відгалужуються, формуються все нові й нові мовознавчі дисципліни. Так, майже на наших очах і здебільшого на слов’янському та романському мовному матеріалі сформувалася дериватологія. Нещодавно з історичної лексикології почала вичленовуватися глотохронологія, яка за допомогою статистичного методу прагне визначити час виникнення окремих прошарків лексики і моделей їх співвідношення в межах певної мовної групи. Тільки недавно почала створюватися морфонологія, що досліджує взаємозв’язки між фонологією і морфологією, особливості фонологічних протиставлень для вираження морфологічних відмінностей, фонологічну будову морфем. Багато уваги приділяють у наш час мовознавці різних країн проблемам усного мовлення, а у

¹⁴ Порівняйте такі цікаві з цього погляду праці останнього часу, як: М. М. Березин, *Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.)*, М., 1968; А. А. Реформатский, *Из истории отечественной фонологии*, М., 1970; Йоргу Йордану, *Романское языкознание. Историческое развитие, течения, методы*, М., 1971, та ін.

зв'язку з цим починає формуватися *лалетика* – вчення про усне мовлення, закономірності його будови і функціонування.

Прикро, але факт: у зв'язку з бурхливим розвитком мовознавства за останні 50–70 років, посиленням уваги інших наук до мовознавчих проблем, наявністю великої кількості напрямів, шкіл у мовознавстві, його термінологія і номенклатура є надто невпорядкованими, а в багатьох випадках навіть непослідовними. Впровадженням так званої ало-емічної термінології проблема ця, звичайно, ще не розв'язується. Ема – це структурний елемент, тип, структурна мовна одиниця, позначувана суфіксом *-ем-* у складі таких термінів, як: *фонема, графема, морфема, семема* і под. Ало – це префікс, уживаний для позначення різновиду, варіанта, конкретної еми: алофона – варіант, відтінок фонему; алографа – різновид, варіант графему; аloseма – різновид, варіант семему і под.

І майже очевидно, що мовознавча номенклатура, яка в розчленованому вигляді реєструє об'єкти науки про мову, і мовознавча термінологія, яка засвідчує ступінь, діапазон, точність і досконалість їх відображення в науці про мову, можуть бути належно впорядковані, систематизовані лише внаслідок ґрунтовного, глибокого, всебічного досліджування мовних фактів, явищ, процесів і постійного урізноманітнення, вдосконалення методів досліджування мовної діяльності, мови і мовлення.

О. С. МЕЛЬНИЧУК

**МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ І ЯК ПРЕДМЕТ
СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА***

Мельничук Олександр Савич (1921–1997) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1965 р., професор з 1966 р., член-кор. АН СРСР з 1981 р., академік НАН України з 1985 р. Закінчив 1947 р. Київський університет імені Т.Г.Шевченка. З 1950 р. працював в Інституті мовознавства НАН України (з 1961 р. – заввідділу загального і слов'янського мовознавства). Академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України (1971–1978), голова Комітету наукової термінології при Президії НАН України (1987–1992), відповідальний редактор журналу “Мовознавство” (1987–1993). Автор праць із загального та індоєвропейського мовознавства, славістики, української, російської та інших слов'янських мов: “Розвиток структури слов'янського речення” (1966), “Про роль мислення у формуванні структури мови” (1967), “Поняття системи і структури мови в світлі діалектичного матеріалізму” (1970), “Про генезу індоєвропейського вокалізму” (1979), “Про мову Київського літопису XII століття” (1983). Відповідальний редактор і співавтор праць “Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” (1966), “Сучасна українська літературна мова. Синтаксис” (1972), “Сучасне зарубіжне мовознавство” (1983), “Історична типологія слов'янських мов” (1986) та ін. За редакцією О. С. Мельничука вийшли три томи “Етимологічного словника української мови” (в 7 т.).

Мова є не тільки однією з найважливіших ознак людини і людського суспільства, але й одним з найскладніших доступних повсякчасному спостереженню явищ, природа якого досі не дістала загальноприйнятого наукового висвітлення. Цим пояснюється і відносна обмеженість функцій науки про мову в практиці суспільного життя на сучасному етапі розвитку людства.

Протягом двох тисячоліть свого існування наука про мову так і не сформувалася в цілісну універсальну концепцію мови, в якій послідовно враховувались би всі основні аспекти і сторони цього всеосяжного суспільного явища. Жодна з загальних концепцій мови, які розроблялися представниками різних напрямів мовознавства, не усуває суперечностей між теоретичними поглядами на мову або практичними підходами до її висвітлення, характерними для різних концепцій, оскільки в жодній з них не враховуються належною мірою всі істотні аспекти і сторони мови.

Вирішальне значення для всебічного наукового пізнання мови і для вдосконалення мовної сфери в житті суспільства має розв'язання питання про конкретний, онтологічний статус мови в дійсності, про її відношення до матеріального світу і до свідомості. Уже на перших підступах до наукового

* Друкується за виданням: Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1997. – № 2–3.

розуміння мови мислителі античності фактично вбачали в мові і здійснювані в часі процеси мовлення, і систематизовану сукупність усіх мовних знаків і загальних правил їх використання. З одного боку, в діалозі Платона “Софіст” після визнання фактичної тотожності мислення і мовлення говориться: “А потік звуків, який іде з душі через уста, названо мовленням”¹. Практичні питання мовлення як процесу висловлення думок і впливу на слухача, починаючи з античного періоду, протягом ряду століть діставали найбільш послідовну наукову розробку в галузі риторики. З другого боку, Платон і Арістотель, звертаючись до мови як окремої суспільної сфери, не тотожної з конкретними процесами мислення, до певної міри абстрагованої від них, доступної для безпосереднього чуттєвого сприймання, основну увагу приділяли виділенню і класифікації звукових комплексів, сформованих і використовуваних у мові для здійснення мовних процесів, – зокрема окремих звуків, слів і граматичних форм.

Характеристиці і класифікації звуків мови вже до Платона були присвячені праці Демокріта (остання третина V ст. до н. е.): “Про красу слів”, “Про милозвучні і немилословні букви”, софіста Гіппія, який, за повідомленням Платона, міркував “про властивості букв, складів, ритмів, гармоній”, “про правильність ритмів, гармоній і букв”². Вирішальним поштовхом для розвитку вчення про звуки мови стало створення греками алфавітного письма (IX або X ст. до н. е.). Платон приділяв класифікації звуків мови порівняно мало уваги і відводив їй у своїх працях суто прикладну, службову роль. Використовувана ним класифікація звуків мови не належала йому самому, а була запозичена ним, за його визнанням “у знавців цієї справи”³. Значно докладніше розроблено вчення про звуки мови Арістотелем. Він поділяє звуки мови на три розряди: голосні, напівголосні і безголосні⁴. Учення Арістотеля про звуки мови протрималось в основному до “Грамматики” Діонісія Фракійця (II ст. до н. е.), в якій воно дістало дальшу поглиблену розробку, що була продовжена і в наступні періоди розвитку європейського мовознавства.

Найбільша увага античних мислителів, починаючи з перших етапів філософського підходу до явищ мови, була приділена словам саме як компонентам мовного інвентаря. На першому плані тут постійно перебувала знакова функція слова як символа предмета чи поняття. Специфічного вияву ця проблема набула в багатомісячній дискусії античних учених, щонайменше з кінця VI ст. до н. е., щодо природного чи умовного походження мови, тобто, практично, кожного окремого слова. У рамках цієї проблеми було розпочато розробку діахронічних і синхронічних відношень між словами, зокрема етимологічних і семантико-парадигматичних зв'язків між ними, насамперед явищ омонімії, полісемії і синонімії. З розробкою лексичної семантики був пов'язаний початок поділу слів на частини мови. Так, у Платона слова як виразники компонентів логічного судження поділяються на двоє “ім'я” і реч

¹ Платон. Сочинения: В 3-х т. – М., 1970. – Т.2. – С. 392.

² История лингвистических учений. Древний мир. – Л., 1980. – С. 130.

³ Там же. – С. 155.

⁴ Там же. – С. 168, 169.

“дієслово” (але й “виразник предиката”)⁵. Арістотель виділяє вже чотири частини мови: ім’я, дієслово, сполучник (συνδεσμῶν) і член αἰρέτων. У імен і дієслів Арістотель виділяє категорії роду, відмінка і часу⁶.

І Платон і, особливо, Арістотель в абстрактному плані аналізують структуру речення (λόγος) як зв’язок імені (підмета) з дієсловом (присудком) у його співвідношенні з структурою логічного судження – зв’язку суб’єкта і предиката. Хоча речення і розуміються при цьому як можливе конкретне висловлення, воно до аналізу мовного процесу не відноситься, а розглядається фактично лише як компонент мовного інвентаря.

Переважна орієнтація на компонент мовної структури при підході до мови, яка склалася в античній філософії класичного періоду, збереглася і в період еллінізму (III–I ст. до н. е.), зокрема у філософії стоїків⁷. Ця орієнтація зумовлена специфікою самої філософії як науки про найбільш загальні і абстрактні проблеми буття і мислення. Розглядаючи мову, філософи виділяли в ній насамперед абстраговані від конкретних процесів мовлення одиниці і конструкції, використовувані в мовних процесах. Такий підхід зберігся в мовознавстві і після його виділення в самостійну наукову дисципліну, коли сформувалась александрійська граматична школа (III–II ст. до н. е.) і почався дальший розвиток мовознавства, заснований на її традиціях. Значна увага конкретним процесам мовлення приділялась у рамках риторики з самого початку її формування (з V ст. до н. е.), але вона залишилася фактично за межами мовознавства у його традиційному розумінні.

Розуміння мови як абстрактної системи компонентів мовної структури лежало в основі шкільного викладання мови в європейських країнах протягом двох тисячоліть. Таке розуміння підтримувалося послідовним схоластичним пов’язуванням структури мови з формально-логічним розумінням мислення як сукупності смислових категорій понять, що виділялися з логічної структури судження в його статичному аспекті. Абстрактність обох пов’язуваних, і практично ототожнюваних, структур давала змогу не тільки залишати осторонь від мовознавчої проблематики основне її питання про онтологічний статус мови як сукупності конкретних процесів мовної діяльності, але й обмежуватися у мовознавстві матеріалом однієї найпрестижнішої мови.

Вирішальний перелом у теоретичне осмислення онтологічного статусу мови в європейському мовознавстві було внесено опублікованою в 1660 р. “Загальною раціональною граматикою” логіка А. Арно і мовознавця-педагога К. Лансло (“Граматика Пор-Рояль”). “Граматика, – говориться в цій праці, – це мистецтво говорити. Говорити – значить висловлювати свої думки за допомогою знаків, які люди винайшли для цієї мети”⁸. Але при цьому як “мистецтво говорити” автори розглядають лише граматiku кожної окремо взятої мови, тим часом як розроблювану ними на матеріалі ряду мов

⁵ Там же. – С. 152–153.

⁶ Там же. – С. 170–175.

⁷ Там же. – С. 180–204.

⁸ Цит. за працею: Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М., 1975. – С. 223.

універсальну граматику вони вважають наукою, яка має своїм завданням установити “природні основи мистецтва мовлення”, “принципи, спільні для всіх мов” і “причини основних відмінностей, які в них зустрічаються”⁹. Для досягнення цього завдання універсальної граматики вважається необхідним виявлення тих шляхів і способів, якими в мовах відображаються акти мислення. Таким чином, автори “Граматики Пор-Рояль” чітко усвідомлюють онтологічну суть мови як процесу мовлення, безпосередньо пов’язаного з конкретним процесом мислення. Але твердження про наявність механізмів реалізації процесів мислення в процесах мовлення не привело в “Граматиці Пор-Рояль” до розкриття конкретного характеру дії цього механізму, отже, й до розкриття конкретних ознак процесу мовлення. Продовжуючи багатовікову традицію, автори цієї праці аналізують практично лише компоненти мовної структури, хоч і в більш деталізованому співвідношенні їх з формально-логічною системою компонентів мислення. У такому ж плані будувалися і праці послідовників граматики Арно і Лансло.

Істотним зрушенням у розумінні взаємозв’язку мови і мислення стала “Грамматика” Е. Б. Кондільяка (1775 р.). Якщо в “Граматиці Пор-Рояль” мова зіставлялася з мисленням абстрактної, “універсальної” людини, то Кондільяк вважає за необхідне розглядати мову в зіставленні з мисленням індивідуальної особи. Це вже було наближенням до розробки психології мови як одного з аспектів дослідження процесів мовної діяльності. Проте й дальша теоретична розробка проблем психології мови протягом тривалого часу залишала конкретне висвітлення мови в рамках аналізу сукупності компонентів мовної структури і загальних формул будови висловлень.

Значного поглиблення і деталізації набуло вчення про онтологічний статус мови в концепції основоположника загального мовознавства як окремої дисципліни В. Гумбольдта. Провідне значення в цій концепції має положення про те, що мова являє собою безперервний процес людської діяльності. “За своєю справжньою суттю мова є щось постійне і разом з тим у кожний даний момент минуще... Мова є не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia)... В строгому розумінні це означення придатне для всякого акту мовної діяльності, але в справжньому і дійсному розумінні мовою можна вважати тільки всю сукупність актів мовної діяльності”¹⁰. Разом з тим Гумбольдт вважає слова і правила не фіктивними продуктами наукового аналізу, а реальними продуктами мовлення. З другого боку, мовна діяльність розглядається в нерозривному зв’язку з діяльністю мислення. “Я маю намір, – пише Гумбольдт, – дослідити функціонування мови в його найширшому обсязі – не просто в її відношенні до мовлення і до його безпосереднього продукту, набору лексичних елементів, а і в його відношенні до діяльності мислення і чуттєвого сприймання... Мова є орган, який формує думку. Інтелектуальна діяльність, цілком духовна, глибоко внутрішня і така, що проходить у певному розумінні безслідно, через звук матеріалізується в мовленні і стає доступною

⁹ Там же. – С. 223.

¹⁰ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 70.

для чуттєвого сприймання. Тому інтелектуальна діяльність і мова являють собою єдине ціле”¹¹.

Таким чином, розглядаючи взаємозв'язок мислення (інтелектуальної діяльності) і мовлення, Гумбольдт говорить про нього як про єдність ідеального і матеріального. Але слід мати на увазі, що матеріальне для Гумбольдта не є першоосною буття, і фізичне, матеріальне мовлення не є первинним у загальній сфері мови. Згідно з постулатом об'єктивного ідеалізму, матеріальне є лише результатом матеріалізації ідеї. Тому й фізичне мовлення є лише виявом ідеальної мови, яка існує в душі народу. “Як я вже не раз говорив вище, – пише Гумбольдт, – мова завжди має лише ідеальне буття в головах і душах людей і ніколи – матеріальне...”¹². Це характерне для ідеалістичної філософії розуміння взаємозв'язку ідеального і матеріального надає тлумаченню онтологічного статусу мови в концепції Гумбольдта надмірної ускладненості і суперечливості. Як постійний процес суспільної діяльності мова розвивається протягом усієї історії людства. “Подібно до самої людини, кожна мова є безконечність, яка поступово розгортається в часі”¹³. З цього можна було б зробити висновок, що на різних етапах історичного розвитку людства характер мови повинен зазнавати змін відповідно до змін суспільного життя. Але залежність характеру і ступеня розвитку мови від об'єктивних умов і процесів суспільного життя в концепції Гумбольдта належної розробки не знайшла. Цього питання Гумбольдт певною мірою торкається лише в положеннях про те, що “мова – не просто засіб обміну, що служить взаєморозумінню, а справді світ, який внутрішня робота духовної сили покликана поставити між собою і предметами”¹⁴, а також про те, що “між будовою мови і успіхами в інших видах інтелектуальної діяльності існує незаперечний взаємозв'язок. Він криється насамперед – і ми тут розглядаємо його тільки з цього боку – в животворному віянні, яке мовотворча сила через самий акт перетворення світу в думки, що відбувається в мові, гармонійно поширює по всіх частинах її сфери”¹⁵. До того ж залишається не зовсім ясним, чи йдеться в цих положеннях справді про мову як діяльність, чи тільки про компоненти її структури, які у викладі Гумбольдта нерідко дістають таку саму назву.

При всій категоричності наведеного твердження Гумбольдта про суть мови як процесу мовної діяльності таке розуміння мови в його концепції проводиться непослідовно чи, в усякому разі, непрямолинійно. Говорячи, з одного боку, що “реальна мова виявляється тільки у мовленні”¹⁶, Гумбольдт, з другого боку, неодноразово протиставить мову і мовлення (в його розумінні) як два різних аспекти мови чи як дві її сфери. Багатовікова європейська традиція розробки мовознавчої проблематики, в якій мова розуміється як сукупність компонентів мовної структури, знайшла відображення і в працях Гумбольдта. Практично в усіх своїх конкретних описах окремих мов, у їх порівняльному аналізі, в

¹¹ Там же. – С. 75.

¹² Там же. – С. 158.

¹³ Там же. – С. 171.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – С. 67.

¹⁶ Там же. – С. 115.

типологічних зіставленнях, оглядах їх історичного розвитку Гумбольдт характеризує кожен мову саме як систему її граматичних форм і сукупність лексичного матеріалу і зовсім не звертається безпосередньо до характеристики особливостей мови як процесу мовної діяльності.

Розуміння мови як процесу мовної діяльності набуло дальшої конкретизації в працях О. О. Потебні. Але, наводячи вислів Гумбольдта про те, що мова є не мертвий продукт, а творча діяльність, О. О. Потебня відразу ж зм'якшує його категоричність, зазначаючи: “Хоч мовлення живої чи мертвої мови, зображене письменами, оживляється тільки тоді, коли читається і вимовляється, хоч сукупність слів і правил тільки в живому мовленні стає мовою, проте як це мумієподібне чи окам'яніле в письмі мовлення, так і граматики з словником справді існують і мова є настільки ж діяльність, наскільки і продукт”¹⁷. Таке розуміння мови знайшло своє вираження і в підході Потебні до більш спеціальних проблем мовознавства. Так, виходячи з розуміння мови як діяльності, Потебня твердить, що слово зі своїм конкретним значенням з'являється у дійсності лише один раз як складова частина одного певного конкретного висловлення. “Слово в мовленні щоразу відповідає одному актові думки, а не кільком, тобто щоразу, коли вимовляється або розуміється, має не більше одного значення... найменша зміна у значенні слова робить його іншим словом. Таким чином, користуючись виразом “багатозначність слова”, як багатьма іншими неточними висловами, ми зробимо цей вираз нешкідливим для точності думки, якщо будемо знати, що насправді є тільки однозвучність різних слів, тобто та властивість, що різні слова можуть мати одні й ті самі звуки... Звідки б не походила спорідненість однозвучних слів, слова ці відносяться одні до одних як попередні до наступних”¹⁸. Різними словами Потебня вважає і різні граматичні (в т. ч. відмінкові) форми слів. Разом з тим, ґрунтуючись, з одного боку, на позиціях глибокого історизму, пов'язаного з розумінням мови як діяльності, а з другого, – виходячи з свого положення про те, що мова є не тільки діяльністю, а й продуктом, Потебня в усіх своїх мовознавчих працях вільно оперує “однозвучними” словами і граматичними формами різних слів, практично розглядаючи їх як тотожні.

Розуміння мови як діяльності і пов'язаний з цим історизм у підході до мови дали змогу Потебні поставити й оригінальне висвітлити ряд питань, що стосуються історичних взаємозв'язків мови і народності, розвитку словесної творчості та ін.

Різка зміна в розумінні взаємовідношення понять мови як процесу діяльності і сукупності компонентів мовної структури була пов'язана з ім'ям Ф. де Соссюра. Проблема взаємовідношення цих двох понять займає у “Курсі загальної лінгвістики” де Соссюра центральне місце. При цьому необхідно насамперед відзначити, що лінгвістична концепція де Соссюра послідовно побудована на методологічних засадах психологізму і всі мовні явища

¹⁷ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 57.

¹⁸ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1–2. – С. 15–16.

зводяться в ній до сфери психіки. На відміну від Гумбольдта, де Соссюр розуміє мову тільки як сукупність компонентів мовної структури. “Мова, – говориться в “Курсі” де Соссюра, – не діяльність (function) мовця. Мова – це готовий продукт, що пасивно реєструється мовцем... Навпаки, мовлення є індивідуальний акт волі і розуму... Мова є щось цілком визначене в різномірній численності фактів мовної діяльності (langage). Її можна локалізувати... там, де слуховий образ асоціюється з поняттям... Мова, відмінна від мовлення, становить предмет, доступний самотійному вивченню... Що ж до решти елементів мовної діяльності, то наука про мову цілком може обійтися без них”¹⁹. Психологічний підхід до мови поєднується в концепції де Соссюра з розумінням мови як соціального явища. Що ж до мовлення, яке, по суті, слід було б розуміти як об’єктивно існуючий процес мовної діяльності, тобто як справжню мову в її реальному виявленні, то воно в психологічній концепції де Соссюра обмежується окремими другорядними явищами психо-фізіологічного характеру, в основному індивідуальними комбінаціями компонентів мовної структури та актами фонацій. Відомо, що положення, яким завершується “Курс загальної лінгвістики” – “єдиним і істинним об’єктом лінгвістики є мова, розглядувана в самій собі і для себе”²⁰, – було сформульоване не де Соссюром, а видавцями курсу його лекцій Баллі і Сеше. Але по суті це положення мало чим відрізняється від таких відтворених у “Курсі” формулювань де Соссюра: “Можна в крайньому випадку зберегти назву лінгвістики за обома цими дисциплінами і говорити про лінгвістику мовлення (поряд з лінгвістикою мови. – *О. М.*). Але її не можна плутати з лінгвістикою у власному розумінні, з тією лінгвістикою, єдиним об’єктом якої є мова”. Таким чином, розуміння взаємовідношення мови і мовлення, викладене в “Курсі загальної лінгвістики” (видання якого на досягнутому етапі його розробки не входило в наміри самого де Соссюра), внесло в теоретичне висвітлення проблеми онтологічного статусу мови сенсаційний елемент крутої переорієнтації.

Соссюрівське розуміння мови і мовлення виявляє ряд елементарних суперечностей. Мовлення тлумачиться тут як суто індивідуальне явище, але надана схема найпростішого акту мовлення охоплює щонайменше два його учасники – мовця і слухача, тобто свідчить про його надіндивідуальний характер. Мова (тобто сукупність компонентів мовної структури) вважається явищем соціальним, але локалізується в певному центрі кожної індивідуальної психіки. Мовлення, з одного боку, вважається неістотним для мови, а з другого – визнається, що мовлення настільки ж важливе для мови, як і мова для мовлення.

Визнавши мовлення неістотним для мовознавства об’єктом вивчення і звівши його до рамок індивідуальності, де Соссюр чи видавці курсу його лекцій вивели з мовознавства цілий ряд важливих розділів, пов’язаних із суспільними аспектами мови. У цьому виявилася недостатність методології психологізму, покладеної в основу концепції де Соссюра. Разом з тим ця методологія стала

¹⁹ Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М., 1990. – С. 52–53.

²⁰ Там же. – С. 18.

притягальною силою, яка привернула до ідей “Курсу загальної лінгвістики” в перші роки після його опублікування багатьох вихованих на традиціях психологізму мовознавців. Через деякий час психологічні основи “Курсу” де Соссюра почали втрачати свою актуальність, а під ідеї “Курсу” стала підводитись методологія ідеалізму.

Частковий відхід від позицій де Соссюра при збереженні незмінними його основних положень розпочався в працях деяких лінгвістів уже в період формування структуралізму. У 1948 р. була опублікована стаття В. Скалічки “Потреба в лінгвістиці *la parole*”²¹, в якій робиться спроба викласти ряд питань, пов’язаних із співвідношенням мовлення і мови в розумінні де Соссюра. Протягом останнього півстоліття вийшла з друку значна кількість праць, які в рамках концепції де Соссюра уточнюють, доповнюють або видозмінюють розуміння поняття мовлення, протиставлюваного соссюрівському поняттю мови, тобто системи мовних компонентів. Разом з тим з’являються праці, в яких розуміння онтологічного статусу мови, співвідношення окремих його аспектів більш або менш виразно виявляє принципові відмінності від тлумачення понять мови і мовлення у де Соссюра. На відміну від де Соссюра, Л. В. Щерба виділяв у загальній сфері мови не два, а три аспекти, які він називав мовною діяльністю (процеси говоріння і розуміння), мовною системою (словники і граматики) і мовним матеріалом (тексти, сукупність усього, що мовиться і розуміється в певну епоху). При цьому підкреслювалось, що “мовна система і мовний матеріал – це лише різні аспекти єдино даної в досвіді мовної діяльності”²². О. І. Смирницький вважає, що розрізнення мови і мовлення (*langue* і *parole*) було проведене де Соссюром неправильно²³. “Розрізнити мовлення і мову необхідно, оскільки в самій дійсності існує відповідне глибоке розрізнення... Процес говоріння і все те, що говориться, висловлюється і сприймається в різних незліченних аспектах говоріння, і є те, що безпосередньо дано мовознавцю як матеріал його дослідження. Це, приблизно, і є те, що де Соссюр називає *langage*, і от саме це безпосередньо дане в повсякденному житті і потребує особливого найменування: слово мовлення (*langage, Rede, speech*) видається найбільш відповідним і зручним терміном... Мова... є одним з інгредієнтів мовлення, притому найважливішим... І будучи особливим інгредієнтом мовлення, засобом, застосовуваним у ньому, вона може бути виділена з нього, відособлена як предмет спеціального дослідження”²⁴. В окремих випадках запропонована де Соссюром концепція онтологічного статусу мови, його відхід у цьому питанні від точки зору Гумбольдта піддаються ґрунтовній критиці. Один із найзмістовніших і кваліфікованих зразків такої критики міститься в праці Е. Косеріу “Синхронія, діахронія та історія”²⁵.

Заперечувати виділення в мовознавстві різних аспектів мови як складного

²¹ Skalička V. The need for a linguistics of *la parole* // *Recueil lingv. de Bratislava*. – 1948. – Vol.1. – P. 38.

²² Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 303.

²³ Смирницький А. И. Объективность существования языка. – М., 1954. – С. 12.

²⁴ Там же. – С. 12–13.

²⁵ Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // *Новое в лингвистике*. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 156–173.

суспільного явища немає підстав. Зокрема, не викликає сумніву очевидний факт об'єктивного існування мови як універсального, не обмеженого в часі процесу мовної діяльності людства, у тому числі кожного мовного колективу. З другого боку, немає жодної мови, в якій би не виділялись усталені в ній звукові компоненти і схеми зв'язків між ними, що використовуються в різних ситуаціях для позначення позамовної дійсності. Саме до цих двох аспектів можуть бути зведені поняття, виділені в концепціях Гумбольдта і де Соссюра, – діяльності (ενέργεια), або мовлення, і готового продукту (εργον), або системи мови, хоч повної співвідносності між відповідними поняттями в обох концепціях, звичайно, немає.

Мова – це суспільна знакова діяльність, тобто процес відтворення в знаках фактів свідомості. Як суспільна знакова діяльність мова може здійснюватися лише як оперування усталеними загальноприйнятими мовними знаками. Конкретний процес оперування мовними знаками відіграє провідну роль у загальній сфері мови. Для ефективного здійснення цього процесу в межах цілого мовного колективу необхідна теоретично необмежена система загальноприйнятих у цьому колективі мовних знаків. Кожний мовний колектив має свою відмінну від інших колективів усталену систему мовних знаків. Система мовних знаків належить до загальної сфери мови. Особливостями системи мовних знаків даного мовного колективу визначаються конкретні етнічно-ментальні і технічні особливості характеру мовної діяльності колективу.

Істотні відмінності у змісті і характеристиці виділених Гумбольдтом і де Соссюром співвідносних понять, які стосуються онтологічного статусу мови, зумовлені насамперед методологічними засадами обох концепцій. Для розуміння складного об'єкта дослідження, яким є мова, і взаємовідношення його окремих аспектів, важливе значення має філософсько-методологічний підхід до його висвітлення, зокрема загальне осмислення його на основі реальних, об'єктивних виявів чи на основі наперед заданих ідеальних уявлень про його суть, які не можуть бути реально підтверджені. Перший спосіб осмислення складних об'єктів властивий, головним чином, методології діалектичного матеріалізму та ряду напрямів позитивізму, другий базується в основному на методології ідеалізму, переважно суб'єктивного. Слід відзначити, що в різних галузях науки загальнометодологічні основи дослідження впливають на його результати неоднаковою мірою. Для ефективності природничих і технічних наук проблема філософської методології виявляється порівняно мало актуальною, тим часом як у суспільних науках загальна методологія має вирішальне значення. Особливо істотну роль філософська методологія відіграє в розробці теоретичних проблем мовознавства, оскільки мовознавство перебуває на схрещенні кількох напрямів співвідношення ідеального і матеріального, які стосуються природи мови і висвітлення яких через це становить одне з найважливіших завдань мовознавства. Такими є, зокрема, співвідношення значення і знака, співвідношення елементів мовної структури і відношень між ними, а також співвідношення об'єктивно фіксованих мовних явищ і їх психічних аналогів.

Вихідним етапом висвітлення онтологічного статусу мови і взаємовідношення її окремих аспектів має бути відповідь на питання про співвідношення процесів реально здійснюваної мови, її психічних відповідників, які існують у свідомості кожного носія мови, і наукових абстракцій, які створюються дослідниками мови на її основі. Інші, більш часткові аспекти можуть бути розглянуті після відповіді на це основне питання. Конкретно зазначене питання стоїть так: чи є всі три перераховані тут аспекти абсолютно рівноцінними і однаковою мірою першорядними в конституюванні загальної сфери мови, а якщо ні, то який із них слід визнати логічно первинним щодо інших і, таким чином, покласти в основу загального розуміння суті й природи мови як суспільного явища?

Думка про абсолютну рівнорядність трьох розглянутих аспектів мовної сфери заперечується вже тим фактом, що в більшості концепцій мови лише один із них видається основним, а тенденція до визнання рівнорядності аспектів мови і мовлення, яка виявляється у деяких авторів, суперечить не тільки логіці, а й історичній реальності. Практично всі ці автори під мовою у даному зіставленні розуміють виділену мовознавцями абстрактну систему структурних одиниць мови. Але абстракція не може бути логічно первинною щодо об'єкта, від якого вона проведена, а історично абстрактна система мови почала формуватися лише після появи мовознавства. Якщо систему мови вбачати в розподілених між різними мовними актами незліченних випадках уживання, повторення і видозміни структурних одиниць мови, то така система мови не може бути поставлена в один ряд із суцільним процесом мовлення, оскільки вона існує не поза ним, а в ньому.

При розгляді питання про психічний аспект мови необхідно розрізняти два його варіанти. В одному випадку йдеться про те, що психіці мовців приписується локалізація системи структурних одиниць мови. Така точка зору була властива де Соссюру і його безпосереднім послідовникам, прихильникам психологічного напрямку в мовознавстві. Цій точці зору суперечить той факт, що жоден мовець не усвідомлює наявності в його психіці мовної системи. В другому випадку з об'єктивними виявами індивідуального мовлення зіставляються структурно наближені до них психічні утворення, які передують їм або й залишаються в психіці мовця об'єктивно не реалізованими. Пов'язані з мовленням психічні процеси відіграють важливу роль у загальній сфері мови. Кожний мовний акт відбувається за участю психічного центру, який відповідає за мовну діяльність. Але мовна діяльність супроводиться відповідними психічними процесами так само, як і інші види людської діяльності. Психічні процеси, які супроводять формування реального мовного акту, зводяться до відтворення й наслідування аналогічних зразків мовних актів у подібних ситуаціях і до актуалізації належних усталених знакових компонентів та схем їх пов'язування. Процес формування мовного акту завершується його вимовою, сприйманою співрозмовником, або, в разі відсутності співрозмовника, створенням цілком готової до вимови семантичне й формально завершеної мовної конструкції, яка може бути зафіксована письмово. Орієнтовані на мовний акт психічні процеси перебувають у відношенні до самого мовного акту

як наміри до їх здійснення. Тому й мову як конкретний об'єкт мовознавства можна вбачати лише в її реальних виявах, насамперед в об'єктивних процесах говоріння і його сприймання, тим часом як системи структурних одиниць мови чи психічні аналоги об'єктивних мовних явищ є лише частковими або непрямими відображеннями справжньої природи мови.

З наведених міркувань випливає, що розуміння і співвідносне термінологічне вживання виразів *мова і мовлення*, яке закріпилося в сучасному європейському, в тому числі й вітчизняному, мовознавстві під впливом концепції де Соссюра, не відповідає фактичному співвідношенню і суті позначуваних ними аспектів мовної сфери. Всеохоплююче за своїм усталеним змістом найменування *мова* позначає тут лише абстрактну систему структурних компонентів мови, а відсунутий на друге місце в цьому зіставленні вираз *мовлення*, який по суті мав би стосуватися всієї мовної діяльності членів суспільства, тобто фактично означати мову взагалі, вживається слідом за де Соссюром лише як позначення реалізації мови в сосюрівському розумінні, тобто перетворення в мовні акти можливостей, закладених у системі структурних компонентів мови. Відомо, що поряд з мовою (*langue*) і мовленням (*parole*) де Соссюр виділяв ще один, більш загальний, аспект – *langage*, який поряд з перекладами двох перших термінів не зовсім точно передається виразом *мовна діяльність* і який можна було б перекласти також як *загальна сфера мови*. Під цей загальний аспект де Соссюр підводить обидва інші – мову і мовлення. Але насправді мовна діяльність – це якраз і є мовлення, і саме воно являє собою справжню реальну мову: поза нею немає ніякого іншого аспекту, що міг би бути зіставлений з нею на одному рівні. Це означає, що з двох протилежних положень, якими в різних концепціях визначається загальна природа мови, формула де Соссюра (“мова – не діяльність мовця”, а “готовий продукт”) не може бути беззастережно прийнята замість твердження Гумбольдта про те, що “мова є не продукт діяльності (*Ergon*), а діяльність (*Energieia*)”. Разом з тим співіснування в теоретичному мовознавстві цих двох протилежних формул слід розглядати як вияв складного характеру взаємовідношення між двома зіставляваними в них сутностями.

Складність взаємовідношень між аспектами мови як діяльності і як готового продукту (системи структурних компонентів мови) найвиразніше виявляється в розумінні цих взаємовідношень самими авторами протилежних концепцій, які допускають при цьому або недостатню послідовність або надмірну прямолінійність. Непослідовність розуміння мови як діяльності з особливою наочністю простежується в тексті основної теоретичної праці Гумбольдта. Після порівняно стислого викладу свого розуміння мови як діяльності Гумбольдт далі не раз говорить про мову і мовлення як про різні аспекти мови: “до ясного розуміння співвідношення мовлення і мови”²⁶; “Мова утворюється мовленням, а мовлення – вираження думки або почуття”²⁷; “Мова, чи то буде окреме слово чи зв'язне мовлення”²⁸; “на ті логічні зв'язки, в які

²⁶ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 126.

²⁷ Там же. – С. 162–163.

²⁸ Там же. – С. 197.

воно (слово. – *О. М.*) вступає в мові і мовленні”²⁹ і под. Зіставляючи різні мови світу як вияви народного духу відповідних етносів, Гумбольдт виявляє подібності й відмінності між ними головним чином у їх морфологічних і синтаксичних особливостях, тобто в компонентах мовної структури. Таким чином, розпочавши теоретичний аналіз мови з рішучого твердження про те, що мова є не готовий продукт, а діяльність, Гумбольдт далі не зміг обійтися без традиційного розуміння мови як сукупності знакових одиниць – слів, граматичних форм і схем синтаксичного зв’язку, і це не сприяло підтриманню належної чіткості і послідовності його концепції. Послідовнішим був Потебня, який резюмував думки Гумбольдта в положенні про те, що мова є одночасно і діяльність і продукт. Але найбільшу, хоч і найменш виправдану послідовність у цьому питанні зберіг де Соссюр, який побудував свою концепцію виключно на традиційному уявленні про систему структурних компонентів мови.

Мова є процес об’єктивного виявлення за допомогою загальноприйнятих у даному мовному колективі фізично сприйманих знаків осмисленої інформації про явища навколишньої дійсності та про факти психічної діяльності мовців. Поза цими процесами мови немає. Так звана внутрішня мова, чи внутрішнє мовлення, є лише відображення реального мовлення в психіці. Мова здійснюється у вигляді мовних виявів, у яких беруть участь, як правило, дві сторони: особа, що продукує мовлення (відправник), і одна чи багато осіб, які його сприймають (адресат). При достатній тривалості мовного вияву, зокрема в обставинах діалогічного чи полілогічного мовлення, ролі його учасників можуть мінятися. В умовах мистецьких та деяких інших специфічних громадських виступів індивідуальне мовлення може замінитися заздалегідь підготовленим синхронно-колективним. Індивідуальне чи колективне мовлення може бути скопійоване за допомогою технічних засобів звукозапису або зафіксоване за допомогою письма у вигляді письмового тексту. При цьому сприймаюча сторона учасників мовного вияву в момент мовлення може бути й відсутньою, але за нею зберігається можливість сприймання мовлення в його фонографічному записі чи шляхом відтворення його за письмовим текстом через будь-який час після моменту мовлення і на будь-якій просторовій відстані від місця його здійснення. Мовні вияви пов’язані з усіма без винятку сферами суспільного життя і відбуваються повсякчасно в усіх місцях людських контактів.

Мовні вияви складаються з одного чи багатьох мовних актів, чи відносно самодостатніх, помітно відокремлених одне від одного висловлень, кожне з яких будується за узвичаєними в аналогічних ситуаціях формальними, головним чином синтаксичними (у тому числі й інтонаційно-позиційними) схемами і з використанням одного чи кількох лексичних знаків, традиційно пов’язуваних з компонентами позначуваної об’єктивної ситуації чи фактів психіки. Відповідні до різних завдань висловлень схеми їх формальної будови і застосовувані в них лексичні одиниці, пов’язані з позначуваними позамовними явищами, як і належні способи їх граматичного оформлення, засвоюються

²⁹ Там же. – С. 240.

носіями мови змалку від навколишніх членів мовного колективу і далі закріплюються й поповнюються в їх повсякденному мовному спілкуванні. Таким чином, компоненти мовної структури не існують у свідомості мовця у вигляді упорядкованої системи, а відтворюються ним щоразу за відомими йому з мови колективу зразками, що відповідають аналогічним ситуаціям і завданням висловлень. Для кожного члена мовного колективу мова існує об'єктивно не тільки у вигляді мовних процесів, а й разом із застосовуваними в цих процесах компонентами мовної структури, які він в основному відтворює. Це означає, що носії мови взагалі не усвідомлюють і не осмислюють окремих компонентів мовної структури у відриві від конкретних висловлень. У різних випадках, наприклад при потребі точно пригадати попереднє висловлення, виправити допущену в ньому помилку, зіставити два подібні висловлення, якнайчіткіше сформулювати думку на письмі і под., конкретне висловлення розкладається на частини, розглядається поза відповідною ситуацією і при цьому виділяються окремі слова, їх окремі граматичні форми тощо (напр., *камінь, каменем, бігти, побіг, можливий, такий*) як абстраговані від процесів мовлення позначення різних класів позамовних явищ. Подібно до цього на основі зіставлення різних висловлень, переважно зафіксованих у письмових текстах, мовознавцями створюються упорядковані абстрактні системи структурних компонентів мови. Але ні абстрактне осмислення окремих компонентів мовної структури звичайними носіями мови, ні створювані мовознавцями абстрактні системи цих компонентів не є безпосередніми виявами реальної мови, вони становлять лише похідні від неї вторинні сутності. Виявами реальної мови є лише всі випадки вживання таких компонентів мовної структури в складі конкретних висловлень, як і кожне конкретне висловлення в цілому.

З усього сказаного випливає, що говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури. Те, що мається на увазі під терміном *мова* в зіставленні *мова і мовлення*, є лише абстракція від багатьох випадків застосування компонентів мовної структури в конкретних мовних виявах, зокрема висловленнях. Замість терміна *мова* в цьому значенні слід було б користуватися виразом *система структурних компонентів мови* або принаймні відрізнити це значення від більш загального значення "мовна діяльність" при вживанні виразу *мова* у відповідних випадках. Разом з тим термін *мовлення* у сосюрлівському розумінні частково означає власне мовну діяльність і при більш послідовному і широкому його осмисленні він також міг би позначити реальну мову як суспільне явище.

Наукове висвітлення природи і суті мови як суспільного явища має вирішальне значення для вдосконалення мовної діяльності і тим самим для дальшого посилення ролі мови в усіх сферах суспільного життя. Особливо важливим для підвищення ефективності мовознавства є узгодження розуміння мови як процесу і факту участі в її виявах різних ustalених структурних компонентів, а також досягнення урівноваженого співвідношення

внутрішньолінгвістичної проблематики, насамперед вивчення системи структурних компонентів мови, і зовнішньолінгвістичної проблематики, яка стосується різних сфер мовної діяльності.

Як і вивчення будь-якого іншого об'єкта, наукове вивчення мови ведеться шляхом зіставлення й узагальнення її різних виявів. Зіставлення висловлень як найпростіших конкретних виявів мови утруднюється тим, що висловлення існує тільки протягом часу його здійснення і тільки в ситуації, яка складається на цей час. Але ці труднощі більшою чи меншою мірою усуваються технічними засобами – найкраще за допомогою аудіовідеозапису, менш досконало в аудіозаписі, ще умовніше при записі у вигляді писемного тексту. У записах більших мовних виявів, що складаються з кількох чи багатьох висловлень, відсутність ситуації компенсується контекстом, який забезпечує близьку до первісної повторну реалізацію кожного висловлення і точніше їх розуміння.

При розгляді взаємовідношення різних аспектів мови, пов'язаних із соссюрівським термінологічним комплексом *мова і мовлення*, принципового значення набуває розуміння поняття так званого мовного матеріалу, тобто продукції мовної діяльності. Називаючи мовним матеріалом “сукупність усього того, що говорить і розуміється в певній конкретній обстановці в ту чи іншу епоху життя даної суспільної групи”, Щерба ввів цей аспект в один ряд з двома іншими, виділюваними де Соссюром, – мовною системою і мовною діяльністю (мовленням у розумінні де Соссюра)³⁰. Повної чіткості в тлумаченні цього аспекту у Щерби немає. З одного боку, він пише про цей аспект: “На мові лінгвістів це тексти (які, на жаль, звичайно бувають позбавлені вищезгаданих обставин); в уявленні старого філолога це література, рукописи, книги”³¹. Але з другого боку, все, “що говорить і розуміється”, являє собою сукупність усіх мовних виявів відповідної “суспільної групи”, тобто всю мовну діяльність цієї групи, до якої фактично зводиться соссюрівське “мовлення”. Ця нечіткість стала основою для дальшого невмотивованого переосмислення успадкованих від де Соссюра термінів *мова і мовлення*. Деякі автори, посилаючись на Щербу, просто ототожнюють терміни *мовлення і текст*. М. Д. Андреев і Л. Р. Зіндер вказують: “Зараз найбільшого поширення набуло таке тлумачення мовлення, при якому щербівське поняття мовного матеріалу об'єднується з поняттям процесу говоріння – розуміння”³². Заперечуючи проти такого тлумачення, автори разом з тим зазначають: “В усіх цих випадках ми маємо справу з двома пов'язаними, але все ж принципово різними явищами: з одного боку, з двостороннім мовним актом говоріння і розуміння, з другого – з мовленням, тобто з мовленням (написаним) і сприйманим текстом”³³. Відштовхуючись від концепції Щерби, В. Б. Касевич пише: “Будемо виходити з того, що... ми безпосередньо маємо справу з текстом, причому, звичайно, під текстом тут розуміється не тільки зафіксоване письмово, а й звукове, усне мовлення (будь-

³⁰ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 303.

³¹ Там же.

³² Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка // Вопр. языкознания. – 1963. – № 3. – С. 15.

³³ Там же.

яке висловлення буде в цьому розумінні текстом, великим чи малим). Текст інакше називається мовленням... Тільки це останнє значення закріплюється за терміном “мовлення”: результат говоріння або письма, розгорнутий відповідно в часі або просторі, тобто “мовлення” = “текст”³⁴.

Для ототожнення понять мовлення і тексту немає належних підстав. Найістотніша відмінність між ними полягає в тому, що мовлення як реальний вияв мовної діяльності має динамічний, процесуальний характер, а текст відзначається статичністю, предметністю. Мовлення як процес може бути переведене у форму тексту, а на основі тексту може бути з більшим чи меншим наближенням відтворений процес мовлення. Положення про те, що текст може мати як писемну, так і усну форму³⁵, необґрунтоване: усним може бути тільки процес мовлення, який існує лише протягом часу свого здійснення, тим часом як текст є фіксований субститут структури мовного вияву як реального мовлення. Як фіксоване відображення структури реального мовного вияву текст легше піддається аналізу і вивченню, ніж рухливий реальний мовний вияв, але усний мовний вияв сприймається конкретніше і синтетичніше, ніж текст, який його відображає. Таким чином, текст поряд з реальним мовним виявом можна розглядати лише як один з двох аспектів мовлення в їх протиставленні мовній системі, причому як вторинний у відношенні до реального, усного мовного вияву.

Останнім часом для позначення самодостатнього цілісного мовного вияву, співвідносного з поняттям тексту, почав застосовуватись термін *дискурс*. Під ним розуміється “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. факторами; текст, узятий в процесуальному (событийном. – *О. М.*) аспекті”³⁶. Безперечно, поняття дискурсу і тексту нерозривно пов’язані, але вони істотно розрізняються своєю онтологічною суттю і генетичною спрямованістю. За своєю природою дискурс являє собою реальний процес усного мовлення, який може супроводитись паралельною фіксацією на письмі, при цьому здебільшого з опущенням стадії звукового вияву. У своїй писемній фіксації дискурс перетворюється в текст. Поняття дискурсу має динамічний характер, поняття тексту – статичний. Осмислене зорове сприймання чи звукове відтворення писаного тексту чи його окремої частини знову надає темі характеру дискурсу. Без осмисленого сприймання текст як мовна реальність не існує. В разі його осмислення він становить лише абстракцію від зафіксованого в ньому дискурсу або можливість відтворення цього дискурсу. Дискурс є первинним виявом мовлення, що лежить в основі тексту як його похідного. І дискурс і текст піддаються абстрактному відображенню й аналізу в свідомості мовців і дослідників мови, у тому числі цілісному відтворенню конкретних дискурсів у пам’яті, яка може стати джерелом повторення їх у реальному мовленні.

З розумінням мови як діяльності безпосередньо пов’язане питання про конкретну методику дослідження мови в цьому плані. Визнання

³⁴ Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. – М., 1977. – С. 10.

³⁵ Там же.

³⁶ Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136.

процесуального характеру мовних виявів спрямовує увагу на пошук можливостей поглибленого аналізу висловлень як процесів. Такий пошук орієнтується саме на “висловлення як одиницю *par excellence* функціональну, одиницю реального породження і сприймання мовлення, співвіднесену з ситуацією і змістовим контекстом”³⁷. Вважаючи підхід до висловлення як процесу одним із завдань психолінгвістики, О. О. Леонтьєв зазначає: “Предметом аналізу для психолінгвіста є не ізольоване речення, висловлення чи текст як продукти процесів творення мовлення чи матеріал для процесів сприймання мовлення, а самі ці процеси... психолінгвіст займається не “аналізом за елементами...”, а “аналізом за одиницями”, причому під одиницею розуміється операція... Стосовно мовлення це означає, що категорії його аналізу повинні мати, хоча б частково, статус мовленнєвих операцій, а не мовленнєвих продуктів чи абстракцій від цих продуктів”³⁸. Але аналіз процесуальної сторони висловлення, як його може забезпечити психолінгвістика, стосується, головним чином, психічних процесів, які лежать в основі формування висловлення, і тому не може вважатися власне лінгвістичним аналізом реального висловлення як мовного вияву. Що ж до суто лінгвістичного аналізу реального висловлення, то його процесуальний характер може бути безпосередньо простежений лише в руховій інтонації і, в разі його лексичної розчленованості, в лінійній послідовності вживаних у його складі лексичних компонентів. Решта істотних ознак висловлення, як і ширших за обсягом мовних виявів, може бути висвітлена не як фізичний процес його реалізації, а лише як реакція мовця на ситуацію мовлення (відображувану і в ширшому контексті) і як наявний у змісті висловлення процес виконання його комунікативних завдань. Таким чином, соціальне значуща суть мови як діяльності виявляється не стільки в її суто процесуальному характері, скільки у здійсненні фактів мовного спілкування, пов’язаних з різними видами і сферами взаємодії людей, чи у формуванні мовних виявів, розрахованих на таке спілкування. Що ж до процесів свідомості, то вони становлять безпосередній зміст реально чи уявно здійснюваних мовних виявів, але в деяких своїх формах можуть відбуватися й без залучення образів мовних засобів.

Урахування об’єктивної ситуації і безпосередніх завдань мовних виявів лежать в основі розробки всієї проблематики, що стосується специфіки мови як процесу діяльності. Але оскільки кожне висловлення містить певні, відповідні до його завдань структурні компоненти мови, наукове дослідження мови обов’язково повинно охоплювати і всю сукупність усталених у даному мовному колективі структурних компонентів з їх розподілом між відповідними типами завдань і ситуацій мовлення. Вивчення або врахування структурних компонентів мови необхідне в розробці переважної більшості розділів теоретичного і практичного (прикладного) мовознавства – пов’язаних з фонетичною структурою мов, культурою рідної мови, риторикою, практичною стилістикою і функціональними стилями, співвідношенням літературної мови,

³⁷ Леонтьєв А. А. Высказывания как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М., 1979. – С. 22.

³⁸ Там же. – С. 25.

говорів і соціальних діалектів, взаємодією мов у ситуаціях двомовності і багатомовності, історією мови, розвитком мови в онтогенезі, починаючи з дитячого віку, порівняльно-історичним і типологічним вивченням мов, оволодінням іноземними мовами, теорією і практикою перекладу, усіма видами експериментальних досліджень. Лише деякі найзагальніші теоретичні проблеми соціолінгвістики (насамперед мовної політики, взаємодії мов у діячості, походження мови), а також психолінгвістики піддаються висвітленню у відриві від конкретного структурного матеріалу мов шляхом оперування узагальненими даними соціального чи теоретико-психологічного характеру. Тому створення абстрактних систем структурних компонентів різних мов, зокрема описів їх фонетичної структури, граматики і словників, є вирішальною передумовою успішного розвитку мовознавства в цілому. Але створення цих систем не є кінцевим етапом дослідження мови як діяльності. Головним у такому дослідженні має бути висвітлення ролі різних структурних компонентів мови у формуванні висловлень і ширших за обсягом мовних виявів відповідно до комунікативних завдань у різних типах ситуацій мовлення.

Є поодинокі типи структурних компонентів мови, які виконують роль безпосередніх ознак процесуального характеру висловлення. Очевидно, мовною універсальною, властивою чи не всім мовам світу, є фразова інтонація в певних її різновидах, без якої не здійснюється жодне висловлення. Яких би конкретних форм не набувала фразова інтонація в різних мовах і в різних комунікативних типах висловлень, її обов'язковою властивістю є тональне варіювання окремих відрізків висловлення від початку до завершення його вимови, і це завжди забезпечує сприймання реального висловлення як обмеженого в часі процесу. Додатковою функцією фразової інтонації в більшості мов є розрізнення окремих комунікативних типів висловлень, найчастіше відрізнєння питальних висловлень від інших їх типів. У рамках лексично розчленованих висловлень фразова інтонація (ритмомелодика) застосовується з метою розмежування і протиставлення зумовлених конкретною метою висловлення і контекстом інтонаційно-сміслових відрізків висловлення – синтагм³⁹. Не менш важливою ознакою процесуальності лексично розчленованих висловлень є певна часова (лінійна) послідовність лексичних компонентів, пов'язана з їх відмінними смисловими чи формальними функціями у висловленні. Як правило, ця послідовність тісно переплітається з внутрішнім інтонаційним оформленням висловлення. Поза цими ознаками процесуальності, динамічний характер висловлення як мовного вияву підтверджується непрямо щоразу іншою конкретною його ситуацією – об'єктивними (просторовими і часовими) умовами та персональним складом співрозмовників і щоразу новими його завданнями.

Особливості інтонації висловлення і лінійної послідовності його лексичних компонентів формуються в різних мовах по-різному і тому підлягають висвітленню за окремими мовами чи групами мов. Що ж до

³⁹ Мельничук А. С. Порядок слов и синтаксическое членение предложений в славянских языках. – Киев, 1958. – С. 63.

ситуацій і завдань висловлень, то вони від структури конкретних мов не залежать, але безпосередньо відбиваються в семантичній і формальній структурі будь-якого висловлення в кожній мові. Це становить основу загальнолінгвістичної класифікації висловлень і ширших мовних виявів за типами, зумовленими ситуацією і комунікативними завданнями.

Формально розрізнявані семантичні типи окремих висловлень зумовлюються переважно комунікативними завданнями і характеризуються наявністю чи відсутністю в їх загальному змісті певних семантичних відтінків волевиявлення. Сюди належать виділювані в синтаксисі різних мов комунікативні типи висловлень (речень): питальні висловлення, спонукальні висловлення, бажальні висловлення, розповідні висловлення. Менш прямолінійно відбивається на формальній структурі окремих висловлень ситуація мовлення. Найзвичайнішою формальною ознакою ситуаційної зумовленості кожного висловлення є наявність у його структурі показників часової перспективи, яка встановлюється від моменту висловлення і вказує на те, чи йде мова про факти, одночасні з моментом висловлення, чи про такі, що передували цьому моментові або мають настати після нього. Окремим різновидом висловлень про факти, одночасні з ним, є висловлення, в яких ідеться про загальночасові, постійні явища.

Мовні вияви, ширші за обсягом від одного висловлення, спільних для них обов'язкових формальних показників комунікативних завдань і ситуацій мовлення не мають. Ці супровідні ознаки процесуального характеру мовлення визначаються тут за конкретними ситуаціями, загальним змістом мовних виявів і структурними особливостями окремих висловлень, які входять до їх складу.

За ознаками ситуації мовлення розрізняються чотири попарно співвідносні типи мовних виявів. В одному співвідношенні мовні вияви розрізняються за кількісним складом учасників мовного акту: випадки двостороннього мовлення, коли поряд з мовцем у мовних виявах беруть участь адресати, ті, хто безпосередньо сприймає мовлення, і випадки одностороннього мовлення, коли адресати мовлення на час його здійснення відсутні. Двостороннє мовлення завжди буває усним. Сюди слід віднести й такі ситуації, коли реальне усне мовлення замінюється його реконструкцією з фонографічної копії, сприймається через посередництво гучномовця, телефону, радіо чи, після його здійснення, з відтворення в звукозаписі. Одностороннє мовлення може бути як усним, так і писемним. У другому співвідношенні розрізняються такі мовні вияви, які здійснюються паралельно і вперемін з різними позамовними діями чи етапами в робочій обстановці чи в умовах відпочинку як вияви спорадично-ситуативного мовлення, і такі, що пов'язуються з певними усталеними в суспільстві видами занять і з тимчасовими суспільними чи громадськими заходами різного характеру і масштабу (конгреси, з'їзди, збори, лекції, концерти, ритуальні дійства, радіомовлення, телевізійні передачі, друковані видання) як вияви специфічно-ситуативного мовлення.

За ознаками комунікативних завдань мовні вияви також поділяються на чотири основні типи. Один з цих типів охоплює вияви агітаційно-дидактичного мовлення – такі, як настанови, повчання, релігійні проповіді, заклики,

агітаційно-пропагандистські виступи. За своїм комунікативним спрямуванням цей тип безпосередньо пов'язаний з типом спонукальних висловлень. До другого типу мовних виявів за ознаками комунікативних завдань належить тип повідомлень – репортажі, описи сукупностей речей чи явищ, розповіді про минулі чи передбачувані події, лекції, наукові виступи, писемні наукові праці. Третій тип, близький до другого за змістом, але не за комунікативним завданням, становить художньо-мистецьке мовлення – драма, казка, авторська проза, поезія мовлена і співана, в тому числі й народна. Окреме місце займає четвертий тип мовних виявів за ознаками комунікативних завдань – позбавлені цих завдань вправи у засвоєнні мови (рідної в ранньому дитячому віці і будь-якої іншої).

Протягом останніх десятиліть у світовому мовознавстві з'явилося кілька спеціальних наукових напрямів, які більш або менш безпосередньо підходять до конкретного висвітлення мови саме як реального процесу мовної діяльності. Найґрунтовнішими з цих напрямів є теорія мовних актів, тісно пов'язана з нею теорія дискурсу і деякі психолінгвістичні та когнітивні концепції окремих аспектів мовлення. Характерно, що ці нові напрями з'явилися в основному не як пряме продовження попередніх власне лінгвістичних досліджень, а як наслідок застосування до мови підходів і методик інших наук, насамперед філософії і психології. Визначальний для розвитку сучасного мовознавства напрям – теорія мовних актів “як один з варіантів теорії мовної діяльності”⁴⁰ з її центральним поняттям ілюктивної сили висловлення, що лягло в основу лінгвістичної прагматики, бере свій початок у працях представників аналітичної (конкретніше, лінгвістичної) філософії логіків Дж. Остіна, Дж. Серля та ін. На висвітлення процесів породження і розуміння висловлень як складових етапів реальних мовних виявів спрямовані ідеї, розробку яких розпочато в рамках когнітивної психології. На суто лінгвістичному ґрунті розвинувся лише новий в основному напрям у дослідженні мови – теорія тексту, яка частково пов'язується з процесуальним розумінням мови. Але пов'язувати теорію тексту з концепцією мови як діяльності можна лише досить умовно, коли під текстом розуміти власне процес породження тексту, для чого доцільніше вживати узвичаєний уже в цьому значенні спеціальний термін *дискурс*.

Застосування розроблених у нових напрямках підходів до вивчення реальної мови поступово ліквідує труднощі наукової фіксації конкретних мовних виявів як процесів, що відбуваються в часі. Це забезпечується насамперед виділенням у процесах породження і розуміння досліджуваних (у тому числі й реконструйованих) висловлень різних фаз цих процесів, зумовлених взаємодією пропозиційного змісту речень з контекстом і метою висловлень. У цьому плані слід розглядати й характерний для московської ніколи психолінгвістики запропонований ще Л. С. Виготським аналіз мови за одиницями як відмінний від аналізу за елементами⁴¹.

⁴⁰ Кобозева И. М. “Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1966. – Вып.17. – С. 7.

⁴¹ Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969. – 214 с.

Дослідження структури текстів, а також когнітивних процесів, які супроводять розгортання і сприймання дискурсів, зі свого боку приводять до висновку про відсутність непримиренної суперечності між розумінням мови як процесу і як готового продукту, про діалектичну єдність динамічного і статичного аспектів мови. Цей висновок ґрунтується в першу чергу на такій загально визнаній властивості тексту, а тим самим і дискурсу, як локальна зв'язність, тобто семантична зумовленість чергового речення у складі дискурсу попереднім реченням або цілим блоком попередніх речень.

Всебічне наукове висвітлення живої мови з урахуванням її процесуального характеру і соціальних сфер її функціонування не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови – фонетикою, морфологією, словотвором, синтаксисом, лексикологією і фразеологією. Цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення. Найзручніше було б на даному етапі назвати цей розділ прагматикою. Разом з тим здається доцільним тісніше пов'язання з загальним курсом мови таких досі виділюваних в окремі курси розділів, як теорія тексту, стилістика (з питаннями культури мови, мовного етикету, риторики і поезики), а також соціолінгвістика.

ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ І СУТНІСТЬ МОВИ*

У процесі цілеспрямованої суспільно-трудової діяльності людина завжди мала й має настійну потребу в спілкуванні, в обміні життєвим досвідом, думками з іншими людьми. Постійне спілкування людей між собою, взаємна інформація про пізнані й пізнавані предмети, явища, процеси об'єктивної дійсності, збереження попереднього, вдосконалення наявного життєвого досвіду і передавання його у збагаченому вигляді від покоління до покоління є однією з доконечних умов і можливостей багатогранної діяльності людини, існування й розвитку суспільства.

Обмін думками, передавання інформації між людьми здійснюється за допомогою засобів спілкування, які мають різну фізичну природу, сприймаються й аналізуються різними органами чуття людини.

З усіх засобів спілкування між людьми найпоширенішим, найрозвиненішим і найдосконалішим є звукова мова, що складається з членоподільних звуків, утворених мовними органами і сприйманих органами слуху людини. Не було й немає на земній кулі нації, народності, племені, роду, які не мали б своєї звукової мови. Письмо, фонограф, радіо забезпечують нині звуковій мові потрібну для неї довготривалість та далекосяжність.

Елементи інших засобів спілкування, пов'язаних з органами слуху, будуються з подвійного матеріалу: із звуків, творених мовними органами, та з акустичних, або звукових, сигналів.

Серед звуків, творених мовними органами і за певних обставин використовуваних як засоби спілкування, можна виділити три основні типи:

а) навмисно вжиті, невиразні й несталі нечленоподільні звуки, як-от покашлювання, щоб привернути до себе увагу; зітхання, щоб показати своє розчарування або співчуття; навмисний стогін, щоб звернути увагу на стан здоров'я, попросити допомоги; звукові комплекси, які закликають до тиші;

б) свист, що його вживали в умовах лісистого гірської місцевості жителі Канарських островів – гуанчі, і зберігають донині лише іспанці на острові Ла Гомера; свист гуанчі-іспанців ґрунтується на передаванні послідовності фонем, а свист, поширений подекуди в Мексиці та Африці, – на зміні тонів;

в) монотонний шепіт, що його використовують для спілкування племена джунглів Цейлона і аборигени лісів Центральної Африки – пігмеї – під час полювання вночі, щоб чутливе вухо слона або антилопи не виявило присутності мисливців.

Серед акустичних сигналів можна виділити також кілька основних типів:

а) звукові сигнали, творені за допомогою різних органів людського тіла: стукання в двері рукою, щоб відчинили або дозволили ввійти, оплески для вираження схвалення, захоплення; тупотіння ногами для вираження

* Друкується за виданням: Самійленко С. П. Природа, функції і сутність мови // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 12; 1970. – № 1.

невдоволення; свист, щоб покликати когось, та ін.;

б) звукові сигнали, творені за допомогою різних приладів: дзвінки, гудки, барабанні сигнали у багатьох племен, народностей Центральної і Західної Африки, Центральної і Південної Америки, Полінезії;

в) музика, яка виражає певний ідейно-емоційний зміст, може й повідомляти про конкретне явище (музика гімнів, військових та похоронних маршів, танців тощо).

Важливим засобом спілкування між людьми є виражальні рухи, творені органами людського тіла і сприймані органами зору людини. Серед виражальних рухів розрізняються:

а) жести кінцівок (переважно рук); простягання рукою, щоб показати на щось; прикладання пальця до губ, щоб мовчали; рух рукою, щоб покликати когось; рух рукою, щоб привітатися або попрощатися з кимось; рух кулаком з виразним погрожуванням; жести спортсменів під час гри; жести для спілкування у глухонімих; пальцева лічба, ручна мова у деяких народів Африки, Австралії й Америки;

б) міміка – довільні виражальні рухи м'язів обличчя людини (усмішка, зсування брів, опускання вій, підморгування та ін.), що є і одним з вагомих елементів акторського мистецтва;

в) жести голови: похитування головою на знак осуду; похитування головою у вертикальному напрямку на знак згоди і в горизонтальному напрямку на знак заперечення (у нас і на Заході) або ж, навпаки, у горизонтальному напрямку на знак підтвердження і у вертикальному напрямку на знак незгоди (у болгарів, арабів) та ін.;

г) пантомімічні рухи, тобто виражальні рухи, виконувані всім тілом або, принаймні, тулубом: знизування плечима на знак непевненості, роздумів; поворот до когось спиною на знак зневаги тощо.

Виражальні рухи є, отже, не тільки зовнішнім виявленням внутрішніх психічних станів людини. Виражальні рухи є неодмінною складовою частиною мовної діяльності людини: користуючись звуковою мовою, людина не може обійтися і без виражальних рухів. За певних обставин повідомлення жестом є зручнішим, наочнішим, виразнішим, ніж повідомлення словесне. Мова жестів була, імовірно, найдавнішою самостійною зоровою системою передавання інформації. До мови жестів ще й тепер вдаються деякі народи Африки, Австралії, Америки, зокрема в тих випадках, коли не знають звукових мов народів, з якими обставини вимагають спілкуватися. Використання мови жестів може пов'язуватися і з правовими нормами та релігійними обрядами, наприклад, із заборonoю вживати звукову мову в траурних обрядах австралійського племені аранта.

Звукова мова може фіксуватися системою графічних знаків – письмом, що сприймається також органами зору і з наближенням до нашого часу все ширше й ширше використовується як засіб спілкування між людьми. Відомі п'ять основних типів письма:

а) дописьмові речові, або предметні, знаки: посилення чорної стріли на знак оголошення війни у давніх слов'ян; жезлів-вісників у австралійців;

вираження симпатії або неприязні посиланням солі або перцю в жителів Суматри; український звичай повертати сусідці глек від молока з шматочком хліба і дрібком солі; системи вузлового письма в аборигенів Північної та центральної Америки;

б) піктограми – письмо малюнками, у якому поняття (ідеї) та їхні зв'язки передаються за допомогою зорових образів, схем, спрощених зображень, як-от, наприклад, у племені Північної Америки, Африки;

в) ідеограми – фігури або графічні знаки для цілісного записування понять; письмо майя і ацтеків в Америці, ідеограми китайського, староегипетського письма; математичні знаки, хімічні формули, герби, емблеми та ін.;

г) знаки силабографічного (складового) і звукового (фонетичного) письма для записування складів, звуків, слів артикульованої мови; сюди ж належать і знаки стенографічні;

д) ноти – умовні графічні позначення звуків певної висоти і тривалості, пауз.

До засобів спілкування, сприйманих органами зору, належать і оптичні сигнали, утворювані за допомогою форми, кольору, положення, розташування або рухів різних речей, явищ: дим запорізьких веж, залізничний семафор, ракети, різнобарвні ліхтарі для регулювання вуличного руху, маяки, морський код, світлові зайчики індіців Північної Америки та ін.

Можливо, всі органи чуття, які сприймають і аналізують подразнення, що надходять із зовнішнього та внутрішнього середовища, могли б бути використовувані для повідомлень, інформації. Але насправді органи нюху та смаку для спілкування використовуються дуже рідко. Вузкою є сфера вживання і засобів спілкування, сприйманих органами дотику. Повідомні рухи, сприймані органами дотику, нечисленні, однотипні і здебільшого однаково зрозумілі в усьому світі (потиск руки при вітанні, приязне поплескування по плечу, хапання за руку, щоб спинити та ін.). Важливого значення набуло письмо для сліпих або для сліпоглухонімих, але й воно становить, власне, своєрідний переклад мови слів на систему знаків, сприйманих органами дотику.

Аналіз елементів, з яких будуються засоби спілкування, переконує, що найвагомим, всеосяжним засобом спілкування між людьми є мова слів, або звукова мова, матеріальна, чуттєва за своєю природою, сприймана органом слуху людини. І коли говорять про людську мову, то мають на увазі передусім саме звукову мову, або мову слів.

Звукова мова, здавалося б така природна й зрозуміла, бо ж людина розмовляє нібито так само природно, як скажімо, ходить, їсть, спить, – насправді, дуже складне явище. Вона має деякі спільні риси з іншими засобами спілкування в людському суспільстві. Вона має також деякі спільні риси і з тими майже недослідженими сигналами, що не зовсім точно позначаються в мовознавчій літературі терміном “мова тварин”. Та разом з тим звукова мова – це і своєрідне, специфічно людське явище, якісно відмінне і від будь-яких інших засобів спілкування між людьми, і від різноманітних за будівельним матеріалом та функціями сигналів у тварин.

Справді, аналіз елементів, з яких будуються засоби спілкування між

людьми, показує, що всі засоби спілкування між людьми є засобами матеріальними, чуттєвими за своєю природою, сприйнятими відповідними органами чуття людини; всі засоби спілкування творяться людьми навмисно, свідомо, з наперед наміченою метою, з передбаченням найближчих можливих наслідків їх застосування; кожен із засобів спілкування між людьми щось замінює, щось виражає, щось означає, щось вказує, про щось повідомляє, подає якусь інформацію; процес використання засобів спілкування між людьми двобічний: обов'язковим є не тільки інформатор, а й адресат, між якими внаслідок застосування певних засобів спілкування має бути встановлено взаємне розуміння; засоби спілкування, сприймані певними аналізаторами (наприклад, вухом), можуть бути перетворені на засоби, сприйняті іншими аналізаторами (наприклад, оком).

Між звуковою мовою та іншими засобами спілкування людей є не тільки суттєві спільні риси, а й істотні відмінності.

Фізична природа, сфера вживання, функції знаків, використовуваних для спілкування в суспільстві, не тотожні. Поділяються ці знаки на два основні типи: знаки немовні і знаки мовні.

Немовний знак – це “матеріальний, чуттєво сприйманий предмет (явище, подія, дія), що виступає в пізнанні і спілкуванні людей як представник якогось предмета або предметів, властивості або відношення предметів і застосовується до набуття, збереження, перетворення і передавання повідомлень (інформації, знань) або компонентів будь-яких повідомлень”¹.

Серед немовних знаків звичайно розрізняють: а) знаки-індекси (дим як знак вогню, хмари як знак наближення дощу); б) знаки-копії (сліди лап звіра, ніг людини на траві або на снігу); в) знаки-сигнали (звук сирени як знак повітряної тривоги, ракета як знак початку наступу); г) знаки-символи (чорний колір в Європі і білий колір в Китаї як знаки жалоби; зустріч українцями прибулих із хлібом, сіллю на рушнику як знак гостинності).

Знаки-індекси і знаки-копії, якщо вони існують як звичайнісінькі явища дійсності, поза процесом спілкування між людьми, до немовних знаків спілкування не належать. Точніше було б їх назвати ознаками, прикметами, властивостями, що їх виявляє людина в об'єктивній дійсності. Запах газу в кімнаті – ознака того, що відкрито газовий кран або зіпсовано газопровід. Пожовкле листя на деревах – прикмета осені. Проте ці так звані природні ознаки, прикмети – і дим від багаття, і сліди ніг людини на траві або на снігу, і зіпсований газопровід, і пожовкле листя – можуть використовуватися як немовні знаки спілкування, якщо вони за попередньою домовленістю між людьми мають на щось указувати.

Немовні знаки у порівнянні з мовними різноманітніші за своєю фізичною природою: вони можуть бути пов'язані не тільки із слуховими та зоровими відчуттями, як в усній та писемній мові, а й з відчуттями нюховими, смаковими, дотиковими.

І акустичні, і зорові немовні знаки є здебільшого похідними, залежними

¹ А. Ветров, Д. Горский, Л. Резников, “Философская энциклопедия”, т. 2, М., 1962, стор. 77.

від мови артикульованих звуків, спираються на інформацію, точніше і досконаліше передавану мовою звуковою. Дзвін, що б'є на сполох, посилює фізичний діапазон звукового повідомлення, не розкриваючи точного його змісту. Морський код з допомогою зорових скорочень умовних позначень передає зміст словосполучень та речень звукової мови.

Немовні знаки здебільшого є знаками позасистемними, їх зміст визначається постійною конкретною ситуацією, вони не протиставляються іншим немовним знакам (пор., наприклад, покашлювання, удар у гонг для запрошення на обід, підморгування, семафори та ін.). Існують, однак, і такі немовні знаки, особливо оптичні, що обмежені за обсягом, за діапазоном інформації замкнені системи, наприклад, урочисті барабанні сигнали, світлові зайчики, різноманітні коди, системи дорожніх знаків, пальцева лічба та ін. Та за влучною характеристикою Ф. Кайнца, "морські коди, воєнні сигнали, дорожні знаки – застигли, схематичні і непродуктивні схеми. Їх знаки не здатні до видозміни і комбінування. Вони повинні застосовуватися такими, якими є; вони не допускають будь-яких творчих нововведень, щоб пристосуватися до ситуації, не врахованої при встановленні системи"².

До того ж один і той же немовний знак може входити до складу різних систем знаків: червоний і зелений колір указують на різні явища у світлофорі і на лівому та правому бортах корабля або літака; вживаний і в писемній мові знак оклику в системі дорожніх знаків попереджує водія про обережність, у записі шахової партії означає правильний хід, а в математичній розвідці – факторіал; тим часом емблемою миру може бути зображення і пальмової галузки, і голуба.

Найрізноманітніші етнографічні, історичні, світоглядні нашарування різних часів і народів відбивають такі знаки-символи, як, наприклад, зелений колір ієрогліфів у найдавніших єгипетських написах, текстах пірамід як колір воскресіння; червона троянда як символ дівочої краси в українському фольклорі та ін. Варто, може, пригадати й грецьке з походження слово *символ* – назва умовного речового розпізнавального знака для членів певної суспільної групи, таємного товариства тощо.

Знаки-символи, зокрема логічні (у математиці, хімії, кібернетиці та в інших науках), відомі лише у спілкуванні між людьми, але певні знаки-сигнали засвідчені й у тварин. Стисла характеристика і цих сигналів є також неодмінною для розуміння природи, функцій, сутності людської мови.

Спостережено, а то й експериментально встановлено, що деякі птахи (папуга, сороки, шпаки, ворони), вправно засвоївши вимовляння слів артикульованої мови, не можуть поєднати їх в інших комбінаціях, не розуміють їх змісту, не спроможні пов'язувати слова людської мови ні з своєю поведінкою, ні з поведінкою людини. Собака може гавкати, гарчати, вити, скребтисся в двері і скавчати, щоб йому відчинили, може виконувати різні завдання господаря, реагуючи не на зміст наказу, а на тон, тембр звукового комплексу – наказу людини, на міміку і жести, що супроводжують наказ. Коні

² F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, Bd. I, Stuttgart, 1941, стор. 81.

й воли навчаються розрізняти й відповідним чином реагувати на деякі звукові комплекси людської мови (“но!”, “тпру”, “гей!”, “цоб!” та ін.), але ні іржання коня, ні мукання вола людина не спроможна якось розчленувати і безпомилково витлумачити. Дельфіни здатні розпізнавати деякі речі, розрізняти їх геометричні форми, розміри, щільність, сприймати світлові сигнали і перетворювати їх на акустичні, передавати з допомогою якихось сигналів досить складну інформацію, засвоювати деякі із звукових комплексів артикульованої людської мови, але й між дельфінами та людиною “спілкування” досі не налагоджено. І навіть людиноподібні мавпи, у розпорядженні яких є значний арсенал виражальних рухів, не можуть досі “порозумітися” з людиною, а людина ще не знайшла шляхів для спілкування навіть з біологічно найближчими до неї істотами земної кулі.

Ці й подібні факти незаперечно свідчать, що розглядати певні сигнали тварин з позицій і через призму особливостей людської мови не можна, що будь-який із видів істот може мати свою єдину і неповторну систему засобів передавання (навмисного чи ненавмисного) іншій істоті цього ж виду бодай найпримітивнішої, найубогішої інформації про об’єктивні (зовнішній світ) та суб’єктивні (внутрішні відчуття) явища. Природно, що й засоби, характер та функції такої інформації у різних тварин можуть і не збігатися.

Бджола передає інформацію іншим бджолам про знайдений нектар за допомогою “танцю”: “танці” вказують на джерело їжі, напрямком, де її знайти, і віддаль до неї; характер їжі визначається за її пахощами; засіб інформації “танцями” успадковується з генами і не є наслідком навчання.

Нюх є основним засобом сприймання інформації у мурашок, але, наприклад, інформацію про небезпеку вони можуть передавати й так: мурашка, наблизившись до іншої мурашки, трясє головою і б’є зверху вниз по її голові; ті, хто одержав цей сигнал, теж починають трясти головою; нюхові та дотикові засоби інформації у мурашок успадковуються генетично.

Дельфіни передають інформацію за допомогою свистів, клацання, складних звуків, що поєднують свисти на тлі клацання або вигукування; у них є сигнали для попередження про небезпеку, сигнали для лунолокації, ближньої орієнтації, відшукування їжі, сигнали для вираження внутрішнього стану дельфіна – болю, страху, роздратування, погрожування... До речі, спектр звукових сигналів у дельфіна ширший, ніж у людини: частина звукових сигналів дельфіна органами слуху людини не сприймається.

У людиноподібних мавп (гібонів, орангутангів, горил, шимпанзе) основними засобами інформації є звукові сигнали та виражальні рухи. Так, вони можуть утворювати звуки з наростаючою висотою тону в межах кількох октав, можуть варіювати гучність і кількість повторюваних сигналів. Виражаючи погрозу, горила утворює звуки, подібні до гавкання, які перетворюються потім на розкотисті, різкі, переривчасті звуки, що їх чути за кілька кілометрів. У шимпанзе деякі звукові комплекси, імовірно, виражають почуття; наприклад, комплекс “ох” виражає щось на зразок подиву, “ий” – гніву, “у” – невдоволення та ін. Численними, різноманітними є у людиноподібних мавп і виражальні рухи – жести передніх кінцівок, міміка,

жести голови, пантоміміка, зокрема рухи підкликання, рухи вказівні, рухи погрози, рухи прихильності, рухи відсторонення, рухи контактування.

Наведені факти, засвідчуючи наявність різних засобів інформації у різних видів істот і неможливість встановлення міжвидового спілкування між ними при застосуванні лише методів антропоморфування сигналів тварин, дозволяють вказати і на кілька найсуттєвіших відмінностей мови людей від різноманітних сигналів тварин.

Зв'язки тварин з навколишнім світом встановлювалися і встановлюються за допомогою тих вражень, які вони діставали і дістають від кожного окремого подразнення у вигляді різноманітних відчуттів – звукових, зорових, нюхових, смакових, тактильних, температурних, больових, органічних, кінестетичних, статичних. У тварин і в людей є спільні види розсудкової діяльності, але аналітико-синтетична діяльність мозку тварин, зачатки елементарного, наочнодійового, конкретного мислення тварин здійснюється в них у плані так званої першої сигнальної системи. Тим-то знаки-сигнали тварин завжди конкретні, злиті з конкретними предметами і явищами; діапазон вживання таких знаків завжди зумовлений ситуацією, фізіологічним станом тварин, відчуттям голоду, переляку, температурних змін тощо. Знаки-сигнали тварин не виходять за межі конкретних сприймань, відчуттів, вони зазнають лише природних еволюційних змін і, як загальне правило, передаються за спадковістю; їх інформація майже завжди є виявом інстинктивно-біологічної діяльності. “Тварина є безпосередньо тотожною своїй життєдіяльності. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності. Вона є ця життєдіяльність”³.

Природа, функції мовних сигналів-знаків у людей інші. Протягом багатьох століть, тисячоліть, коли із тваринного світу виділилася, нарешті, людина, перші сигнали дійсності значною мірою змінилися у людини сигналами словесними. На основі першої сигнальної системи і у взаємозв'язку з нею в людини виникла і розвинулася друга сигнальна система, розвиток якої спричинився до зміни і першої сигнальної системи, до набуття нею тих особливостей, що відрізняють її від першої сигнальної системи у тварин. Як твердить І. П. Павлов, “Слово склало другу, спеціально нашу, сигнальну систему дійсності, будучи сигналом перших сигналів”⁴. Воно внесло “новий принцип у діяльність великих півкуль”, спричинилося до виникнення “спеціально людського, вищого мислення”⁵. Зароджуючись у чуттєвому пізнанні і спираючись на нього, мислення виходить за його межі, відбиває об'єктивну дійсність глибше і повніше, ніж чуттєве її пізнання. Людина здобула здатність абстрагувати і узагальнювати незліченні сигнали першої сигнальної системи, аналізувати й синтезувати ці нові узагальнені сигнали. Повільно, поступово засоби спілкування між людьми перетворюються на могутнє знаряддя узагальненого абстрактного мислення, на могутнє знаряддя пізнавальної діяльності людини.

Тварини ніколи не користувалися і не користуються такими засобами, як

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, 3 ранніх творів, К., 1956, стор. 565.

⁴ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, М., т. III, стор. 569.

⁵ Там же, стор. 490.

штучно утворювані людьми немовні знаки, але й мовні знаки – знаки другої сигнальної системи – людей мають істотні відмінності у своїй природі та функціях від тих різноманітних сигналів, що їх використовують для своєї інформації тварини.

Одним із видів знаків сигнальної системи є слово. Звук або комплекс звуків є словом тільки тоді, коли він має певне значення. Звуковий склад слова – це історично витворений колективом людей комплекс звуків, якими позначаються певні об'єкти, їх групи, властивості. Звуковий склад слова безпосередньо, сам по собі не відображає тих об'єктів, що ним позначаються. Конкретні предмети і явища безпосередньо відображають відчуття і сприймання. Слово ж замінює ці безпосередні відображення і їх узагальнює. У своїх “Філософських зошитах” В. І. Ленін спеціально зауважував, що “в мові є тільки *загальне*”⁶, що “*всяке слово (мова) вже узагальнює*”⁷, що “*почуття показують реальність; думка і слово – загальне*”⁸.

Активно діючи, спостерігаючи й вивчаючи предмети, явища, процеси в суспільній практиці, людина зіставляє, порівнює їх між собою, аналізує й синтезує, виділяє їх спільні риси. Слово ж є засобом зіставлення, порівняння, аналізу й синтезу предметів, явищ, процесів об'єктивної дійсності, абстрагування та узагальнення їх спільних ознак, властивостей. У слові ж народжуються, закріплюються, через слово стають здобутком інших людей і поняття – результати пізнавальної діяльності людей.

Добре про все це сказано в одній із досі неопублікованих розвідок О. Потебні: “Людська мова служить не тільки для того, щоб виражати знайдене думкою: позбавлення можливості говорити прямо впливає на відсвіження розумової діяльності. Тому слово (мова) служить не тільки для того, щоб реєструвати думку, а й для того, щоб її знаходити. Мова є засіб пізнання, знаряддя, що на відміну від інших знарядь, таких, наприклад, як перо, сокира, чим частіше вживається, тим більше вдосконалюється. А оскільки знаряддя не змінюється щохвилини, можна сказати, що це не є знаряддя, а діяльність. Мова є діяльність, яка полягає у створенні членоподільних звуків і знаків і спрямована на розкладання чуттєвих сприймань, зведення цих сприймань у систему і закріплення результатів цієї діяльності для себе і для інших. Все, що становить світ пізнання людини, сукупність значень слів, уживаних певною людиною, величезна кількість ознак у мові не виражається, а замінюється обмеженою, кількістю ознак. Мова зводить різноманітність і множність, які майже неосяжні, до чогось невеликого і легко охоплюваного людською думкою. Мова – засіб, що дає можливість стискувати наші пізнання і, стиснувши, зручніше оперувати ними. Мова є не сукупність знаків для позначення готових думок, а є система знаків, здатних до невизначеного, до безмежного розширення”⁹.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 261.

⁷ Там же, стор. 258.

⁸ Там же.

⁹ Див.: С. П. Самійленко, Про неопубліковані лекції О. О. Потебні з історії російської мови (Зб.: “О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики”), Х., 1962, стор. 95–96.

Терміни спілкування і засоби спілкування, комунікація і засоби комунікації, інформація і засоби інформації у застосуванні до знакової системи людської мови і різноманітних за будівельним матеріалом сигналів тварин, виходять, не тотожні.

Складовою частиною життєдіяльності тварин є функція виявлення відчуття існування, потреби у виявленні діяльності організму, приналежності до певної групи істот. Широко фіксована у тварин, не спрямована ні до кого, позбавлена інформації ця функція у людей трапляється рідко, її можна вбачати, наприклад, у тих веселих, рухах рученят та ніжок, у тому белькотанні немовлятка, яке самостійно “бавиться” в колисці.

І у людини, і у тварин складовою частиною їх життєдіяльності є функція комунікативно-інформативна, або функція спілкування. Але в людей комунікативно-інформативна функція є основним засобом людських стосунків, а в інших істот сфера використання засобів інформації майже завжди обмежена інстинктивно-біологічною їх діяльністю.

Наявність певних видів розсудкової діяльності, зачатків елементарного, наочнодійового, конкретного мислення принаймні у вищих тварин сумнівів не викликає. Але здійснюється ця аналітико-синтетична діяльність мозку вищих тварин у межах першої сигнальної системи. Сигнали можуть бути засобом спілкування, але знаряддям мислення можуть і не бути. Для людей же мова є формою існування й вираження людського мислення. Поза мовою понятійне, узагальнене, абстрактне мислення неможливе. Тим-то ця інтелектуально-візуальна функція, що підпорядковує собі і функції сигніфікативну (позначення), номінативну (називання), дейктичну (вказівну), у поєднанні з комунікативною функцією є найістотнішою особливістю мовного спілкування.

Тісно пов'язані з інтелектуально-пізнавальною та інформативною функціями і функції емотивна (експресивна, виразова) та конативна (вокативна, імперативна, модальна). Користуючись мовою, людина не тільки обмінюється думками з іншими людьми, а й виявляє свої переживання, емоційний стан, ставлення до того, про що, коли і кому вона говорить, прагне вплинути на інших людей, спонукати їх певних дій і відповідно скерувати їхню поведінку, діяльність. Процес розуміння, що здійснюється за допомогою мови, людина переживає. У людини виникли емоції, почуття, невідомі тваринам. І все ж вираження емоцій, почуттів є спільним і для людини, і для тварин. Що ж до конативної функції, то вона знаходить своє виявлення передусім і головним чином у людській мові.

Людська мова виступає не тільки як засіб набуття, а й як засіб закріплення та передавання від покоління до покоління здобутків свідомої розумової діяльності, досягнень людського мислення, надбань людського досвіду і людських знань.

У мові втілюються і художні образи – витвори словесного мистецтва, що має важливе пізнавальне, ідейно-виховне й естетичне значення в житті людського суспільства (поетична, естетична функція).

Тільки з допомогою мови людина має можливість робити повідомлення про повідомлення, говорити за допомогою мови про мову, аналізувати її

будову, сфери вживання, сутність (рефлексивна, або металінгвістична функція).

Єдина за своєю природою, функціями, сутністю мова виступає у величезній кількості конкретних, різноманітних за фонематичними, ритмомелодійними, граматичними, словотворчими, лексико-фразеологічними, семантичними та стилістичними особливостями мов, кожна з яких є однією з найістотніших ознак певного людського колективу – творця даної мови (етнічна функція).

Зрозуміло, що всі названі (і не названі) функції мови виділяються як окремі функції лише теоретично, гносеологічно. У природі мови всі функції нерозривно поєднані.

Тепер подивимося, як ці функції здійснюються в людській мові.

Уже О. О. Потебня, як ми бачили, вважав мову не сукупністю знаків для позначення готових думок, а системою знаків, здатних до невизначеного, до безмежного розширення, засвідчуючи цим одночасно, що мова є знаряддям розумової діяльності, активної творчості людини, що мова систематизує і закріплює результати цієї діяльності для себе і що за своєю побудовою мова є не простою сукупністю, а системою знаків, що мова не обмежена, не замкнена, а відкрита система. О. О. Потебня чітко розмежовує також членоподільні звуки і знаки.

Не тільки мова, а й будь-яка з форм людської діяльності не може обійтися без знаків¹⁰. Матеріальною, чуттєво сприйманою основою знаків людської мови є звуки. Мова не могла б бути засобом спілкування, знаряддям творення, членування й реалізації думки, знаряддям узагальнення й відтворення життєвого досвіду людей, коли б вона не мала в своїй основі матеріальної субстанції. Матеріально, чуттєво сприйманий мовний знак є єдиною можливою формою виявлення всіх функцій мови. Це однаковою мірою стосується і мови слів і тих її перетворень, які можуть виявлятися і у зорових знаках письма, і у певних імпульсах струму електричної енергії телеграфних повідомлень, і у спробах навчити машину реагувати на голос тільки певної людини, і у тих радіохвилях, що їх подає в космос людина. Матеріальність знака (означального) – перша з найістотніших конститутивних рис мовного знака.

Та будь-який звук чи комплекс звуків, матеріальний за своєю природою, може бути мовним знаком тільки тоді, коли він вживається навмисно, щось замінює, на щось вказує, щось виражає, щось означає і щось збуджує в свідомості людини. Знак і називається знаком тому, що він щось означає. Це “щось”, означуване знаком, перебуває за межами знака. Воно не входить в означуюче як його невід’ємна частина. Інакше знак не був би знаком. Це “щось” – предмети, явища, процеси об’єктивної дійсності, які безпосередньо відображаються органами чуття і узагальнюються мисленням, усвідомлюються людиною. Відношення мовних знаків до об’єктивно-реальних предметів та явищ опосередковане дійсністю. Звуковий комплекс стає мовним знаком тільки тоді, коли він ставиться в “суспільно усвідомлюваний зв’язок з певними предметами та явищами дійсності і з їх мисленими відображеннями у

¹⁰ Див.: Н. И. Кондаков, Введение в логику, М., 1967, стор. 106.

свідомості людей”¹¹. Ось це відношення мовного знака до того, що існує в свідомості як уже усталене або формоване в суспільній практиці, і є значенням мовного знака. Не всі мовні знаки виникають раптово і одночасно. У своїх зауваженнях на книгу А. Вагнера К. Маркс зазначав, що люди, практично пізнаючи дійсність, не відразу дають назви цілим класам предметів, а лише на певному рівні розвитку, в міру збільшення потреб людини і видів її діяльності¹².

У такий спосіб можуть пояснюватися і різні типи мовних знаків, наприклад, імена загальні і власні, найменування реальних предметів і нереальних (русалка, мавка, потерчата), слова номінативні й дейктичні, слова повнозначні і службові, слова емоційно-експресивні, слова табу тощо.

Звукова мова, як показує її назва, складається із звуків. Кожен конкретний мовний звук виникає внаслідок артикуляції (роботи мовних органів), відмінної від інших артикуляцій. Кожен конкретний мовний звук – це фізичне явище, яке має фізично-акустичну характеристику (силу, висоту, тривалість, тембр тощо). З допомогою мовного апарату людина може творити безліч звуків і їх відтінків. Сучасна спеціальна техніка дозволяє досить точно схарактеризувати анатомо-фізіологічні і фізико-акустичні властивості кожної групи звуків, кожного мовного звука, що виявляються у живому мовленні.

Установлено, однак, що будь-яка з мов світу використовує порівняно невелику кількість звуків, що будь-яка мова складається це із звуків взагалі, а із звуків-фонем, здатних розрізняти реальні і граматичні значення слів (пор., наприклад, українські *гас – час, сир – син, там – том*). Кожна з фонем має певні розрізнявальні ознаки (пор., наприклад, *газ і гас, під і пін, жити і шити, бити і пити*). Проте жодна з цих ознак (у нашому прикладі – дзвінкість і глухість), що далі вже не сегментується, не розкладається на дрібніші елементи, не може бути реалізована сама по собі, поза артикуляцією, у якій вона виявляється. Ось ці розрізнявальні ознаки становлять межу лінгвістичного аналізу звукового складу мови. Але із суцільного потоку мови виділяються не розрізнявальні ознаки, а фонем.

Кожна з фонем у будь-якій мові має кілька важливих функцій: фонема є об’єктом сприймання (перцептивна функція); матеріалом, з якого утворюються морфеми і слова (конститутивна функція); є найдрібнішою, неподільною далі мовною одиницею, до входить до складу більших мовних одиниць (ідентифікаційна функція); засобом розрізнення значущих мовних одиниць (дистинктивна функція); фонема може бути засобом вираження звуковідтворення, звуконаслідування, враження (імпресивна функція).

Виходить, що самі по собі фонем нічого не означають, що вони не співвідносяться з позначуваними об’єктами, а є лише складовими елементами мовної субстанції. І якщо ми виділяємо все є фонему, то тільки як складову частину мовних одиниць навіть тоді, коли морфема або слово складається з однієї фонем (пор., наприклад, прийменники *у, з*, або сполучники *а, і*).

¹¹ А. С. Мельничук, О природе лингвистического знака (Зб.: “Теоретические проблемы современного советского языкознания”, М., 1964, стор. 139.)

¹² К. Маркс, Критические замечания о книге Адольфа Вагнера, Архив, V. 1930, стор. 387–388.

Кожна з фонем у будь-якій мові взаємопов'язана з іншими фонемами, з іншими структурними мовними елементами, тобто існує як складова частина фонематичної системи мови.

Із фонем будуються морфеми (префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії). У слові *риб-ин-а* корінь *риб-* містить основне лексичне значення; суфікс *-ин-* означає одиничність (пор. *риб-а*), а поєднання кореня з суфіксом оформляється морфемою *-а* – показником однини, жіночого роду, називного відмінка, тобто показником граматичних значень, граматичних категорій.

За своїми функціями морфеми поділяються на дві основні групи: морфеми словотворчі і морфеми формотворчі. Словотворчі морфеми служать для творення слів з новим значенням або певними відтінками у їх значеннях (пор., наприклад, українські *про-мов-ець*, *вод-ий*, *сон-ечк-о*, *дід-усь*, *дід-уган*). Формотворчі морфеми служать для вираження граматичних значень і смислових відношень між словами у реченні (*Студентк-а прац-ю-є*). У слов'янських та інших індоєвропейських мовах взаєморозташування морфем у похідних словах є, здебільшого, усталеним: префікс + корінь + суфікс + флексія (*пере-чит-у-є-мо*); (пор., проте, наприклад, німецьке *aufstehen* “вставати”, але *ich stehe auf* “я встаю”).

Кожна з мов світу має свої словотворчі та формотворчі морфеми.

Фонеми складають морфеми, морфеми – слова. Слово – це вже найкоротша мовна одиниця, самодостатня, самостійна за своїм значенням та формою. Самодостатність, самостійність слова виявляється в тому, що воно співвідносне з певним об'єктом дійсності, має граматичну форму, свій наголос, здатність міняти своє місце у фразі і має своє окреме зображення на письмі. Слова можуть називати предмети, явища, процеси, їх ознаки, властивості, відношення. Це так звана номінативна, або називна, функція. Є слова, які виконують цю функцію у чистому вигляді. Це імена власні, загальні ж назви поєднують у собі дві основні функції – номінативну і семантичну, тобто функцію вираження понять.

Кожна мова характеризується своїм лексико-фразеологічним складом.

У словниковому складі кожної мови є і слова, які не виражають понять, наприклад, вигуки або службові слова. Але вигуки займають у словниковому складі мови досить обмежене і своєрідне місце, а поділ слів на самостійні і службові пов'язаний із функціонуванням ще однієї з найважливіших мовних одиниць – речення.

Мова – засіб спілкування. Спілкуючись між собою, люди користуються не окремими словами, а реченнями або їх еквівалентами. Так звана комунікативна функція мови, що є провідною її функцією і передусім характеризує мову як суспільне явище, здійснюється в реченні. Речення – основна одиниця мовного спілкування.

Та виділювані із суцільного потоку слова і словосполучення є реченням тільки тоді, коли вони виражають, реєструють якісь думки, бодай примітивні, і таким чином створюють можливість обміну думками. Речення поєднує в собі і функцію мови як засобу спілкування і функцію мови як безпосередньої дійсності думки, її знаряддя.

Речення складається із слів, але слова – це не просто відрізки, сегменти речень. Речення – це ціле, що не зводиться до суми його частин. Думка, виражена реченням, пов'язана з усією сукупністю його компонентів – слів, але в слові виявляється лише частина змісту речення. Зміст речення – це вже нова єдність, що виникає із взаємозв'язку і взаємодії цих компонентів. Слово виступає в реченні з одним значенням, яке воно має як самостійна, самодостатня мовна одиниця. У реченні слово набуває нових якостей, нових функцій, виражає вже не окремі поняття, а думки, нібито завершуючи наслідки розумової, розсудкової діяльності людини.

І не тільки розсудкової діяльності. Речення виражає і емоційно-вольові сторони мовної діяльності, стан, бажання. Це так звані експресивна, емотивна, волюнтативна функції мови. Речення може виражати і функцію дейктичну, або вказівну, засоби оформлення якої (вказівні займенники, деякі частки тощо) в конкретній ситуації мовлення часто доповнюються мімікою, жестами.

Як основна комунікативна, смислова і емотивна мовна одиниця, речення, на відміну від слова, характеризується також своїми структурними особливостями, зокрема предикативністю, тобто співвіднесеністю висловлюваного в реченні змісту з об'єктивною дійсністю. Предикативність (присудковість) створюється сукупністю граматичних значень модальності, часу, а то й особи. Комунікативній, смисловій і структурній єдності речення завжди відповідає його інтонаційна єдність (в усному мовленні), не в усьому точно й досконало зображуванна графічними знаками (у мові писемній).

Виходить, отже, що складна будова мови має системний характер, що окремі елементи в будові мови становлять ніби своєрідні “рівні” одного цілого, де одиниці “нижчого рівня” правлять за матеріал, з якого будуються одиниці безпосередньо “вищого рівня”: з фонем складаються морфемі, з морфем – слова, зі слів – речення. Розрізнявальні ознаки фонем не розчленовуються на дрібніші ніжчі одиниці, вони виділяються лише в складі фонем, а речення не входить до складу вищої від речення одиниці, бо такої в мові не існує.

Можна виділити такі підсистеми у будові мови: 1) фонематична, 2) ритмомелодійна, 3) словотворча, 4) лексико-фразеологічна, 5) семантична, 6) морфологічна, 7) синтаксична і 8) стилістична.

Мова характеризується єдністю, взаємозв'язком і взаємозалежністю всіх структурних елементів; для кожного з них системні відношення не є чимось зовнішнім, а включаються в самі ці елементи, утворюючи їх якісну характеристику. Нерідко відмінність системних відношень становить єдину основу для розрізнення і самих елементів¹³. Українські слова *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), *діти* (дієслово) і *діти* (іменник), *коло* (іменник) і *коло* (прийменник) належать до різних лексико-граматичних розрядів слів, і ця приналежність їх до різних частин мови визначається на підставі аналізу морфологічного оформлення та синтаксичних функцій, урахування системних їх відносин (пор. з одного боку, *мати* – *матері*, *матір*..., *діти* – *дітей*, *дітям*..., *коло* – *кола*, *колом*., а з другого – *мати* – *маю*, *маєш*..., *діти* – *діну*, *дінеш*..., *коло*

¹³ В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Вид-во Московського університету, 1962, стор. 54–55.

озера).

Окремі підсистеми так пов'язані між собою у мові, що зміни в одній із підсистем тягнуть за собою зміни і в інших. У давньоруській мові заперечні займенники утворювалися приєднанням до питально-відносних заперечної частки *ни* (*никъто, ничьто*); приєднанням до цих же займенників частки *нѣ* утворювалися займенники неозначені (*нѣкъто, нѣчьто*). В українській мові заперечні займенники через перехід давнього *і* в передньосередній голосний *и* мали б звучати *нихто, нищо*, а неозначені займенники через зміну *ѣ* в *і* мали б звучати *ніхто, ніщо*. Ці фонетичного характеру зміни спричинилися до використання в українській мові форманта *ні* (*нѣ*) для утворення саме займенників заперечних (*ніхто, ніщо*), а відповідні неозначені займенники були утворені з допомогою частки займенникового походження *-сь* (*хтось, щось*) та інших способів.

О. Потебня, вказуючи на системну співвідносність, на взаємозв'язок і взаємозалежність морфологічних і синтаксичних явищ, справедливо відзначав, що утворення і зміна граматичних форм, які становлять формальний зміст речення, є другою назвою для зміни самого речення, тобто того найближчого цілого, в якому відбувається життя цих форм. Із зміною граматичних категорій змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, а саме – речення¹⁴.

В українській мові чергування *о* з *і* в новозакритих складах (*робота – робітник, будова – будівник, родина – рідний*) є одним із найхарактерніших її фонетичних законів, але відсутність зміни *о* в *і* у словах на зразок *бокс, ромб, том, азот* пояснюється іншомовним походженням цих слів, у словах на зразок *головка і голівка* – використанням чергувань для розрізнення значень слів, у прикладах типу *од і від* – стилістичними умовами вживання цих слів, а в північноукраїнських говорах етимологічне *о* звучить як *і* або дифтонг тільки під наголосом (*кість, куист, міст, муист*), а в позиції ненаголошеній зберігається давнє *о* (*косткі, мосткі*). У цих прикладах комплексно одночасно представлені елементи фонематичної, словотворчої, лексичної, семантичної, стилістичної і ритмомелодійної систем.

Такі та подібні факти, незаперечно свідчать, що окремі структурні елементи мови не функціонують ізольовано від інших структурних елементів, що вони набувають своїх якостей тільки у поєднанні з іншими структурними елементами, що протиставлення (опозиції) наявні не між окремими підсистемами, а в межах тільки однієї підсистеми, що зміни в одній із підсистем відбиваються, розкриваються в інших підсистемах, але зовсім не обов'язково шляхом ієрархічних взаємовідносин (знизу вгору чи згори вниз), що всі структурні елементи сприймаються і розпізнаються комплексно та одночасно і тільки в межах єдиного цілого – мови. Від самокерованого кібернетичного механізму мова відрізняється зокрема тим, що її складові структурні елементи не можуть існувати поза нею, що вони не можуть замінюватися, як окремі частини механізму, іншими структурними елементами, що в мову не можна вставити якихось витворених наново структурних

¹⁴ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, тт. I–II, X., 1888, стор. 76–77.

елементів для заміни існуючих, що складові структурні елементи функціонують лише як частина цілого, а ціле (мова), не існує без своїх складових частин.

Як постійно відтворюваний продукт діяльності суспільства, мова існує у вигляді кількісно не обмежених різноманітних актів мовлення, у тому числі й повторюваних усно або механічним способом і фіксованих за допомогою письма. Тим-то складовою частиною характеристики природи мови має бути й розмежування понять мови і мовлення.

Теоретичне розмежування понять мови і мовлення здійснено у мовознавстві недавно. Принципи, критерії розмежування понять мови і мовлення різноманітні і чітко не окреслені, а дехто з мовознавців і зовсім заперечує правомірність такого розмежування. Природно, що в мовознавчій науці нема й викінченої, відшліфованої термінології для позначення відповідних явищ.

Основу і мови і мовлення становить мовна діяльність. Тільки у ній народжується, формується і мова, і мовлення, здійснюється діалектичний взаємозв'язок мови і мовлення. Поза мовною діяльністю не існують ні мовлення, ні мова, які набувають своїх специфічних властивостей, якостей тільки у мовній діяльності. І якщо на сьогодні наука ще не спроможна дати вичерпної, всебічної характеристики мовної діяльності, то створення її – справа недалекого майбутнього.

Мовна діяльність можлива лише в суспільстві, поза ним її нема і не може бути, вона виникає, створюється, здійснюється в суспільстві, зумовлюється його потребами; мовна діяльність – це не рефлекторний вияв функціонування певних органів живої істоти, а свідома діяльність суспільної істоти, спрямована на встановлення відносин, порозуміння з іншими суспільними істотами.

Реалізується матеріальна за своєю природою, суспільна за своїм характером мовна діяльність у двох способах – у мовленні і мові. І мовлення, і мова існують не як протиставлювані, протилежні, різнорідні явища, процеси, а як прояви одного й того ж явища – мовної діяльності. У будові людського організму нема спеціальних нервових каналів, спеціальних нервових центрів, які б “відали” окремо або явищами мовлення, або явищами мови. У живому мовному потоці, як і в пам'ятках письменства, мова і мовлення завжди виступають нерозчленовано, у їх єдності.

Єдність мови і мовлення не означає їх тотожності. І мовна система, і мовні норми генетично й історично формуються на ґрунті мовлення. Літературна мова кожного народу є синтезом, узагальненням найцінніших структурних елементів живого мовлення в його історії. Для мовлення, а не для мови характерними можуть бути певні відхилення від фонологічної системи мови, своєрідність тембру і ритмомелодики, різноманітні граматичні значення з усіма їх мовленнєвими особливостями, своєрідна вільність, варіантність у вживанні словоформ, у побудові речень і т. д. Своєрідними можуть бути у мовленні і, наприклад, виразові, емоційно-експресивні слова, елементи професійної лексики, новотвори та застарілі слова, що їх уживають окремі люди, – звукові жести, пов'язані конкретною ситуацією мовлення тощо.

З проблемою мовної норми пов'язані численні проблеми нормалізації її принципів, меж, питання культури мови, найточнішого, найраціональнішого, найефективнішого використання мови в спілкуванні між людьми. Виявлені і встановлювані мовознавцями норми у вимовлянні фонем та їх сполучень, у системі наголошування слів, у словотворенні і слововживанні, у морфології, синтаксисі та стилістиці, не говорячи вже про норми правописні, наочно показують, що процеси нормування стосуються всіх структурних компонентів мови, функціонування мови як єдиного цілого.

Та чи можна розглядати мовну норму лише як мовні засоби, сукупність мовних особливостей? Чи норма властива тільки мові, чи й мовленню? Чи зводиться поняття норми тільки до вибору зразків з наявних елементів, варіантів? Чи є якісь об'єктивні критерії для визначення поняття мовної норми?

Пошуки відповідей на ці питання приводять мовознавців до встановлення співвідношень між нормою і системою.

Система і норма – взаємозумовлені і нерозривно пов'язані поняття мови. І має цілковиту рацію М. А. Жовтобрюх твердити, що “мовна норма ґрунтується і розглядається тільки на основі мовної системи, без якої вона взагалі не може існувати”¹⁵. І специфіка кожної мови визначається не тільки її системою, а й нормою: “норма кожної мови – явище глибоко національне”¹⁶.

Однією з найсуттєвіших рис мовної норми є її варіантність, бо “там, де відсутня можливість вибору, там немає й проблеми норми”¹⁷. Так, в українській мові наявні варіанти фонетичні (*іти – йти, трючка – трієчка, самотній – самотний, віднести – однести*), варіанти акцентологічні (*зокрема – зокрема, завжди – завжди*), варіанти словотворчі: (*стукотнеча – стукотня – стукотнява, скрипаль – скрипач, зімкнутий – зімкнений*), варіанти граматичні (*клавіш – клавіша, докір – застаріле докора, книжка Івана – Іванова книжка, пас телята – пас телят*), варіанти лексичні (*спогад – спомин, безмежний – неосяжний, тривога – хвилювання*).

Для норми типовими є обов'язковість, сталість і зразковість висловлювання, оцінювані і встановлювані колективом мовців, вибір одного з варіантів серед кількох, а то й багатьох можливих.

М. Пилинський, вживаючи термін “нормативність” у значенні “літературність” і не заперечуючи вагомості явищ системності, структурності у визначенні норми, називає і такі основні критерії норми літературної мови, як от, наприклад, критерій культурно-історичний, критерій авторитетних письменників, видатних зразків, мовної традиції, поширеності, формально-логічний критерій, естетичний критерій та ін¹⁸.

Та всі мовознавці сходяться на тому, що самі норми історично змінюються, що питання мовної норми є складовою частиною проблеми історичних змін мовних явищ, проблеми історичних закономірностей розвитку

¹⁵ М. А. Жовтобрюх, Про один теоретичний аспект культури української мови, журн. “Мовознавство”, 3, 1967, стор. 56.

¹⁶ Ю. С. Степанов, Основи лінгвістики, М., 1966, стор. 99.

¹⁷ Ф. П. Филин, Несколько слов о языковой норме и культуре речи, “Вопросы культуры речи”, вип. 7, М., 1966, стор. 17.

¹⁸ М. М. Пилинський, Основні критерії, норми літературної мови, журн. “Мовознавство”, 3, 1969, стор. 64–75.

мови.

Кожна жива мова перебуває в стані майже безперервних змін. Змінюються фонематична, ритмомелодійна, словотворча, лексико-фразеологічна, семантична, морфологічна, синтаксична і стилістична системи мови, її норми, функції, будова. Немає у мові явищ, які не зазнавали б певних змін. Мова за своєю природою динамічна. Вона не може функціонувати, не зазнаючи змін. Мова не може шліфуватися, вдосконалюватися, якщо вона далі вже не змінюється. Тим-то і у мові мертвій, засвідченій пам'ятками письменства, топонімічними і антропонімічними назвами завжди виявляються якісь риси її постійних змін у минулому, так само як і в мові живій, не зафіксованій пам'ятками письменства багатьох попередніх століть, завжди встановлюються якісь зміни структурних елементів її будови далекого минулого. Тим-то кожна мова гармонійно поєднує в своїй будові елементи минулого, і тенденції її майбутнього розвитку. Розвиток живої мови є формою її існування.

Це прекрасно сформулював у свій час іще І. Бодуен де Куртене у таких твердженнях: “1-е. Дана мова не народилася раптово, а виникла поступово протягом багатьох віків: вона є результат своєрідного розвитку в різні періоди. Періоди розвитку мови не змінюються по черзі, як один вартовий іншим, а кожний період створив щось нове, що при непомітному переході в наступний править за підставу для дальшого розвитку... 2-е. Механізм мови і взагалі її будова й склад у даний час становлять результат усієї попередньої історії, усього попереднього розвитку, і навпаки, цим механізмом у певний час зумовлюється дальший розвиток мови”¹⁹.

Статика і динаміка – це, отже, невід'ємні властивості мови. Будь-який мовний факт, будь-яке мовне явище характеризується і статичністю, і динамічністю. Діалектична єдність статичності і динаміки у мові зумовлюється тим, що самою формою існування мови є розвиток, що мова завжди перебуває в стані майже безперервних змін, у стані розвитку. Однією з найхарактерніших рис цього розвитку є те, що не всі підсистеми мови змінюються одночасно і однаково темпами (пор., наприклад, зміни в лексиці і зміни в морфології) і будь-які незначні зміни в кожній із підсистем не викликають якісних змін у всій будові мови. Відношення, які встановлюються між окремими структурними компонентами мови, від таких змін не порушуються. Тим-то кожна мова, незважаючи на постійні зміни її структурних елементів, характеризується і надзвичайною стійкістю своєї будови. І саме на цьому ґрунтується, з одного боку, опис структури мови, її норм, правил її функціонування в певний період її розвитку (синхронія), а з другого, – дослідження історичного процесу розвитку всієї мови чи якихось її структурних елементів (діахронія).

Іще в праці “Німецька ідеологія” (1845–1846 рр.) К. Маркс і Ф. Енгельс указували на те, що “ні думки, ні мова не становлять самі по собі окремого царства... вони є тільки *прояви* дійсного життя”²⁰. Аналізуючи первісні історичні відносини між людьми, К. Маркс і Ф. Енгельс встановлюють, що для

¹⁹ І. А. Бодуен де Куртене, Избранные труды по общему языкознанию, т. I, М., 1963, стор. 67–68.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, Німецька ідеологія, Твори, Держполітвидав УРСР, 1959, т. 3, стор. 428.

цих відносин характерними є витворення необхідних для життя людей засобів, задоволення нових потреб, породжуваних попереднім виробництвом і споживанням, родинні відносини, певний спосіб виробництва. “Тільки тепер... – говорять К. Маркс і Ф. Енгельс, – ми бачимо, що людина має також “свідомість”. Але і її людина має у вигляді “чистої” свідомості не з самого початку. На “духові” з самого початку лежить прокляття – бути “обтяженим” матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків – словом, у вигляді мови. Мова така ж давня, як і свідомість, мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, а настійної необхідності спілкування з іншими людьми”²¹.

У цьому визначенні стисло охоплені основні риси мови як специфічного суспільного явища: по-перше, заперечуючи проти поширених у той час поглядів на мову як на явище майже божественне, як на загадкове творіння “духу”, К. Маркс і Ф. Енгельс розглядають мову як явище “земне”, як прояв дійсного життя людей; по-друге, аналізуючи первісні, історичні відносини між людьми і встановлюючи провідний характер умов матеріального життя людей, К. Маркс і Ф. Енгельс указують на наявність у первісних людей і “свідомості”, тобто усвідомлення, буття, форми узагальненого відображення дійсності; по-третє, висвітлюючи відношення між свідомістю і мовою, К. Маркс і Ф. Енгельс устанавлюють генетичний зв'язок між ними, давність і одночасність виникнення як свідомості, так і мови; по-четверте, розкриваючи природу свідомості і мови, К. Маркс і Ф. Енгельс зазначають, що свідомість виступає у вигляді “рухомих шарів повітря, звуків”, що свідомість стає об'єктивною реальністю для людей через мову, що мова – це матеріалізована в звуках свідомість; по-п'яте, К. Маркс і Ф. Енгельс устанавлюють, що і свідомість, і мова можливі лише в суспільстві, що мова, подібно до свідомості, “виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми”.

Відкривши умови і рушійні сили історичного процесу виникнення й розвитку людського суспільства, класики марксизму-ленінізму заклали основи справді наукового висвітлення і провідної проблеми теоретичного мовознавства – проблеми природи, функцій, сутності мови.

Важливо підкреслити, що й в усіх інших випадках, коли К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін говорять про сутність мови, вони завжди підкреслюють, передусім, суспільний характер мови, її матеріальну природу, її зв'язок з мисленням, її своєрідність серед інших суспільних явищ.

І виходячи саме з марксистсько-ленінського розуміння мови як специфічного суспільного явища, мову не можна розглядати ні як природний організм, ні як психофізіологічну діяльність, ні як систему довільно утворених символів, ні як незалежну від своїх конкретних проявів у актах мовлення ідеальну систему відношень, ні як особливі форми поведінки людини, ланцюг стимулів та реакцій, ні як надбудовну категорію на базі виробництва і виробничих відносин, ні як технічний засіб спілкування між людьми, ні як

²¹ Там же, стор. 27–28.

самокерований кібернетичний організм. Те чи інше розуміння природи, функцій, сутності мови є однією з найголовніших ознак різних напрямів, шкіл у мовознавстві і безпосередньо відбивається на всій проблематиці, завданнях та методах самої науки про мову. Не становить винятку з цього правила і проблема історичних змін, розвитку мовної природи.

Мова – це не анонімна структура. Мова твориться певним народом. Поза народом, поза суспільством мови нема. Мова народжується й розвивається разом з народженням і розвитком народу. Вона формується, функціонує, вдосконалюється тільки тому, що задовольняє потреби народу, вірно служить народові. Історія кожної мови є власне складовою частиною історії народу – творця і носія цієї мови.

Історія засвідчує, що багато народів, народностей, племен відійшло в небуття, не стало й їхніх мов, діалектів. Чимало мов ставало жертвою загарбницької політики народів-завойовників. Нові форми етнічного гноблення впроваджує капіталізм, прирікаючи на небуття мови гноблених народів, зневажаючи, обмежуючи, переслідуючи, забороняючи вживання цих мов у середній та вищій школі, у письменстві, у державних та громадських установах, організаціях. Та в епоху капіталізму вже народжуються, згуртовуються і ті суспільні сили, які стають на боротьбу проти національного і колоніального гноблення народів, обстоюють зокрема одне з найелементарніших демократичних прав кожного народу – право користуватися рідною мовою в усіх сферах людської діяльності.

<...>

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу, – писав Панас Мирний, – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, дослід, почування”²². Тим-то й кожна нація, народність мають підстави дорожити своєю мовою, плекати й розвивати її, використовувати як могутнє знаряддя пізнання навколишнього світу і створення нових наукових, культурних та мистецьких цінностей національного і загальнолюдського значення.

Мова і суспільство, мова і народ, історія мови і історія народу невіддільні. Зв'язок між ними – виразний і безпосередній, то зневиразнений і опосередкований, – не тільки зовнішній: він має глибокі основи в історії формування і розвитку всіх народів та їх мов. Найвиразніше зв'язок історії мови з історією народу виявляється в історичній долі народів і долі мов, коли відмирає й сама мова (наприклад, мова урартська) або оновлюється на основі давньої мертвої мови (наприклад, мова іврит); у діапазоні суспільних функцій мови (пор., наприклад, водську мову, якою говорить всього 30 осіб, і мову російську, якою говорить близько 120 млн. осіб; мови національні і міжнаціональні); у різних типах контактування мов, у територіальній, соціальній та професійній диференціації мов; в історії літературних мов, в історії лексики та фразеології, частково в історії словотворчої та стилістичної

²² Панас Мирний, Рідна мова (Цитовано за книгою: П. Д. Тимошенко, Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови, Частина I, К., 1959, стор. 352).

систем.

Далеко складнішими є процеси фонетичних, ритмомелодійних, морфологічних та синтаксичних змін у їх зв'язках з історичним минулим народу. Ф. Енгельс у листі до Й. Блоха ще в 1890 р. вказував на абсурдність пояснення фонетичних змін економічними факторами. Не мають прямого, безпосереднього зв'язку з історичним минулим народу і зміни морфологічних та синтаксичних явищ.

І все ж фонетичні, ритмомелодійні, морфологічні та синтаксичні зміни не ізольовані цілком від історії народів. Немає явищ в історії мови, які не були б зовсім пов'язані з історією народу; але в одних випадках цей зв'язок безпосередній, прямий і наочний, а в інших – надзвичайно складний і опосередкований.

У витлумаченні причин змін мовної будови чітко окреслились у мовознавстві два основні напрями: частина мовознавців пояснює такі зміни лише як результат змін у системі мови; частина вбачає причини їх у соціальних функціях, соціальних факторах життя мови.

Незаперечно, що багато мовних змін зумовлюється системним характером будови мови, але, по-перше, є чимало і таких мовних змін, які відбуваються поза системою і незалежно від неї, а, по-друге, розглядати структуру мови в її статичному стані і протиставляти їй використання мови в суспільстві, мабуть, неправомірно.

Може здатися на перший погляд, що в історії розвитку мови панує якийсь хаос, що якихось закономірностей в історичному розвитку мови не можна й визначити. Проте вже О. Потебня історико-генетичний підхід до вивчення граматичних явищ міг майстерно поєднувати з виявленням закономірностей, прогресивних тенденцій у розвитку слов'янських та інших індоєвропейських мов. І. Бодуен де Куртене також прагнув не тільки констатувати певні зміни в історичному розвитку мови, розкривати “механізм” мовних змін, а й виявляти якісні зміни кожного періоду розвитку мови, встановлювати рушійні сили, закономірності, закони цього розвитку. За словами І. Бодуена де Куртене, “...мовознавство, як наука індуктивна, 1) узагальнює явища мови і 2) відшукує сили, діючі в мові, і закони, за якими здійснюється її розвиток, її життя”²³.

Справді, мова як специфічне суспільне явище має свої об'єктивні внутрішні закономірності розвитку. Так, у словниковому складі та фразеології мова прямо і безпосередньо відбиває зміни у всіх сферах людської діяльності, але у ритмомелодійній та фонематичній системах, у граматичній будові мови об'єктивний світ безпосередньо не відбивається. Різні структурні компоненти мови розвиваються нерівномірно: словниковий склад мови перебуває в стані майже безперервних змін, дуже повільно змінюється основний словниковий фонд, іще повільніше – ритмомелодійна, фонематична системи та граматична будова мови.

Процес спілкування між людьми має цілком усвідомлюваний і вольовий характер, але кожна із закономірностей розвитку мови не витворюється

²³ И. А. Бодуэн де Куртэнэ, Зазн. праця, стор. 55.

навмисно, не зумовлюється наперед окреслюваними завданнями мовців, а є об'єктивною, хоч у процесах формування і розвитку мов (передусім, літературних) досить відчутною, вагомою може бути свідомо творчість суспільства, спрямована на унормування, вдосконалення, збагачення письмової мови.

Наявність специфічних об'єктивних закономірностей розвитку мови визначається, головним чином, особливостями її природи, будови, функціонування, вживання.

Серед цих закономірностей можна виділити й такі, що властиві не тільки мові, а й багатьом іншим явищам дійсності (наприклад, поступове накопичення елементів нової якості і відмирання елементів старої якості, використання елементів старої якості в нових для них функціях), і закономірності, що властиві тільки мові і діють у всіх без винятку мовах світу на всіх етапах їх розвитку (наприклад, наявність плану "вираження" і плану "змісту", нерівномірність темпів розвитку окремих структурних компонентів мови), і закономірності, що виявляються в межах споріднених або типологічно близьких між собою мов, а то й в окремих мовах (пор., наприклад, закони Я. Грімма, К. Вернера, А. Дармстетера, П. Фортунатова, Ф. де Соссюра та ін.).

Деякі з цих закономірностей діють протягом усієї історії звукової мови, інші – лише в певні періоди існування мов чи окремої мови. Проте всі закономірності органічно поєднані між собою і підпорядковані загальним закономірностям розвитку мови як своєрідного суспільного явища.

Виразом постійної взаємозалежності і взаємозумовленості мовних явищ, відображенням об'єктивних закономірностей формування й розвитку мов у їх різноманітності і єдності є мовознавчі закони. За словами К. Маркса, "...хоч найбільш розвинуті мови мають закони і визначення, спільні з найменш розвинутими, але саме відміна від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток"²⁴.

Усі мови світу мають найзагальніші структурні властивості, характерні для звукової мови, але кожна мова має і свої, лише їй притаманні фонематичну, ритмомелодійну, словотворчу, лексико-фразеологічну, семантичну, морфологічну, синтаксичну та стилістичну системи, свої відповідні норми, єдність функціонування яких зумовлює індивідуальну, неповторну своєрідність будови кожної окремої мови. Своєрідність ця може визначатися і обсягом, глибиною й точністю відтвореного, узагальненого, закріпленого в мові життєвого досвіду, розмаїтістю і діапазоном властивих даній мові функцій, семантичних та граматичних категорій, місцем у суспільному житті мовного колективу, багатством, гнучкістю, досконалістю засобів для передавання найрізноманітнішої інформації, для найадекватнішого вираження думки та чуття, особливостями структурних взаємозв'язків з іншими мовами. Інакше кажучи, своєрідність будови кожної мови, ступінь її розвитку визначається не тільки внутрішніми, лінгвістичними факторами, а й історичними, суспільними умовами її існування, функціонування, вживання.

²⁴ К. Маркс, До критики політичної економії, К., 1964, стор. 176.

Звукова мова, матеріальна за своєю природою, соціальна за своєю суттю, різноманітна за своїми функціями, системна за своєю будовою, специфічна за закономірностями свого виникнення й розвитку і становить об'єкт мовознавства. Основне його завдання – виявляти, встановлювати закони природи, будови, функціонування, формування й розвитку мови.

МОВА ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА*

Кочерган Михайло Петрович (нар. 1936 р.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1983 р., професор з 1985 р., з. п. н. о. України з 1998 р. Закінчив 1959 р. Дрогобицький педагогічний інститут. Працював у Дрогобицькому (1962–1969), Івано-Франківському (1969–1988), Черкаському (1988–1992) педагогічних інститутах. З 1992 р. – завкафедри загального та українського мовознавства Київського лінгвістичного університету. Праці з історичної лексикології і лексичної семантики східнослов'янських мов, загального і зіставного мовознавства, методики викладання української та російської мов: “Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова” (1980), “Словник російсько-українських міжмовних омонімів” (1997), “Загальне мовознавство” (1999), “Вступ до мовознавства” (2000).

Питання про знакову природу мови було поставлене ще вченими античного світу. Воно розглядається і в працях таких лінгвістів – представників порівняльно-історичного мовознавства, як В. Гумбольдт, О. Потєбня, П. Фортунатов. В. Поржезинський, В. Богородицький та ін. Однак термін знак не дістав у них сталого лінгвістичного визначення і використовувався різними вченими далеко не в однаковому значенні.

Зовсім по-новому стало розглядатися питання про знаковість мови з часу появи книги Ф. де Соссюра “Курс загальної лінгвістики”, в якій мова як система знаків ставиться в один ряд з будь-якою системою знаків, що відіграє ту чи іншу роль у житті суспільства. Ф. де Соссюр вважає, що мова повинна вивчатися на рівних правах і тотожними методами в складі так званої семіології – єдиної науки про знаки¹. Звідси і соссюрівське визначення: “Мова – система знаків, які виражають ідеї, а тому її можна порівняти з письмом, з азбукою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами етикету, з військовими сигналами і т. д. і т. п.”².

Під знаком розуміють “матеріальний, чуттєво сприйманий предмет (явище, дію), який виступає представником (замісником) іншого предмета (предметів) і використовується для одержання, зберігання, перетворення та передачі інформації про нього”³.

Серед знаків розрізняють:

1. Знаки-індекси (їх називають ще знаками-ознаками, знаками-симптомами) – знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми

* Друкується за виданням: Кочерган М.П. Мова як знакова система // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 4. – С. 22–27.

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, ОГИЗ, М., 1933, стор.40. Така наука виникла і зараз успішно розвивається, тільки одержала дещо іншу, ніж у Ф. де Соссюра назву – семіотика (гр. – «позначений»). Вона вивчає структуру і функціонування різних знакових систем: мову тварин, людську мову, численні немовні системи знаків – дорожню сигналізацію, вітрини, картини, схеми і т.ін.

² Ф. де Соссюр, Там же.

³ Л.О.Резников, Гносеологические вопросы семиотики, Изд-во ЛГУ, 1964, стор.9. Майже таке ж визначення знаходимо в «Философской энциклопедии», т.2, Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1962, стор.177 і в «Логическом словаре» М.И.Кондакова, «Наука», М., 1971, стор.160.

причинами. Прикладом може бути дим як ознака вогню, підвищена температура в людини як симптом хвороби.

2. Знаки-копії – це відтворення, репродукції, що більш-менш схожі на позначуваний предмет. Сюди можна віднести фотографії, зліпки, відтиски і под.

3. Знаки-сигнали – знаки, які вимагають після себе певних дій. Наприклад: фабричний гудок, звук сирени, телефонний дзвінок.

4. Знаки-символи – знаки, які з огляду на наявний у них наочний образ часто використовуються для вираження абстрактного змісту. Так, зображення серпа й молота є символом єдності робітників і селян, хліб і сіль – символом гостинності⁴.

Знаки-індекси і знаки-копії є не умовними, а суто природними знаками і мають лише пізнавально-прагматичну функцію. Знаки-сигнали і знаки-символи є умовними і виконують комунікативно-прагматичну функцію. Це знаки спілкування. Вони мають адресанта і адресата.

З погляду фізичної природи (субстанціональна характеристика) комунікативні знаки діляться на п'ять видів: слухові, зорові, дотикові (брайлівський алфавіт для сліпих), нюхові (запах етилмеркаптана як попереджувальний знак у шахтах), смакові (можуть функціонувати більш теоретично, ніж практично). Знаки двох найважливіших для людини типів – слухові і зорові – можуть бути піддані класифікації залежно від способу їх утворення (тимчасові чи тривалі, інструментальні чи вокальні). Так, розрізняють чотири різних субкоди (підвиди) мови; 1) зоровий скороминучий субкод (мімічна мова глухонімих), 2) зоровий тривалий субкод (письмо), 3) вокально-слуховий субкод (усна мова), 4) інструментально-слуховий субкод (мова бубнів, що поширена серед деяких африканських племен). Перелічені субкоди – це різновиди того самого коду, реалізовані за допомогою різних каналів інформації.

У семіотиці (науці про знаки), яка абстрагується від специфіки різних видів знаків, знак трактується дуже широко. Як свідчить визначення, дане на початку цієї статті, знаком вважається будь-яке явище, що позначає, репрезентує інше. Такий підхід дає дуже мало для виявлення специфіки людської мови, знаки якої пов'язані з психічною діяльністю людини, з її мисленням, характеризуються самотністю й неповторною своєрідністю. Через те поняття “знак” у застосуванні до людської мови має певний сенс лише у разі його суто лінгвістичного визначення і зіставлення з немовними знаками.

Характерною ознакою виражального знака взагалі, а мовного зокрема, є його двобічний (білатеральний) характер – має форму і зміст (матеріальний та ідеальний бік). Так, формою мовного знака *стіл* є послідовність звуків *с, т, і, л*, а змістом те, що цим звуковим комплексом позначається. Однак не всі мовознавці й філософи визнають знак двобічною сутністю. Так, наприклад, Л. О. Резников⁵, А. О. Ветров⁶, Т. П. Ломтєв⁷, В. М. Солнцев⁸ наполягають на

⁴ Детальну характеристику всіх названих різновидів знаків читач знайде у статті С.П.Самійленка «Природа, функції і сутність мови», журн. «Українська мова і література в школі», 1969, №12, стор.24-32.

⁵ Л.О.Резников, Понятие и слово, Изд-во ЛГУ, 1958.

тому, що знак є однобічний. Знаком у природній мові вони вважають не слово в цілому, а лише його звукову оболонку. Нам здається, що поняття знака без значення втрачає смисл: знак без значення не є знак, бо матеріал знака, який не має значення, втрачає знакову характеристику. Знак є органічна єдність цих двох сторін. Саме в значенні є те, що робить знак знаком. Знак – це, так би мовити, “союз” значення і його носія⁹.

Крім цієї спільної для всіх знаків особливості, мовні знаки характеризуються специфічними рисами, серед яких слід назвати:

1. Непаралельність (неконгруентність) плану вираження і плану змісту (звучання і значення).

Планові вираження властива така особливість, як лінійність (часовий фактор) і дискретність: звуки вимовляються один за одним, а не всі разом, їх можна вичленити з мовленнєвого потоку. План змісту характеризується недискретністю, глобальністю: значення слів є наслідком усього попереднього розвитку мови, через що наявні в мові такі явища, як полісемія, омонімія, синкретизм і аналітизм. План вираження і план змісту розвиваються автономно, кожний за своїми законами. Так, розширення значення слова не відбивається на його звуковому оформленні і зміна фонетичного образу слова відповідно до діючої в той чи інший період звукової еволюції в мові не відбивається безпосередньо на семантиці слова.

2. Довільність. Цю ознаку, як одну з визначальних для мовного знака, виділив Ф. де Соссюр¹⁰. Під нею він розумів невмотивований природою речей зв'язок означувального і означуваного. Так, наприклад, звуковий комплекс *стіл* не має ніякого природного зв'язку з тим, що він позначає. Саме цією довільністю пояснюється те, що один і той же предмет вираження в різних мовах позначається різними звуковими комплексами (*стіл*, *Tisch*, *table*; *підлога*, *пол*, *Fußboden*, *Diele*, *floor* і т. д.).

Ф. де Соссюр розрізняє довільність абсолютну, тобто відсутність природного зв'язку між словом і позначуваним цим словом предметом, і відносну, під якою розуміє часткову вмотивованість утворення словесних знаків, як це маємо в складних і похідних словах (пор. слова *сім* і *десять*, з одного боку, і слово *сімдесят* – з другого; значення останнього вмотивоване значеннями компонентів *сім* і *десять*, з яких ця лексема складається). Максимальна вмотивованість характерна для “граматичних мов”, таких, як німецька, де багато слів-комполітів. Так, значення нім. *Bestarbeiter* – “передовик” мотивується його компонентами *best* – “кращий” і *Arbeiter* – “робітник”; *Regenbogen* – “веселка” – компонентами *Regen* – “дощ” і *Bogen* – “дуга”, *fortgehen* – “відходити” – складниками *fort* – “далі, вперед” і *gehen* –

⁶ А.А.Ветров, Семиотика и ее основные проблемы, Политиздат, М., 1968.

⁷ Т.П.Ломтев, Относительно двуступенчатой теории фонем, журн. «Вопросы языкознания», 1962, №6, стор.61-69.

⁸ В.М.Солнцев, Ленінська теорія відображення і проблема знака в мові, в зб.: “В.І.Ленін і розвиток національних мов”, “Наукова думка”, К., 1971, стор.177-197.

⁹ И.С.Нарский, Проблема изучения «значения» в теории познания, в зб.: «Проблема знака и значения», Изд-во МГУ, 1969, стор.7.

¹⁰ Ф. де Соссюр, Знач. праця, стор.79.

“іти” і т.ін.

Радянський мовознавець Л. Р. Зіндер¹¹ у формулюванні Ф. де Соссюра про абсолютну і відносну довільність небезпідставно вбачає суперечність, оскільки тут сплутані різнопланові явища. На його думку, слід розрізняти такі поняття, як умотивованість і невмотивованість, з одного боку, і умовність – з іншого. Те, що Соссюр кваліфікує як абсолютну довільність, доречніше називати умовністю знака, яка завжди є абсолютною. В цьому плані варто згадати висловлювання К. Маркса: “Назва якої-небудь речі не має нічого спільного з її природою. Я абсолютно нічого не знаю про дану людину, коли знаю тільки, що її звать Яковом”¹². Умовністю зв’язку плану вираження з планом змісту пояснюються такі явища, як змінність фонетичної форми слова, переносне вживання слів, синонімія, омонімія, тобто автономність плану вираження, про що мова йшла вище.

Відносну довільність краще називати відотною вмотивованістю, оскільки тут ідеться не про знаки і позначувані ними предмети, а про вмотивованість одних знаків іншими, з яких ті перші знаки складаються. Тут маємо справу, так би мовити, з суто внутрімовною вмотивованістю.

3. Стихійність появи знаків. Знак виникає не в результаті цілеспрямованої діяльності людини, не шляхом домовленості, а є продуктом такої діяльності людини, де будь-яка договірність виключається.

4. Не залежна від індивідуальної волі змінність знака. Ця особливість тісно пов’язана з попередньою і впливає з неї. Не тільки окрема особа, а й усе суспільство не може керувати законами функціонування знаків. Одні знаки виходять з ужитку, замінюючись новими, інші переосмислюються, а ще інші збагачуються новою семантикою, розширюючи чи звужуючи своє значення, і все це відбувається без свідомого регулювання функціонування знаків.

Деякі своєрідні ознаки мовних знаків зумовлені специфікою мовної системи в цілому. Серед них слід передусім назвати продуктивність знаків, яка впливає із системної організації мови. Знаки в мові взаємозв’язані. Часто зміна значення знака зумовлюється цими взаємозв’язками. Так, парні слова, зв’язані антонімічними відношеннями, орієнтують свій смисловий розвиток один на одного. Для прикладу візьмемо розвиток значень антонімічної пари *південь* – *північ*. Ці слова спочатку вживалися тільки в часовому значенні. Коли ж слово *південь* набуло просторового значення “південна частина світу”, логічно зумовленого тим, що опівдні сонце буває в південній частині неба, з аналогічному напрямі розвиває свою семантику і слово *північ* (позначає протилежну півднєві частину світу), хоч якимись позамовними пактами такої еволюції семантики другого слова пояснити не можна .ні сонця, ні місяця серед ночі в північній частині неба не буває). Слову *південь* з логічно вмотивованим природними зв’язками значенням частини світу почали протиставляти здавна антонімічне в часовому плані слово *північ*.

Специфікою лінгвістичної системи зумовлена здатність мовних знаків

¹¹ Л.Р.Зиндер, Условность и мотивированность языкового знака, в зб.: «Фонетика. Фонология. Грамматика», «Наука», М., 1971, стор.346-351.

¹² К.Маркс, Капітал, т.I., кн.I., Держполітвидав УРСР, 1952, стор.104.

позначати будь-яку ділянку людського досвіду, виражати найрізноманітніші відтінки людських почуттів. Нарешті, мовні знаки підпорядковані двом способам організації – парадигматичному (добору) і синтагматичному (сполучуваності), тоді як в інших семіотичних системах є лише добір.

Однак чи не найголовніша відмінність між знаками природних мов і знаками інших систем (механічних, конвенціональних) полягає з різному характері їх знакового змісту і в різних функціях.

Якщо зміст знаків суто конвенціональних (тих, що передбачають свідому домовленість) зводиться лише до їх системної зумовленості цінності, значеннєвості), то зміст мовних знаків складається із значеннєвості і значення. Значення вичленовується при зіставленні в межах знака плану вираження і плану змісту. Так, наприклад, у слові *квиток* можна виділити такий набір значень: 1. документ, який засвідчує право користуватись чимсь за плату (*театральний квиток, залізничний квиток*); 2) документ, який засвідчує приналежність до якоїсь організації, партії і т. п. (*партійний квиток, студентський квиток, військовий квиток, членський квиток*). Якщо план змісту і план вираження одного знака зіставляються з планом вираження і змісту інших знаків у системі мови, то виявляється їх значеннєвість, цінність. Таким чином, для виявлення значеннєвості умови створює системна зумовленість. Так, наприклад, ті ж значення, що й *квиток*, має слово *білет*¹³, проте значеннєвість, зумовлена кореляцією цих слів, кожного з них різна, іншими словами, кожне з наведених слів-синонімів має досить окреслену сферу вживання¹⁴. Різна значеннєвість слів, яка завжди зумовлена лексико-семантичною системою певної назви, яскраво проявляється при зіставленні еквівалентних слів у різних мовах, особливо в близькостпоріднених, де слова-відповідники часто мають однакову зовнішню форму, але різну цінність, оскільки входять у кожній з мов у різні синонімічні й антонімічні ряди. Так, зокрема, значеннєвість українського *білет* значно менша значеннєвості його єдиного російського відповідника *билет*, бо російське *билет* виконує всі ті функції, які розподіляють між собою українські *білет* і *квиток*, а значеннєвість українського *захоплюватися* значно більша значеннєвості російського еквівалента *увлекаться*, тому що має таке смислове навантаження, як російські *увлекаться* і *восхищаться*. Пор. ще укр. *сир* та рос. *сыр* і *творог*, укр. *сон* та чеськ. *sen* і *spanek*, укр. *любити* та нім. *lieben* і *gert haben* (*lieben* може бути вжите лише стосовно живих, а *gert lieben* – неживих предметів).

Що ж до функцій, то порівняно із знаками нелінгвістичних систем, яким притаманна лише якась одна функція, знаки природної мови мають цілу сукупність функцій, а саме: репрезентативну (функція позначення), гносеологічну (інтелектуально-пізнавальну), комунікативну (спілкування) і прагматичну (означають певне почуття, переживання, направлене на задоволення суб'єктивних інтересів), причому друга функція (гносеологічна) характерна лише для людської мови і різко протиставляє її знакам інших

¹³ Див. Словник української мови, т.І., «Наукова думка», К., 1970, стор.180, де зазначено: «*Білет*, а, ч. розм. 1. те саме, що *квиток*».

¹⁴ Див. про це: Є.Д.Чак, Складні випадки українського слововживання, «Радянська школа», К., 1969, стор.89-90.

семіотичних систем. Названі функції взаємозумовлено існують у межах знака. Все це робить мову справді унікальним явищем серед різних знакових систем.

Те, що мовні знаки відрізняються від знаків нелінгвістичних семіотичних систем, стало для деяких мовознавців¹⁵ аргументом заперечення знакової природи мови. Однак такий висновок не правомірний, оскільки, як зазначає А. О. Білецький, подібність мовних і немовних знаків (відношення форми до змісту) є більш важливою, ніж їх відмінності¹⁶.

Проблема мовного знака стала предметом гострої ідейної боротьби в філософії. У цій боротьбі найбільш глибокі і найбільш принципові розходження розділяють марксистське, діалектико-матеріалістичне розуміння знака, з одного боку, і різні немарксистські – номіналістські, позитивістські, прагматичні та інші теорії знака, – з другого.

У номіналістській філософії мова інтерпретується як єдина форма мислення, а мовні знаки розглядаються як наперед дані ідеальні сутності, які є в свідомості людини (концептуальні символи) і конструюють об'єктивну дійсність. Таку теорію проповідували німецькі філософи-ідеалісти Е. Гуссерль і Е. Кассіерер. Їх розуміння знака справило великий вплив на неогумбольдтіанський напрям у мовознавстві, представники якого у семіотичному процесі (семіозисі) виділяють лише знак і позначуваний ним об'єкт.

Прагматисти (їх погляди найяскравіше проявились у тих течіях американського мовознавства, які зазнали впливу біхевіоризму – мовознавчого напрямку, який розглядає мову лише як одну з форм людської поведінки) прирівнюють знак до підготовчого стимулу цілеспрямованої реакції (поведінка суб'єкта в емпіричному досвіді), тобто в семіозисі враховують лише суб'єкт і об'єкт.

Логічний позитивізм при розв'язанні питання про природу знака не враховує мислення і розглядає знак як одноплановий елемент, який не має значення, а має тільки форму вираження. Так трактується знак австрійським філософом Р. Карнапом і англійським філософом та логіком Б. Расселом. Цей філософський напрям відбився в датському структуралізмі (глоссематиці), особливо з праць Л. Єльмслева, який у знаковій ситуації враховує лише суб'єкт і знак, причому знак розглядається ним як дематеріалізований мовний елемент.

Питання про матеріальність знака для філософії і мовознавства має першорядне значення. У лінгвістичній і філософській літературі (не тільки в зарубіжній, а й у радянській) часто “сплутується факт усвідомленого утворення знака в процесі мовлення або психічного образу знака в процесі мислення з необгрунтованим уявленням про похідність фізичної природи знака від його ідеального образу”¹⁷. Те, що вимовленому чи написаному (реалізованому)

¹⁵ В.А.Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Изд-во МГУ, 1962, стор.12-53.

¹⁶ Див.: А.А.Белецкий, Знаковая теория языка, в зб.: «Теоретические проблемы современного языкознания», «Наука», М., 1964, стор.42.

¹⁷ А.С.Мельничук, О природе лингвистического языка, в зб.: «Теоретические проблемы современного языкознания», «Наука», М., 1964, стор.135.

мовному знакові передують уявлення про цей знак у свідомості мовця, не може обґрунтовувати первинність ідеального образу у відношенні до його матеріальної субстанції (звучання), бо, як слушно твердить О. С. Мельничук, “якби лінгвістичний знак не існував у вигляді матеріальної субстанції, ніякий ідеальний образ цього знака в свідомості не був би можливим”¹⁸.

При діалектико-матеріалістичному розв’язанні питання про знак матеріальне протиставляється ідеальному, як первинне вторинному, і враховуються всі три елементи семіозиса: пізнаючий суб’єкт, пізнаваний об’єкт і мовний знак (знак реалізує поняття про ним позначений предмет). Значення знака – це узагальнене відображення предметів, явищ об’єктивної дійсності, закріплене за даним знаком, яке гало його внутрішньою стороною.

Розглядаючи мову як семіотичну систему, треба пам’ятати, що не все в ній є знаком.

Як ми вже зазначили, план змісту мовного знака складається з двох компонентів – значення і значенності (цінності). Фонема нічого не означає, а отже, – не має значення. Весь план змісту фонемі складається тільки з цінності (диференційних ознак, які вичленовуються з парадигматичного зіставлення з усіма іншими фонемами певної мови). Крім того, фонемі не мають усіх тих функцій, які є в кожного мовного знака. Отже, фонема не знак, а тільки елемент, що служить для розрізнення значень, які властиві одиницям більш високих рівнів.

Мовними знаками насамперед слід назвати слова, їм притаманні всі ті риси, які повинен мати лінгвістичний знак, а саме: самостійне значення і цінність, а також пучок функцій (гносеологічну, комунікативну, репрезентативну, прагматичну), які співіснують у межах одного елемента.

Що ж до основних одиниць морфологічного рівня – морфем, то вони мають значення, є двобічними одиницями мови, і тому їх, як і слова, теж треба вважати знаками. Правда, значення таких морфем, як префікси, суфікси і, особливо, закінчення, здебільшого виявляється лише в складі слова, часто з урахуванням ще й таких елементів, як наголос, тон і т. п. Це стало для деяких мовознавців приводом, щоб не вважати морфему знаком взагалі¹⁹ або відвести їй проміжне місце між знаками і діакритичними елементами²⁰. Однак цей аргумент не можна вважати переконливим, бо відомо, що в мові є чимало слів, які своє значення розкривають лише в контексті, однак ніхто не наважується заперечувати їх знакову природу.

Речення не можна вважати знаками. Речення складаються з одиниць знакового рівня (слів) і відносяться до рівня структур, а не знаків. Багаторівневність мови є її характерною ознакою, яка докорінно відрізняє мову від інших знакових систем. Мова як семіотична система є поліфункціональною, багатоярусною і глобальною за значенням.

¹⁸ А.С.Мельничук, Там же, стор.136.

¹⁹ Н.А.Слюсарева, Теория ценности единиц языка и проблема смысла, в зб.: «Материалы к конференции «Язык как знаковая система особого рода», М., 1967, стор.87.

²⁰ А.Н.Савченко, Язык и система знаков, журн. «Вопросы языкознания», 1972, №6, стор.22-23.

РОЗВИТОК МОВИ ЯК РЕАЛЬНОЇ СИСТЕМИ*

Одним з проявів внутрішнього зв'язку матеріалістичної діалектики із спонтанною загальною орієнтацією дослідницької практики в галузі конкретних наук є той факт, що застосовувані в різних науках спеціальні методи дослідження виявляють пряму співвіднесеність з основними діалектичними принципами. Найчастіше ця співвіднесеність проявляється в таких дослідницьких підходах, як мислимий у широкому розумінні синхронно-описовий метод (включаючи метод системного аналізу, який інтенсивно розвивається) і різні конкретно-наукові різновиди історичного підходу (в тому числі відомий у деяких суспільних і природничих науках порівняльно-історичний метод). Синхронно-описовий підхід до об'єктів конкретно-наукового дослідження, принцип системності, являє собою, по суті, застосування в дослідницькій методиці діалектичного принципу загального зв'язку явищ дійсності, а історичний підхід до об'єктів конкретних наук, принцип історизму, найбезпосередніше відповідає діалектичному принципів загального руху. Обидва підходи з погляду діалектико-матеріалістичної філософії становлять єдність, яка розривається лише умовно у відповідності з частковим завданням даного дослідження, і спроби звести всю методику дослідження до якогось одного з них без урахування другого не можуть забезпечити належної повноти й об'єктивності одержуваного знання¹. Справедливість даного положення підтверджується, зокрема, всім ходом розвитку світового мовознавства на протязі останніх півтора століть.

Багатовікова практика лінгвістичного дослідження стихійно відобразила обидва методичні принципи. У працях окремих, найбільш проникливих лінгвістів (таких як В. Гумбольдт, О. О. Потебня, І. О. Бодуен де Куртене, В. Д. Уїтні) обидва принципи значною мірою поєднуються, і мова розуміється як складна система взаємопов'язаних фактів, що безперервно змінюється. Однак ніде в домарксистському мовознавстві необхідність послідовного поєднання обох принципів не була усвідомлена і сформульована як обов'язкова методологічна вимога. Протягом багатьох десятиліть переважала зворотна метафізична тенденція до безкомпромісного протиставлення обох принципів. Після того як у мовознавстві склались основні спеціальні методи дослідження, кожний з яких певною мірою відповідає тому чи іншому принципів, розпочалися безперспективні спроби утвердження якогось одного з цих методів лінгвістичного дослідження як провідного. Прихильники порівняльно-історичного методу, який майже безроздільно панував у мовознавстві протягом цілого століття (до кінця 20-х років ХХ ст.), безапеляційно заявляли, що порівняльно-історичний підхід є єдино науковим підходом до мови². У свою чергу прихильники синхронно-описового методу, особливо в його

* Друкується за виданням: Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. – 1981. – № 2.

¹ Див.: Федосеев П.Н. Некоторые методологические вопросы общественных наук. – Вопр. философии, 1979, №11, с.7.

² Пор.: Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностр. лит., 1960, с.42-43.

структуралістському вигляді, що сформувався до 30-х років ХХ ст., почали енергійно нав'язувати мовознавству цей метод як єдино сучасний підхід до вивчення мови, покликаний замінити все "традиційне" мовознавство. Уявлення лінгвістів про несумісність синхронно-описового (зокрема системного) та історичного підходів до мови в свій час стало настільки звичним, що навіть Ф. де Соссюр, який багато зробив для розбудови обох методів, не допускав можливості системного підходу до процесу мовного розвитку. "Протилежність двох точок зору – синхронічної і діахронічної, – вважав він, – цілком абсолютна і не терпить компромісів"³. "У діахронічній перспективі, – на його думку, – ми маємо справу з явищами, що не мають ніякого відношення до систем, хоч і зумовлюють їх"⁴.

Слід визнати, що в рамках обох напрямів були одержані важливі конкретні дані, які стосуються висвітлення спеціальних питань історичного розвитку мов і взаємодії елементів їх внутрішньої структури. Але досягнуті результати в основній своїй кількості зберігають виключно частковий і односторонній характер, який не дозволяє зробити узагальнення методологічного рівня.

При всій важливості порівняльно-історичного методу залишається в силі загальна оцінка порівняльно-історичного мовознавства минулого періоду, і зокрема молодогограматизму, як лінгвістичного напрямку, що характеризувався крайнім атомізмом і емпіризмом, не приділяв належної уваги системним зв'язкам досліджуваних елементів мови і відмовлявся від постановки загальнотеоретичних і методологічних проблем⁵. Лінгвістичний структуралізм, що є специфічним різновидом синхронно-описового напрямку в мовознавстві, як єдине завдання науки про мову висунув вивчення взаємовідношення елементів мовної системи. Це дозволило домогтися певного уточнення формальних прийомів лінгвістичного дослідження. Однак неокантіанське зведення суті мови до мережі чистих відношень зробило структуралізм у методологічному плані неприйнятним для матеріалістично мислячих мовознавців, а абстрактне поняття мовної системи, розглядуване структуралістами у відриві як від фізичної субстанції мови і, здебільшого, від мовних значень, так і від конкретних процесів мовлення, не залишає ніяких можливостей для застосування цього поняття до вивчення реальних явищ мови. Зокрема крайня абстрактність структуралістського розуміння системи мови є основним фактором, який перешкоджає історичному підходові до мови або робить спроби такого підходу з позицій структуралізму невдалими.

У своєму розумінні мовної системи послідовний структуралізм ніколи не виходив за межі суто паперового представлення мови як сукупності фонематичних таблиць, граматичних парадигм і переліку слів. Саме цей чисто абстрактний матеріал і становить безпосередній і єдиний об'єкт структуральної лінгвістики. Конкретна природа мови, як вона проявляється в процесах

³ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, с.116.

⁴ Там же, с.118.

⁵ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975, с.478-478. Пор. також критику порівняльно-історичного мовознавства в ранніх програмних виступах структуралістів (див., наприклад: Brøndal V. Linguistique structurale. – Acta linguistica. Copenhagen, 1939, N 1, p.2-4).

мовлення, онтологічний статус мовної системи ніякого наукового інтересу для структуралізму не становить.

Суто абстрактне уявлення про систему мови було успадковане структуралізмом з попередньої багатовікової практики синхронного опису і шкільного викладання мов. Саме по собі абстрактне поняття мовної системи має цілком науковий характер: воно виявляє достатню об'єктивну обґрунтованість і відіграє важливу пізнавальну роль. Створювана в ході синхронно-описового вивчення абстрактна система даної мови відображає найбільш загальні і тому в соціальному плані найістотніші властивості класів мовних фактів, повторювані в різних актах мовлення і простежувані в їх безпосередніх продуктах – готових текстах. Це набагато спрощує і полегшує науковий опис мови і розуміння не сприйманих у конкретних актах мовлення системних зв'язків між різними класами мовних фактів, що зумовлюють структурну єдність кожної даної мови. Абстрактна система мови може стати вихідним матеріалом для осмислення сукупності відтворених даним мовним колективом класів мовних фактів як складної конкретної системи. Крім теоретичного, науково розроблювана абстрактна система мови має і велике практичне значення: оформлена у вигляді шкільного курсу і зафіксована на письмі, вона більш чи менш глибоко засвоюється носіями мови, накладається на набуті ними з дитинства мовні навички і починає контролювати і до певної міри спрямовувати їх дальший розвиток. Але при всьому цьому абстрактна система мови як продукт наукового аналізу мовної дійсності являє собою лише один з аспектів осмислення реальної природи мови, який не забезпечує адекватного розуміння конкретно-онтологічної суті мови і процесів її розвитку.

Закріплюючись у свідомості дослідників, викладачів, а далі і всіх письменних носіїв мови, абстрактна система мови замінює конкретне уявлення про дійсну природу мови, відтісняючи саму думку про необхідність її розгляду. Але абстрактним поняттям системи мови не може бути підмінений безпосередній об'єкт лінгвістичного дослідження – реальна мова з тими її властивостями, які відображаються у вигляді абстрактної системи. Схематичність абстрактної системи найменшою мірою відповідає потребам вивчення процесів історичного розвитку мови.

Системний характер реально існуючої мови не підлягає сумніву, він підтверджується тією практичною ефективністю, яку виявляє у відповідних випадках наукове відображення мови у вигляді абстрактної системи. Однак питання про конкретну специфіку реальної системи мови залишається досі не розробленим. Це пояснюється незвичайним характером даної системи, її принциповою відмінністю від усіх тих видів систем, які звичайно досліджуються в часткових науках, у загальній теорії систем або в філософії.

Однією з найбільш очевидних властивостей системи мови є її належність до типу соціальних систем. Оскільки мова як об'єкт лінгвістики поза людським суспільством не існує, вона не може бути визнана ні біологічною, ні неорганічною (фізичною) системою, хоч вона і містить певні елементи цих сфер (у вигляді утворення звуку за допомогою голосових зв'язок людини або у вигляді хвилеподібного коливання повітря, зумовлюваного рухом голосових

зв'язок і сприйманого органами слуху). При цьому мова повинна бути визнана соціальною системою, яка існує реально і лише відображається в свідомості, оскільки ідеальна мова, яка не має реального прототипу, нікому не відома і в принципі неможлива.

Від інших найчастіше враховуваних у спеціальній літературі реально існуючих соціальних (як і біологічних, технічних, у тому числі кібернетичних, або фізичних) систем мовна система відрізняється своїм субстанціальним характером і способом існування своїх елементів у часі. Реальна система мови, яка є об'єктивним корелятом абстрактної мовної системи, на відміну від багатьох інших систем (типу атомного ядра, атома, планети, сонячної системи, живої клітини, організму, суспільства, всесвіту), не складається ні з яких безперервно існуючих фізичних тіл, а являє собою лише складний і великий комплекс вибірково відтворюваних членами мовного колективу у відповідних ситуаціях за певними правилами стереотипних дій – звукових рухів, що співвідносяться як знаки з певними об'єктивними предметами або явищами і їх відображеннями в свідомості. Звукові знаки як елементи мовної системи реально існують лише в моменти їх безпосереднього творення органами мовлення, а протягом усього іншого часу зберігається тільки можливість їх повторення, яка базується на властивих носіям мови мовних навиках або на використанні штучних засобів фіксації і перетворення звукових знаків. Тому реальна система кожної даної мови в повному своєму обсязі проявляється лише в межах не доступної конкретному індивідуальному сприйманню загальної сукупності всіх мовних актів, здійснюваних усіма членами відповідного мовного колективу на протязі історичного періоду його існування.

Таким чином, реальна система мови, на відміну від більш звичайних систем, що являють собою об'єкти речового характеру, не має самостійного, самодостатнього існування і становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності. У цьому розумінні вона позбавлена об'єктної цілісності і лише умовно може розглядатися в абстракції від свого безпосереднього суб'єкта – людського суспільства. Системи такого виду на відміну від об'єктно-цілісних, або інтегральних, можна було б назвати парціальними. Крім мови, до парціальних систем належать різні танці, ігри з фіксованими правилами, спектр кольорів веселки, звукоряд рояля і т. д. У певному розумінні парціальною системою є вся сфера свідомості, розглядувана без матеріального субстрату – мозку. Однією з характерних особливостей парціальних систем є те, що навіть найскладніші і найдосконаліші з них на відміну від інтегральних систем (соціальних, біологічних чи технічних) не можуть бути в повному розумінні самокерованими і здатними до саморозвитку, оскільки джерело їх розвитку і керування знаходиться не в них самих, а в тих інтегральних субстратах, до яких вони належать. Проте окремі парціальні системи здатні в певний спосіб переробляти і видозмінювати ті імпульси руху, керування і розвитку, які вони одержують від своїх інтегральних субстратів.

З функціональної точки зору мова належить до знакових систем, будучи найскладнішим і найдосконалішим з усіх представників цього класу систем. Від систем незнакового характеру знакові системи відрізняються тим, що вони

виникають і існують не самі по собі, а створюються і використовуються високорозвиненими самоорганізовуваними біологічними і соціальними системами як засоби для позначення зовнішніх щодо них фактів.

Реальна система конкретної мови являє собою невичерпну за складністю і різноманітністю впорядковану сукупність підсистем різних планів і рівнів. Можна виділити шість основних планів, у яких проявляється системна організація мови. Найпростіший з них – фізично-матеріальний план – включає в себе підсистеми різних фізичних способів маніфестації мови – звукового і похідних від нього писемного, жестикуляційного (у глухонімих, у морській сигналізації за допомогою прапорців), світлосигнального, у вигляді азбуки Морзе або її звукових замінів (перестукування) і под.

У субстанціально-компонентному плані, що один тільки й відображається в абстрактній мовній системі, реальна система мови являє собою складну сукупність компонентів, що належать до трьох різних рівнів. Так, наприклад, найдрібніші, далі не розкладавані елементи реальної мовної системи – алофони (тобто всі випадки індивідуального відтворення тієї самої фонемі) об'єднуються в клас однорідних алофонів – фонему: голосні фонемі утворюють (часткову) систему (підсистему) вокалізму, приголосні – систему консонантизму, всі фонемі – систему фонем (фонологічну систему); аломорфи (утворювані з алофонів) об'єднуються в морфонемі і морфемі (побудовані з фонем, кореневі й афіксальні), кожна з яких являє собою, таким чином, систему (клас) аломорфів; усі індивідуальні випадки застосування однакових за звучанням і значенням слів (які складаються з алофонів і аломорфів) об'єднуються в клас таких випадків – лексему; сукупність усіх лексем даної мови утворює її лексичну систему; функціонально однорідні морфологічні ознаки різних лексем об'єднуються в граматичну форму; сукупність граматичних форм мови утворює її морфологічну систему; системи словотвору, морфології і синтаксису утворюють граматичну систему; фонетика, лексика і граматики є трьома основними субстанціальними рівнями загальної реальної системи мови.

При спостереженні окремих мовних актів і навіть великих відрізків мовлення система мови в субстанціально-компонентному плані безпосередньо не сприймається. Звідси виникає помилкова думка, ніби мовна система являє собою лише наукову абстракцію, об'єктивний корелят якої в реальній мові або взагалі не існує, або, в усякому разі, ніде в своєму повному обсязі не виявляється. Але ця думка пояснюється насамперед відзначеним уже вибіркоким характером застосування елементів мовної системи в індивідуальних актах мовлення і неможливістю одночасного спостереження всіх мовних актів, здійснюваних у даному мовному колективі в кожний даний момент. Якщо ж урахувати, що одночасно із спостереженням у даному випадку мовним актом іншими членами того самого мовного колективу здійснюється багато інших мовних актів і цей процес поширюється на всі попередні і наступні моменти, то стане очевидним, що в дійсності компактно існує практично вся реальна система мови, яка охоплює принципіально необмежену кількість індивідуальних варіантів своїх елементів на різних

субстанціальних рівнях.

У функціонально-дистрибутивному плані система мови являє собою сукупність таких підсистем, як мови усно-розмовна і літературна, професійні діалекти і функціональні стилі літературної мови.

У соціально-дистрибутивному плані окремими підсистемами мовної системи є індивідуальні мови (ідіолекти) всіх членів суспільства, в тому числі мови окремих письменників, мова кожної суспільної групи, починаючи з окремих сімей, територіальні діалекти і говори, соціальні діалекти й арго. Кожна підсистема мови, що виділяється в функціонально-дистрибутивному або соціально-дистрибутивному плані, виявляє більш або менш істотні відмінності від інших підсистем у складі, якості і функціях субстанціальних компонентів.

У субординативному плані конкретні мови звичайно являють собою підсистеми більших мовних систем, що створюються за різними ознаками. З генетичної точки зору окремі мови можуть входити до складу різних за обсягом систем споріднених мов – мовних груп і сімей. Тривалі інтенсивні контакти в умовах безпосередньої територіальної близькості ведуть до утворення особливих систем мов – так званих мовних союзів. Нарешті, всі конкретні мови, мовні групи, сім'ї і союзи є підсистемами єдиної системи мов світу як спільного атрибута людства.

В інтегративному плані мова як парціальна система, що належить своєму інтегральному субстратові – суспільству, є специфічною підсистемою цілісної системи суспільства.

Усі плани системності мови в різний спосіб між собою пов'язані. Всі елементи, підсистеми і рівні різних планів реальної системи мови справляють один на одного безпосередній або опосередкований вплив. Разом з тим, як семантична система, знакові елементи якої перебувають в історично встановленій і суспільне усвідомлюваній співвіднесеності з предметами і явищами об'єктивної дійсності і з їх відображенням у свідомості людей, реальна система мови тісно пов'язана з системою суспільної свідомості і з загальною системою об'єктивної дійсності. Зв'язками і взаємодією компонентів, підсистем і рівнів різних планів реальної системи мови між собою і з перерахованими суміжними системами визначається і конкретний характер мовного розвитку.

Проблема розвитку може розглядатися стосовно будь-якого плану системності мови, починаючи від онтогенетичного розвитку окремого ідіолекту і кінчаючи загальним процесом еволюції всіх мов світу разом узятих. Для лінгвістичної теорії на сучасному етапі найактуальнішим є питання про фактори і закономірності розвитку, спільні для кожної окремої мови, і про головні історичні тенденції міжмовної взаємодії.

У розвитку мови, як і всякої іншої системи, що розвивається й функціонує, виділяються два основні аспекти. В одному з них розвиток мовної системи виявляється у змінах ступеня інтенсивності її функціонування. Другий аспект розвитку системи мови становлять зміни ступеня її внутрішньої єдності. Розширення й ускладнення функцій мови і пов'язане з цим посилення взаємодії і взаємозв'язку її системних компонентів, тобто підвищення рівня її системної

організації, означає прогрес у розвитку мови. Звуження і скорочення функцій конкретної мови, супроводжуване ослабленням її внутрішньосистемних зв'язків, означає регрес даної мови як окремий момент у загальному процесі розвитку і взаємодії мов світу.

Конкретними проявами розширення функцій мови є, з одного боку, збільшення кількості носіїв мови і поширення її на нові території, з другого – поява нових суспільних сфер застосування мови – головним чином нових галузей науки і техніки. Безпосередніми показниками і разом з тим умовами дальшої інтенсифікації мовних функцій є виникнення і розвиток писемної форми звукової мови і зростання технізації мовної діяльності.

З появою письма докорінно змінився характер мовного функціонування, у багато разів збільшився ступінь її інтенсивності. З письмом ефемерна звукова форма мовних елементів, яка не має безперервного існування, дістала нову, стійко фіксовану матеріальну субстанцію, здатну зберігатися без змін невизначено довго і тим самим бути засобом зберігання інформації незмірно більш надійним, ніж факти звукового мовлення, відтворювані тільки з пам'яті. Завдяки письму істотно змінився спосіб застосування мови для передачі інформації, зазнала перетворення сама природа мовного акту: замість безпосередньої передачі інформації від мовця до слухачів тільки в момент говоріння при обов'язковій умові наявності в даний момент слухачів, які сприймають мовлення, тобто обов'язкового збігу в часі процесів передачі і сприймання інформації, з'явилась можливість розриву цих двох процесів, роздвоєння єдиного акту мовлення на два не зв'язаних між собою моменти фіксації мовлення на письмі і багаторазового сприймання того самого писаного мовлення в будь-який час, зручний для одержувача інформації. Зумовлена соціальними потребами поява письма принципово змінила природу мови: з сукупності відтворюваних одноприродних звукових дій вона перетворилася в двояку за своєю природою сукупність звукових дій і письмово фіксованих результатів дій – мовних текстів, які ізоморфне (хоч і далеко не абсолютно точно) відображають або заміняють звукові дії. При цьому, однак, писемна форма мови являє собою лише надбудову над її звуковою формою, без якої письмо в його сучасному вигляді – все одно, буквене чи ієрогліфічне – не могло б існувати як форма мови.

Технізація мовної діяльності, що відбувається в історії людства паралельно з технізацією ручної, а потім і розумової праці, як прояв інтенсифікації мовного функціонування, полягає в доповненні артикуляційно-звукового або писемного здійснення мовних фактів такими технічними засобами фіксації, багаторазової репродукції і трансформації процесів мовлення і готових текстів, як зняття письма, техніка книгодрукування, друкарські машинки, копіювально-розмножувальна техніка, звукозаписуючі пристрої, телефон, автоматичні засоби семантичного аналізу писемного тексту і звукового мовлення, автоматичний переклад і т.д. Крім інтенсифікації мовних функцій, технізація мовної діяльності сприяє поширенню і закріпленню серед цілого мовного колективу єдиних мовних норм і стиранню діалектних відмінностей, підвищуючи тим самим ступінь внутрішньої єдності системи мови.

Найбільш специфічними виявами розвитку системи мови, в однаковій мірі пов'язаними і з ступенем ефективності мовного функціонування, і з ступенем внутрішньосистемної єдності мови, є зміни класів мовних фактів. Результати цих змін прийнято позначати як зміни і розвиток внутрішньої структури або системи мови. У питаннях про причини й умови цих змін, а також про їх спрямованість у сучасному мовознавстві існують значні розбіжності.

На відміну від деяких лінгвістичних концепцій, близьких до ідеалізму або позитивізму, які не допускають застосування принципу причинності до змін мови⁶, марксистське мовознавство виходить з положення про те, що причинність поширюється на мовні явища такою ж мірою, як і на всі інші явища дійсності і свідомості. Разом з тим у світлі діалектико-матеріалістичної методології стає очевидною безпредметність обговорюваного тривалий час питання про якусь спеціальну загальну причину змін мови. Мова змінюється тому, що жодне явище дійсності не може залишатися незмінним. Розвиток мови, тобто системно регламентованої мовної діяльності суспільства, як і розвиток усякого іншого явища, є результатом взаємодії внутрішніх і зовнішніх суперечностей⁷. Головною з цих суперечностей слід, очевидно, визнати суперечність між функціональною і якісною стійкістю відтворюваних елементів реальної мовної системи і щоразу новими потребами вираження думок, спричинюваними впливом зовнішніх обставин. Властива системі мови стійкість її елементів є відображенням стійкості мовних навиків, зумовленої, з одного боку, психологічними властивостями, характерними для всяких навиків, а з другого боку, свідомим прагненням кожного члена мовного колективу до збереження цих навиків, спільних для всіх членів колективу, з метою забезпечення максимального взаєморозуміння в процесах спілкування. В результаті безперервного розв'язання суперечностей між усталеними мовними навиками і постійно виникаючими новими потребами вираження думок відбувається тією чи іншою мірою усвідомлюване мовцями творення на основі наявних навиків нових індивідуальних мовних фактів або їх класів, частина яких перетворюється потім у нові навики. Так, за зразками наявних слів утворюються із звичайних словотворчих компонентів нові слова, з наявних слів утворюються нові словосполучення і конструкції складних речень, старі слова вживаються в незвичних для них контекстах з новими – переносними – значеннями, необхідні для вираження нових думок мовні засоби запозичаються з іншої мовної системи і т. д.

Важливу роль у процесі історичних змін мови відіграє також суперечність між тенденцією до стійкості й однаковості мовних навиків у всіх членів мовного колективу і зумовлюваними різними причинами (включаючи тенденцію до мінімальності мовних зусиль, іншомовні впливи та ін.) неусвідомлюваними відхиленнями в мовній практиці кожного члена колективу

⁶ Див., зокрема: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. – В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып.3, с.264-309. Пор. також концепції Ф. де Соссюра і Л.Блумфілда.

⁷ Див.: Филин Ф.П. Противоречия и развитие языка. – Вопр. языкознания, 1980, №2, с.8-20; Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка. М.: Наука, 1977, с.233-235; Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. М.: Наука, 1976, с.12-30.

від загальноприйнятих зразків вимови і осмислення мовних форм. Ці відхилення можуть поступово нагромаджуватися в якихось певних напрямках, які найменше зачіпають усталену систему класів мовних фактів, і в кінцевому рахунку приводять до не контрольованих свідомістю мовців якісних змін відповідних мовних фактів як компонентів реальної системи мови. Так відбуваються спонтанні зміни в звуковій, граматичній і семантичній сферах мови, які можуть викликати зміну інших у якийсь спосіб пов'язаних з ними особливостей тієї самої мови⁸.

Обидва розглянуті види внутрішніх суперечностей, які викликають історичні зміни в мові, утворюють більш загальну категорію суперечностей між системною стійкістю класів відтворюваних мовних фактів, основою на стійкості мовних навиків, як пасивним проявом старого і необхідністю зумовлених різними зовнішніми і внутрішніми причинами порушень цієї стійкості як активним проявом нового в мовній діяльності.

Таким чином, в основі внутрішніх суперечностей, що проявляються в історичному розвитку мови, можуть лежати різні причини позамовного (виникнення нових предметів, явищ або абстрактних понять, що вимагають позначення, вплив інших мов, які відзначаються більш досконалішими засобами вираження) і внутрішньомовного характеру (неконтрольовані особливості вимови, що виникають у процесі мовлення, формальна і семантична взаємодія сукупно відтворюваних мовних фактів, вплив нових мовних навиків на інші пов'язані з ними навиком і т. д.⁹). Самі по собі мовні зміни є в кінцевому підсумку змінами в засвоєних мовним колективом навиках мовної діяльності.

Конкретний характер змін, які відбуваються в мові, визначається особливостями змінюваних класів мовних фактів (звуків, граматичних форм, значень) і умовами, в яких зміни проходять. Ці умови в свою чергу можуть мати внутрішньомовний і позамовний характер. До внутрішніх умов змін належать особливості властивої даній мові системи класів мовних фактів і наявність чи відсутність у неї писемної форми, зокрема сам процес формування літературної мови, а також характер писемності (буквений чи ієрогліфічний). Роль загальної системи класів мовних фактів як умови змін полягає в тому, що вона обмежує зміни, які відбуваються, не допускаючи змішування змінюваного класу з іншими близькими за формою чи значенням класами, уповільнюючи руйнування наявних засобів вираження думки і виникнення надлишкових засобів. Фіксація звукової форми мови за допомогою буквеного письма зберігає для багатьох поколінь носіїв мови усталені зразки звукових і граматичних форм класів мовних фактів, які при самому тільки усному їх відтворенні легко стираються в пам'яті, замінюючись щоразу новими частково відмінними від них варіантами. Роль зовнішніх умов зміни відіграє наявність або відсутність технічних засобів звукозапису, здатних фіксувати і відтворювати як зразки звучання мовних фактів, включаючи і ті, яким загрожує зміна, а також наявність чи відсутність знайомої мовному колективу іншої мови, зразки якої

⁸ Див.: Пауль Г. Знач.праця, с.74, 93.

⁹ Див.: Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968; Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. М.: Наука, 1970, с.217-266.

можуть стимулювати або гальмувати зміни, що відбуваються, в тому числі наявність або відсутність значних мас іномовного населення, яке оволодіває даною мовою і змішується з її носіями.

Певний науковий інтерес становить питання про те, якою мірою зміни внутрішньої структури мови відповідають завданню підвищення ефективності мови як засобу людського спілкування і вираження думки¹⁰. Складність цього питання, яка зумовила глибокі розходження в поглядах окремих учених, пояснюється, з одного боку, неоднорідністю різних компонентів мовної структури, неоднаковим характером їх змін і різним ступенем впливу цих змін на ефективність мовної діяльності, з другого – неоднаковими уявленнями у різних авторів про самий прогрес мови. Для одержання правильної узагальнюючої відповіді на це питання видається доцільним розглянути роздільно три основні типи змін у структурі мови: становлення і розвиток нових класів мовних фактів, заміну одних класів у відповідних функціях іншими і безпосередньо не компенсовану втрату класів мовних фактів.

Процеси становлення і розвитку нових класів мовних фактів здійснюються по-різному. Одні з них починаються в результаті свідомих зусиль мовців і проходять під їх більш або менш чітко усвідомлюваним контролем. Таким є виникнення нових слів, уживання слів у невласних значеннях, утворення нових синтаксичних конструкцій. Мовні зміни такого характеру, завжди зумовлені потребами вираження якихось нових змістів або чіткішого позначення вже відомих об'єктів думки, в разі їх поширення на мовну практику всього мовного колективу стають частковими моментами загального процесу збагачення і вдосконалення мови. Якщо окремі з цих нових класів виявляються у відведених їм функціях зайвими, вони швидко елімінуються або дістають більш раціональне застосування. В інших випадках становлення і розвиток нових класів мовних фактів не піддається контролю мовців. Найчастіше такі процеси здійснюються в результаті непомітних видозмін мовних навиків у багаторазово повторюваних мовних актах, як це має місце при утворенні синтетичних форм словозміни шляхом злиття окремих членів аналітичних конструкцій, при формуванні стійких словосполучень з вільних поєднань слів, при перетворенні найчастіше повторюваних стійких словосполучень в аналітичні граматичні форми, при розширенні лексичних значень слів і т. д. Переважна більшість таких процесів, за винятком поступових змін звуків, позбавлених спеціального семантичного навантаження, являє собою багаторазове спонтанне задоволення в повторюваних актах мовлення певних постійних потреб мовної практики, яке завершується утворенням спеціальних засобів вираження, що максимально відповідають цим потребам. Щодо поступових змін звуків, то вони викликаються, з одного боку, свідомим прагненням до максимальної чіткості вимови, а з другого, – неусвідомлюваною тенденцією до збільшення зручності артикуляції і, таким чином, є проявами безперервного процесу вдосконалення звукових властивостей мови. Разом з тим зміни звуків не мають абсолютно

¹⁰ В історії мовознавства це питання вже довгий час обговорюється як проблема прогресу в мові (див.: Jespersen O. *Progress in Language (with Special Reference to English)*. London; New York, 1894; Wald L. *Progresul în limbă*. București: Editura științifică, 1969; Будагов Р.А. *Знач.праця*).

самодостатнього характеру і відбуваються лише за тієї умови, якщо вони не порушують семантичного функціонування ряду мовних прийомів, у сфері яких вони відбуваються.

Поряд з неконтрольованими поступовими змінами в результаті непомітних відхилень від усталених мовних навиків існують неусвідомлювані зміни в одних класах мовних фактів під впливом семантичних і формальних особливостей інших класів, які сполучаються з ними в актах мовлення. Так, наприклад, під впливом родових форм займенників і прикметників, які сполучалися спочатку з назвами живих істот, що мають ознаки статі, значення граматичного роду поширилось на всі іменники, з якими почали сполучатися ці родові форми означень. В умовах суб'єктно-об'єктної структури речення, в якій роль підмета або додатка виконували іменники як назви конкретних предметів і осіб, у період відсутності складнопідрядних конструкцій поширилось уживання в ролі підметів і додатків абстрактних назв дій і якостей, що дало початок розвитку абстрактних іменників. В одних випадках прогресивний характер змін (типу утворення абстрактних іменників) не викликає сумнівів, в інших розглядувані зміни повинні дістати з цієї точки зору неоднозначну оцінку. Зокрема значення роду, яке з'явилося у всіх неживих іменників, з одного боку, здається позбавленим будь-якої інформативної або комунікативної функції і таким, що тільки без потреби ускладнює мовну діяльність. Але з другого боку, в умовах характерного для писемної форми мови розширення простого речення багатьма іменними членами наявність родових форм значно полегшує оформлення і розуміння синтаксичних зв'язків між окремими членами речення, і саме тому мови, які зберегли розвинену категорію роду до періоду масового поширення писемності, не виявляють ніяких ознак тенденції до її відмирання в цей період.

Зміни, що являють собою заміну одних класів мовних фактів у відповідних функціях іншими (новими), теж можуть бути або безпосередніми результатами свідомих дій мовців, або процесами, які здійснюються в багаторазово повторюваних актах мовлення і свідомості мовців не контролюються. До мовних заміні першого різновиду належать перейменування в різних сферах термінології, номенклатури й ономастики, зокрема топонімії. Заміни другого різновиду являють собою кінцеві результати непомітних зрушень у відносній частоті вживання синонімічних слів, словосполучень, морфологічних форм і синтаксичних конструкцій. Одним з проявів такого типу заміни є перехід від синтетичних форм словозміни до аналітичних конструкцій. Давно вже стала очевидною безпредметність абстрактної суперечки про переваги синтетичної чи аналітичної будови мови. Обидва типи мовної будови становлять найбільш загальні й абстрактні характеристики структури мови, що наповнюються і доповнюються в кожній конкретній мові численними частковими особливостями, які задовольняють усі скільки-небудь істотні потреби вираження. Якісне співвідношення синтетизму й аналітизму необхідно розглядати лише в зв'язку з конкретною специфікою загальної структури кожної даної мови і з тенденціями її розвитку, які діють у даний час. Якщо в певній мові проявляється тенденція до переходу від конструкцій однієї будови

до конструкцій іншої будови або ж спостерігається стійке збереження цих конструкцій, слід визнати, що саме ці нові чи не замінені старі конструкції задовольняють мовні потреби носіїв даної мови в найкращий спосіб і, отже, саме вони найбільшою мірою відповідають необхідності підтримання підвищення досконалості комунікативних і експресивних властивостей мови на даному етапі її розвитку.

Заміни одних класів мовних фактів іншими мають місце і в галузі фонетики, однак тут вони виявляються результатами поступових видозмін звуків і часто бувають пов'язані з остаточною редукцією певних звуків (наприклад, заміна сполучень голосних з ларингальними довгими голосними в індоєвропейській прамові, заміна сполучень задньоязикових приголосних з j або – перед голосними переднього ряду – з йотовим призвукм новими шиплячими або свистячими африкатами в пізньопраслов'янській мові). Такі заміни можуть розглядатися як прояви конструктивної тенденції до ліквідації результатів стихійних процесів поступового руйнування окремих елементів звукової будови мови.

Окремо слід виділити свідомі або не усвідомлювані заміни класів мовних фактів однієї мови класами іншої мови в ситуації масової двомовності. При відсутності широко застосовуваної писемності у даній мові і свідомого контролю з боку її носіїв інтенсифікація таких заміни може стати проявом загальної деградації мови і наближення повного заміщення її іншою мовою. Таким чином, заміна одних класів мовних фактів іншими може мати регресивний для даної мови характер, але тільки при загальному звуженні всіх суспільних функцій цієї мови.

Процеси некомпенсованого випадіння окремих класів мовних фактів, наділених значенням, до свого остаточного завершення проходять у вигляді поступового зменшення частоти їх уживання і мовцями, як правило, не помічаються. Ці процеси є відображенням зникнення з суспільної свідомості позначуваних такими класами змістів, які втрачають свою актуальність. У чистому вигляді ці процеси найчастіше спостерігаються в сфері слів і словосполучень, тимчасом як у сфері граматики функції зникаючих класів мовних фактів звичайно (за винятком суто формальних категорій типу граматичного роду) переймаються іншими класами, які залишаються, в результаті чого спрощується і стає зручнішою формально-граматична структура мови. Некомпенсовані втрати в галузі фонетики є, як правило, результатами поступового ослаблення артикуляції, яке не впливає на чіткість слухового сприйняття та ідентифікацію класів мовних фактів, що містять відповідний звуковий елемент. Остаточне припинення артикуляції слабкого звукового елемента допускається лише в тих позиціях, де він не є необхідним, і в такий спосіб мовний колектив позбавляється зайвих артикуляційних зусиль. Разом з тим зникнення з мовної практики слабо артикульованих і тому недосить ясних звукових елементів робить фонетичну систему стійкішою і чіткішою. Випадіння окремих звукових елементів з фонетичної системи мови відбувається досить рідко, і при цьому воно зовсім не загрожує успішній мовній діяльності суспільства, оскільки загальні ресурси його фонетико-

артикуляційних навиків на всіх історичних етапах розвитку мови значно перевищують практичні потреби формування нових слів. У ряді випадків звук, що зникає з фонетичної системи, заступається іншим звуком, властивим тій самій мові (такими є заміни праслов'янських звуків *ѣ, њ, њ, Ѡ, ѣ*, у більшості слов'янських мов). Ці випадки також являють собою процеси прогресивного спрощення звукової будови мови.

Таким чином, розгляд кожного окремо взятого основного типу мовних змін приводить до висновку, що в усякій мові, яка нормально функціонує, ці зміни в своїй переважній більшості мають прогресивну спрямованість, тобто є проявами тенденції до дальшого вдосконалення мови як системи мовних фактів, що служать цілям спілкування і вираження думки. При цьому необхідно ще раз підкреслити, що в дійсності розвивається і прогресує не сама по собі звукова і формальна будова мови, а суспільна мовна діяльність, яка стає все чіткішою і різноманітнішою. Для реальної системи мови цей прогрес означає не стільки якісну зміну її елементів, скільки розширення меж і збільшення способів їх застосування. Навіть постійно відкритий для входження нових елементів рівень мовної системи – словник – поповнюється новими словами меншою мірою шляхом запозичення з інших мовних систем, ніж шляхом словотворення (включаючи калькування), тобто використання наявних у мові лексичних елементів і закріплених у ній правил творення нових слів. Цим забезпечується дальше посилення внутрішньої єдності мовної системи, взаємозв'язку і взаємодії її компонентів і рівнів. Щодо якісної (звукової і формальної) сторони елементів мовної системи, то її розвиток підлягає істотним обмеженням, які накладаються на нього, з одного боку, самою природою мовного звучання і формотворення, а з другого – психічними можливостями контролювання артикульованих звуків і форм у процесі мовлення. Можна припустити, що ця природна обмеженість якісного розвитку матеріальної субстанції мовної системи, яку слід відрізнити від властивої всякій системі тенденції до стійкості, певною мірою стримує і загальний прогрес у галузі мовної діяльності.

В радянському мовознавстві дістала переконливе обґрунтування думка, що стійкість мовної системи, постійне підтримання її комунікативної ефективності пов'язані з нерівномірністю темпів та інтенсивності розвитку її окремих рівнів і окремих класів мовних фактів, які належать до одного рівня¹¹. Ця специфіка розвитку системи мови зумовлена якісними і кількісними відмінностями окремих її рівнів і належних до них класів. У якісному відношенні рівні мови і класи мовних фактів розрізняються між собою характером їх залежності від потреб думки і ступенем їх чутливості до впливів різних позамовних і внутрішньомовних факторів. У кількісному відношенні різні рівні мовної системи як окремі її підсистеми розрізняються своїм обсягом, складністю і зумовленим цими ознаками ступенем відкритості для входження в них нових компонентів. Відповідно до цих відмінностей найбільший ступінь мінливості

¹¹ Див.: Ярцева В.Н. К вопросу об историческом развитии системы языка. – В кн.: Вопросы теории и истории языка. М., М., 1952, с.87-90, 98; Общее языкознание, с.299.

виявляють лексична і фразеологічна підсистеми мови, менш рухливою є синтаксична будова мови, ще повільніше змінюються морфологічна і фонетична підсистеми.

У розвитку більших мовних систем, які виходять за межі окремої мови, зокрема, різних мовних союзів, а також загальної сукупності мов світу як єдиної системи виявляється та сама двоєдина тенденція до інтенсифікації мовного функціонування і до посилення внутрішньосистемної єдності. Але прояв цієї тенденції на рівні міжмовних об'єднань має свої відмінності. Тенденція до внутрішньосистемної єдності проявляється тут переважно в дедалі глибшій міжмовній взаємодії¹² і в прогресуючій функціональній диференціації мов, при якій одна мова або обмежена кількість мов переймає на себе певні міжнародні (переважно в межах даного регіону) функції (наприклад, у сфері міжнаціонального спілкування, дипломатії, діловодства, транспорту, деяких галузей промисловості і науки), тим часом як інші мови різною мірою обмежують свої функції. При цьому в мовах з найширшими функціями особливо активно здійснюється процес розвитку нових засобів вираження, які відповідають новим об'єктивним потребам. Але в умовах дедалі сильнішої міжмовної взаємодії ніякі скільки-небудь істотні досягнення в розвитку нових мовних прийомів не замикаються в рамках однієї мови, а шляхом запозичення або калькування швидко стають надбанням інших мов даного мовного союзу чи культурно-мовного регіону. Особливо інтенсивно такий взаємовплив проявляється в писемній формі мов, яка забезпечує можливість контактів і взаємодії між мовами, що перебувають у відношеннях різного ступеня близькості. Характер і результати міжмовної взаємодії в межах більших мовних систем визначаються насамперед кількісними, територіальними, економічними, політичними і культурними відношеннями між відповідними мовними колективами. Процеси міжмовної взаємодії можуть регулюватися свідомими заходами суспільства, зокрема мовною політикою держави.

¹² Роль міжмовної взаємодії у розвитку всіх мов підкреслював уже О.О.Потебня (див.: Білодід І.К. Твір О.О.Потебні "Мова і народність" у світлі сучасності. – В кн.: О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики. Харків, 1962, с.5-6).

Ю. О. ЖЛУКТЕНКО

ГЕТЕРОГЕННІ ЕЛЕМЕНТИ В МОВНІЙ СИСТЕМІ^{*1}

Жлуктенко Юрій Олексійович (1915–1990) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1969 р., професор з 1969 р., почесний член Фризької АН (Нідерланди) з 1987 р. Закінчив 1946 р. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. Працював завкафедри іноземних мов Київського інституту кіноінженерів (1946–1954), Київського інституту народного господарства (1954–1969), завкафедри англійської філології, деканом факультету романогерманської філології Київського університету (1969–1978). З 1975 р. – в Інституті мовознавства АН УРСР (завідувач відділу романського і германського мовознавства, від 1982 р. – провідний науковий співробітник-консультант). Розробляв проблеми контактів української мови з англійською і німецькою, інтерференції, контрактивної лінгвістики, двомовної лексикографії, теорії перекладу, соціолінгвістики. Основні праці: “Порівняльна граматики української та англійської мов” (1960), “Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова в США і Канаді” (1964), “Мовні контакти” (1966), “Лінгвістичні аспекти двомовності” (1974), “Німецько-українські мовні паралелі” (1977, у співавторстві), “Ukrainian” (1978, у співавторстві), “Дослідження з порівняльної граматики англійської, української і російської мов” (1981, у співавторстві), “Українська мова на лінгвістичній карті Канади” (1990).

У сучасному мовознавстві все більше перемагає принцип системності в розумінні його об'єкта – людської мови. В той час як структуралізм фактично підмінив підхід до мови як системи аналізом її внутрішніх структурних відношень, сучасний лінгвістичний аналіз виходить із концепції мовної системи як “цілісного й упорядкованого утворення, яке існує для виконання певної функції і завдяки особливому способу ієрархічного узгодження певної субстанції з певною структурою”².

Основними властивостями будь-якої системи є тотожність субстанції і структурна зумовленість її елементів і підсистем. Принцип упорядкованості визнається обов'язковим не тільки для всієї системи як цілого, а й для кожного окремого її елемента. Оскільки кожен елемент являє собою систему нижчого порядку, то він своїми субстанційними і внутрішньоструктурними ознаками повинен відповідати закономірностям тієї системи вищого порядку, до складу якої він входить. Таким чином, ще однією істотною ознакою системи в цілому та її складових компонентів є гомогенність.

Як відомо, мова – це незамкнута система, яка взаємодіє постійно з своїм середовищем і пристосовується до умов свого існування, тобто це відкрита

* Друкується за виданням: Жлуктенко Ю.О. Гетерогенні елементи в мовній системі // Мовознавство. – 1977. – № 4.

¹ В основу статті покладено доповідь автора на пленарному засіданні Республіканської ради з проблеми “Розвиток національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”.

² “Общее языкознание. Внутренняя структура языка”. М., 1972, с.29.

динамічна система³. Крім того, що в її межах відбуваються процеси виникнення нових і відмирання старих елементів, заміни одних елементів іншими, перегрупування підсистем, кожна мова ще засвоює елементи з інших мов тощо. Ці “чужі” елементи певним чином відрізняються і субстанцією, і структурними властивостями від автохтонних елементів систем. У зв’язку з цим виникає ряд питань: а) якою мірою ці нові гетерогенні⁴ елементи дійсно входять до запозичуючої системи; б) яке їх місце і роль у цій системі; в) якою мірою їх гетерогенність, тобто невідповідність закономірностям системи, впливає на її загальну упорядкованість, а отже, й на її ефективність; г) чи не створює цей гетерогенний контингент певних труднощів у функціонуванні системи, своєрідного “фрикційного” впливу на її діяльність?

Проблема запозичень у лінгвістиці – не нова, і можна було б сподіватися, що на всі ці питання вже є відповідь. Насправді ж, тут спостерігається значна розбіжність думок. Тим часом системний підхід до вивчення мови та її елементів вимагає уточнення цілого ряду питань, зокрема питання про статус запозичуваних одиниць у системі мови-реципієнта. Є. М. Верещагін вважає, що іншомовні елементи, які вживаються в текстах даної мови, продовжують належати й до первинної системи і, таким чином, є одночасно елементами двох різних мовних систем⁵. О. І. Смирницький, навпаки, твердив, що в процесі запозичення “слово пориває з системою тієї мови, в якій вже існувало раніше, і включається до системи іншої мови, яка це слово запозичила”⁶. Переходячи міжмовну межу, слово, на його погляд, втрачає свою зовнішню і внутрішню оформленість і надається в розпорядження мовця як “більш або менш безформний шматок лексичного матеріалу, який одержує нову оформленість тільки в системі й засобами другої мови, мови, яка запозичила”⁷.

Інколи один і той же дослідник припускає різні тлумачення процесу запозичення. Навіть Л. П. Єфремов – автор надзвичайно ґрунтовних праць у цій галузі – з одного боку, запевняє, що “кожне запозичене слово і речове значення”⁸, з другого боку, він трактує запозичення як створення нового слова в даній системі на зразок прототипу, що існує в іншій системі⁹. Так само й Е. Хауген в одній праці розглядає запозичення як “фонемне копіювання іншомовної моделі”, тобто послідовне відтворення іншомовного комплексу фонем шляхом субституції – заміни їх більш або менш близькими власними фонемами (“діафонами”)¹⁰. В іншій публікації цей же вчений вважає запозичення процесом, який об’єднує елемент перенесення (importation) з

³ Див.: J.Vachek. On the integration of the peripheral elements into the system of language. – TCLP, 1966, 11.

⁴ Гетерогенними тут вважаються лише ті елементи, які етимологічно походять з інших мовних систем, і тому відрізняються від власних елементів даної системи певними ознаками субстанції та структурно-реляційними властивостями.

⁵ Див.: Е.М.Верещагін. К проблеме разносистемной принадлежности лексем при билингвизме. – М., 1966, с.9.

⁶ А.И.Смирницький. Лексикология английского языка. М., 1956, с.234.

⁷ Там же, с.235.

⁸ Л.П.Ефремов. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов. Алма-Ата, 1959, с.5.

⁹ Там же, с.5.

¹⁰ Е.Хауген. Review of: N.Gneuss. Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen. – “Language”, vol.32, N 4, Part 1, 1956, p.762.

елементом субституції¹¹.

Погляд, ніби запозичення створюється з іншомовного матеріалу і являє собою перенесення звучання слова в нову систему, у багатьох випадках не підтверджується. Наприклад, зовсім недавно з'явилося в російській та українській мовах запозичення *ноу-хау*, яке визначається як “форма міжнародного обміну інформацією, технічною документацією, технологією”¹², від американо-англійського іменника *know-how*. У тій одиниці, яка з'явилася в українській системі, немає жодного спільного звука з англійською моделлю. Українське *ноу-хау* складається з власних звуків, які тільки ототожнюються з англійськими і підставляються замість них. Отже, ця українська одиниця є справді *копією* з англійської. До того ж англійське *know-how* має один наголос на першому елементі, а українське *ноу-хау* вимовляється з двома рівнослівними наголосами, і через це має іншу ритмічну структуру. Англійський етимон *know-how* має також значно ширше значення: “знання, як робити щось добре; технічна майстерність”¹³. Таким чином, думка Е. Хаугена про запозичення як наслідування іншомовного прототипу виявляється в подібних випадках більш виправданою.

Поряд з цим спостерігається й вживання іншомовних слів з повним збереженням їх первинної звукової субстанції, пор.: “Мое любимое и главное подразделение людей в то время... было на людей *comme il faut* и на *comme il ne faut pas*” (Л. Толстой). У подібних випадках ще не можна говорити про запозичення, а лише про використання іншомовної одиниці у тексті рідною мовою. Найбільш типовим таке вживання є для координативної двомовності. Елемент *comme il faut* зберігає не тільки первинне звучання, акцентуацію, структурно-граматичне значення і семантику, а й зв'язки з системою французької мови. Про це, зокрема, свідчить збереження французької графіки. Такі випадки можна розглядати як підтвердження тези Є. М. Верещагіна про двосистемну приналежність запозичуваних одиниць.

Але і в цих запозиченнях відбуваються процеси, значно складніші за просте механічне перенесення. Так, французьке *comme il faut* Л. Толстой часто вживає з іменниковим значенням, наприклад: “Мое *comme il faut* состояло, первое и главное, в отличном французском языке...” або: “...мне стоило огромного труда, чтобы приобрести это *comme il faut*”. Цей елемент може керуватися прийменником: “Странно, что мне, который имел положительную неспособность к *comme il faut*, до такой степени привилось это понятие”. Ця одиниця використана також Л. Толстим як заголовок розділу. Отже, в ній виражене абстраговане субстантивне значення “комплекс ознак приналежності до розряду “пристойних”, якого цей елемент у первинній французькій системі не мав. Таким чином, навіть у тих випадках, коли гетерогенний елемент зберігає первинний план вираження, він зазнає певних змін у плані змісту.

Як бачимо, виникнення в даній мовній системі гетерогенних одиниць відбувається двома шляхами: 1) використання або цитування одиниць іншої

¹¹ Э.Хауген. Процесс заимствования. – В кн.: Новое в лингвистике, вып. VI. М., 1972, с.350.

¹² Словник іншомовних слів. За ред. О.С.Мельничука. К., 1974, с.472.

¹³ Webster's New World Dictionary of the American Language. – 2-nd College edition, 1972.

системи з більш або менш чітким усвідомленням їх чужорідності (випадок з *comme il faut*); 2) копіювання іншомовних одиниць і створення за їх зразком власних слів. І в першому, і в другому випадках пристосування до закономірностей власної системи на цьому не закінчується. “Двомовний індивід, – пише Е. Хауген, – надає запозичуваному ним новому слову фонетичної форми, настільки близької до оригінальної, наскільки це в його силах... Якщо йому доводиться повторити її (цю форму. – Ю. Ж.) ще раз і якщо інші мовці теж починають вживати її, то відбувається даліше підставлення елементів рідної мови. ...Якщо це слово переходить у мовлення людей, які розмовляють тільки рідною мовою, то відбувається повне або майже повне підставлення елементів запозичуючої мови”¹⁴.

У процесах запозичення та мова, яку ми за звичкою продовжуємо називати “мова-реципієнт”, “мова-одержувач”, або “сприймаюча мова”, насправді не виступає в такій пасивній ролі (тобто не просто “одержує” чи “сприймає” іншомовний матеріал). Вона поводиться активно, беручи потрібні їй одиниці з інших систем і перетворюючи їх відповідно до своїх внутрішніх закономірностей. При цьому трансформується не тільки субстанція гетерогенного елемента, а й його структурні властивості та семантика.

Потреба в запозиченні іншомовного елемента зумовлюється функціонуванням системи, вона закономірно виникає із взаємодії системи з середовищем. Поряд з матеріально-речовим, соціальним, ідеологічним, культурним та іншими компонентами, в середовищі майже завжди представлений і компонент лінгвістичний, тобто інші мови. Хоча вони характеризуються певними субстанційними і структурними відмінностями, однак разом із даною мовою входять до системи вищого порядку (архісистеми) – загальнолюдської мови як засобу спілкування. Ця тотожність функції та більша або менша подібність субстанції й структури сприяють встановленню та підтриманню певних співвідношень між мовними системами.

Запозичення зумовлюється ситуацією, за якої мовна система з якихось причин виявляється неспроможною задовольнити потребу в номінації власними засобами. У комунікативному процесі тоді створюється напруження (за термінологією теорії систем “збурення”), яке мова як система, що саморегулюється, повинна подолати й встановити стан відносної рівноваги. Оскільки в середовищі, де діє система, знаходиться елемент з відповідними системотворчими властивостями, який може заповнити лакуну, система його, так би мовити, “мобілізує”.

Під системотворчими властивостями елемента розуміють звичайно такі його якісні характеристики, які надають йому потенціальних можливостей ввійти до даної системи. Ці характеристики існують об’єктивно й незалежно від того, входить елемент насправді до системи чи ні. У випадках запозичення такими системотворчими властивостями іншомовного елемента є його знакова природа, вже існуюча пов’язаність з тим референтом, який потребує позначення в даному акті мовлення, і певна аналогія в субстанційній і

¹⁴ Э.Хауген. Зазнач.праця, с.357.

структурній побудові з одиницями тієї системи, яка відчуває потребу в новому засобі номінації.

“Словесному знакові властиві два види семантичної цінності: 1) здатність називати, позначати предмети, явища, події і т. ін. – номінативна функція (цінність) і 2) здатність внаслідок своєї семантики вступати в лексичні зв'язки в синтагматиці – синтагматична валентність”¹⁵. Утилізуючи іншомовний елемент для власних потреб номінації, нова система водночас нав'язує йому власні закономірності синтагматичної валентності, без яких він не може включитися у відповідні підсистеми і виконувати функцію їх члена.

На початку номінація за допомогою гетерогенного елемента чи його копії відбувається в акті мовлення. Дехто вважає, що поняття системи можна застосовувати тільки до мови, мовлення ж є лише її реалізацією. Тому запозичення у сфері мовлення розглядається як позасистемне функціонування іншомовного елемента. З таким трактуванням не можна погодитися, оскільки мовні утворення, тобто тексти, й на цьому рівні являють собою особливим чином організовані системи, інакше вони просто не змогли б передавати інформацію. Потрапляючи в текст іншої мови, запозичуваний елемент – гетерогенний не тільки за походженням, а й за матеріальними та структурними характеристиками – включається в системне утворення і його внутрішні зв'язки, що змушує запозичення відповідно трансформуватися, наділяючи його, крім системотворчих, ще й новими “системонабутими” властивостями. “Слова іншомовного походження уже в момент появи в мові, тобто ще тоді, коли ступінь їх освоєння є мінімальним, підкорені фонетичній і граматичній будові запозичуючої мови”¹⁶. Отже, вже ці перші перетворення на рівні мовлення є системно зумовленими і відбуваються під дією сприймаючої системи.

На рівні мовлення функціонування гетерогенного елемента є епізодичним, оказіональним. Сфера його комунікативного обігу вузька, і тиск сприймаючої системи через це є короткочасним, тому й відповідні зміни в елементі бувають невеликими. Дальша його трансформація залежить від цілого ряду чинників – екстралінгвістичних (ступінь і поширення двомовності в даному колективі, мовний досвід його членів, рівень освіти й культури тощо) і лінгвістичних, насамперед розвиток у цього елемента сітки структурно-семантичних зв'язків. “Об'єкт стає елементом системи лише завдяки зв'язкам, у яких він перебуває, тобто завдяки структурі”¹⁷.

У внутрішній будові системи звичайно розрізняють ядро й периферію. У працях з теорії систем використовується ще поняття поверхні системи, яке є обов'язковим для відкритих систем, тобто і для мови. Поверхнею системи вважається вся сукупність її граничних елементів, тобто таких, які мають неповну суму зв'язків з іншими елементами цієї системи. В той час як лінія зв'язку між будь-якими двома внутрішніми елементами системи є суміщенням двох різноспрямованих векторів – вхідного й вихідного, інакше кажучи, їх зв'язок є обопільним, у граничного елемента системи лінія зв'язку має

¹⁵ Общее языкознание. Внутренняя структура языка, с.405.

¹⁶ Л.П.Ефремов. Знач.праця, с.4.

¹⁷ В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, с.29.

односторонній напрям (наприклад, у випадку запозиченого слова вона складається тільки з вхідного вектора)¹⁸. Запозичуючись на рівні мовлення, гетерогенні елементи надходять на поверхню системи і тільки згодом, у процесі розширення свого комунікативного обігу і набуття різноманітних внутрішньоструктурних зв'язків, ці елементи з граничних стають внутрішніми і переміщуються у внутрішню частину – периферію, а в потенції і в ядро системи (як це сталося, наприклад, з англійським особовим займенником *they* “вони”, запозиченим із скандинавських мов).

Якщо в складі запозичуючої системи вже є внутрішні елементи, взяті раніше з другої системи, особливо коли вони складають досить значний контингент, загальна сума їх залишкових характеристик створює сприятливі умови для залучення до системи й освоєння в ній нових гетерогенних елементів цього ж походження, процеси їх входження і пристосування значно полегшуються й прискорюються. Так само полегшується процес запозичення й адаптації іншомовних елементів у випадках контакту близькоспоріднених мов, яким властива велика субстанційна й структурна подібність. Суперечність між ознаками запозичуваних елементів і загальними характеристиками сприймаючої системи у таких випадках не буває великою і швидко усувається.

Ядро мовної системи і ближча до нього частина периферії є головними носіями системної специфіки. Сукупність їх властивостей, характеристик і зв'язків є основою діяльності всієї системи, і на цьому фоні окремі характеристики розрізнених і відносно нечисленних запозичуваних елементів не є достатньо значущими для діяльності системи. В цілому система створює “тиск” на ці елементи, змушуючи їх до субстанційного і структурного вирівнювання. Цей тиск не є чимось іманентно-містичним, а спричиняється об'єктивною системною закономірністю – тенденцією до упорядкованості. Суперечність між гомогенною і гетерогенною частинами долається поступово, у безкінечно великій кількості актів спілкування, тобто в процесі функціонування системи.

Період перебування гетерогенного елемента на поверхні мовної системи можна вважати його використанням у новій системі. У цей час він може ще зберігати певні зв'язки з первинною системою й утримувати в собі найбільше первинних субстанційних і структурних ознак. Переміщення гетерогенного елемента до зовнішньої частини периферії означає вже певний ступінь його засвоєння даною системою, коли елемент уже можна вважати власне запозиченням. Деякі автори називають цей період “освоєнням” елемента (Л. П. Єфремов, Г. І. Пядустова та ін.). Перехід гетерогенного елемента до внутрішньої частини периферії або ядра вважають його інтеграцією, або засвоєнням. Цей етап означає максимальне перетворення гетерогенного елемента і набуття ним майже всіх визначальних для даної системи характеристик.

Значна частина гетерогенних елементів так і залишається на другому етапі,

¹⁸ Див.: О.Ланге. Целое и развитие в свете кибернетики. – В кн.: Исследования по общей теории систем. М., 1969.

зберігаючи певну суму іншомовних якісних характеристик і набуваючи неповної з точки зору даної системи суми зв'язків і функцій. Перехід далі вглиб системи вимагає багато часу, а головне – він залежить від того, наскільки функціонально важливим для даної комунікативної спільності є позначуване ним явище. Якщо воно є дуже істотним, то частотність елемента збільшується, використання його в процесах комунікації посилюється, отже, й процеси субстанційного та структурного вирівнювання розвиватимуться далі. У більшості запозичених елементів деяка частина гетерогенності ніколи повністю не зникає. Вона лише доводиться до такого мінімуму, який не шкодить комунікації, тобто його невідповідність загальним закономірностям системи не така значна й може нейтралізуватися або компенсуватися загальним фоном її специфічних характеристик. Наприклад, слова *лампа* або *трамвай* можна вважати цілком інтегрованими системою української мови, хоч вони й досі зберегли нетипове для української фонетики сполучення **-мп-**, **-мв-**.

Зазнаючи загального тиску системи, гетерогенні елементи включаються в її окремі ланки, де починають відігравати активну роль. Вони впливають на систему, яка їх запозичила, вносячи зміни в будову та функції підсистем, викликаючи перегрупування їх компонентів та ін. Якщо гетерогенних елементів набирається в складі даної мови надто багато, то до такого локального впливу долучається ще й сукупний, глобальний, який може спричинитися до істотних зрушень у закономірностях даної системи. Так, наприклад, під впливом дуже великої кількості французьких запозичень у середньо-англійській мові розширився клас стандартних дієслів, прискорилося стирання меж між перехідними й неперехідними дієсловами тощо. Надмірне збільшення гетерогенного корпусу може привести до звуження ядра системи-реципієнта, потужність якого може виявитися через це недостатньою для того, щоб забезпечити ефективний тиск системи і потрібне вирівнювання гетерогенних ознак. Такий стан може значно затримати й уповільнити загальне упорядкування системи.

Крім лексичного рівня, гетерогенність існує також на фонологічному та граматичному рівнях, але закритість цих підсистем забезпечує постійну перевагу ядра над граничними елементами, потрібну рівновагу і динамізм.

Процеси вирівнювання й усунення гетерогенних ознак запозичуваних елементів та засвоєння їх підсистемами даної мови звичайно об'єднують спільною назвою асиміляція. Інколи в асиміляційних процесах вбачають щось іманентне, майже містичне. Насправді, їх суть цілком лінгвістична: асиміляція є реалізацією невід'ємних і об'єктивних властивостей мовної системи – тенденцій до гомогенності та упорядкованості.

Асиміляційні процеси менш активні в тих різновидах мови, які обслуговують сферу спеціалізованого мовлення – професійних субмовах, зокрема науково-технічному функціональному стилі та ін. Це пояснюється вузькою сферою комунікації, невеликим комунікативним обігом відповідних елементів, тенденцією до інтернаціоналізації лексики, більшою роллю двомовності тощо. Але в тих випадках, коли термінологічні одиниці переходять із спеціального реєстру до загальноживаної лексики, вони так само схильні

втрачати певну частину своєї гетерогенності.

З розглянутого вище можна зробити ряд висновків.

1. Запозичення іншомовних елементів, а отже, й залучення до мовної системи гетерогенних одиниць з інших систем є закономірним процесом, наслідком взаємодії мови з середовищем, одним із способів вирішення проблем номінації в процесі спілкування.
2. Іншомовний елемент відразу потрапляє в систему, оточується її внутрішніми структурними зв'язками і закономірностями. Хоча певний час він може зберігати зв'язки з первинною системою, вони ніколи не мають для його дальшого розвитку вирішального значення, а дедалі слабшають і зрештою зникають.
3. Відмінність іншомовного елемента в субстанції та її організації, у семантиці й зовнішніх зв'язках складає його якісну особливість, яка становить його гетерогенність. Ця особливість викликає відповідну реакцію системи.
4. У процесі функціонування мови між гомогенною і гетерогенною частинами її системи виникає суперечність. Цілеспрямованість і упорядкованість системи вимагають від неї гомогенності. Розвивається локальний і глобальний тиск на гетерогенні елементи, що спричиняє їх гомогенізацію. Асиміляція іншомовних елементів є закономірним процесом упорядкування системи, усунення "тертя" в її ланках, тенденцією до її оптимізації.

Вивчення гетерогенної частини мовних систем, її характеру, обсягу і місця, повинно не тільки дати уявлення про етимологічний характер системи і джерела її поповнення. Важливими повинні бути також висновки щодо динамізму системи, її стабільності й рівноваги, ефективності функціонування. Оскільки від упорядкованості системи залежить її поведінка, такі дослідження мають особливе значення для проблем мовного планування.

Ф. О. НІКІТІНА

**СИСТЕМНІСТЬ ЯК ЗАКОНОМІРНА ВЛАСТИВІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ
МОВИ***

Нікітіна Фіонілла Олексіївна (нар. 1929 р.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1973 р., професор з 1975 р. Закінчила 1953 р. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. Працювала в ньому: в 1956–1964 рр. – старший викладач, доцент, з 1987 р. – професор кафедри загального мовознавства і класичної філології, в 1964–1980 рр. – завкафедри структурно-математичної лінгвістики. В 1982–1987 рр. – завкафедри російської мови Київського зенітного ракетного училища. Праці із загального мовознавства (історія лінгвістичних учень, процеси аналогії в українській та спорідненій мовах, сутність, структура і система мов, методи лінгвістичних досліджень), лексикології та семантики, класичних мов, зіставного вивчення української і російської мов. Автор праць “Аналогія і словотворчі моделі” (1971), “Вплив аналогії на словотвір” (1973), “Діахронічні і структурні зміни в лексиці і словотворі” (1974) і “Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології” (1974).

Погляд на мову як на систему, що складається з ряду підсистем, кожна з яких, у свою чергу, являє собою систему меншого обсягу, є характерним для сучасної лінгвістики. “Від підвалин до вершини, від звуків до найскладніших форм виразу, мова є упорядкована система частин”, – писав Е. Бенвеніст¹.

Отже, в наш час доводиться слухати того, що мова має системну організацію, означає, мабуть, ломитися у відчинені двері – настільки в останні десятиліття ця теза стала не просто популярною, а вже й канонізованою в лінгвістиці. Ось чому доцільно, на наш погляд, спинитися не стільки на підтвердженні цієї загальновизнаної тези, скільки на висвітленні певних “супроводжуючих мотивів” та на деяких нетривіальних особливостях прояву системної організації мови.

<...>.

Не варто, мабуть, заперечувати погляд на мову як на набір безсистемних фактів, що систематизуються лише завдяки свідомим зусиллям лінгвістів. Правда, слід визнати, що при всьому своєму примітивізмі, цей погляд має одну привабливу рису: ті, кому він властивий, вбачають у мові таку велику силу, яка не може цілком парадигматизуватися, алгоритмізуватися, – одним словом, повністю й однозначно включатися в певні структурні схеми.

Проте розгляд явищ, що належать до мов різних груп та сімей, дозволяє зробити висновок про те, що системність не тільки вноситься у мову при її науковому вивченні, але є закономірною властивістю організації кожної природної мови. Отже, ця системність не стільки “вноситься”, скільки викривається дослідниками. А при створенні формальних, машинних мов

* Друкується зі скороченнями за виданням: Нікітіна Ф.О. Системність як закономірна властивість організації мови // Мовознавство. – 1977. – №4.

¹ Э.Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, с.23.

(наприклад, мов програмування) відбувається перенесення деяких рис, що характеризують системність природної мови та її структуру, до структури формальної мови; так, в теорії програмування існують розділи, що аналізують семантику та граматику формальних мов.

Слід спинитися на деяких розповсюджених у лінгвістиці твердженнях, що не сприяють виробленню чіткої концепції щодо системності мовних явищ. В останні роки поширилася думка про те, що поняття системності організації мовного матеріалу було привнесено до мовознавства з математики, зокрема з теорії множин. Безперечно, теорія множин, її положення та термінологія певною мірою позначилися на виробленні сучасного погляду на мову як на систему, що складається з ряду підсистем. Цей вплив з боку теорії множин на термінологію та на процедури аналізу в лінгвістиці відбувається як безпосередньо, так і опосередковано. Безпосередньо – при переході певних тверджень і процедур з теорії множин до математичної лінгвістики, а з неї до теорії мовознавства. Опосередковано – через семіотику, яка оволоділа апаратом теорії множин і сприяє його розповсюдженню в різних науках, зокрема в лінгвістиці.

Проте не слід забувати, що опис мовної системи за допомогою теорії множин є все ж деяким спрощенням лінгвістичного матеріалу, яке викликається намаганням зробити мовну системність більш наочною, “прозорішою”. Перенесення апарату теорії множин до лінгвістики не повинно бути механічним, бо може створити замість дійових моделей мертві схеми (на зразок горезвісної “теорії конструктів”) <...>.

Звичайно, не варто заперечувати корисність використання апарату теорії множин при аналізі мовних явищ. Однак не слід забувати про надмірне захоплення цим апаратом. Неможливо звести структуру мовної системи до такого вигляду, який повністю описувався б у термінах теорії множин, оскільки такий підхід збіднював би і схематизував організацію мовного матеріалу.

Друге твердження, що набуло поширення в останні роки, належить до тих, які перетворилися в історії мовознавства майже на усталені істини (вірніше, квазіістини) і не викликають відкритих заперечень. Такою є думка про те, що лише Ф. де Соссюр вніс у мовознавство поняття системності, розробивши вчення про мову як про систему, на противагу молодограматикам, які начебто вивчали різноманітні, несистематизовані мовні явища.

Подібна думка призводить до одностороннього, спрощеного погляду на історію мовознавства. Спрощення відбувається принаймні у трьох напрямках: 1) висловлюється думка про дососсюрівське мовознавство як про виключно молодограматичне; 2) недооцінюється різноманітність, багатоплановість молодограматичних студій, зокрема внесок молодограматиків у створення фундаментальних праць з історії різних мов, у реконструкцію “прамови” як системи, а не конгломерату явищ (принаймні такий висновок робить сучасний лінгвіст, читаючи “Нарис порівняльної граматики індоєвропейських мов” К. Бругмана); 3) значно перебільшується роль, яку відіграв Ф. де Соссюр в історії лінгвістики.

Слід нагадати, що ті лінгвістичні ідеї, які Ф. де Соссюр виголошував у своїх лекціях із загальної теорії мови з 1906 по 1912 рік, було опубліковано його учнями лише в 1916 р. (німецький переклад вийшов у 1913 р., російський – у 1933 р.). Отже, світова лінгвістична громадськість мала змогу ознайомитися з ними лише в 20–30-і рр. Ідеї ж системності мови в інших мовознавців (зокрема у вітчизняних) ми знаходимо раніше. Можна додати, що поняття системності у представників Празького лінгвістичного гуртка формувалося не лише під впливом Ф. де Соссюра, а й під впливом мовознавчих ідей І. О. Бодуена де Куртене.

Дескриптивна лінгвістика, подібно до інших напрямів структуралізму, що декларують системне вивчення мовних явищ, розвинулася не з теоретичних поглядів Ф. де Соссюра (як відомо, американські лінгвісти познайомилися з європейськими різновидами структуралізму, коли дескриптивізм уже існував). Тим джерелом, яке тепер поповнює вчення американських мовознавців про системність мови, є не теорія Ф. де Соссюра, а семіотика, про що свідчить, хоча б, вступний розділ книги відомого американського вченого Дж. Грінберга “Нариси з лінгвістики”². Цей розділ повністю присвячено аналізу різновидів знакових систем, правил, які до них застосовуються, та місцю мови серед інших семіотичних систем.

Грунтовні наукові праці молодогограматиків (зокрема “Принципи історії мови” Г. Пауля, “Нарис порівняльної граматики індоєвропейських мов” К. Бругмана та ін.) і своїм змістом, і своєю структурою свідчать про те, що їх авторів не зовсім слушно звинуватили в тому, що вони “за деревами лісу не бачили”, розглядаючи аналізований мовний матеріал як накопичення емпіричних даних. А такі твори, як “Грецька граматика” Е. Швіцера³, написана в молодогограматичних традиціях, є не лише взірцем обережного ставлення до мовного матеріалу, але й спробою його системного опису в діяхронії.

Поняття моделі, яке стало невід’ємною рисою сучасного мовознавства⁴, імпліцитно вживалося вже в ХІХ ст. (у ролі репрезентантів моделі виступали граматичні парадигми). Та й поняття молодогограматичного закону, до якого в наш час прийнято ставитися іронічно, не могло б виникнути при асистемному підході до мови.

Можливість реконструювати мовні факти віддаленого часу, розглядаючи їх як рефлекси системних явищ, свідчить як на користь системної організації мови, так і на користь того, що з такою організацією були обізнані мовознавці минулого. Саме завдяки цьому виникли в ХІХ ст. відомі закони Вернера, Грасмана, ларингальна теорія, основоположником якої став ще юний Ф. де Соссюр. Він, як відомо, заклав основи ларингальної теорії на кілька десятиліть раніше, ніж висвітлив у своїх лекціях погляд на мову як на систему.

Поняття системності мови в тій чи іншій формі пронизує всю історію мовознавства, починаючи від таких несхожих за принципами побудови давніх

² Див.: J.Greenberg. Essays in linguistics. Chicago, 1959.

³ Див.: E.Schwyzler. Griechische Grammatik. München, 1939-1950.

⁴ І яке, до речі, не має однозначного визначення (див.: А.Ф.Лосев. Введение в общую теорию языковых моделей. М., 1968, с.5).

граматичних теорій, як граматики Паніні (в ній, зокрема, знайшла відбиття системність представлення фонологічного матеріалу давньоіндійської мови; цим граматики на багато століть випередила європейські граматики⁵) та олександрійська (системність якої пов'язується з системністю логіки), і закінчуючи працями видатних вітчизняних мовознавців – О. О. Потебні, Ф. Ф. Фортунатова, І. О. Бодуена де Куртене та ін.

Звичайно, сучасний системний підхід до мови є науковим, якісно новим підходом, що відбиває не концепції певних учених (як це було, наприклад, у той час, коли Ф. де Соссюр декларував свій системний підхід до опису мовних явищ), а тенденції розвитку всієї науки.

Власива мові системність організації виявляється перш за все в її чіткій ієрархічній будові. У сучасній лінгвістиці звичним став вираз “ієрархія мовних рівнів”, хоча кількість мовних рівнів не є усталеною. О. С. Ахманова в “Словаре лингвистических терминов” так визначає мовну ієрархію: “Сукупність рівнів (ярусів) мови, що розташовуються за щаблями (градаціями) і співвідносяться як вищі та нижчі по відношенню один до одного”⁶.

Для кожного рівня звичайно виділяється основна базова одиниця, яка являє собою інваріант, що знаходить відбиття в мовленні у вигляді варіантів – реальних мовних явищ. Щодо системної організації всередині кожного мовного рівня, то вона була усвідомлена дослідниками в різний час. І якщо досить легко “пішло” з доведенням системності фонології або морфології, то системність лексики почала декларуватися з другої половини 50-х років. Пригадаймо такі вже “старі” праці, як монографію Уфімцевої “Опыт изучения лексики как системы”. А між іншим системність саме лексики (а не якогонебудь іншого мовного рівня) доводиться сучасними нейрофізіологічними та нейропсихологічними дослідженнями. Так, колектив, очолюваний директором Інституту експериментальної медицини АМН СРСР Н. П. Бехтеревою, довів, що в людській пам'яті слова зберігаються як системні угруповання, пов'язані одне з одним певними асоціаціями, що мають і загальнолюдські, і персональні характеристики. Експерименти цього колективу підтвердили певну системність, зафіксовану сучасною лексичною семантикою: одне слово може входити водночас до складу кількох семантичних полів, кількох лексико-семантичних тематичних груп.

“Кожному слову, яке думає або вимовляє людина, – пише Н. П. Бехтерева, – відповідають цілком визначені біологічні перебудови (ми називаємо їх “паттернами”). ЕОМ виділяє паттерни – коди слів, паттерни – коди складів. У кожній людини є свій електричний паттерн – код для кожного слова (так само, як є і свій почерк при написанні слова або своя манера його вимовляти). Адже в особистому досвіді кожної людини накопичуються окремі, властиві тільки цій людині ознаки понять – слів. Ці ознаки нерідко мають різні входи та різне представництво у мозку. І в той же час у всіх людей є й спільне між шифруванням слів і мисленням. Наприклад. Назви різновидів меблів – це конкретні елементи загальнолюдської системи – “меблі”. Кожна окрема назва може бути елементом строго індивідуального (іноді емоціонально забарвленого) смислового поля. Але всі назви цих окремих видів (“стіл”, “стілець”, “шафа”, “диван”) впроваджуються загальнолюдським досвідом у поняття “меблі”.

⁵ На думку відомого історика мовознавства Ж.Мунена, поєднання і формулювання сутр (граматичних правил) Паніні справляє враження алгебраїчної строгості (див.: Georges Mounin. Histoire de la linguistique. Paris, 1967).

⁶ О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с.166.

Важливо підкреслити ще одну складність: впровадження поняття (слова) в одне спільне смислове поле не виключає його приналежності до інших спільних та індивідуальних смислових полів. (Скажімо, “диван” як приналежність поняття “відпочинок”. Або ж слово “стіл” входить у системи, де узагальнюючими будуть поняття “обід”, “заняття”, “прийом”, “операція”)⁷.

Системність мови не зводиться до ієрархічності, до поняття домінації одних рівнів над іншими. Особливе місце в мовній системності займає перетин мовних рівнів. Він є доказом складності мовної структури, але ні в якому разі не запереченням системної організації мови. Зведення мовної системи до обов’язкової ієрархії підсистем спрощує уявлення про мовну систему. Адже не стільки ієрархія рівнів, скільки їх перетин, відбиває своєрідність тієї складної у своїй динаміці системи, якою є будь-яка природна мова, незалежно від її генетичної або типологічної приналежності.

Звертає на себе увагу характер перетину мовних рівнів. Дуже часто один рівень пов’язується з іншим відношенням інструментальності. Про такий зв’язок можна говорити не як про okazіональний, а як про систематичний. Так, морфологія виступає джерелом організації більшості словотворчих моделей; словотвір і морфологія (зокрема, така її частина, як морфемні засоби творення слів) – інструментом поповнення лексики.

Така інструментальність одних рівнів по відношенню до інших дозволяє розглядати одні з них як засоби організації інших. Інструментальність не слід пов’язувати з домінацією, з ієрархією рівнів. Ієрархію утворюють рівні, що не перетинаються. Так, синтаксичний, морфологічний та фонологічний рівні пов’язані один з одним відношенням послідовної домінації (“ієрархічні сходи”), яка виявляється у тому, що одиниця вищого рівня складається з суми одиниць нижчого (наприклад: морфема = сукупність фонем).

Рівні, що перетинаються, пов’язуються один з одним не відношенням домінації, а однібічною або двобічною парадигматизацією. Прикладом однібічної парадигматизації є використання морфемних засобів у словотворі. При цьому морфологія виступає як парадигматизуючий рівень по відношенню до словотвору. Але з цієї обставини, а також з того, що словотвір є парадигматизуючим рівнем по відношенню до лексики, логічною помилкою було б робити висновок про ланцюжок домінації “лексика \hat{a} словотвір \hat{a} морфологія”.

Сказане вище дозволяє розглядати певний рівень не лише “зсередини” як відкритий або закритий список одиниць (таким відкритим списком морфем є морфологія, хоч її роль, звичайно, не зводиться тільки до цього, а закритим – фонологія, оскільки фонологія кожної мови в синхронії має фіксований каталог фонем), а й “ззовні”, через інші рівні. Вивчення рівнів зсередини можна розцінювати як статичне, а вивчення за допомогою парадигматизуючих рівнів як динамічне. Сполучення обох аналізів могло б привести до цікавих висновків.

Таким чином, динаміка мови як системи певною мірою пов’язується з перетином її рівнів, хоча далеко не вичерпується цим перетином.

Цікаві спостереження над системними співвідношеннями мовних рівнів

⁷ Н.Бехтерева. Зашифровано природой, разгадано человеком. – “Наука и жизнь”, 1976, 9, с.30-31.

можна зробити, розглядаючи, як кожен з них відбиває семантику.

Якщо вбачати в мові знакову систему (як це властиво кібернетиці та семіотиці), то семантичний аспект цієї системи парадигматизується за допомогою різних мовних рівнів – лексичного, синтаксичного, морфологічного, словотвірного та ін.

Про те, що парадигматизація семантики здійснюється не тільки лексикою (хоча це найпростіший шлях такої парадигматизації), говорять численні приклади, в яких слова як знаки не збігаються з референтами. Зокрема про це свідчить багатослівна або аббревіатурна (як скорочена багатослівна) номінація референта.

Абревіатури можуть служити ілюстраціями того, як мова намагається скерувати парадигматизацію семантики у звичне лексичне русло, оскільки аббревіатура, походючи від словосполучення, сама є словом, а не словосполученням⁸. Цікавим проявом парадигматизації семантики є одночасне існування кількаслівної та аббревіатурної передачі референта, наприклад: рос. *высшее учебное заведение* і *вуз*.

Оскільки в мові звичайним засобом представлення референта стає багатослівне або двослівне сполучення, яке являє собою певну синтаксичну єдність, можна вважати, що природним мовам, зокрема сучасним українській та російській, властива не лише лексична, а й синтаксична парадигматизація семантики. Наявність фразеологізмів, що здатні заміщуватися однією лексичною одиницею в нейтральному (тобто позбавленому емоційно-афективної забарвленості) стилі мови, можна також розглядати як приклад такої парадигматизації.

Парадигматизація семантики відбувається й за допомогою морфології. З семіотичного погляду встановлення регулярних відповідностей “морфема **а** значення” можна розглядати як встановлення відповідностей між субзнаком і субреферентом, наповнення яких є різним за об’ємом. Субзнак є дійсно частиною знака, а інколи, у випадках однозначного закріплення за ним даного значення, стає квазізнаком. Субреферент являє собою певну генералізуючу властивість ряду референтів. Матеріал для подібних спостережень дають певні продуктивні афікси як термінологічного, так і загальномовного вживання (**-лон**, **-ин/-ін** в українській та російській термінологіях; **-ier** у французькій загальнонаціональній мові).

Ці афікси (субреференти) відбивають генералізуючу властивість ряду референтів: суфікс **-ин/-ін** позначає ліки, мінерали, хімічні речовини, суфікс **-лон** – назви синтетичних волокон. Можна говорити про певну семантизацію подібних афіксів. Підкреслимо, що в даному випадку ми розуміємо під семантизацією не взагалі набуття афіксом будь-якого змісту (в такому розумінні він властивий усім формантам), а набуття однозначного змісту, що дозволяє відносити слово з цим афіксом до певних, чітко визначених семантичних груп. Саме в таких випадках ми можемо говорити, що парадигматизуючим рівнем по відношенню до семантики виступає морфологія.

⁸ Див.: О.С.Ахманова. Знач.праця, с.27.

Перетин рівнів, що спостерігається у мові (зокрема при парадигматизації семантики), є доказом складності мовної структури, але ні в якому разі не запереченням системної організації мови.

Системність пронизує мову від найвищого рівня (надабзацного синтаксису⁹) до найнижчого, незалежно від того, що приймати за цей рівень – фонологію, як це робить більшість дослідників, чи меризматичний рівень, тобто рівень фонологічних ознак, як пропонує Е. Бенвеніст¹⁰.

На всіх рівнях роль систематизуючого мовного механізму відіграє аналогія, яка створює ряди семантизованих словотворчих афіксів, популярні словотвірні моделі, лексико-семантичні ряди та однотипні синтаксичні конструкції. Аналогія сприяє також засвоєнню запозичених слів. Ще Г. Пауль у “Принципах історії мови” зазначав, що “...аналогія..., правда, відіграє певну роль і в галузі фонетики, але головна сфера її дії там, де водночас присутнє і значення”. Оскільки парадигматизація значення відбувається на всіх мовних рівнях, крім найнижчих, аналогія як систематизуючий фактор присутня на всіх цих рівнях.

У лінгвістичній літературі останніх років звичним стало відокремлення системи від процесу. Певною мірою це викликається поширенням на діахронію дескриптивної методики дослідження, виробленої для аналізу лінійної мовної послідовності в синхронії. Але не слід забувати, що мовні процеси не тільки породжують систему, але й породжуються нею.

Оскільки діахронічні зміни в мові здійснюються за імплікаційним принципом “процеси \rightarrow система \rightarrow процеси”, це дозволяє розглядати будь-яку мовну систему або підсистему (рівень) в її змінності, лабільності як процес, а в стабільності – як систему. Сталість тієї або іншої підсистеми мови залежить, мабуть, від переваги в ній рис стабільності порівняно з рисами змінності. У цій взаємодії процесів і системи, взаємодії, що особливо відчутна в діахронії, суттєву роль відіграє аналогія. Вона виступає в мові як сильний динамічний фактор, що викликає утворення, розпад та перегрупування парадигм на різних рівнях мовної системи.

⁹ Детальніше про це див.: Ф.А.Никитина. Уровни лингвистического анализа. – В кн.: Автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики, вып.1. К., 1968.

¹⁰ Див.: Э.Бенвенист. Знач.праця, с.131.

ЛІНГВІСТИЧНІ РІВНІ І ПАРАДИГМАТИЗАЦІЯ СЕМАНТИКИ*

За останні десятиліття в коло найважливіших лінгвістичних проблем потрапило вивчення організації мовних рівнів та співвідношень між ними, а також аналіз їх семантики, тобто смислових аспектів мови у різних виявах.

Оскільки немає такого мовного рівня, основна одиниця якого не пов'язувалася б із змістом (крім, можливо, меризматичного рівня Е. Бенвеніста¹, тобто рівня диференційних фонологічних ознак, який більшістю мовознавців не виділяється), одна з цих проблем – вивчення організації мовних рівнів – неодмінно викликає звертання до семантики і, навпаки, аналіз семантики не може обійтися без оперування одиницями різних мовних рівнів.

Співвідношення формальних і семантичних критеріїв має місце при виділенні основних одиниць кожного рівня. У фонології, зокрема, однією з умов для виділення фонемі вважається наявність так званих мінімальних пар, тобто пар (опозицій) лексичних одиниць, що розрізняються лише однією фонемою, яка змінює зміст кожного із слів пари (*сир* – *син*, *бік* – *вік* тощо). Правда, в останні роки входження окремих фонем до складу мінімальних пар перестало бути обов'язковою умовою для їх виділення (тим більше, що не для всіх фонем можна знайти такі пари). Крім того, фонологічний рівень традиційно вважається найменш семантизованим з усіх мовних рівнів, і співвідношення його одиниць з семантикою не є таким показовим, як співвідношення з нею одиниць інших мовних рівнів, наприклад, морфологічного або синтаксичного.

Всі визначення морфеми звичайно орієнтовано на зміст. Наведемо найпопулярніше – з “Словаря лингвистических терминов” О. С. Ахманової: “Найменша (гранична, неподільна далі без втрати даної якості) і регулярно відновлювана згідно з моделями даної мови одиниця системи виразу, що безпосередньо співвідноситься з відповідним до неї елементом системи змісту (семемою)”².

Навіть дескриптивісти, що намагалися, як відомо, обійтися при аналізі мовних форм без аналізу змісту, при визначенні морфеми звертаються до семантики. Так, Л. Блумфілд писав: “Мовна форма, що не виявляє часткової фонетико-семантичної схожості ні з якою іншою формою, є простою формою, або морфемою”³.

Що ж до зв'язків синтаксичного рівня з семантикою, то їх прозорість не підлягає сумніву, оскільки навіть шкільне визначення речення (“сукупність слів, що містить закінчену думку”) звернено до семантики. Але зв'язок семантики з мовними рівнями двобічний – вона не тільки є основою для парадигматизації мовного матеріалу, але й сама парадигматизується ним через

* Друкується за виданням: Нікітіна Ф.О. Лінгвістичні рівні і парадигматизація семантики // Мовознавство. – 1978. – № 4.

¹ Див.: Э.Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, с.131.

² О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с.240-241.

³ Л.Блумфилд. Язык. М., 1968, с.168.

посередництво мовних рівнів на більші або менші сукупності.

Така парадигматизація семантики не є побічним продуктом вивчення мовних рівнів – вона має певне значення для прикладної лінгвістики: побудовані на базі цієї парадигматизації формалізовані описи мов можуть бути використані для автоматичного перекладу, лінгвістичного забезпечення АСУ та для рішення деяких семантичних проблем побудови штучного інтелекту.

Формалізація семантики з метою її оперативного використання в штучних системах є неможливою без чіткого уявлення про її парадигматизацію в межах лінгвістичних рівнів. Таким чином, виділення мовних рівнів певною мірою збігається з встановленням їх парадигматизуючої ролі в семантиці. При цьому виникає ряд труднощів, іноді навіть парадоксів.

Звичка парадигматизувати семантику через посередництво мовних рівнів приводить до того, що ми сприймаємо семантику як дещо одношарове власне в семантичному плані і багатшарове лише в лінгвістичних виявах. Проте парадигматизація семантики за допомогою різних лінгвістичних рівнів робить очевидною лише різницю в обсязі, а не в якості матеріалу, який парадигматизується. Тривіальними були б приклади, які показували б, що морфема, слово і речення (або принаймні словосполучення) співвідносяться з різними семантичними обсягами, які зростають за розміром. Звичайно, можна навести приклади і таких семантичних обсягів, що передаються різними мовними одиницями і при цьому є тотожними семантичне. Це, зокрема, семантичні обсяги, що передаються морфемою і словом (рос. **-ика** та *ягода*), словом і словосполученням (*вуз і вищий навчальний заклад, бавовна і біле золото* тощо).

Можна навести багато прикладів розгортання слів у словосполучення (напр.: *беседувать – проводить беседу, садиться – совершать посадку* та ін.) або, навпаки, згортання словосполучень у слова (*сгущенное молоко – сгущенка, сезонный билет – сезонка* та ін.), які свідчать про те, що в ролі адекватних за семантичним обсягом можуть виступати слова і відповідні їм за змістом словосполучення.

Адекватними семантичне бувають слова й відповідні їм за змістом звичні для нас з дитинства цитати, прислів'я та приказки, наприклад, *багато – хоч греблю гати; мало – як комар (кіт) наплакав; ніколи – як рак свисне, як п'явка крикне, як у курки зуби виростуть, як на долоні волосся виросте* тощо.

Подібні словосполучення, що відповідають словам, мають ніби подвійне семантичне наповнення – більш просте, якщо його розглядати з погляду адекватності цих словосполучень одному слову, і більш складне, якщо вдумуватися в зміст кожного з лексичних компонентів, що входять до складу цих словосполучень. Ще складнішими є “поверхи” такого семантичного членування у випадках семантичної відповідності, виражених загадкою й відгадкою: “*В землю кидалося, на повітрі гулялося, в печі гартувалося, запахом своїм усіх приваблює* (хліб)”; “*По току-току ходить пан у червоному сюртуку* (півень)”⁴.

⁴ Українські народні загадки. К., 1963.

У сучасній лінгвістиці канонічним стало твердження Ф. де Соссюра про те, що означуюче й означуване являють собою два боки одного аркуша і не можуть бути розділені без порушення його цілісності. Виходячи з цього положення, неможливо, з одного боку, сегментувати семантику, не торкаючись мовного матеріалу, а з другого, – неможливо класифікувати мовний матеріал, не звертаючись до семантики. Відомі спроби З. Харріса та Н. Хомського виділяти мовні одиниці та класифікувати їх без звертання до змісту давали дуже обмежені наслідки, а взагалі не дали б ніяких, якби семантика в наявній формі не підключалася до буцім-то формального аналізу лінгвістичних структур⁵.

Якщо деталізувати наведене висловлення Ф. де Соссюра, то доцільніше уподібнювати цей зв'язок означуючого з означуваним не до неподільності двох боків аркуша, а до одночасного виділення слів з обох його боків: якщо ми захочемо вирізати слова, дивлячись на один бік записаного аркуша, то при цьому ймовірність одержання також цілих слів із зворотного боку буде незначною. Подібне відбувається, якщо певні мовні одиниці співвідносити з семантичними.

Таким чином, виділення мовних одиниць є не кращим способом для виділення одиниць семантичних. Але, на жаль, іншого шляху нема. Аналітична семантика базується на виділенні семантичних одиниць лише через мовні. Породжуюча семантика також не може оперувати іншими одиницями, крім мовних, взятих у явній формі або закодованих за принципом регулярної підстановки символів замість мовних одиниць (звичайно, якщо метою породжуючої семантики є побудова окремих речень або фрагментів зв'язного тексту природної мови).

Як відомо, виділення слова як лексичної одиниці неможливе без звернення до семантики. Ось чому найпоширенішим різновидом парадигматизації семантики є парадигматизація за допомогою лексики. Вона привела до появи у мовознавстві розділу “лексична семантика” і до того, що ми звикли найчастіше відшукувати вияви семантики саме в лексиці. Цей різновид парадигматизації семантики вивчено значно краще порівняно з іншими (наприклад, морфемною семантикою з її синонімією та полісемією). Цьому сприяла також велика кількість наукових праць із системного вивчення лексики. Проте це не означає, що лексична парадигматизація семантики є завершеною й бездоганною.

Труднощі парадигматизації семантики за допомогою лексики викликані неможливістю встановлення в парадигматиці однозначних зв'язків типу “слово – семема”. Наявність полісемних слів та лексичних омонімів є свідченням того, що слово як словесна оболонка співвідноситься з рядом семем і лише ступінь смислового “зчеплення” цих семем дозволяє говорити про одне слово (у випадку полісемії) або про кілька слів (у випадку омонімії). Втрата хоча б однієї ланки в такому смисловому ланцюжку, яким є набір значень слова в парадигматиці, може привести до омонімії, з чим ми зустрічаємося у випадку

⁵ Див.: Z.S.Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1960; Н.Хомский. Синтаксические структуры. – В кн.: Новое в лингвистике, вып.2. М., 1962.

втрати словом етимологічної або словотвірної мотивованості.

Звичайно, вивчення семантики через лексику включає в себе дослідження наборів семем, що співвідносяться з однією словесною оболонкою (у випадках полісемії та омонімії), а також вивчення сукупності кількох словесних оболонок, що співвідносяться з однією семемою (у випадку синонімії).

Синонімія (якщо вона не абсолютна, а відомо, що випадків абсолютної синонімії надзвичайно мало⁶) лише на перший погляд є менш складним явищем для семантики, ніж полісемія, вивченню якої присвячено значну кількість досліджень як у галузі синхронії, так і в галузі діакронії.

Аналізуючи синонімію, у багатьох випадках можна виділити архісемему як певний семантичний інваріант. Іноді архісемема збігається з семемою, яка передається одним із синонімів. Це добре помітно, коли синонімічний ряд представлено афективно забарвленими словами (синонімічні ряди деяких дієслів, наприклад, дієслів мовлення). При цьому архісемема збігається з так званою семантичною домінантою, тобто з семемою нейтрального в афективному відношенні слова. Так, наприклад, архісемемою – вона ж семантична домінанта – в синонімічному ряду *кричати, волати, лементувати, галасувати, репетувати, горлати* та ін. є дієслово *кричати*.

Виділення архісемеди передбачає наявність неодношарової семантики, що розрізняється не лише більшим або меншим обсягом, але й більшою глибиною, тобто деталізованістю смислового наповнення⁷.

Парадигматизація семантики за допомогою морфології включає в себе встановлення регулярних паралелей “морфема – зміст” як відповідників між субзнаком та субреферентом, причому їх наповнення є різним за об’ємом: субзнак є дійсно частиною знака, субреферент являє собою генералізуючу, узагальнюючу властивість ряду референтів. Матеріал для подібних спостережень дають продуктивні афікси як термінологічного, так і загальнономовного вживання, наприклад: **-лон, -іт(-ит)** в українській термінології (**-лон, -ит** у російській), **-ier** у французькій загальнонаціональній мові та ін.

Нерозривність означуючого, представленого субзнаком, і означуваного, представленого субреферентом, є яскраво вираженою і виявляється, зокрема, в тому, що збільшення “самостійності” субзнака (наприклад, однозначне вживання афікса, як-от: *квазі, ультра, контра* та ін.) приводить до того, що субреферент стає референтом, тобто повноцінною семемою. Іноді подібне перетворення субреферента на референт приводить до перетворення субзнака на повноцінний знак. Так, афікси *ультра* і *контра* перетворилися в російській, а згодом і в українській мові на самостійні слова: *контра* вживалося в 20-ті

⁶ Л.А.Булаховський серед абсолютних синонімів наводить такі, як *высокомерный : надменный; битва : сражение; аэроплан : самолет; лингвистика : языкознание : языковедение; естествознание : естествоведение* (див.: Л.А.Булаховский. Введение в языкознание. М., 1953). Деякі з цих пар у сучасній мові вже перестали бути абсолютними синонімами. Так, помітно архаїзувалося слово *аэроплан* і тому перестало бути абсолютним синонімом активного слова *самолет*; майже вийшло з ужитку *естествоведение*.

⁷ Про багатшаровість семантики (інакше кажучи, про стратифікацію природної мови) писав А.О.Білецький, який розрізняв логічний та лексичний шари. Синоніми, згідно з його думкою, відбивають лише лексичну стратифікацію. З цим не можна повністю погодитися, оскільки синоніми є відбиттям також чисто семантичної неодношаровості (див.: А.А.Белецкий. Естественный язык и знаковые системы. – “Структурная и математическая лингвистика”, 1976, 4).

роки в значенні “контрреволюційні елементи”, *ультра* поширилося в сучасній політичній термінології: *ірландські ультра* та ін.

У морфологічній парадигматизації семантики можна виявити кілька різновидів. Одним з них є однозначна парадигматизація, при якій морфологічний елемент позбавлений синонімії або полісемії. Такі випадки досить рідкі, оскільки навіть терміноелементи, запозичені з класичних мов, і такі, що їх термінологи наводять як взірць однозначності, бувають багатозначними. Суфікс **-граф**⁸, наприклад, служить для позначення як особи (*географ, бібліограф*), так і приладу (*сейсмограф, плювіограф*).

Частіше, ніж однозначна, зустрічається багатозначна морфологічна парадигматизація семантики, яка викликається, зокрема, омонімічним афіксом. Так, наприклад, суфікс **-іт (-ит)** вживається як елемент, що передає позначення мінералу в мінералогії (*андалузит, жадеїт, гетит* та ін.) і позначення процесу запалення в медицині (*глотит, енцефаліт, риніт* та ін.). Є навіть випадок повної омонімії мінералогічного та медичного термінів: *нефрит* (назва мінерала і назва хвороби).

На морфологічній парадигматизації семантики позначається ступінь залежності одних морфем від інших. З цього погляду можна виділити морфеми з більшим ступенем залежності від інших морфем і морфеми з меншим або взагалі мінімальним ступенем такої залежності. Такими є, наприклад, більшість терміноелементів латинського та грецького походження, особливо тих, що утворилися від класичних коренів, а не афіксів (**аква-, дром-, навт-** тощо), хоча в сучасних мовах вони вживаються і в значенні афіксів: *аеродром, космодром; аеронавт, акванавт* та ін. При цьому ступінь залежності одних морфем від інших (особливо в східнослов'янських мовах) не завжди асоціюється з місцем морфеми в слові або з її походженням, тобто з тим, чи є ця морфема кореневою або суфіксальною.

Звертає на себе увагу така цікава з погляду семантики деталь: ступінь залежності одних морфем від інших може абсолютно не співвідноситися або майже не співвідноситися з їхньою властивістю “атрагувати” семантику. Багато із залежних морфем (типу вищенаведених), будучи семантичне наповненими, так само відповідають окремим семемам, як і морфеми, що мінімально залежать від інших.

Морфологічна семантика (або семантика морфем), як і лексична, свідчить про наявність архісемем як інваріантів. Це твердження можна проілюструвати прикладами морфологічної синонімії⁹.

Багато морфем-синонімів, наприклад, суфіксальні морфеми із значенням *nomina agentis* (**-ик, -чик, -ець, -ач, -тор** та ін.), можна розглядати як маніфестації однієї семеми, представлені різними звуковими наборами, не звертаючись при цьому до поняття архісемеми. Проте наявність у російській та українській мовах суфіксів, що мають одночасно значення *nomina agentis* та

⁸ Цей класичний терміноелемент може виступати і в ролі кореня: **-граф-** (мат.), *графіка, графоман, графологія* та ін.

⁹ Ці приклади, правда, можуть здатися менш очевидними, ніж лексичні (оскільки ми звикли більше до того, що семема пов'язується із словом, а не з морфемним елементом).

nomina instrumenti, передбачає виділення певної архісемми з більш об'ємним значенням – значенням актанта взагалі. Про це свідчать, зокрема, випадки термінологічного словотворення з суфіксом **-тель** у російській мові та суфіксом **-ач** в українській. Цей афікс, що став тепер багатозначним, приєднуючись до основи, може давати омонімічні утворення, пор. *вычислитель* (людина) і *вычислитель* (обчислювальна машина).

У зв'язку з виділенням архісемми може виникнути питання про її участь у побудові лексико-семантичних полів. В останні роки виділені лінгвістами лексико-семантичні поля знайшли об'єктивне підтвердження в працях нейрофізіологів, які встановили, що в пам'яті людини слова групуються за семантичними групами (полями). Колектив нейрофізіологів під керівництвом чл.-кор. АН СРСР Н. П. Бехтеревої, який довів це, підтвердив ще одну думку, раніше висловлену лінгвістами, – про перетин лексико-семантичних полів¹⁰. Принципи організації таких полів є різними. Певним різновидом семантичних полів можна вважати синонімічні ряди, а в них, як ми говорили раніше, архісемма збігається з семантичною домінантою.

Якщо виділяти окреме семантичне поле на позначення малят тварин, розпізнавальною ознакою такого поля буде у флективних мовах окремих афікс (типу українського **-я**, російського **-енок**), що співвідноситься з семемою зменшеності. У мовах, де існують синонімічні афікси для передавання зменшеності, вони як варіанти співвідносяться з певним інваріантом, тобто з архісеммою. Правда, ніщо не заважає включати в архісемму зменшеності, що розглядається як інваріант, різноманітні варіанти, представлені номінативними та ад'єктивними суфіксами, а також іншими морфологічними або лексичними засобами. Для російської мови, наприклад, це може дати такий ряд варіантів зменшеності, як **-енок, -онка, -ик, -ичок, -еньк-, -юсеньк-; микро-, мини-** та ін. (*маленький, крохотный, минимальный*).

Іноді суфіксальна синонімія є наслідком діахронічних морфемних змін. Так, у російській мові в межах прислів'їв та приказок зберігається стара форма назв дитинчат тварин із суфіксом **-я** замість сучасного **-енок**: *Променять порося на карася: Ростом с тебя, а разум с теля* та ін.

Думка про необхідність виділення архісемми виникає й при аналізі семантичного поля із значенням “прилад, пристрій”¹¹, побудованого також за принципом суфіксальної спільності: *підсилювач, нагрівач, винищувач, вловлювач* та ін. Особливо це стосується полів, члени яких відзначаються суфіксальною синонімією.

Вивчення парадигматизації семантики передбачає також дослідження міжморфемних семантичних процесів, що призводять до десемантизації афіксів

¹⁰ Див.: Н.П.Бехтерева, П.В.Бундзен, Ю.Л.Гоголицын. Мозговые коды психической деятельности. Л., 1977; Н.Бехтерева. Зашифровано природой, разгадано человеком. – “Наука и жизнь”, 1976, 9, с.30-31.

¹¹ Варто зазначити, що ми лише ставимо питання про необхідність виділення архісемми в семантичних полях, не претендуючи поки на його розв'язання, яке залежить від подальшого детального вивчення структури семантичних полів, їх чіткої класифікації. При цьому можуть виникнути й більш “спеціалізовані” питання, наприклад, чи поле з позначенням приладів (якщо доцільно виділяти таке поле) слід відносити до лексико-семантичних полів, чи до морфосемантичних. Таке поле можна вважати морфосемантичним, якщо враховувати, що його стрижнем (тобто формальною підставою для виділення саме цього поля) служать афікси.

і до семантизації певних поширених фіналей слів (при наявності великої групи слів з такими фіналями), тобто до перетворення їх на афікси. Так, наприклад, афіксами з досить чіткою семантикою стали в українській та російській термінологічній лексиці **-он** та **-лон**, що розглядалися раніше як фінальні частини коренів.

Щодо синтаксичної парадигматизації семантики, на якій ми не зупиняємося детально, слід відмітити лише, що вона відзначається певною неоднорідністю: окремі синтаксичні одиниці, наприклад, словосполучення, можуть співвідноситися з різними семантичними обсягами – з семемами або групами семем.

Абревіатури є поєднуючою ланкою між лексикою та синтаксисом, вони свідчать про перехід словосполучень у слова. Прикладом такого переходу є і процес субстантивзації колишніх ад’єктивно-субстантивних сполучень. Цей процес поширився у сучасній російській мові¹² і почав впливати на інші східнослов’янські мови. Так, рос. *тушенка* утворилося із сполучення *тушеное мясо*, *сгущенка* – від *сгущенное молоко*, *зачетка* – *зачетная книжка*; в українській мові є *тушонка*, однослівних відповідників двом іншим наведеним словам немає.

Випадки незбігу в різновидах парадигматизації семантики різними мовами в межах однієї мовної сім’ї, коли, наприклад, одному референту в різних мовах відповідають просте й складне слово (укр. *кавун*, нім. *Wassermelone*), просте слово і словосполучення (укр. *простирадло*, франц. *drap de lit*), створюють видимість різних семантик і як наслідок цього наявність різних “мовних світоглядів”. Але і з семантичного, і з лінгвістичного погляду ці приклади є настільки прозорими, що їх аналіз дозволяє легко спростувати неогумбольдтіанські твердження про різні “мовні світи”.

Вже відмічалось, що виділення будь-якої мовної інваріантної одиниці спирається на семантику. Таким чином, семантика постійно впливає на парадигматизацію мовного матеріалу. Але, з другого боку, організація мовних одиниць та засоби їх виділення відбивають парадигматизацію семантики. Зв’язок організації мовних одиниць (ми підкреслюємо, організації, а не самих одиниць) з семантикою є настільки тісним, що семантичні зміни, які відбуваються в словах, приводять до порушення цієї організації. Прикладом таких порушень є спрощення морфем (зокрема “злиття” суфіксальної морфемі з кореневою), десемантизація суфіксів, семантизація частин коренів та перетворення їх на афікси тощо.

Парадигматизація семантики, на наш погляд, означає не накладання на неї жорсткого каркаса, а лише виявлення гнучкої й рухливої системи (або навіть ряду систем) семантичних об’єктів. Проте ця рухливість не означає невловимості.

¹² Мовознавці, які досліджують лексику та словотвір сучасної російської мови, відзначають, що заміна ад’єктивно-субстантивного словосполучення одним словом була властива російській мові ще в дожовтневий період (слова *валерьянка* із словосполучення *валерьяновые капли*, *винтовка* від *винтовое ружье* та ін.), проте така словотвірна модель поширилась уже в післяжовтневий період і є дуже активною в наш час (див., зокрема: Н.М.Шанский. Развитие словообразовательной системы русского языка в советскую эпоху. – В кн.: Мысли о современном русском языке. М., 1969, с.163).

Більшій чіткості й однозначності окремих семантичних одиниць сприяло б встановлення співвідношень між різними видами семантичної парадигматизації. Звичайно, тут ще багато нерозв'язаних питань, що стосуються, наприклад, перехідних форм між лексичною та синтаксичною парадигматизацією, виникнення лексичних еліпсів і, навпаки, лексичних розгортань, а також питань, що торкаються обсягу та наповнення лексико-семантичних полів та ін.

Однотипові словосполучення, що близькі за семантикою та мають у своєму складі однакові лексичні одиниці, нерідко підпадають під дію різних видів лексичного еліпсиса. Так, з однотипових за структурою та близьких за змістом російських словосполучень *неотложная медицинская помощь* та *скорая медицинская помощь* виникли *неотложка* (утворене шляхом субстантивації ад'єктивно-субстантивного словосполучення) і *скорая помощь* (сполучення, в якому “скоротилося” одне слово).

На таких різних лексичних та синтаксичних втіленнях змісту відбиваються, з одного боку, мовний узус і традиція, з другого – намагання урізноманітнити мову. Ця остання тенденція має не тільки індивідуальний, а й колективний характер, тобто є властивою мовному колективу. Внаслідок зазначених причин семантика, будучи взагалі відбиттям екстралінгвістичних факторів, у своїй парадигматизації за допомогою мовних засобів також залежить від багатьох екстралінгвістичних факторів – соціальних, психологічних та ін.

МОВА І МОВЛЕННЯ ТА ФОРМИ ЇХ ІСНУВАННЯ*

Ковалик Іван Іванович (1907–1989) – український мовознавець і педагог, доктор філологічних наук з 1961 р., професор з 1963 р. Закінчив 1933 р. Львівський університет. Працював у різних установах, з 1944 р. – викладач, а з 1950 р. – завкафедри української мови Львівського університету, з 1973 р. – завкафедри української мови Івано-Франківського педагогічного інституту, в 1983–1985 рр. був професором-консультантом Дрогобицького педагогічного інституту. Більшість праць І.І.Ковалика зі словотвору: “Про деякі питання слов’янського словотвору” (1958), “Вчення про словотвір” (в.1–2, 1958–1961), “Питання слов’янського іменникового словотвору” (1958), “Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. Лекції для студентів з порівняльної граматики слов’янських мов” (1964), “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979, у співавторстві) та ін. Займався також питаннями загального мовознавства, історії мовознавства, історичної фонології, лексикології і семасіології, термінології, лексикографії та ін. Досліджував мову Т.Шевченка, І.Франка, В.Стефаника. Розробив “Принципи укладання Словника мови творів Івана Франка” (1968), “Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Івана Франка” (1971) і “Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника” (1972). Співавтор книг “Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали для словопокажчика до новел В.Стефаника” (1972), “Методика лінгвістичного аналізу тексту” (1984), “Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки” (1985), “Лексика поетичних творів Івана Франка” (1990).

Мова як “безпосередня дійсність думки”, як “найважливіший засіб людських стосунків” являє собою діалектичну структурну єдність різних мовних виявів з їхніми різноманітними частковостями та різними видами існування мови і мовлення в цілому. Дотепер чимало праць присвячено проблемним питанням мови і мовлення в цілому, а також питанням літературної і діалектної та писемної й усної мови (мовлення). Отже, постала необхідність підсумувати результати цих досліджень і разом з тим узагальнити теоретичні погляди про форми існування і функціонування мови і мовлення.

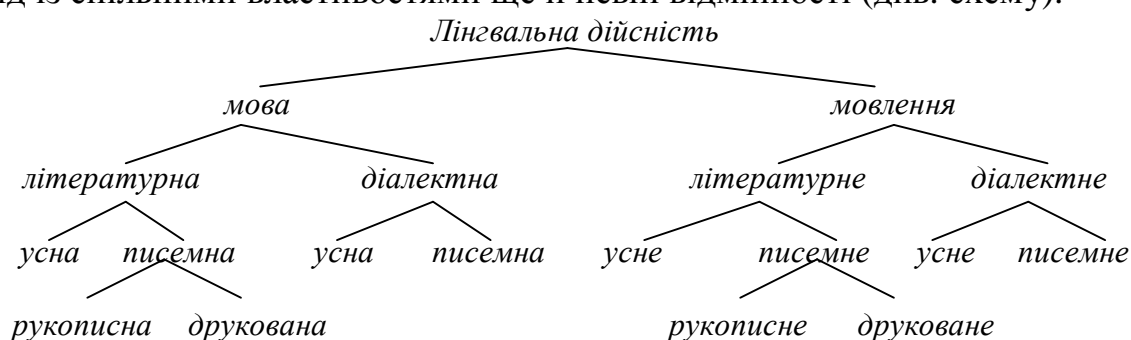
Проблема мови і мовлення в цілому. Важливим здобутком сучасної науки про мову є виявлення і наукове обґрунтування двох форм існування лінгвальної дійсності – мови і мовлення. Концепцію дихотомії існування лінгвальної дійсності у формі мови і мовлення (рос. *язык и речь*, фр. *Lingua et parole*, нім. *Sprache und Rede*) висунув ще Г. Гегель в “Енциклопедії філософських наук”, в якій він протиставив мову (*Sprache*) мовленню (*Rede*). У Росії на початку ХІХ ст. філософ, економіст, правознавець і лінгвіст Л. С. Якоб (1759–1827) у книзі “Начертание всеобщей грамматики для гимназий Российской империи” (1812р., 526 с.) чітко розмежував “язык” і “речь”:

* Друкується за виданням: Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування // Мовознавство. – 1979. - №3.

“Говорити, значить вимовляти слова як членоподібні звуки. Сукупність слів, уживаних для цього, називається мовою... Мовлення є ряд слів, що виражають поєднані думки”¹. У зарубіжному мовознавстві питання мови і мовлення висвітлювали В. Гумбольдт, Г. Пауль, Г. Габеленц, Ф. Фінк, А. Марті, Ф. де Соссюр, А. Гардінер, Е. Бенвеніст, Л. Єльмслев, В. Дорошевський, Н. Хомський, Е. Косеріу та ряд інших лінгвістів-теоретиків².

Поняття мови і мовлення, що ввійшло у вітчизняну лінгвістику в 70-х роках XIX ст. завдяки працям О. О. Потебні, О. І. Бодуена де Куртене, широко висвітлювалось у радянському мовознавстві. Цим питанням були присвячені дві наукові конференції у Москві в 1962 р. і в Тбілісі в 1971 р.³

Мова і мовлення як дві форми існування єдиної за своєю природою і діалектичної за своєю структурою лінгвальної дійсності (діяльності) мають поряд із спільними властивостями ще й певні відмінності (див. схему).

Спільні властивості мови і мовлення такі: 1) мова і мовлення – це дві форми існування єдиної лінгвальної дійсності, що існує в лінгвальній свідомості одних і тих же мовців; 2) мова здійснюється через мовлення, а мовлення через мову; 3) розвиток мови залежить від розвитку мовлення; постійний розвиток мови здійснюється в мовленні і через мовлення; 4) для мови і мовлення спільною є функція мислення, спілкування, волевиявлення та зберігання інформації; 5) мова і мовлення є об’єктом лінгвістики – єдиної науки про мову і мовлення.

Відмінності мови і мовлення виявляються у тому, що мова і мовлення – це дві різні форми існування єдиної лінгвальної дійсності; мова насамперед має внутрішній (ідеальний) характер у порівнянні з зовнішнім (конкретним) характером мовлення; системному парадигматичному характеру мови певною мірою відповідає синтагматичний лінійний характер мовлення⁴; мова як парадигматична система існує в лінгвальній свідомості мовців як *ens in potentia*, причому мовлення як *ens in actu* є використанням відповідних елементів мовної системи; мовлення є безпосереднім предметом наукових спостережень, а мова

¹ Цитуємо за книгою: Березин Ф.М. Хрестоматия по истории русского языкознания. – М., 1973, с.48.

² Див.: Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1967; Левицкий О.А. Из истории дихотомии. Язык и речь. – Вопр. теории и методики преподавания иностранных яз. Пермь, 1970, вып.2; Шарадзенидзе Т.С. Проблема взаимоотношения языка и речи. – Тбилиси, 1971, 1974; Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М., 1975; Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

³ Див.: Язык и речь: Тез. докл. Межвузовской конф. МГПИИЯ. – М., 1962; Научная сессия по проблеме “язык и речь”: Тез. докл. – Тбилиси, 1971; Философские основы зарубежных направлений в языкознании. – М., 1977.

⁴ Див.: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977, с.68.

як система систем, що існує в лінгвальній свідомості мовців, з пізнавального погляду являє собою абстрактну наукову систему, яку на основі вивчення мовлення відкриває наукова думка мовознавця; система мови як система систем – це набір різнорівневих лінгвоодиниць і сукупність правил, за якими утворюються ці лінгвоодиниці. Мовлення – це мова в дії, що за рахунок свого змісту утворює своєрідну систему (ідей, поглядів, концепцій)⁵; у мові закладена система всіх лінгвальних категорій, у мовленні виявляються лише окремі значення, що належать до певних лінгвальних категорій; відмінності між мовою і мовленням мають діалектичний суперечний характер; вони взаємовиключаються і одночасно взаємозумовлюються.

Писемна мова і мовлення. Поява письма, насамперед рукописного, а згодом і друкованого, внесла у сферу лінгвальної дійсності нові лінгвовеличини: писемна мова – писемне мовлення, писемний текст у співвідношенні до таких лінгвістичних понять і термінів, як усна мова, усне мовлення, усний текст⁶. Ці лінгвовеличини і відповідні їм лінгвістичні поняття стали предметом спеціальних досліджень сучасного теоретичного і загального мовознавства. Проте писемна мова довгий час залишалася на периферії науки про мову, про що Х. Й. Ульдалль у праці “Мовлення і письмо” писав: “Матерія із чорнил не одержала такої ж уваги з боку лінгвістів, якою вони щедро наділяли матерію із повітря”⁷.

Про значення винайдення письма Іван Франко писав: “В історії, людства ми бачимо два великі факти: винахід письма і винахід друку... Коротко кажучи, винахід письма став підвалиною усієї людської культури, наймогутнішим рушієм поступу, що без нього людина не могла б пізнавати послідовно і ґрунтовно закони природи і залишилася б на всі часи не владарем її, а злиденним рабом... Письмо стає основою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи”⁸.

Як відомо, Бодуен де Куртене вперше в європейському мовознавстві поставив вимогу чітко розрізняти звук і букву, що стало основою для проведення формального розмежування писемної та усної мови⁹. Категорично проти визнання двох мов – писемної і усної – виступали Р. О. Якобсон, М. Халле, А. Маргіне, Л. Завадовський та ін. У сучасній науці існує ряд праць, присвячених цим проблемам¹⁰.

Особливості писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною. У кожній мові з давньою унормованою писемною традицією є дві окремі форми існування лінгвальної дійсності – писемна й усна мови. Своєрідність кожного із цих двох способів існування лінгвальної дійсності зумовлена цілим рядом

⁵ Див.: там же, с.66 та ін.

⁶ Ф.Енгельс відносить винайдення буквеного письма і застосування його для записування словесної творчості до вищого ступеня періоду варварства (див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. – К., 1948, с.24).

⁷ Цитуємо за книгою: Амирова Т.А. К истории и теории графемики. – М., 1977, с.40.

⁸ Франко І. Твори: в 20-ти т. – К., 1956. Т.19, с.20-21.

⁹ Див.: Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. Т.2, с.211.

¹⁰ Див.: Вахек Й. К проблеме письменного языка. – В кн.: Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М., 1967, с.525; Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. – М., 1974, с.59-60; Амирова Т.А. Знач.праця, с.30.

особливостей.

1. Писемне висловлювання виявляє певну незалежність щодо усного висловлювання¹¹. 2. Як відзначає Т. М. Ніколаєва, своєрідність писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною мовою (мовленням) зумовлена наявністю власних засобів вираження, наявністю власних лінгвоодиниць і своєю власною будовою¹². 3. У структурному відношенні писемна й усна мови відмінні у тому, що, наприклад, лексичний склад писемної мови не збігається з лексичним складом усної мови. Зокрема, двом одиницям писемної мови може відповідати одиниця усної мови (пор. рос. писемне *лук* і *луг*, усне *лук*); є відмінності й у морфологічній структурі слів¹³. 4. Писемна мова є єдиним джерелом вивчення мертвих мов. 5. Писемна й усна мови по-різному взаємодіють з іншими знаковими системами, наприклад, у математичних, хімічних текстах тощо. 6. Писемна мова генетично є пізнішою, ніж усна мова. З появою письма та його засвоєнням мовцями формується писемна мова, що існує паралельно з усною мовою. У зв'язку з цим можна говорити про усні і писемні тексти як про результати усного і писемного мовлення. 7. Писемна мова не обмежена ні часом, ні простором, усна мова, навпаки, зв'язана часом і простором¹⁴. Писемні тексти можуть довго зберігатися, їх можна переносити, за допомогою усного мовлення без спеціальної технічної апаратури інформацію можна передавати в обмеженому просторі і часі. 8. Писемний текст являє собою результат мовлення, зафіксованого на письмі, усний – результат безпосереднього усного мовлення. 9. Писемне мовлення має оптичний характер, усне – акустичний. Писемний текст сприймається органами зору, усний – органами слуху. Відомо, що багатству акустичних засобів усного мовлення протистоїть обмежена кількість оптичних засобів писемного мовлення. 10. Писемне мовлення має двовимірний, а то й тривимірний характер, усний текст – лінійний послідовний¹⁵. 11. Писемне мовлення виражається за допомогою системи спеціальних знаків – літер, графем, усне мовлення – за допомогою звуків, фонем. 12. Писемне друковане мовлення переривчасте, з пробілами між літерами, словами, реченнями, абзацами, які в усному мовленні передаються відповідними паузами. 13. Писемне мовлення відрізняється від усного будовою складових частин не лише на фонемному, а й на лексемному рівні: лексемне сегментування писемної мови не завжди збігається з лексемним сегментуванням усного мовлення. В усному мовленні проклітики та енклітики примикають до основного слова, утворюючи з ним єдине лексемне ціле (так зване фонетичне слово), у писемному мовленні вони являють собою окремі елементи, що виражається у вигляді пробілів між ними та основним словом. 14. Усна мова багатша від писемної виражальними засобами. У процесі усного мовлення додаткову експресивну інформацію несуть супровідні явища – інтонація, динаміка голосу, міміка обличчя, жести тощо, які відсутні в

¹¹ Див.: Вахек Й. Знач.праця, с.527.

¹² Див.: Николаева Т.М. Письменная речь и специфика ее изучения. – Вопр. языкознания, 1961, №3, с.78.

¹³ Див.: там же, с.79.

¹⁴ Див.: Истрин В.А. Некоторые вопросы теории письма. – Вопр. языкознания, 1953, №4, с.109-121.

¹⁵ Вузькотрадиційне поняття лінійності як критерій розмежування писемної та усної мови втрачає значення в реалізації (у мовленні) (див.: Амирова Т.А. Знач.праця, с.31).

писемному мовленні¹⁶. 15. Писемне мовлення більш статичне, стабільне, ніж усне. 16. Відсутність аналогічності структур писемного й усного мовлення виявляється у тому, що не кожній окремо взятій фонемі відповідає окрема літера (пор. **щ** = **шч**, **дз**, **дж**, **я**, **ю** та ін.). 17. У системі слів форм виявляється певна відмінність між усною і писемною мовою у складі та якості аломорфів, пор. *пень*, *пня* (писемне) – *пен'*, *пн'а* (усне)¹⁷. 18. Відмінність усного і писемного мовлення виявляється у способах і засобах передачі інформації у рекламі, оголошеннях тощо. 19. Писемна й усна мови мають кожна свої норми, узвичаєні писемною та усною мовною практикою, які не мають паралельних цілком аналогічних структур¹⁸. 20. До своєрідних властивостей усного мовлення (мови) зараховують ще спонтанність вираження, безпосереднє звертання до слухача, аудиторії, безпосереднє відношення до ситуації, більшу варіантність норми (лексичної, граматичної, фонетико-орфоепічної)¹⁹. 21. Усне мовлення (мова) більшою мірою, ніж писемне, є вираженням особистості людини-мовця, її соціальних, вольових компонентів²⁰. 22. В усній формі мови інформація подається інакше, ніж у писемній. Якщо у писемній мові найбільш інформативними є перші початкові літери слова, то в усній інформація концентрується навколо наголошених складів слова. Ця своєрідна відмінність зв'язана, очевидно, з різним характером сприймання лінгвальних одиниць усної і писемної форм мови. Писемне слово сприймається як лінійна послідовність елементарних складників мови (літер), усне слово або принаймні його складники сприймаються симультанно “одночасно”²¹. 23. Усна й писемна мови перебувають у постійному взаємозв'язку, який не може не враховуватись при розгляді цих різновидів мовної системи, різниця лише в тому, що на відміну від усної писемна мова для жодного з мовців не може вважатись в буквальному розумінні “рідною мовою”, яка нашаровується на усну. При цьому цікавим винятком може бути писемна мова глухонімих²².

Незважаючи на вказані відмінності між усною і писемною мовою (мовленням), немає, однак, достатніх підстав вважати, що писемна мова являє собою менш досконалу і лише допоміжну форму існування лінгвальної дійсності, ніж усна мова²³. Відзначимо, що вивчення цих відмінностей вимагає застосування спеціальних; методів наукового дослідження²⁴.

Спільні властивості усної і писемної мови (мовлення). Численні відмінності між усною і писемною мовою (мовленням) не перекреслюють і

¹⁶ Див.: Бодуэн де Куртене И.А. Об отношении русского письма к русскому языку. – Спб, 1912, с.16; Солнцев В.М. Знач.праця, с.23.

¹⁷ Див.: Николаева Т.М. Знач.праця, с.82, примітка 13.

¹⁸ Див.: Вахек Й. Знач.праця, с.530.

¹⁹ Див.: Узинг Э. Научно-техническая революция и социолингвистические проблемы культуры речи. – В кн.: Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М., 1977, с.22.

²⁰ Див.: там же.

²¹ Див.: Петровский В.Г. О теоретико-информационных параметрах устной и письменной формы языка. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. – М., 1962, с.57.

²² Див.: Шубин Э.П. Некоторые структурные характеристики языка. – Уч. зап. Пятигор. ун-та. Пятигорск, 1959, т.18, с.45-46.

²³ Див.: Вахек Й. Знач.праця, с.530; Истрин В.А. Развитие письма. – М., 1961, с.10, 17.

²⁴ Про наслідки розходжень між написанням і вимовою див.: Сосюр Ф. Труды по лингвистике. – М., 1977, с.67-69.

того, що поєднує ці дві форми існування лінгвальної дійсності, а саме: загальномовна комунікативна функція лінгвальної дійсності є спільною як для писемної, так і для усної мови; тому існує зацікавленість, щоб не зростали розходження між усною і писемною мовою, а правила правопису відповідали вимові і навпаки. Процес інтерферентних взаємозв'язків між мовами відбувається у сфері усної та писемної мови. Кожний мовленнєвий текст, усний чи писемний, за своїм змістом зв'язаний з мисленням і саме через мислення зв'язаний з позалінгвальною об'єктивною дійсністю.

Писемна – друкована і рукописна мова (мовлення). Сучасне українське письмо виявляється у двох варіантах: рукописному і друкованому. У зв'язку з тим, що предметом лінгвістичного аналізу є в основному друковані тексти, ми спинимось на характеристиці друкованого письма.

Друкована мова у порівнянні з рукописною має свої особливості. Вона являє собою один із варіантів писемної мови. На перший погляд, як зазначає Й. Вахек²⁵, друкована мова характеризується лише чисто технічними факторами. Однак при глибшому проникненні в її суть побачимо, що відмінності між писемною рукописною і друкованою мовою стають більш виразними, якщо усне висловлювання зіставити з тим, що умовно може бути назване “писемним висловлюванням”, з одного боку, і тим, що можна позначити як “друковане висловлювання”, з другого. Писемне рукописне висловлювання характерне тим, що в ньому виявляється індивідуальний стиль, своєрідна манера письма: нахил письма, спосіб поєднання букв у словах, особливе відношення між великими і малими буквами. У друкованих висловлюваннях (текстах) індивідуальність матеріальної форми відсутня, оскільки різним видам рукописного почерку протистоїть однаковість типографського шрифту²⁶. Разом з тим відмінність між друкованим і рукописним висловлюванням виявляється у сфері їх функціонування. Згідно з відомим положенням К. Бюлера, всяке мовне висловлювання має три функції – експресивну, або функцію вираження (Ausdruck), апелятивну, або функцію звернення (Appel), і репрезентативну, або функцію повідомлення (Darstellung)²⁷, що характерне не лише для усної, але й для писемної – рукописної та друкованої мови. У світлі цих положень, як зазначає Й. Вахек, “друкована мова не має якісних відмінностей у порівнянні з рукописною мовою; відмінності є скоріше кількісними. Друкована мова може бути визначена як підсилений варіант рукописної мови, в якій більшість ознак, характерних для писемної мови, доведена до краю...”²⁸.

Дослідження сприймання літер російського алфавіту показало, що чим складнішою була форма літери, тим більше часу потрібно було для її розпізнавання. Так, якщо порівняно прості **Н, К, Л, О, Т, У** розпізнаються в середньому за 0,06 сек., то **Ж, Ф, Х, Щ** – за 0,14 сек. Великі (заголовні) літери

²⁵ Див.: Вахек Й. Письменный язык и печатный язык. – В кн.: Пражский лингвистический кружок, с.535.

²⁶ Так само в усних висловлюваннях виявляються певні індивідуальні особливості артикуляції та індивідуальний акустичний характер вимови мовця.

²⁷ Див.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1960. Ч.2, с.25.

²⁸ Вахек Й. Письменный язык и печатный язык, с.539.

розрізняються трохи краще, ніж малі. 30 заголовних літер “середнього” шрифту за спадом ефективності сприймання розташовуються в такому порядку: **М, Ю, Я, Ъ, Ж, Ш, Х, О, Р, Ц, Ф, П, А, Й, Н, В, К, С, Ч, Г, Щ, Ы, Е, З, Т, У, Л, Б, З, Д.**

Як відомо, літери значно легше сприймаються в складі слова, ніж у випадковому поєднанні. Це пояснюється тим, що людина сприймає слова в цілому чи спираючись на окремі їх літери²⁹. Близько третини (33,9%) всіх літер друкованого російського тексту становлять **О, Е, А, И**; 33,6% – **Н, Т, Р, В, С, Д**; до останньої третини (32,5%) входить решта – 22 літери російського алфавіту. Зрозуміло, що літери останньої групи більш інформативні, ніж другої, і тим більше першої. Мабуть, при сприйманні друкованого слова саме вони виступають тим кістяком, на якому відтворюється слово³⁰. Важливою особливістю російської й української друкованої мови є те, що всі літери у словах друкуються роздільно, а в рукописному слові вони між собою сполучаються.

Порівняння двох основних варіантів графем українського письма – рукописного і друкованого – виявляє такі їх відмінності: по-перше, рукописний і друкований варіанти – це відмінні системи, оскільки їх елементи є неоднозначні; по-друге, для друкованого варіанта характерна невелика кількість простих елементів, що утворюють літери. Таким чином, кожний елемент у різних комбінаціях входить до кількох літер. Кількість елементів, що складають рукописні літери, значно більша; по третє, друкований варіант письма відрізняється більшою близькістю великих і малих літер.

Літературна і діалектна мова (мовлення). Вияв основних лінгвістичних понять мови і мовлення та їх деталізація у вигляді писемної і усної мови (мовлення) аж ніяк не дають повного уявлення про всі форми існування лінгвальної дійсності. З появою літературної мови як історичної лінгвальної категорії у її відношенні до нелітературної, тобто до діалектної мови, створюється ще одна дихотомічна форма існування лінгвальної дійсності у вигляді літературної мови і літературного мовлення, з одного боку, та діалектної мови і діалектного мовлення, з другого. Тому для цілісного уявлення про всі наявні форми існування лінгвальної дійсності слід спинитися на характеристиці літературної і діалектної мови (мовлення) та вивчити їх місце в ієрархічній схемі всіх виявів лінгвальної дійсності.

Сучасна національна мова являє собою єдність літературної і діалектної мови³¹. Літературна мова і територіальні діалекти мають багато спільних властивостей у лексемному і фраземному складі, а також й у граматичній будові; літературна мова і діалектна перебувають у постійних взаємозв'язках і взаємовідношеннях; основою для створення літературної мови звичайно є центральний територіальний діалект або концентрація діалектів у єдину

²⁹ Див.: Антонов А.В. Сприймання і розуміння тексту. – К., 1977, с.6-7.

³⁰ Див.: там же, с.11.

³¹ Див.: Общее языкознание. Формы существования, функция, история языка. – М., 1970, с.502 і далі; Десницкая А.В. Об историческом содержании понятия “диалект”. – В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970, с.349 і далі.

національну мову, зумовлена економічною і політичною єдністю; місцеві діалекти зазнають впливу літературної мови і нівелюються. Спільним для літературної і діалектної мови є те, що в кожній з них наявні сталі норми; загальномовні закономірності розвитку національної мови в цілому охоплюють літературну мову і діалектну. У діахронному аспекті літературна і діалектна мови є історичними лінгвальними категоріями; літературна і діалектна мови не виключають, а, навпаки, взаємозумовлюють і доповнюють одна одну, тому й історія розвитку літературної мови і діалектів – це лише дві сторони єдиного процесу виникнення і розвитку мов даної народності або нації; літературну і діалектну мови зв'язує ще й те, що вони використовуються поряд у художніх творах³².

Відмінні властивості літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають свої специфічні структурні і соціальні властивості, а саме: єдина літературна мова має наддіалектний характер і вона обслуговує всю націю, діалекти, навпаки, обмежені територіальним поширенням і являють собою сукупність говорів і говірок; на відміну від діалектної літературна мова охоплює всі сфери життя нації. Літературна мова має свою уніфіковану граматичну будову і лексемний та фраземний склад, а територіальні діалекти – свої специфічні граматичні лексемно-фраземні особливості; літературна мова характеризується багатофункціональністю і різноманітністю стилів, територіальні діалекти в цьому відношенні обмежені; відмінності між місцевими діалектами та між діалектами і літературною мовою виявляються насамперед у фонетиці, тому процес нівелювання територіальних діалектів відбувається дуже повільно.

Постає питання, чи всю цю ієрархію понять лінгвістичних величин мови і мовлення (літературних і діалектних, усних і писемних) можна підпорядковувати якомусь загальному поняттю лінгвальної дійсності в цілому, чи може вони, як вважає Й. Вахек, є самостійними комплементарними сполученнями різних форм існування лінгвальної дійсності. На нашу думку, ці поняття являють собою видові супідрядні величини, підпорядковані родовій загальній лінгвальній дійсності.

На завершальному етапі дослідження проблеми мови і мовлення одержані результати необхідно відповідно осмислити у світлі марксистсько-ленінської діалектики. В. І. Ленін відзначав: “В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектичне...”³³. Основним критерієм діалектичної суперечності між мовою і мовленням, літературною і діалектною мовою і мовленням, писемною і усною мовою і мовленням є те, що вони взаємозумовлюються і взаємовиключаються: літературна мова (мовлення) не існує без діалектної, а писемна мова (мовлення) не існує без усної. У цьому суть діалектичної суперечності між поняттями літературна і діалектна мова і мовлення, з одного боку, і усна та писемна мова і мовлення, з другого. Все це свідчить про те, що природа лінгвальної дійсності являє собою полідіалектичну

³² Див.: Аванесов Р.И. Общепародный язык и местные диалекты. – М., 1954, с.13.

³³ Ленін В.І. Теорія пізнання емпіріокритицизму і діалектичного матеріалізму. – Повне зібр. творів, т.18, с.93.

єдність, яка існує в різних формах. Як переконливо зазначає Ф. П. Філін, “насправді ці протилежності (мова і мовлення. – *І. К.*) становлять діалектичну єдність. У мовній системі завжди існують суперечності, які, мабуть, не можна передбачити ні в одній моделі”³⁴.

Таким чином, вихідним моментом у дослідженні лінгвальної дійсності є діалектичний системно-структурний підхід до вивчення всіх форм її існування з усіма багатограними лінгворівнями, лінгвоодинаціями та лінгвокатегоріями.

³⁴ Філін Ф.П. К проблеме социальной обусловленности языка. – В кн.: Язык и общество. М., 1968, с.18.

С. В. СЕМЧИНСЬКИЙ

ВЗАЄМОДІЯ МОВ І ФАКТОРИ ЛІНГВІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ*

Семчинський Станіслав Володимирович (1931–1999) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1974 р., професор з 1975 р., почесний член АН Молдови з 1993 р. Закінчив 1953 р. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. З 1956 р. – викладач, з 1961 р. – доцент, потім професор, з 1981 р. – завкафедри загального мовознавства і класичної філології Київського університету. Досліджував проблеми загального мовознавства, лексикології, лексикографії та етимології, українсько-румунські мовні і літературні контакти. Праці: монографії “Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові” (1958), “Шляхи збагачення лексики” (1963), “Семантична інтерференція мов” (1974), підручник “Загальне мовознавство” (1988, 1996) та ін.

1. Зовнішні й внутрішні чинники мовного розвитку

Для того щоб з'ясувати місце, яке посідає взаємодія мов серед проблем лінгвістики, насамперед слід спинитися на питанні про співвідношення зовнішніх та внутрішніх факторів розвитку мови.

У монографії з проблем загального мовознавства знаходимо таке визначення: “До зовнішніх причин ми відносимо всю сукупність надзвичайно різноманітних імпульсів, які йдуть із оточуючого мову середовища і пов'язані насамперед з особливостями історичного розвитку суспільства, переселеннями та міграціями, об'єднанням і розпадом мовних колективів, зміною форм спілкування, прогресом культури і техніки і т. ін. До причин внутрішнього порядку належать різні імпульси, які виникають у зв'язку з цілеспрямованою тенденцією до вдосконалення існуючої системи мови..., різноманітні тенденції, спрямовані на пристосування мовного механізму до фізіологічних особливостей людського організму, тенденції, зумовлені необхідністю поліпшення самого мовного механізму, тенденції, які викликані необхідністю збереження мови в стані комунікативної придатності і т. ін.”¹

Найбільш чітко протиставлення зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку мови вперше зустрічається в “Курсі загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра. “Наше визначення мови, – писав швейцарський мовознавець, – передбачає, що з поняття мови ми усуваємо все чуже її організмові, її системі, одним словом, усе, що відоме під назвою “зовнішньої лінгвістики”².

Таким чином, значення всіх тих факторів, які сприяють функціонуванню мови і без яких його навіть не можна собі уявити, всіляко применшується, дослідження зовнішніх факторів усувається з лінгвістики.

“Взагалі кажучи, – твердить Ф. де Соссюр, – немає ніякої необхідності

* Друкується за виданням: Семчинський С.В. Взаємодія мов і фактори лінгвістичного розвитку // Українська мова і література в школі. – 1973. - №7.

¹ Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка, М., “Наука”, 1970, стор.220-221.

² Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стор.43.

знати умови, в яких розвивалася та чи інша мова”³.

Такий погляд не можна вважати правильним. Мовознавець не спроможний з’ясувати, як функціонує система мови, якщо він не знає умов, за яких вона склалася⁴. Антиісторизм і панхронізм концепції Ф. де Соссюра, різке протиставлення зовнішніх і внутрішніх факторів мовного розвитку якраз і становлять ту частину його вчення, що не може бути прийнятною для радянського мовознавства, в якому історизм є наріжним каменем усіх досліджень.

Тим часом у зарубіжному мовознавстві погляд Ф. де Соссюра користується популярністю навіть серед тих учених, які не поділяють повністю концепції швейцарського професора. Так, французький мовознавець А. Мартіне вважає, що “лише внутрішні причинні зв’язки являють інтерес для лінгвіста”⁵, аналогічну думку висловлював і польський учений Є. Курилович: “Як тільки ми залишаємо мову *sensu strictu** і апелюємо до позамовних факторів, ми втрачаємо чіткі межі поля лінгвістичного дослідження”⁶. Але таке розуміння ролі зовнішніх факторів є однобічним і явно невиправданим. Воно породило протилежний погляд, який повністю заперечує внутрішні фактори розвитку мови. Він виник у зв’язку з критикою тих течій у мовознавстві, що намагалися чи намагаються пояснити всі мовні зміни виключно внутрішніми факторами і разом з тим ігнорують очевидні зміни, породжувані зовнішніми факторами.

М. С. Джунусов у доповіді “До питання про вплив характеру національних стосунків на взаємодію мов”, проголошеній у травні 1966 р. в Москві на науковій дискусії “Мова і суспільство”, підкреслював, що на взаємодію мов суспільні умови мають набагато більший вплив, ніж фактор схожості чи відмінності мов. Справді, характер суспільних відносин відіграє значну роль навіть тоді, коли взаємодіючі мови не споріднені генетично і не схожі типологічне. Потреби спілкування примушують людей уніфікувати мову в межах однієї спільності, але ті самі потреби приводять до конвергенції (зближення) мов різних мовних спільностей.

Недооцінка зовнішніх факторів мала поширення певний час і в радянській лінгвістиці (після мовознавчої дискусії 1950 р.). Деякі наші мовознавці вважали, що джерелом розвитку мови є тільки внутрішні фактори. При цьому посилялися здебільшого на успіхи мовознавства, досягнуті за допомогою порівняльно-історичного методу. Але, як відомо, порівняльно-історичний метод не дає підстав передбачати взаємодії складників різних мовних систем (наприклад, наслідків граматичної аналогії) і взаємодії окремих мов⁷.

У ряді праць зарубіжних лінгвістів і один час у деяких дослідженнях наших учених різноманітні мовні процеси пояснювалися виключно причинами внутрішнього характеру, невиправдано відкидалася роль

³ Там же, стор. 45.

⁴ Див.: Р. А. Будагов. Из истории языкознания. Соссюр и соссюрианство, Вид-во МДУ, 1954, стор. 9–10.

⁵ А. Мартіне. Основы общей лингвистики, “Новое в лингвистике”, вип.3, М., 1963, стор. 531.

* *Sensu strictu* (лат.) – в точному значенні цього слова.

⁶ Е. Курилович. О методах внутренней реконструкции, “Новое в лингвистике”, вип. 4, М., 1965, стор. 404.

⁷ Див.: А. О. Білецький. Важливі проблеми сучасного мовознавства, журн. “Українська мова і література в школі”, 1971, № 9, стор. 25.

зовнішньолінгвістичних факторів.

Абсолютизацію ролі внутрішніх факторів знаходимо і в представників радянського структуралізму. С. К. Шаумян, наприклад, вважав, що “наукове пояснення не може засновуватися на фактах, які перебувають за межами об’єкта дослідження”⁸. Саме такий однобічний підхід мав на увазі акад. В. В. Виноградов, коли писав: “... категоричне заперечення дії зовнішньолінгвістичних факторів, інакше – мовної інтерференції на розвиток мови не відповідає історичній дійсності. Мовний розвиток, його рушійні сили повинні знаходити пояснення у складному комплексі факторів, серед яких немало роль відіграють різноманітні форми мовних контактів”⁹. Для об’єктивності треба відзначити, що категоричні твердження про внутрішньомовні фактори як єдину рушійну силу мовного розвитку зустрічалися досить рідко; здебільшого автори згадували і зовнішньомовні фактори, але вважали їх роль другорядною.

Отже, не можна абсолютизувати ролі ні зовнішніх, ні внутрішніх чинників. Зовнішніх – тому, що мова як динамічна система сама прагне до вдосконалення, усуваючи паралелізм форм, уніфікуючи їх, намагаючись виражати різні значення різними формами, а однакові чи близькі значення однаковими формами, економно витратити мовні засоби, тобто усувати надмірність засобів вираження і т. ін. Але так само не виправданим є і протилежний погляд, який гіпертрофує роль внутрішньомовних причин, ігноруючи зовнішні. Хіба тільки внутрішні фактори породили в українській мові категорію невідмінюваних іменників (*кіно, бюро* і т. ін.)? Хіба тільки внутрішніми факторами пояснюється виникнення категорії постпозитивного артикля в болгарській мові на відміну від усіх інших слов’янських мов? Хіба не є реальним фактом запозичення засобів словотворення (матеріальних і структурних) в багатьох мовах світу? У чеській мові внаслідок чесько-німецьких мовних контактів наголос падає на перший склад слова, зникло протиставлення м’яких і твердих приголосних, деякі прості голосні перетворилися на дифтонги¹⁰. Окремі славісти вважають, що російське цокання виникло внаслідок взаємодії з неслов’янськими мовами¹¹. Перелік подібних фактів можна значно продовжити. Такі приклади з очевидністю показують, наскільки позбавлена реального ґрунту думка, що в розвитку мови визначальними є лише внутрішні чинники.

Безперечно, мають рацію ті мовознавці, які визнають однаково важливими в процесі мовного розвитку як внутрішні, так і зовнішні фактори. Однак це не означає, що названі фактори перебувають постійно у рівновазі, доповнюючи один одного. Навпаки, в історичному розвитку мов спостерігаються періоди, коли роль певних чинників (зовнішніх чи внутрішніх) значно зростає порівняно

⁸ С. К. Шаумян. О сущности структурной лингвистики, “Вопросы языкознания”, 1956, № 5, стор. 44, 46.

⁹ В. В. Виноградов. О преодолении последствий культуры личности в советском языкознании, “Известия АН СССР, Отделение литературы и языка”, т. XXII, вип. 4, 1963, стор. 282.

¹⁰ P. Trost. Německí vlivy na slovanské jazyky, “Československé přednášky pro V Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii”, Praha, 1963, стор. 29–30.

¹¹ Див.: С. Б. Бернштейн. Еще раз о происхождении русского цоканья, “Romanoslavica”, X, Bucuresti, 1964, стор. 192.

з іншими. До того ж зовнішні фактори виявляються особливо ефективними тоді, коли знаходять підтримку у внутрішніх тенденціях розвитку.

Разом з тим уже неодноразово зазначалося, що між зовнішньо-мовними та внутрішньомовними факторами існує не лише опозиція, а й взаємопереплітання. “Зовнішнє на одному етапі розвитку виступає як внутрішнє на іншому”¹². Правда, твердження окремих учених про те, що вплив внутрішніх факторів переважає в мовному розвитку, очевидно, ґрунтуються на тому, що зовнішні фактори, увійшовши до мови, одразу стають внутрішніми елементами цієї мови. На аналогічній основі побудовані міркування тих лінгвістів, які заперечують наявність у мовах запозичених словотворчих афіксів. Вони вважають, що префікс *анти-*, суфікс *-іст* є власними словотворчими засобами тих мов, де вони виділяються. Та від цих міркувань ніяк не змінюється зовнішнє походження тих чи інших елементів мови. Якщо дивитися з погляду згаданих лінгвістів, то в мові взагалі немає зовнішніх елементів, так або інакше всі її складові частини й одиниці входять до її внутрішньої структури. Все зовнішнє існує поза мовою. Але коли користуються термінами “зовнішні” та “внутрішні” фактори або елементи, мають на увазі насамперед походження цих факторів чи елементів, до того ж те, що зараз вважається внутрішнім, може бути на попередніх етапах зовнішнім (пор., наприклад, походження фонем *ф* у слов’янських мовах, де вона тепер є внутрішнім елементом їхніх фонологічних систем). Таким чином, “внутрішні” чи “зовнішні” фактори або елементи виділяються здебільшого в діахронічному дослідженні; синхронічне вивчення мови має справу переважно з “внутрішніми” факторами або елементами.

Діалектичний взаємозв’язок “внутрішнього” і “зовнішнього” можна простежити на іншомовних з походження словах: будучи колись запозичені певною мовою з інших, згодом вони вже не розглядаються її мовцями як “зовнішні” елементи. Та позиція лінгвіста мусить відрізнитися від позиції звичайного мовця: останній лише користується мовою, а перший її й досліджує.

Оскільки для радянського мовознавства принцип історизму є кардинальним у науковому дослідженні, наші лінгвісти не протиставляють різко, як це робив Ф. де Соссюр, синхронічний і діахронічний аспекти, хоча в окремих випадках допускають можливість абстрагування від діахронічного погляду¹³. Саме тому й варто розрізняти “зовнішні” та “внутрішні” фактори мовного розвитку, враховуючи при цьому, що синхронічне дослідження нейтралізує це протиставлення.

Зовнішні і внутрішні фактори не перебувають у рівновазі. Вони діють на процес розвитку мови не однаково, і тут слід погодитися з Р. О. Будаговим, який вважає, що в кожному мовному явищі слід бачити результат дії якогось основного фактора¹⁴. Але Р. О. Будагов вважає, що основним фактором розвитку будь-якої мови є потреби (в широкому значенні цього слова) мовців. Такі ж міркування висловлені і в колективній праці “Філософські питання

¹² Р. А. Будагов. Человек и его язык, “Вопросы языкознания”, 1970, № 6, стор. 5.

¹³ Пор. матеріали збірки “О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков”, М., 1960.

¹⁴ Див.: Р. А. Будагов. Проблемы развития языка, М.-Л., 1965, стор. 36.

мовознавства”¹⁵. Безперечно, потреби мовців є найбільш важливим фактором у виникненні не тільки окремих мовних явищ, а й самої мови: адже вона задовольняє потреби мовців у спілкуванні. Певне мовне явище треба пояснювати не однією, а рядом внутрішніх і зовнішніх причин. Скажімо, те, що латинське *amare* “кохати” не збереглося в молдавській мові і було замінено словом слов’янського походження *a юби* (з слов’янського *любити*), кінець кінцем пояснюється потребами людей, які розмовляли молдавською мовою. Але звідки виникла така потреба? Внаслідок різних фонетичних та морфологічних процесів у молдавській мові форма першої особи однини успадкованого від латини дієслова *amare* “кохати” збіглася з аналогічною формою дієслова *habere* “мати”; значення “маю” і “кохаю” почали виражатися однією формою – *ам*. Ця омонімія була нестерпною для молдавської мови, і тому дієслово *amare*, яке порівняно з дієсловом, що означало “мати”, вживалося рідше, мусило поступитися. Його замінило дієслово слов’янського походження *a юби*. Але чому слов’янське *любити* втратило початковий приголосний? Відповідно до фонетичних законів молдавської мови м’який звук (л) був перетворений в (й), як і в успадкованих від латини словах, пор. *епуре* “заець” (вимовляється “йепуре”) з лат. *leporem*, *епт* “прощаю” (вимовляється “йерт”) з лат. **liberto*. Отже, в цьому запозиченні молдавської мови бачимо складне переплетіння внутрішніх і зовнішніх причин, серед яких важко виділити найголовнішу і які лише разом пояснюють причину входження цього слова до молдавської мови та його форму. Але й це ще не всі можливі фактори, які сприяли запозиченню слова *любити* молдавською мовою. Можна, наприклад, додати таке: ряд інших слів, що утворюють з *a юби* одне семантичне поле, так само слов’янського походження, пор. *драгосте* “кохання”, *невестэ* “дружина”, *драг* “любий, милий”.

Отже, до виникнення мовного факту чи явища спричиняється ряд моментів, і численні спостереження дослідників підтверджують це.

Що ж до того, який саме фактор – зовнішній чи внутрішній – виділяти як основний у конкретному переплетінні причин, – то це питання завжди має бути розв’язане відповідно до реальних умов прояву певного мовного факту або явища.

Слід коротко спинитися на питанні про ступінь проникності окремих мовних рівнів. Це питання в наш час уже не належить до дискусійних. Проникність лексики власне ніколи й ніким не заперечувалася. Висловлювалися тільки припущення, що, мовляв, слова основного словникового фонду не запозичуються або запозичуються дуже незначною мірою. Але ці припущення спростовуються реальними фактами запозичень у найрізноманітніших мовах. Варто лише згадати склад англійської, румунської, вірменської чи албанської лексики, в тому числі й слова найбільш уживаного фонду, щоб переконатися, що основний словниковий фонд є так само проникним, як і лексика взагалі, хоча ступінь проникності цієї частини лексики дещо менший.

¹⁵ Див.: “Філософські питання мовознавства”, К., “Наукова думка”, 1972, стор.146.

У галузі фонологічної системи мови так само можливі зміни внаслідок іншомовних впливів, зокрема саме так пояснюється так зване перше пересування (або перший перебіг) приголосних у германських мовах.

Найбільш стабільною частиною мови є її граматичний рівень, але й він не застрахований від проникнень іншомовного походження. Дехто твердить, ніби флексії взагалі не запозичуються, але цей погляд спростовується даними деяких мов. Радянський лінгвіст Г. Меновщиков показав, що в мові алеутів з острова Медний запозичені граматичні засоби російської мови в системі дієвідмінювання (див.: Г. А. Меновщиков. О некоторых социальных аспектах эволюции языка. – У кн.: “Вопросы социальной лингвистики”, Л., 1969). Інші приклади запозичення словозмінних засобів наводить У.Вайнрайх у своїй книзі про мовні контакти. Навіть найпошлідовніші захисники стійкості граматичної будови мови не можуть заперечувати переймання іншомовних синтаксичних конструкцій. Деякі вчені вважають, що запозичення іншомовних синтаксичних моделей обмежується письмовими формами мови або здійснюється переважно лише в них. Але і в усній формі мови теж чимало іншомовних за походженням моделей; так, зворотний порядок слів у питальних реченнях французької мови (*vient-il?*) відтворює аналогічну германську модель (пор. нім. *kommt er?*).

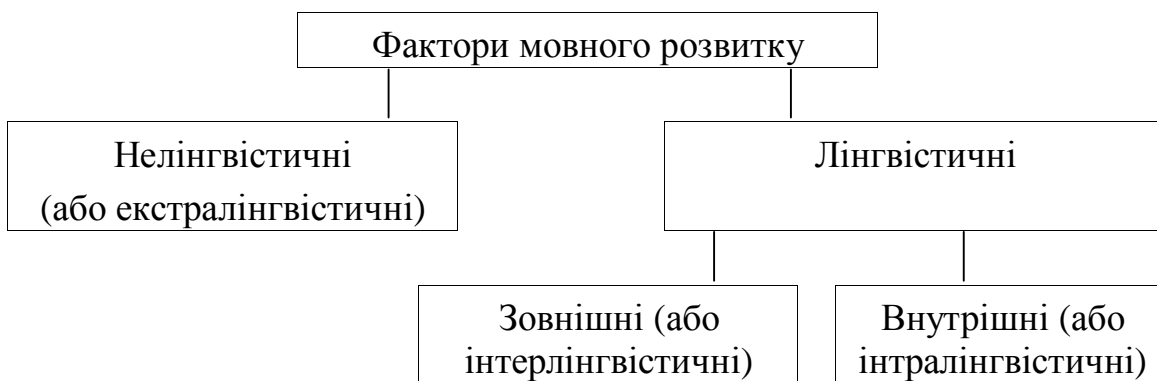
Отже, твердити, що граматична будова мови є непроникною взагалі, не можна, бо, як слушно зазначила М. О. Бородіна (Див.: М. А. Бородіна. Современный литературный ретороманский язык в Швейцарии, Л., 1969), в умовах повсякденного співіснування двох мов одна з них може запозичувати з іншої найнесподіваніші елементи, про які звичайно говорять, що вони не підлягають або майже не підлягають проникненню.

2. Лінгвістичні й нелінгвістичні чинники мовного розвитку

У наведеній на початку цієї статті характеристиці зовнішніх і внутрішніх причин мовного розвитку до зовнішніх віднесені й такі, що їх можна кваліфікувати як лінгвістичні. У зв'язку з цим запозичення, наприклад, вважаються зовнішніми елементами мови або елементами, що виникли внаслідок дії зовнішніх причин. Проте запозичення є зовнішніми елементами тільки з погляду мови, яка їх одержує. Ці самі елементи в мові, що є джерелом запозичення, можуть належати до її внутрішніх елементів. З погляду лінгвістики як науки про мову запозичення розглядаються як лінгвістичні елементи, а не позалінгвістичні. Лінгвістичне запозичення не можна вважати однаковими із справді екстралінгвістичними факторами, як-от, наприклад, зміна значення в російській мові іменників – назв осіб із суфіксом *-ш(a)*: *почтальонша, кассирша, библиотечарша, кондукторша, билетерша*, що зумовлена безпосереднім впливом суспільних факторів на структуру новітньої російської мови (раніше цей суфікс позначав тільки дружин певних осіб). Лінгвістичне запозичення може не перебувати в безпосередньому зв'язку з суспільними факторами, а відбивати лише двомовність, яку не можна виключати з явищ лінгвістичних, хоча вона має міцні зв'язки і з соціальними обставинами. Складне поєднання двох мовних структур у свідомості людини,

яка користується двома мовами, належить до лінгвістичних явищ, хоч і виникло воно на основі певних соціальних умов. До того ж і структура однієї мови так само врешті-решт зумовлена її соціальним характером і потребами спілкування, бо й сама мова породжена нелінгвістичними причинами. Якщо пристати на цю думку і дотримуватися її послідовно, то в мові будь-яке явище можна було б пояснювати лише зовнішніми причинами. Але практично таке тлумачення мовних фактів неможливе, і тому для зручності лінгвісти користуються поділом причин на зовнішні та внутрішні, розуміючи під останніми такі причини, які не можна звести безпосередньо до зовнішніх, або ж такі, що пояснюються самовдосконаленням мовної системи.

Очевидно, для більшої послідовності різні фактори, що впливають на мовний розвиток, слід поділяти на лінгвістичні й нелінгвістичні. До нелінгвістичних можна віднести фактори, які викликають мовні зміни, але самі не належать до певної мовної системи (так, зокрема, пояснюється поява російського дієслова *прилуниться*, яка була зумовлена виникненням нового поняття; тут ми не торкаємося проблеми зв'язку мови і мислення і, зокрема, питання про роль мови в словесному оформленні нового поняття, а лише вказуємо, що виникнення нового поняття і слова, що його виражає, передусім було зумовлене фактом об'єктивної дійсності). Серед лінгвістичних факторів слід розрізняти внутрішні й зовнішні. Це розрізнення доцільне при діахронічному розгляді певної мовної системи. Внутрішні лінгвістичні фактори зумовлені функціонуванням самої цієї системи (наприклад, тенденція до побудови симетричної системи фонем), а зовнішні лінгвістичні фактори зумовлені елементами або явищами, які належать до інших лінгвістичних систем, що взаємодіяли чи взаємодіють з даною мовною системою. Графічно цей поділ можна зобразити такою схемою:

Уже були спроби диференціювати зовнішні лінгвістичні процеси і нелінгвістичні¹⁶. Відповідно до цього цілком зрозумілим є і уявлення про три аспекти мовознавства як такого (макролінгвістики): інтралінгвістика вивчає внутрішні процеси і фактори, інтерлінгвістика вивчає процеси і явища, що є

¹⁶ Т. П. Ильяшенко. Языковые контакты. На материале славяно-молдавских отношений. Краткий очерк, М., 1970, стор. 30.

наслідком контактування мов, екстралінгвістика вивчає нелінгвістичні фактори мовного розвитку¹⁷. При такому розрізненні чинників мовного розвитку абсолютно всі приклади, наведені в розділі “Зовнішні причини мовних змін” згаданої вище колективної монографії з загального мовознавства, ілюструють саме зовнішні лінгвістичні фактори, хоч автори і попереджають: “Було б, однак, зовсім неправильно робити висновок про те, ніби першорядна роль у зміні мови під дією зовнішніх факторів належить таким чинникам, як вплив інших мов, міграція, переселення, особливості історичного життя народу, що розмовляє даною мовою і т. ін. Наймогутнішим зовнішнім фактором, що породжує мовні зміни, є прогрес людського суспільства, який відбивається в розвитку його духовної та матеріальної культури, в розвитку продуктивних сил, науки, техніки і т. ін., що викликає ускладнення форм людського життя і, відповідно, мови”¹⁸.

Говорячи про зовнішньолінгвістичні фактори мовного розвитку, слід розрізняти два типи іншомовних впливів: 1) коли іншомовний вплив посилює тенденцію, властиву мові, яка зазнає впливу; 2) коли іншомовний вплив породжує в мові нові явища або тенденції.

Треба нагадати, що мовний розвиток не здійснюється лише завдяки прямому імпульсу однієї з перелічених причин, а являє собою складне переплетіння різних факторів. Якщо в російській мові слово *прилуниться* виникло під впливом в основному нелінгвістичних факторів, то українське дієслово *примісячитися* є прикладом одночасного впливу і нелінгвістичного фактора (об’єктивна реальність, яка породила нове поняття), і зовнішнього лінгвістичного фактора (калькування російської моделі). Нарешті, і для російського *прилуниться*, і для українського *примісячитися* не є безстороннім і вплив внутрішніх факторів (утворення за зразком уже існуючого дієслова *приземлиться*, *приземлитися*). Тому, говорячи про різні фактори мовного розвитку, завжди слід пам’ятати про їх постійну взаємодію, хоч і треба повсякчас дбати про визначення головної причини виникнення мовного явища¹⁹.

3. Типи соціолінгвістичних досліджень

З викладеного вище випливає, що змістом соціолінгвістики як галузі мовознавства є вивчення не лише форм функціонування мови відповідно до потреб суспільства, а й факторів нелінгвістичних і факторів

¹⁷ Деякі вчені називають інтралінгвістику ще мікролінгвістикою, протиставляючи її екстралінгвістиці, або макролінгвістиці. Але здебільшого в науковій літературі під терміном макролінгвістика розуміють мовознавство як комплексну і разом з тим єдину науку про мову, а терміном мікролінгвістика називають галузь мовознавства, що вивчає зв’язки, стосунки і протиставлення всередині мовної системи.

¹⁸ Общее языкознание, стор. 234.

¹⁹ Радимо прочитати: О. С. Ахманова, Экстралингвистические и внутрilingвистические факторы в функционировании и развитии языка, “Вопросы языкознания”, 1963, № 4, стор. 45–49; В. З. Панфилов, О соотношении внутрilingвистических и экстралингвистических факторов в функционировании и развитии языка, у зб.: “Теоретические проблемы современного советского языкознания”, М., 1964, стор. 75–90; Ю. Р. Гепнер, О некоторых лингвистических и нелингвистических факторах развития языка, у зб.: “Методологические вопросы мовознавства”, К., 1966, стор. 104–118.

зовнішньолінгвістичних у розвитку мови, бо останні виникають на основі суспільних чинників. Важливе місце в рамках соціолінгвістичних досліджень належить проблематиці взаємодії мов. Під назвою соціолінгвістика слід розуміти галузь мовознавства, що досліджує причинові зв'язки між мовою і фактами суспільного життя.

Проблеми соціолінгвістики набирають особливої ваги у світовій науці саме в наш час. У нашу епоху на всій земній кулі посилюється процес конвергентного розвитку мов, дедалі помітнішим стає процес інтеграції мов, особливо в країнах Азії та Африки, які нещодавно вступили на шлях самостійного розвитку. Значення соціолінгвістики в наш час можна проілюструвати тим місцем, яке вона посіла на VII Міжнародному конгресі соціологів (Варна, 1970 р.). Вперше на світовому соціологічному форумі соціолінгвістика була визнана самостійною дисципліною. Проблемам соціолінгвістики були присвячені доповіді XI Міжнародного конгресу лінгвістів (Болонья, 1972 р.). Цьому, безперечно, сприяла теоретична й практична розробка питань соціолінгвістики радянськими вченими.

Відразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції радянські мовознавці активно включились у справу створення письма і літературних мов для багатьох безписемних доти народностей і вдосконалення правопису старописемних мов. Ця важлива робота могла бути здійснена лише на основі правильного визначення суспільних функцій мов. Радянська лінгвістика спрямувала свою увагу на різні сторони суспільного впливу на мову та впливу мови на суспільний розвиток. Праці Л. П. Якубинського, М. В. Сергієвського, Б. О. Ларіна, В. М. Жирмунського, К. М. Державіна та інших учених вивели радянську науку про мову на перше місце в світі в розробці соціолінгвістичних проблем. Щоправда, на деяких працях 20–30-х років позначилися методологічні помилки М. Я. Марра і його вчення.

Лінгвістична практика нашої країни постійно висувала на порядок денний різні аспекти соціолінгвістики. Зокрема, виникла потреба узагальнити величезний досвід СРСР у галузі планування й прогнозування розвитку численних мов народів нашої країни. Разом з тим радянські мовознавці досліджують й інші проблеми соціолінгвістики. Праці І. К. Білодіда, Ю. Д. Дешерієва, колективні монографії чи збірки статей наших учених²⁰ свідчать, що проблеми соціолінгвістики являють собою предмет особливої уваги радянської науки про мову.

Поле застосування соціолінгвістичного дослідження надзвичайно широке. В цьому можна переконатися, погортавши сторінки різних збірок із соціолінгвістики чи ознайомившись із програмами наукових конференцій або симпозіумів, які стосувалися теми “Мова і суспільство”. Разом з тим цю різноманітність тематики конкретних соціолінгвістичних досліджень можна звести до кількох найголовніших проблем. Виходячи з можливості синхронічного або діахронічного дослідження, які стосуються однієї мови чи

²⁰ “Язык и общество”, М., 1968; “Вопросы социальной лингвистики”, Л., 1969; “Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР”, М., 1969; “Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке”, Кишинев, 1971; “Проблемы двуязычия и многоязычия”, М., 1972.

кількох мов, будь-яку соціолінгвістичну працю можна віднести до одного з чотирьох типів:

	синхронія	діахронія
Одна мовна спільність	I	II
Кілька мовних спільностей	III	IV

До соціолінгвістичних досліджень першого типу відносимо праці, в яких вивчаються явища спілкування в межах однієї однорідної з мовного погляду групи і в обмежений час. Сюди належать насамперед праці, що показують відбиття в мові соціальної поведінки групи одномовних людей, зокрема дослідження так званого “лінгвістичного етикету” (форми звертання, системи займенників чемності), а також явищ мовного табу. Сюди ж віднесемо й дослідження про способи вираження сімейних взаємин або в галузі соціальної діалектології.

Соціолінгвістичні дослідження другого типу дуже тісно пов’язані з попередніми, але основним у них є розгляд того, як суспільні фактори впливають на зміни мови. Якщо в попередні сторіччя українська мова користувалася переважно метафоричними зворотами сільського походження (пор. *брати бика за роги, бути п’ятим колесом у возі, блудна вівця, був кінь, та з’їздився, вилами по воді писано, вола правити*), то в останній час спостерігається “індустріалізація” і “урбанізація” мовних метафор (пор. *дати зелену вулицю, змінити платівку, на четвертій (або п’ятій) швидкості, піднімати завісу, загартувати серце, тримати курс* і т. ін.).

До другого типу соціолінгвістичних досліджень мають бути віднесені й праці, які вивчають виникнення й поширення різних видів аббревіатур, що відбивають прискорений ритм сучасного життя й потребу економії часу. Сюди ж належать і дослідження з соціоантропоніміки, які вивчають зміни у вживанні імен. Бельгійський професор Ж. Поль, наприклад, звернув увагу на неоднакову популярність імені Наполеон в різні часи у Франції, що безперечно залежить від суспільних чинників. За даними Віденського магістрату протягом перших п’ятнадцяти повоєнних років мешканці австрійської столиці не назвали жодного новонародженого хлопчика Адольфом.

Соціолінгвістичні дослідження третього типу, як видно з схеми, стосуються насамперед різноманітних мовних контактів, обмежених у часі. Згаданий вище бельгійський учений включає сюди і питання зв’язку мови з типом цивілізації, який вона обслуговує. Та шляхи розв’язання цієї проблеми, накреслені Ж. Полем, видаються нам неправильними. Заперечуючи факт прогресу чи регресу в мовному розвитку, він вважає, що кожна мова майже досконало відповідає типові цивілізації, який вона представляє, і пропонує таку формулу пропорційності:

Незріла мова	.	Зріла мова
Незріла цивілізація	.	Зріла цивілізація

(незріла цивілізація називається ще “ремісницькою”, а зріла –

“технологічною”). Далі висувуються критерії визначення незрілості мови: 1) незрілі мови користуються фонемами, вимова яких вимагає великого артикуляційного зусилля; 2) в незрілій мові значно більше звуконаслідувальних утворень, ніж у зрілій мові; 3) незріла мова часто користується подвоєнням як засобом вираження граматичного значення; 4) відмінність між іменником і дієсловом у незрілих мовах не така разюча, як у мовах зрілих; 5) дієвідмінювання в незрілих мовах виділяє категорію виду дії, а не категорію часу; 6) лексика, що передає поняття часу, значно бідніша в незрілих мовах; 7) для незрілих мов мало характерна підрядність і категорія артикля, які з'являються пізно; 8) система лічби в незрілих мовах дуже примітивна.

Переглядаючи аргументацію Ж. Поля, треба насамперед підкреслити її досить еkleктичний характер, а також значний суб'єктивізм у висуненні критеріїв для визначення “незрілості” мови. За цими рисами, наприклад, болгарська мова виявляється більш “зрілою”, ніж польська, бо в польській немає категорії артикля. На підставі якого критерію категорія виду дієслова вважається рисою, що характеризує “незрілість” мови? З аргументами Ж. Поля ніяк не можна погодитися. Але викликають заперечення самі термінологічні звороти “зріла мова” чи “незріла мова”, бо вони містять у собі оцінний елемент, який, безумовно, може викликати негативну реакцію представників тих мов, що їх Ж. Поль називає “незрілими”. Мовознавство мусить прагнути до точності й об'єктивності своєї термінології.

У радянській лінгвістиці узвичаєно говорити про розвинуті й менш розвинуті мови, причому належність конкретної мови до тієї чи іншої групи визначається не за її структурними особливостями. “Ступінь розвинутості мови безпосередньо пов'язаний із обсягом функцій, які вона виконує”²¹. Спроба пов'язати внутрішньоструктурний розвиток мови з її функціональним розвитком нагадує деякі побудови вульгарного соціологізму. Радянська наука доводить, що «внутрішньоструктурний розвиток мови не зумовлює функціонального розвитку мови», хоч “функціональний розвиток мови впливає на її внутрішньоструктурний розвиток”²².

До третьої групи соціолінгвістичних досліджень належать студії про форми й типи двомовності. В процесах мовної взаємодії велике значення має характер білінгвізму, на основі якого здійснюються мовні інтерференції (взаємопроникнення), – колективний (масовий), частковий (груповий) чи індивідуальний. Синхронічне вивчення мовного контактування ставить питання про класифікацію мов відповідно до виконуваних ними суспільних функцій. Протилежними полюсами в такій класифікації будуть мови максимальних суспільних функцій (наприклад, російська, українська, англійська, французька та ін.) і мови мінімальних суспільних функцій (наприклад, бацбійська чи хіналузька мови, якими користуються лише в одному селищі).

Нарешті, до четвертої ділянки соціологічних досліджень належать ті, які розкривають динаміку взаємних мовних впливів та інтерференцій у часі. Саме

²¹ М. И. Исаев. Языковое строительство как один из важнейших экстралингвистических факторов развития языка, зб. “Язык и общество”, М., “Наука”, 1968, стор. 82.

²² Ю. Д. Дешериев. Проблема функционального развития языков и задачи социолингвистики, Там же, стор. 69.

тут вивчаються питання тривалої масової двомовності та багатомовності, проблеми “змішування” та “схрещення” (креолізації) мов, питання про наявність у мовах певних рис іншомовного походження, питання “народження” та “смерті” мов, зокрема, проблема загальних тенденцій при взаємодії мов.

Безперечно, перелік проблем чотирьох груп соціолінгвістичних досліджень, наведений тут, є далеко не повним, бо самі факти соціального характеру, які так чи інакше відбиваються в мовних структурах, надзвичайно різноманітні. Але ця класифікація соціолінгвістичних студій досить зручна, бо перша й друга групи охоплюють вивчення нелінгвістичних (або екстралінгвістичних) факторів мовного розвитку, а третя й четверта групи присвячені в основному вивченню проблем, пов'язаних з дією зовнішніх лінгвістичних факторів мовного розвитку. Зрозуміло, протиставлення першої та другої груп третій та четвертій більш вагоме, ніж протиставлення першої другій чи третьої четвертій. Але окреме існування кожної з названих груп цілком доцільне, бо воно надає можливість ученому зосередити свою увагу на одному аспекті мовних явищ. Цілком зрозуміло, що при соціолінгвістичному дослідженні не можна різко розмежовувати окремі аспекти вивчення мовних фактів, бо мова перебуває в постійному розвитку і, отже, елементи діакронії можуть бути наявні і в синхронічному дослідженні, допомагаючи краще зрозуміти функціонування тих чи інших одиниць у кожний певний момент.

Таким чином, різноманітні прояви взаємодії мов становлять лише одну частину соціолінгвістики, поле якої значно ширше, ніж галузь вивчення зовнішніх лінгвістичних факторів мовного розвитку. Але взаємодію мов не можна віднести до нелінгвістичних явищ. Отже, в межах соціолінгвістики досліджуються як нелінгвістичні фактори мовного розвитку, так і зовнішні лінгвістичні фактори мовного розвитку. З цього погляду проблематика мовної взаємодії становить частину соціолінгвістики, а саме ту, яка вивчає зовнішні лінгвістичні чинники мовного розвитку в синхронічному і діакронічному аспектах.

4. Взаємодія мов і психолінгвістика

Проте питання взаємодії мов можуть досліджуватися і з погляду іншої нової “стикової” галузі мовознавства – психолінгвістики. Психолінгвістика як окрема галузь мовознавства сформувалася лише в останні двадцять років. Загальні уявлення про становлення психолінгвістики як самостійної наукової дисципліни, про її предмет і проблематику, про її методи дослідження і практичні застосування можна дістати з книжок О. О. Леонтьєва “Психолінгвістика” (М., 1967) і “Язык, речь, речевая деятельность” (М., 1969).

Коло питань психолінгвістики досить широке, але тут згадаємо ті з них, які стосуються проблеми взаємодії мов. Психолінгвістика, вивчаючи мовну діяльність, цікавиться психічними причинами мовних змін, які спостерігаються в мовленні. В полі її зору перебуває також лінгвістична дидактика, зокрема процеси навчання іноземних мов. Оскільки проблема взаємодії мов найтісніше пов'язана з двомовністю, цілком зрозуміле значення психолінгвістичного

дослідження двомовності.

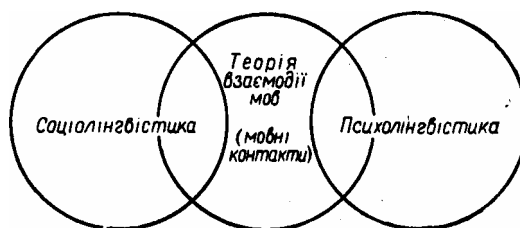
Психолінгвістика надає великого значення контекстові мовлення, а це в свою чергу є містком до теорії семантичних полів, які відіграють неабияку роль при запозичуванні іншомовних елементів тим, хто володіє двома мовами. При цьому теорія семантичних полів спирається на безпосереднє дослідження мовлення як найважливішого конкретного прояву мови, в той час як у лінгвістиці основним об'єктом дослідження виступає мова. Тому на основі психолінгвістичного вивчення конкретних актів мовлення – повідомлень – можна судити про індивідуальну мовну систему, яка характеризує окремого мовця. Психолінгвістика включає в коло своїх питань і проблематику перекладацької діяльності людини, бо вона цікавиться змінами, які відбуваються при декодуванні повідомлень і транспозиції (передачі) їх засобами іншої мовної системи.

Очевидно, немає потреби особливо підкреслювати значення, яке надається психолінгвістикою процесам вивчення мови (як рідної, так і іноземної). Вивчення другої мовної системи прилягає до проблеми взаємодії мов, адже будь-яка взаємодія мов відбувається не в абстрактних мовних системах, а в конкретних індивідуальних мовних системах, у свідомості мовців, що володіють взаємодіючими мовами. Будь-який факт мовної взаємодії на будь-якому рівні (фонетичному, граматичному, морфологічному чи синтаксичному, лексико-семантичному) завжди насамперед проявляється в індивідуальному мовленні і лише згодом шляхом генералізації, поширенням у мовленні багатьох людей стає надбанням мовної системи. Тому лінгвіст, який досліджує наслідки взаємодії мов, повинен завжди пам'ятати, що за походженням кожна лінгвістична інтерференція бере початок в індивідуальному мовленні. Це ж останнє являє собою предмет особливої уваги психолінгвістики²³.

Таким чином, проблематика мовної взаємодії частково входить і до кола проблем психолінгвістики. Отже, в теорії взаємодії мов чітко виступають два аспекти дослідження: один стосується психологічних умов, що за них у свідомості того (або тих), хто володіє двома мовами, відбуваються інтерференції двох мовних систем, які проявляються в індивідуальному мовленні; другий стосується соціальних умов, що за них відбуваються контакти різних мов. Тому частково теорія взаємодії мов розглядається в межах соціолінгвістики і частково – в межах психолінгвістики. Але крім цих аспектів є й суто лінгвістичний аспект теорії мовної взаємодії, який вивчає способи перетворення окремих інтерференційних явищ індивідуального мовлення на факти мовної структури. На жаль, інколи в працях, присвячених взаємодії мов, цей аспект не викликає спеціального зацікавлення дослідників. Тим часом не індивідуальні інтерференції, а саме елементи мовної структури мають цікавити лінгвіста, що досліджує взаємодію мов.

²³ Окремі проблеми теорії взаємодії мов у психолінгвістичному аспекті, зокрема питання типів двомовності та явище інтерференції переважно на фонологічному рівні, розглянуті в статті С. М. Верещагіна "Психолінгвистическая проблематика теории языковых контактов (обзор литературы)", див.: "Вопросы языкознания", 1967, №6, стор.122–133. Пор. ще: Е. М. Верещагин, Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма), Вид-во МДУ, 1969.

З огляду на сказане вище стосунки теорії взаємодії мов із соціолінгвістикою і психолінгвістикою можна графічно зобразити таким чином:

Отже, слід зробити такі висновки: при розгляді співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників мовного розвитку не можна абсолютизувати роль одних і мінімалізувати роль інших. У процесі розвитку мов різні фактори діють у складному комплексі. Завдання лінгвістів полягає в тому, щоб визначити, які з них на якому етапі є головними.

У самому поділі чинників мовного розвитку треба розрізняти нелінгвістичні й лінгвістичні, а серед останніх – зовнішні й внутрішні. Мовні зміни, породжені мовними контактами, належать не взагалі до зовнішніх факторів (тобто нелінгвістичних), а до зовнішньолінгвістичних.

У наш час проблеми теорії взаємодії мов набувають надзвичайної актуальності, бо на її основі розв'язуються конкретні практичні питання мовного контактування на всій земній кулі.

Різноманітні прояви взаємодії мов вивчаються як соціолінгвістикою, так і психолінгвістикою. Але крім соціолінгвістичного і психолінгвістичного аспектів, існує й суто лінгвістичний аспект теорії мовної взаємодії, що досліджує способи перетворення окремих інтерференцій з явищ індивідуального мовлення на факти мовної системи. Всі ці аспекти становлять великий інтерес для мовознавчої науки.

ПИТАННЯ МІЖМОВНИХ КОНТАКТІВ*

Ткаченко Орест Борисович (нар. 1925 р.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1984 р., член-кореспондент НАН України з 1995 р. Закінчив 1950 р. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. З 1953 р. працює в Інституті мовознавства НАН України, з 1997 р. – заввідділу загального мовознавства. Вивчає проблеми мовних контактів, соціолінгвістики та інтерлінгвістики, питання історичного й зіставно-типологічного слов'янського й українського мовознавства, історії фінно-угорських мов та їхніх зв'язків зі слов'янськими. Праці (рос. мовою): монографії “Зіставно-історична фразеологія слов'янських і фінно-угорських мов” (1979), “Мерянська мова” (1985), “Нариси теорії мовного субстрату” (1989). Співавтор колективних праць “Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” (1966), “Мовознавство на Україні за 50 років” (1967), “Дослідження з польської мови” (1969), “Дослідження із серболужицьких мов” (1970), “Філософські питання мовознавства” (1970), “Історична типологія слов'янських мов (Фонетика. Граматика. Лексика. Фразеологія)” (1986), “Мовні ситуації і взаємодії мов” (1989) та ін.

У величезній літературі, присвяченій мовним контактам, проблема їх значення для формування мов посідає порівняно скромне місце. Пояснюється це різними причинами, зокрема надзвичайною складністю проблеми і викликаною цим надмірною гіпотетичністю більшості спроб її розв'язати. Це не могло не викликати цілком зрозумілого скептицизму, на жаль, однак, неслухно інколи поширюваного на саму проблему та можливість її розв'язання в цілому. Особливо це стосується одного з найскладніших її питань, а саме теорії субстрату. Як реакція частини зарубіжних мовознавців, що застосовують структуральні методи до діахронічних досліджень, на закиди в надмірній спрощеності й фрагментарності теорії субстрату (за якою стоїть надзвичайна різноманітність соціологічних обставин), останнім часом висувається вимога розглядати цю теорію на тлі ширших явищ мовної інтерференції¹. Ця обґрунтована вимога, здавалося, мала б реалізуватися як у появі конкретних часткових досліджень, так і в спробах їх синтезу, пов'язаних із критичним оглядом здійснених праць². Проте якщо у сучасному зарубіжному мовознавстві не бракує конкретних досліджень (часом дуже фундаментальних³), то спроб

* Друкується за виданням: Ткаченко О. Б. Питання міжмовних контактів і деякі тенденції їх висвітлення в зарубіжному мовознавстві // Мовознавство. – 1971. – № 4.

¹ Див. про це, зокрема, в кн.: W. Bal, Introduction aux études de linguistique romane avec considération spéciale de la linguistique française, Paris, [1966], стор. 212.

² Про складність спроб теоретичних узагальнень свідчить, наприклад, дискусія з питань субстрату, проведена Інститутом мовознавства АН СРСР у Ленінграді 17–19 лютого 1955 р. (матеріали якої вміщено в “Докладах и сообщениях Института языкознания АН СССР”, 1956, IX, далі – ДиСИЯ), що відзначає й В. І. Абаєв (див. зб.: “Теоретические проблемы советского языкознания”, М., 1968, стор. 40).

³ Див., наприклад: G. Reichenkron, Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen), Heidelberg, 1966.

ширших теоретичних узагальнень, які ґрунтувалися б, принаймні, на попередніх працях, останнім часом майже не зустрічається. Пояснення цьому можна шукати не лише у цілком закономірному відставанні теорії від практики і загальних підсумкових праць від часткових досліджень, а й у тому, що вихід на історичну арену багатьох, у минулому колоніальних, народів, у мовах яких питання контактів відіграють нерідко помітну роль, відсунув певною мірою на задній план проблему лінгвістичних зв'язків у вже сформованих мовах (головним чином, Європи, меншою мірою Азії). У вивченні різноманітних контактів цих менш досліджених мов шукають, між іншим, відповіді також на питання розвитку мовних зв'язків у минулому, отже, й на їх значення для формування мов. Однак завдяки значній специфіці, зумовленій часом, історичними й суспільними чинниками, питання інтерлінгвістичних контактів заслуговує на глибше вивчення, незалежне від збільшення інтересу до мов, що тільки-но починають формуватися.

При розгляді значення міжмовних контактів для формування мов природно наголошувати на контактах в минулому, що вже відбилися на розвитку мов у вигляді більш або менш глибоких наслідків. Ці наслідки, різноманітні в своїх виявах, можна поділити на два основні типи.

До першого типу належать наслідки опосередкованого й (або) однорівневого контактування мов (під останнім мається на увазі відсутність будь-яких помітних переваг з боку одного з мовних колективів). Цей тип відзначається наслідками неглибокого, маргінального, кількісного характеру, оскільки йдеться здебільшого про звичайні запозичення, лексичні (інші запозичення – фонетичні й граматичні – засвоюються тільки разом з ними) або семантичні, що здійснюються на підставі принципу “слова і речі” і, нічого не замінюючи в мові, не вносять до неї й особливих змін.

До другого типу належать наслідки мовних контактів, здійснюваних за умов безпосередньої, часто також різнорівневої взаємодії мов (маються на увазі більш або менш значні переваги одного з мовних колективів над іншим або іншими). Цей тип, на противагу першому, відзначається наслідками глибокого, якісного характеру, що призводять до істотних зрушень і зсувів у всій системі мови або, принаймні, в окремих її підсистемах (фонетиці, лексиці, граматиці). Через те, що тут ідеться не стільки про додання відсутніх, скільки про заміну наявних у мові елементів, ці наслідки глибоко змінюють стан мови порівняно з попереднім. Зміни ці, як і в першому випадку, можуть мати щодо лексики й граматики як матеріальний (запозичений), так і семантично-модельний (калькований) характер⁴.

⁴ У зв'язку з якісною відмінністю між обома типами наслідків мовного контактування не можна погодитися з розглядом наслідків другого типу лише як одного з видів запозичень (пор.: “Запозичення може заходити набагато далі. Існують запозичені звукові системи, коротше кажучи, - все, що тільки завгодно”, Н. Beker, *Der Sprachbund, Leipzig*, 1948, стор. 39). Так само навряд чи прийнятне визначення запозичень як одного з виявів “змішування мов” (тобто наслідків безпосереднього, часом також різнорівневого контактування), що бувають цілком відмінні від звичайних запозичень (пор.: “Змішування мов і запозичення не виключають одне одного. Змішування мов є, скоріше, поняття з ширшим обсягом, яке включає в себе запозичення, що становить тільки один бік змішування мов”, К.-Н. Schönfelder, *Probleme der Völker- und Sprachmischung, Halle (Saale)*, 1956, стор. 9).

Навіть з цього короткого зіставлення двох типів наслідків мовних контактів, – між якими можуть, безперечно, існувати й проміжні ланки, – видно, що для історії мови, її формування в якісних особливостях і специфіці найбільшу вагу має другий тип. Проте саме цей тип вивчено найменше, бо при всій важливості цих наслідків вони, якщо поминути лексику й деякі матеріальні граматичні факти, не лежать на поверхні мови, як у першому типі, а органічно входять до її складу і через це виявити їх важче.

Складним тут уже є сам по собі процес вилучення відповідних фактів, але навіть там, де, як у лексиці, ці факти приступніші і простіше вирізняються, значно важче, ніж у випадку звичайних запозичень, їх витлумачення, зокрема з погляду походження й історії. Тому й цю статтю присвячено наслідкам другого типу, тобто тим, що пов'язані з різнорівневими контактами мов і замінами однієї мови іншою⁵.

Щодо мов, у яких простежуються глибокі наслідки безпосередніх міжмовних контактів, нерідко застосовується термін *мішана мова* (пор. відповідно в інших: рос. *смешанный язык*⁶, п. *język mieszany*⁷, фр. *langue mixte*, н. *Mischsprache (gemischte Sprache)*, англ. *mixed language*, іт. *lingua mista*), а процес, який призвів до появи такої мови, має назву змішування мов (пор. відповідно: рос. *смешение языков*⁸, н. *Sprachmischung*, англ. *mixing of languages*). Незважаючи на тривалу історію свого застосування – понад півтора століття⁹ – термін *мішана мова* й досі не знайшов однозначного визначення.

У словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової, де самий термін *мішана мова* не наводиться, близьке до нього поняття, яке позначає процес утворення мішаної мови, а саме змішування мов, визначається як “об’єднання в системі однієї мови елементів, узятих із різних мов”¹⁰. Польський словник мовознавчої термінології З. Голомба, А. Хайнца, К. Полянського визначає мішану мову як таку, “яка виявляє більш-менш рівною мірою елементи, що походять з двох різних мов”, зазначаючи при цьому, що мішана мова “виникає внаслідок довгого і близького контакту етнічних груп, що говорять різними мовами”¹¹. Отже, в цьому визначенні йдеться про мову, елементи якої (не тільки лексичні, а й фонетичні, граматичні) можуть бути мішаними. Визначення у польському словнику ілюструється дуже невдалим, на нашу думку, прикладом, який викликає сумнів щодо правильності й точності самого визначення: приклад східнолужицького діалекту, наведений за працею

⁵ Наслідки безпосередніх однорівневих контактів, пов'язані з складним явищем мовних союзів і близьким до нього поняттям адстрату, в нашій статті не висвітлюватимуться, оскільки вони потребують спеціального розгляду.

⁶ Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960, стор. 282 (відповідна словникова стаття супроводжується тут у виносці приміткою перекладача, яка становить істотне доповнення).

⁷ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, Słownik terminologii językoznawczej, Warszawa, 1968, стор. 344–345.

⁸ О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стор. 434.

⁹ Чи не вперше його вжив Й.Х.Аделунг у своїй відомій праці “Мітридат або загальне мовознавство” (пор.: J. Ch. Adelung, Mithridates oder allgemeine Sprachwissenschaft, Bd II, Berlin, 1809, стор. 723, 769, 775, де цей термін виступає у різних варіантах: *Mischsprache, gemischte Sprache, vermischte Sprache*).

¹⁰ О. С. Ахманова, зазнач. праця, стор. 434.

¹¹ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, зазнач. праця, стор. 344–345.

Л. В. Щерби¹², ілюструє, по суті, не стільки поняття мішаної мови, скільки можливість її виникнення за умов серболужицько-німецької двомовності, бо навіть щодо своєї лексики серболужицькі мови навряд чи можуть являти собою приклад типових мішаних мов.

Досить суперечливе визначення поняття мішаної мови, якщо взяти до уваги його ж визначення поняття змішування мов, наводиться в праці К.-Г. Шенфельдера. Так, з одного боку, поняття змішування мов визначається в такий спосіб: “Я говорю про змішування мов, якщо при однобічному або обопільному впливі двох мов поряд із словниковим складом зачіпається також морфологічна система й синтаксис однієї або другої мови”¹³. З другого боку, кількома сторінками далі К.-Г. Шенфельдер, начебто забуваючи попереднє твердження щодо поняття мішаної мови, пише зовсім інше: “Якщо я в дальшому застосовую поняття мішаної мови, то розумію під нею мову, в якій запозичені елементи містять у собі не тільки нестійка, легко змінна частина лексики, а мову, до основного словникового складу якої проникли елементи іншої мови. До основного словникового складу, тобто до дуже сталого ядра лексики, яке зберігається протягом ряду епох і зазнає лише незначних змін, я зараховую також займенники, частки, прийменники, сполучники, словотворчі елементи і числівники”¹⁴. Як бачимо, тут ані словом не згадується про фонетику й граматику, йдеться про саму лише лексику, на основі якої автор відрізняє мови мішані від немішаних. Навіть якщо не погодитися де в чому з К.-Г. Шенфельдером і розглядати, наприклад, словотворчі елементи (принаймні, частково) в межах граматики, від цього мало що зміниться. У наведеному визначенні йдеться лише про мішаний характер лексичної системи мов, крім того, між обома визначеннями наявна безсумнівна суперечність.

Майже тавтологічне тлумачення терміна *мішана мова* знаходимо в Ж. Марузо: “Мішаною мовою зветься мова, яка виникла завдяки змішанню кількох мов”¹⁵; при цьому автор не пояснює, як він розуміє поняття змішування мов. Приклади таких мовних утворень, як сабір, піджін-інгліш, бічламар, креольські мови, якими ілюструється це твердження, незадовільні з різних поглядів, а через це вони не стільки пояснюють, скільки заплутують тлумачення Ж. Марузо. По-перше, лише досить умовно можна вважати мовами такі утворення, як сабір, піджін-інгліш (принаймні, у початковій стадії його розвитку) або бічламар, оскільки це досить примітивні жаргони, що виконують дуже обмежене коло функцій, будучи переважно засобом спілкування при торговельних зв'язках різномовних народів¹⁶. Функція цих утворень не набагато підіймається над роллю жестів і міміки як засобу спілкування при зіткненні носіїв різних мов, не обізнаних з мовами відповідних чужомовців. По-

¹² L. V. Ščerba, Sur la notion de mélange des langues, “Яфетический сборник”, V, 1925, стор. 1–19 (російський переклад цієї праці містить кн.: Л. В. Щерба, Избранные работы по языкознанию и фонетике, Изд-во ЛГУ, 1958, стор. 40–52).

¹³ К.-Н. Schönfelder, зазнач. праця, стор. 9.

¹⁴ Там же, стор. 12–13.

¹⁵ Ж. Марузо, зазнач. праця, стор. 282.

¹⁶ Про це див. докладніше, зокрема, в кн.: В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Изд-во МГУ, 1962, стор. 231–232.

друге, лише сабір є дійсно утворенням з мішаною лексикою. Що ж до лексики і граматики піджін-інгліш і бічламар, то скоріше можна говорити не стільки про їх мішаний характер, скільки про спрощеність, бо основою обох утворень є англійська мова. Що стосується креольських мов, то це не “мішані мови”, а лише мови, що ґрунтуються на особливому розвитку якоїсь з європейських мов¹⁷.

Навряд чи розв’язує питання також пропоноване деякими дослідниками розрізнення мов мішаних (фр. *langues melangees*) і мов схрещених (фр. *langues mixtes*)¹⁸. Під останнім із цих термінів розуміють іноді мови з випадками взаємопроникнення морфологічних структур, тимчасом як під першим терміном – мови, що включають лише окремі, головним чином лексичні запозичення. Але навіть без цього додатка, який аж ніяк не сприяє з’ясуванню мало дослідженого питання, поняття *мішана мова* залишається дуже неясним.

Справа навіть не в тих справедливо критикованих поглядах, де, як у Шухардта, надміру розширювалося поняття змішування мов (куди включалася навіть взаємодія індивідуальних мов)¹⁹ або де, як у Г. Гірта, висувався погляд про можливість виникнення внаслідок змішування двох мов третьої, якісно від них відмінної. Річ, насамперед, у ще не подоланих труднощах, викликаних недостатнім знанням того, яке місце в основних елементах будови навіть цілком сформованих мов посідають риси, зобов’язані своїм виникненням міжмовним контактам. На різних етапах розвитку мови, починаючи з її передісторії в надрах відповідної прамови, могли відбуватися дуже глибокі й важливі контакти з іншими мовами, наслідки яких так органічно влилися в неї, що відрізнити їх від попередньо успадкованого дуже складно, тим більше, що під відносно новими нашаруваннями контактового характеру можуть приховуватися давніші, органічно спадкові на сучасному хронологічному зрізі (або з історико-генетичного погляду певної мовної сім’ї), але, насправді, “зовнішні” щодо лінії її основного прамовного предка.

Коли говорять про мішані мови, то мають, насамперед, на увазі, – як видно хоча б з розглянутих сучасних визначень, – їх лексику, що є, як відомо, найпроникненішою сферою мови. Оскільки питання мішаності інших сторін (фонетики, граматики) є більш відкритим, можна було б, здавалося, з найбільшою підставою говорити про *лексично мішані й немішані мови* або, точніше, про мови з гомогенною лексикою (скорочено – гомолексичні), тобто в цілому лексично однорідні, та мови з гетерогенною лексикою (скорочено – гетеролексичні), тобто лексичні різнорідні. Приклади останніх мов загальновідомі. Це англійська мова, в лексиці яких є від 55 до 75% (за різними оцінками) романських елементів, незважаючи на її незаперечне германське походження, і досить значна верства скандинавських (північногерманських) елементів, незважаючи на її західногерманський у цілому характер. Це така

¹⁷ Див. щодо цього виноску з приміткою перекладача до статті “Креольські мови” (креольские языки) у словнику Ж. Марузо, стор. 143.

¹⁸ Пор., зокрема, у статті: A. Rosetti, *Langue mixte et mélange des langues*, “Acta linguistica”, 1945-1949, t. V, Copenhagen, стор. 73.

¹⁹ H. Schuchardt, *Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches*, Graz, 1884, стор. 6.

мова, як румунська, за походженням романська, але в лексиці якої тільки близько 20% займають успадковані романські елементи, а 40% становлять слов'янські, решта лексики походить з інших мов. Надзвичайно велике, кількісно переважаюче місце займає лексика іншомовного походження також у таких мовах, як албанська (романські, слов'янські, новогрецькі, турецькі лексичні елементи), вірменська (де лише близько 25% становлять питома вірменські слова), перська (арабські елементи), індонезійська (санскритські, арабські лексичні елементи), в'єтнамська (китайські елементи). Це й такі мови, як японська і корейська (в останній, наприклад, нараховують до 75% слів китайського походження). На сучасному хронологічному зрізі всі ці лексично неоднорідні мови видаються глибоко якісно відмінними від інших мов, де насиченість чужорідною лексикою не посідає такого якісно важливого місця, як у щойно згаданих мовах, тяжіючи до лексичної периферії (російська, німецька, французька, італійська), або тих мов, лексична проникність яких і насиченість запозиченою лексикою зовсім мінімальна (ісландська, китайська). Проте при розгляді тих самих фактів і діахронній площині розбіжність між тими самими мовами вже не видається такою якісно значною, а отже, не видається таким абсолютним і поняття мішаного складу лексики. Так, при зіставленні двох германських мов – англійської та ісландської, – з яких перша відзначається з сучасного погляду надзвичайною генетичною строкатістю своєї лексики, а друга в майже недоторканному вигляді зберігає своє германське (скандінавське) лексичне обличчя, могло б видатися, що англійська мова лексично є типово мішаною, а ісландська – типово немішаною, лексично чистою мовою. Проте ця розбіжність сучасна, розбіжність у розвитку успадкованої обома мовами германської прамовної лексики, втраченої значною мірою однією мовою і збереженої іншою. Сам цей прамовний лексичний матеріал прагерманського походження, що його зберігає непорушно ісландська мова, викликає значні підозри щодо своєї генетичної однорідності з погляду глибшого індоєвропейського лексичного рівня, даючи підстави до висловлення припущення про його мішаний характер. Як відомо, в лексиці германських мов міститься спільний для них досить важливий шар лексики, що не має відповідностей в інших індоєвропейських мовах і кількісно оцінюється дослідниками по-різному²⁰. І хоч його переважає спадкова індоєвропейська лексична верства, проте цей шар відзначається відчутною якісною питоною вагою (пор. залічені сюди слова²¹ на позначення таких важливих понять, належних до основного лексичного фонду, як *море* (англ. sea, ісл. sjór), *душа* (англ. soul, ісл. sál), *дім* (англ. house, ісл. hūs), *жінка* (англ. wife, ісл. víf), *рука* (англ. hand, ісл. hǫnd), *кістка* (англ. bone, ісл. bein) тощо²². Наявність цього

²⁰ Див., зокрема, з цього приводу: “Сравнительная грамматика германских языков”, Т. I, М., 1962, стор. 52; Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, стор. 11.

²¹ Пор., зокрема, у кн.: Э. Прокош, зазнач. праця, стор. 334 (примітка М. М. Гухман), а також: F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1967, стор. 696–697.

²² Про належність усіх наведених слів до основного словникового складу, зокрема англійської мови, свідчить, між іншим, їх висока частотність, яка доводиться тим, що всі вони містяться в частотному словнику 6000 найуживаніших англійських слів (див.: “An English – French – German – Spanish Word Frequency Dictionary (formerly titled: Semantic Frequency List for English, French, German and Spanish). A correlation of the first six

шару лексики разом із багатьма іншими специфічними рисами германських мов (зокрема, фонетичними) неодноразово викликала в учених думку про істотну роль якогось етнічного і мовного змішування у формуванні германських мов²³.

Таким чином, навіть щодо лексики термін *мішана мова* здається мало придатним, тим більше, що лексичний вплив може проявлятися в прихованій формі калькування, і деякі зовні лексично порівняно “чисті” мови (наприклад, чеська) при розгляді їх лексики з семантичного погляду можуть виявитися набагато мішанішими. Непридатний цей термін і щодо інших сфер мови. Зрозуміло, що коли якась мова є відносно однорідною з лексичного погляду, то це ще не означає, що й інші сторони її системи, як, зокрема, фонетична, так само не зазнали дії з боку інших мов і не зберігають її глибоких наслідків. Іноді, щоправда, лексичне змішування поєднується з явними впливами відмінного характеру. Так, у лексично яскраво неоднорідних мовах – осетинській і вірменській – простежуються відчутні нашарування фонетики неіндоєвропейських, кавказьких мов. Проте спостерігаються й випадки, коли при порівняно менш помітному впливі з боку лексики відзначаються значні фонетичні зміни (наприклад, випадок впливу дравідійських мов на індоарійські).

Особливо ускладнюється питання змішування мов тим, що їх фонетична взаємодія, легко вловлювана у випадку мов різко відмінних фонетичних систем (індоєвропейської і дравідійської або іберо-кавказької) може встановлюватися із значно більшими труднощами за більшої близькості фонетичних систем (при впливі однієї індоєвропейської мови на іншу, – наприклад, кельтської або дако-фракійської на італійську). Складним є й питання граматичної взаємодії мов, – чи не найгірше дослідженої, – де порівняно рідко, особливо в словозміні, спостерігаються матеріальні запозичення (наприклад, типу запозичення російської дієслівної флексії в одному з алеутських діалектів²⁴), зате, з другого боку, значно частіше констатується певне калькування граматичних моделей²⁵, вирівнювання, спрощення і навіть усунення деяких граматичних форм (наприклад, флексії) як наслідок інтенсивних мовних контактів (зникнення багатьох синтетичних форм з заміною їх аналітичними в давньоанглійській мові як можливий вплив її контактів із спорідненими скандинавськими)²⁶. В останньому випадку контакти мов, будучи глибокими за своїми наслідками, як бачимо, ні до якого змішування не приводять, що зайвий раз підтверджує неточність терміна *мішана мова*, принаймні, за сучасного стану розробки питання недоцільного в лінгвістиці. Більше підстав є для вживання терміна *змішування мов*²⁷ як позначення одного з виявів мовних контактів, проте й він

thousand words in four single-language frequency lists. Compiled by Helen S. Eaton”, New York, [1967], стор. 12, 13, 20, 22, 26, 83). Причому п’ять із наведених слів (a same hand, house, sea, soul, wife) у словнику перебуває серед першої, шосте (bone) – серед третьої тисячі найуживаніших слів.

²³ Див.: Э. Прокош, зазнач. праця, стор. 1, 332–334 (примітка М.М.Гухман).

²⁴ Докладніше про це див.: Г. А. Меновщиков, К вопросу о проницаемости грамматического строя языка, ВЯ, 1964, 5, стор. 100–106; його ж, Алеутский язык, “Языки народов СССР”, т.5, Л., 1968, стор. 405.

²⁵ В. И. Абаев, О языковом субстрате, ДиСИЯ, стор. 68–69.

²⁶ К. Брукнер, История английского языка, ч.1, М., 1955, стор. 127.

²⁷ Характерно, що в словнику О. С. Ахманової наведено лише термін *змішування мов* (смешение языков).

потребує деякого уточнення.

До наслідків безпосередньої різнорівневої взаємодії двох мов належать ті, що пов'язані з витісненням однієї з них, сліди якої зберігаються в мові, що перемогла. Ці сліди переможеної мови в мові-переможниці називають *субстратом* у випадку, коли йдеться про мову місцевого населення, підкореного іншим, прийшлим народом, мова якого перемогла. У випадку, коли, навпаки, переможена мова належить не місцевому населенню, а народіві-завойовнику, який його підкорив, але згодом сам утратив свою мову, сприйнявши мову підкореного народу, сліди відмерлої мови зветься *суперстратом*. Поняття *субстрат* і *суперстрат* пов'язані з уявленням про соціологічне розшарування народів – панівного й підкореного, перший з яких начебто нашаровується на другий.

Давнішу історію має термін *субстрат*, чи не вперше застосований датським лінгвістом Я. Г. Бредсдорфом у праці “Om Aarsagerne til Sprognes Forandringer” (Про причини мовних змін) (1821). Проте найбільше поширив його Г. І. Асколі, який у своїй праці “Lettere glottologiche” (Лінгвістичні листи) дав поглиблений виклад теорії мовного субстрату²⁸. Формулюючи теорію субстрату, Г. І. Асколі виходив із даних романських мов, зміни яких стосовно їх спільної прамови – народної латинської мови – і відмінності однієї щодо іншої він пояснював впливами тих мов, на які латинська мова нашарувалася, згодом їх витіснивши, зокрема галльської (для французької) та іберійської (для іспанської). Це вірогідне припущення завдяки авторитетові самого Г. І. Асколі в лінгвістичних колах і переконливості фактів, якими він оперував, а великою мірою й через певну призму, що переживала в цей час індоєвропеїстика у спробах пояснити причини розпаду індоєвропейської прамови, відразу ж здобуло собі багато прихильників як, насамперед, серед романістів, так і серед індоєвропеїстів. Відтоді до теорії субстрату в теоретичних працях і в конкретних спробах з'ясувати історію окремих мов зверталися неодноразово.

Спробуймо коротко схарактеризувати суть явища субстрату, відзначивши найбільш перспективні, на нашу думку, напрями його вивчення і деякі тенденції, які цьому дослідженню заважають.

Одну з найвичерпніших і найточніших характеристик явища субстрату знаходимо у В. І. Абаєва:

“Оскільки лінгвістичний зміст поняття субстрату розкривається в його протиславленні спорідненості й запозиченню, потрібно з'ясувати зміст цих двох понять.

Наукові уявлення про мовну спорідненість і мовне запозичення цілком пов'язані з основними положеннями порівняльно-історичного мовознавства та генеалогічною класифікацією мов.

Основне поняття порівняльно-історичного мовознавства – це поняття системи, успадкованої шляхом безперервної наступності від вихідного стану, називаного мовою-основою. Спорідненими зветься мови, що мають як вихідну систему ту саму мову. Все, що в кожній окремій системі сягає вихідної системи або виникло в ній завдяки внутрішнім законам розвитку, – є основне, оригінальне, “своє”. Все, що сприйнято нею ззовні, є запозичене, “чуже”.

До субстрату, суворо кажучи, незастосовне ані поняття “своє”, ані поняття “чуже”.

²⁸ Див.: G. I. Ascoli, Lettere glottologiche, Torino, 1886.

Субстратні елементи не можуть бути названі “своїми”, бо вони не належать до вихідної системи, не пов’язані з її традицією. Але вони не можуть розглядатися і як “чужі”, тобто запозичені, бо жодного зовнішнього запозичення при цьому не відбувається субстрат – це не те, що засвоєно ззовні, а те, що певне середовище затримало із своєї попередньої системи після того, як воно перейшло на нову систему.

І субстрат, і запозичення являють собою проникнення елементів однієї системи в іншу. Але при субстраті це проникнення є незрівнянно глибшим, інтимнішим, значнішим. Воно може проймати всі структурні сторони мови, тимчасом як запозичення здебільшого поширюється тільки на деякі розряди лексики. Інтимність і глибина зближують субстратні зв’язки із зв’язками, що ґрунтуються на спорідненості. І субстрат, і спорідненість передбачають етногенетичні зв’язки. На відміну від них запозичення жодною мірою не пов’язане з етногенезом.

Коли ми намагаємося з’ясувати, в чому причина своєрідності мовних наслідків субстрату, з’ясувати, чому ці наслідки виявляються інтимнішими й глибшими, ми приходимо до проблеми двомовності. Субстрат пов’язаний із переходом з однієї мови на іншу – процесом ... складним і важким. Цей процес передбачає, як перехідний етап, більш або менш тривалий період двомовності. А тривала двомовність створює передумови для далекосяжного змішування і взаємопроникнення двох систем. Лінгвістичну специфіку субстрату можна з’ясувати тільки на ґрунті двомовності”²⁹.

З усіх типів наслідків, що виникають через взаємодію мов, наслідки взаємодії з субстратною мовою, безперечно, є найважливішими. Проте виявити їх надзвичайно важко, і не тільки тому, що в переважній більшості випадків відомості про субстрат надто фрагментарні (якщо не нульові), а й тому, що елементи субстратного походження особливо органічно входять у тканину мови. Адже йдеться про поступову взаємну акомодацию мов, які співіснують у великих двомовних угрупованнях, що викликає особливо щільне їх взаємопроникнення. Поряд із цими об’єктивними природними труднощами, які пов’язані з дослідженням субстратів, є й труднощі більш суб’єктивного характеру, що впливають із хибних методологічних настанов окремих представників зарубіжного мовознавства. В основі подібних поглядів лежить здебільшого неправильне уявлення про суспільний характер мови, в тому числі й такого її вияву, як субстрат, дію якого в галузі фонетики намагалися, зокрема, пов’язати з біологічно, расово зумовленою артикуляційною базою. Прихильник згаданої концепції Й. ван Гіннекен, відповідаючи на закиди проти своїх поглядів, оперував поняттям генотипічної артикуляційної бази і певного фенотипу. “Загальна схильність людини, – писав він, – є, проте, такою багатобічною, а артикуляційні бази більшості європейських мов в основному так подібні одна до одної, що тут у нас практично кожна дитина без труднощів може засвоїти артикуляційну базу свого оточення як фенотип, не втрачаючи через це цілком і своєї власної артикуляційної бази. Тоді така людина може раптом відчувати себе як удома, тоді вона раптом почне рухатися з найбільшою легкістю, тоді вона буде співучим мовним митцем, тимчасом як раніше була лише наслідувачем-халтурником”³⁰.

Подібна концепція має, по суті, ідеалістичний, расистський характер. Звичайно, не виключено, особливо на початкових стадіях формування людської

²⁹ В. И. Абаев, О языковом субстрате, ДиСИЯ, стор. 59.

³⁰ J. Van Ginneken, Die Erbllichkeit der Lautgesetze, “Indogermanische Forschungen”, Bd 45, 1927, стор. 13.

мови, які могли збігатися з виникненням певних расових антропологічних типів, що ті або інші особливості артикуляційної бази, зумовлені своєрідністю певного антропологічного типу, могли викликати нахил до своєрідних фонетичних особливостей і навичок. Так, зокрема, можливо, не позбавлене підстав припущення про зв'язок браку *v* у баскійській мові із поширенням у мешканців давніх іберійських областей явища прогнатизму – висуненою вперед нижньою щелепою, що торкається не зубів, а верхньої губи, у зв'язку з чим виникає нахил до вимовлення *b* замість *v*³¹. Проте ці первісні, зумовлені біологічними чинниками, особливості, безперечно, не є тепер для мови визначальними. Визначальним є зв'язок її з певним суспільством, що користується певною мовою. Через це й мовні нахили людини, які в деяких випадках частково, можливо, і пов'язані з певним антропологічним типом, щоразу підпорядковуються мові того суспільства, членом якого стає дана особа, і приводяться у відповідність із нею. Перешкодою до засвоєння нової мови буває не стільки артикуляційна база (маються на увазі мовні органи), скільки засвоєні мовні навички, що склалися в дорослої людини в умовах існування у суспільстві групи з іншою мовою, особливо виразні у випадку двомовності. Тим більш неприйнятним є погляд про збереження артикуляційних навичок попередньої мови в іншому мовному середовищі протягом століть.

Думку, близьку до наведеної вище, висловлює Е. Гамільшег: “Те, що населення здатне цілком відмовитись від власної артикуляційної бази на користь чужої, є абсолютно не доведена гіпотеза”³². Зрозуміло, однак, що подібна абсолютизація міцності артикуляційної бази, певного роду “субстратно-генетичний фаталізм”, не має нічого спільного з конкретно-історичною зумовленістю збереження мови або попередніх мовних особливостей (у тому числі й фонетичних) у населення, яке переходить на іншу мову, що залежить кожного разу від сукупності конкретних обставин демографічного (кількісне співвідношення двох мовних груп), економічного, політичного, культурного характеру. Від цих обставин залежить доля тієї або іншої мови, дієвість і життєвість певного субстрату.

Серед кола принципово важливих питань, від правильного з'ясування яких залежить успішність розробки загальної теорії субстрату й ефективність часткових субстратних досліджень, слід виділити два нерідко взаємопов'язані моменти: питання пізньої фіксації наслідків субстратного впливу і поступового збільшення в мові елементів субстратного походження. Як відомо, наприклад, латинські пам'ятки відбили мовні явища, які можна було б пов'язати з субстратними впливами лише незначною мірою. Здебільшого їх появу виявляють лише пам'ятки окремих романських мов. Це давало підставу деяким дослідникам (зокрема, Г. Молеві³³) майже повністю заперечувати роль субстрату в формуванні окремих романських мов. Очевидно, подібні погляди

³¹ A. Dauzat, *L'Europe linguistique*, Paris, 1953, стр. 34.

³² E. Gamillscheg, *Über Lautsubstitution*, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 1911, H.27, стр. 185.

³³ Пор.: G. Mohl, *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, 1899, стр. 87, – де він оголошує цілком химерними, неминуче безплідними спроби відшукати в фонетиці романських мов сліди давніх місцевих мов.

могли з'явитися лише як наслідок не цілком ясного, спрощеного уявлення про складний процес взаємодії народно-розмовної (у тому числі й діалектної) мови з мовою літературною. Безперечно, латинська мова з її тривалою, отже, й міцною літературною традицією могла лише незначною мірою відбити субстратні впливи, однак це аж ніяк не означає, що їх у той час не було в мові романізованого населення західноримських провінцій. Субстратні риси, – зокрема в цьому випадку, у місцевих латинських говірках – предках пізніших романських мов, – очевидно, починають виникати це в період двомовності, залишаючись у мові-переможниці (латинській) і після зникнення субстратних мов. Проте, існуючи в народно-розмовній мові, вони хіба що випадково, тобто дуже рідко, потрапляють у вигляді окремих помилок у писемні пам'ятки. Лише тоді, коли на основі місцевих романських діалектів виникають нові літературні мови, місцеві риси (значною мірою субстратного походження), які раніше відкидалися як “діалектні”, “вульгарні”, “помилкові” і т. п., закріплюються остаточно як письмова й усна норма нововиниклих літературних мов. Ця відповідь на питання про причину нерідко пізньої фіксації субстратних рис до деякої міри пояснює також причину поступового їх збільшення, яке, наприклад, для французької мови відзначає В. Брендаль³⁴.

Загалом, однак, питання поступового збільшення субстратних рис є складнішим, зумовленим кількома причинами. Зокрема, на думку Ю. Покорного, можливою причиною такої дії субстрату є зміна соціального становища раніше гноблених суспільних верств, “зневажана” говірка яких може стати пізніше основою літературної мови, друга причина полягає у зсувах у кількісному співвідношенні протиставлених верств при асимілюванні великих мас – носіїв мовного субстрату. Що глибше підкорений народ сприймає мову переможців, то сильніше має позначатися вплив їх власної відмираючої мови на мові переможців. Оскільки цей процес триває протягом кількох століть, може виявитися, що в XIX–XX ст. мова народу-переможця міститиме більше іншомовних елементів, ніж мова періоду початкового змішування народів, тобто три-чотири століття тому. Так, синтаксис сучасної англійської мови Ірландії містить у собі більше кельтсько-ірландських рис, ніж англійська мова Ірландії у XVII ст.³⁵ Нарешті, причиною поступового зростання елементів субстратного походження є й те, що ці елементи, які стають властивості, що й інші її елементи, зокрема здатність розвивати певні успадковані від субстратної мови тенденції³⁶.

З'ясування складних питань, пов'язаних із вивченням субстрату, у тому числі й усунення методологічно хибних теоретичних положень, має важливе значення для досліджень субстратних явищ у різних мовах, сприяє висвітленню як їх історії взагалі, так і, особливо, найвизначальніших етапів початкового розвитку мови. Поки питому вагу субстратних явищ у формуванні хоча б

³⁴ Погляди В. Брендаля наводимо на підставі їх викладу в доповіді В. М. Ярцевої (див.: В. Н. Ярцева, Теория субстрата в истории языкознания, ДиСИЯ, стор. 20).

³⁵ J. Pokorny, Das nichtindogermanische Substrat im Irischen, “Zeitschrift für celtische Philologie”, Bd XVI, стор. 105; його ж, Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen, “Mitteilunden der antropologischen Gesellschaft in Wien”, Bd 66, 1936, стор. 69 і наст.

³⁶ Пор.: А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954, стор. 69–70.

найвідоміших мов не буде цілком з'ясовано, не можна буде розв'язати в повному обсязі багато вузлових питань мовознавства, зокрема таких, як мовна конвергенція і дивергенція, причини виникнення мов, питання рушійних сил їх розвитку і т. ін.

У зв'язку з цим постає важливе питання про дальші шляхи й першочергові завдання субстратних досліджень. Як найперспективніший напрям вивчення субстратів треба визнати шлях їх реконструкції у складі відповідних досліджуваних мов, на який нині стає дедалі більше дослідників. Цьому шляхові треба, безперечно, віддати перевагу перед менш перспективним способом вивчення субстратів на основі дослідження збережених пам'яток субстратних мов. Останній спосіб відпадає не тільки тому, що у переважній більшості випадків від субстратних мов, як правило, не збереглося жодних пам'яток, а й тому, що він може розглядатися лише як допоміжний навіть там, де пам'ятки субстратної мови збереглися, оскільки всі вони є неповними. Подібному внутрішньому "субстратознавчому" аналізу мають бути піддані не лише ті мови, в яких є підстави знайти більш-менш значну субстратну верству (румунська, осетинська, вірменська), а й ті, де ознаки субстрату проблематичніші або зовсім виключалися. Лінгвістичний аналіз субстратних явищ вимагає надзвичайної точності й тонкості застосовуваних методів, зважання на факти, як суто лінгвістичні, так, – де це може бути корисним, – і на дані інших наук (насамперед суспільних). З лінгвістичних методів найбільш у пригоді тут може стати порівняльно-історичний і зіставно-типологічний, перший, особливо, для встановлення фактів матеріально-структурних зв'язків, другий – семантичних (типу кальок). Загальне правило "від відомого до невідомого, від менш до більш відомого" вимагало б дослідити по змозі перш за все випадки, найприступніші для дослідження, де перш місце мав би зайняти випадок т.зв. сегментарного зникнення мови субстрату, коли мова-субстрат зникає лише частково³⁷. Далі за ступенем труднощів мали б іти ті випадки, коли при повному зникненні певної мови збереглися споріднені мови відповідної групи (галльська мова – кельтські мови), за ними – випадки зникнення мови незбереженої групи мов за наявності мов даної сім'ї (іллірійська мова – індоєвропейські мови) аж до найскладнішого випадку – мов, належних до мовних сімей, які не збереглися. Вивчення субстратів передбачає глибокі знання, принаймні, в галузі двох груп мов. Тому, можливо, має рацію Б. О. Серебренников, не так з методологічного, як з практичного, науково-організаційного погляду, який підкреслює потребу доповнення порівняльно-історичного мовознавства окремою галуззю лінгвістики, завданням якої мало б бути вивчення взаємодії мов³⁸.

Термін *суперстрат* не має такої тривалої історії, як термін субстрат. Цей термін В. фон Вартбург уперше вжив на конгресі романістів у Римі 1932 р., обґрунтувавши потребу в ньому у такий спосіб: "Він (суперстрат. – О. Т.) творить потрібний додаток до терміна "субстрат". Про суперстрат ми будемо

³⁷ Термін Б. О. Серебренникова (див.: Б. А. Серебренников, Проблема субстрата, ДиСІЯ, стор. 40).

³⁸ Див.: Б. А. Серебренников, зазнач. праця, стор. 56.

говорити тоді, коли пізніше прониклий у країну народ (у більшості випадків завойовник і, отже, у військовому відношенні сильніший) поступово приймає мову народу, що раніше оселився в цій країні (який найчастіше має культурну перевагу), надаючи одночасно цій мові певних нових тенденцій”³⁹. Як приклад суперстратних явищ В. фон Вартбург наводить вплив мови франків на латинську мову після падіння Римської імперії. Прикладами суперстрату може бути старофранцузька мова (точніше, її нормандський діалект), поширена завойовниками-норманами в Англії, що пізніше зникла, будучи витіснена середньоанглійською мовою, але залишила в ній сліди, помітні й у сучасній англійській мові, а також сліди болгарської тюркської мови завойовників болгар у слов’янській болгарській мові тощо.

Поняття суперстрату поки що не набуло в мовознавстві такого широкого застосування, як поняття субстрату, і, очевидно, не тому, що воно має багато спільного з субстратом, як гадає В. А. Звегинцев⁴⁰, а, головним чином, через те, що з огляду на значно менший час свого застосування воно ще не з’ясоване в своїй специфіці такою мірою, як поняття субстрату.

Є підстави вважати, що автор терміна *суперстрат* В. фон Вартбург перебільшує значення суперстрату у випадку германських субстратів і їх впливу на формування романських мов, коли, наприклад, твердить, що саме германомовні франки “надали латині на північ від Луари тих істотних рис, які сприяли виникненню французької мови”⁴¹, або коли, розвиваючи свою думку, пише, що “французька мова – це особливо форма романської мови, що створена франками і виникла в їх устах”⁴². Проте заперечуючи окремі конкретні помилки або сумнівні твердження, пов’язані з застосуванням поняття суперстрату, ми не маємо жодних підстав сумніватися у самій доцільності його використання.

Уже тепер є підстави вважати, що при вивченні мовних контактів корисно зважати не тільки на суто лінгвістичний бік справи, а й на зв’язок досліджуваних мовних явищ з конкретно-історичними обставинами перебігу мовних процесів, у тому числі із стратифікацією досліджуваних мов. У явищі суперстрату порівняно з явищем субстрату є й своя суто лінгвістична специфіка, яка свідчить про доцільність розрізнення цих понять.

Можна погодитись, зокрема, із твердженням К.-Г. Шенфельдера, який пише: “У випадку мовної заміни в усього народу, на мою думку, треба приділяти особливу вагу факторові чисельної переваги, не ізолюючи його, проте, від інших факторів. Для відповіді на питання, коли перейнятою мовою говорять із звуковою субституцією, аж ніяк не все одно, чи відмовляється від своєї мови переможна, панівна меншість і раніше або пізніше переймає мову населення, підкореного військовою силою, але такого, яке чисельно переважає, чи за певних передумов підкорена більшість переймає мову переможної меншості. Тому я не можу приєднатися до часто висловлюваної думки, за якою

³⁹ W. von Watrburg, Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume, Bern, 1960, стор.155.

⁴⁰ Див.: В. А. Звегинцев, зазнач. праця, стор. 213.

⁴¹ W. von Watrburg, зазнач. праця, стор. 104.

⁴² W. von Watrburg, Die fränkische Siedlung in Nordfrankreich im Spiegel der Ortsnamen, Zeitschrift für Romanische Philologie, 1939, Bd 59, стор. 285.

суперстрат і субстрат у принципі дають однакові наслідки, особливо це стосується того випадку, коли йдеться про фонетичні наслідки”⁴³. Отже, насамперед, специфіка суперстрату порівняно з субстратом виявляється в галузі фонетики. Якщо субстрат може викликати зрушення в усій фонетичній системі, то наслідки суперстрату, на наш погляд, у найкращому випадку стосуються лише окремих випадків, наприклад впровадження певних звукових змін, причому, як правило, таких, які в чомусь збігаються з внутрішніми тенденціями самої мови, що зазнає впливу суперстрату. Нерідко до того ж ці звукові особливості, пов’язані з лексичними, є наслідком впровадження суперстратної лексики, яка їх мала (пор. т. зв. **h** придихове, введене до французької мови разом із лексикою франкського походження і лише зрідка ще й тепер застосовуване поза словами германського походження). Остання обставина також свідчить про меншу порівняно з субстратними глибину наслідків суперстратних впливів у галузі фонетики.

На відміну від субстрату суперстрат, як здається, не виявляє свого впливу або, принаймні, є менш впливовим у галузі граматики (зокрема морфології).

У вияві впливу суперстрату порівняно з субстратом є розбіжність і в галузі лексики. Якщо субстратна лексика тяжіє до центральних, глибинних лексичних шарів, до лексичного ядра мови, її основного словникового фонду, то лексика суперстратного походження займає переважно сфери лексики більш поверхневого характеру, чи не найбільше виправдовуючи саму назву *суперстрат*. Це значною мірою верхні шари лексики, які стосуються державного управління, війська, (франкський суперстрат у французькій мові), іноді у випадку культурної переваги однієї з двох мов також – школи, науки, релігії, абстрактно-умоглядних сфер (нормансько-французький суперстрат в англійській мові).

Отже, можна відзначити розбіжності між впливом субстрату й суперстрату на всіх рівнях мовної системи, хоч, звичайно, з огляду на поки що слабку вивченість проблеми, висловлені міркування мають певною мірою характер попередніх припущень, які вимагають перевірки на більшій кількості фактів⁴⁴.

Для повноти уявлення про всі терміни, що позначають сліди втраченої мови у набутій або збереженій мові певного, як правило, двомовного в минулому населення, слід ще згадати зовсім новий термін *інтерстрат*, який у 1965 р. запропонував радянський семітолог М. І. Занд стосовно мов, якими користувалися послідовно євреї, у їх стосунку до івриту, або гебрайської мови. Ось як пояснює потребу в цьому терміні М. І. Занд: “Якщо розглядати історію взаємовідносин івриту з іншими мовами з часу інтенсивного витискання його як розмовної мови, тобто з рубежу нашої ери до часу поновлення його розмовної функції, то для точного розгляду предмета дослідження в плані великої діяхронії довелося б запровадити нове поняття інтерстрату. Під

⁴³ К.-Н. Schönfelder, зазнач. праця, стор. 55.

⁴⁴ Однією з обставин, що іноді ускладнює розмежування елементів субстратного й суперсубстратного походження, може бути те, що в деяких випадках якась мова (або група близькопоріднених мов) щодо другої мови в різні періоди або на різних територіях може виступати то як субстрат, то як суперсубстрат. Можна припускати, наприклад, що подібне явище відбиває частина слов’янських елементів у румунській мові.

інтерстратами у такому випадку треба було б розуміти ті мови, на які послідовно переходила певна компактна етнолінгвістична група, для якої іврит був до певного періоду мовою усного спілкування, залишався протягом усієї дальшої її історії цілком або частково мовою культу і культури, а згодом знову став мовою усного спілкування”⁴⁵.

Розгляд порушених питань дозволяє зробити попередні висновки.

Значно більшу увагу, ніж досі, мають привернути до себе мови, що сформувалися в умовах мовного змішування. Особливо важливими для висвітлення глибоких контактів у діахронному плані треба визнати мови з відносно тривалою і безперервною писемною традицією. Зокрема, щодо лексики у таких мовах слід було б не тільки докладно вивчити походження окремих запозичень, а, по змозі, відтворити всі деталі історії кожного з новопрониклих, первісно чужих слів у зв'язку з історією слів, які вони витіснили. При цьому надзвичайно важливо було б якомога точніше уявити собі не лише внутрішньолінгвістичні, а й зовнішньолінгвістичні (зокрема, соціолінгвістичні в широкому розумінні) обставини проникнення тих чи інших слів у певну мову. Здобуті дані дозволили б краще судити про ті випадки з історії мовних контактів, де в нашому розпорядженні немає такого багатства свідчень.

Поряд із вивченням генетичних зв'язків і розбіжностей між мовами, важливих для з'ясування успадкованої спільності, дедалі більше місце в історичних і порівняльно-сторичних дослідженнях мов мало б знайти з'ясування новонабутих зв'язків і розбіжностей між мовами, специфіка кожної мови на тлі ближче споріднених мов, яка нерідко може визначатися зв'язками з мовами менш спорідненими або неспорідненими.

Одночасно дедалі більшим заглибленням у питання індоєвропейської, уральської, семіто-хамітської та інших прамов із спробами виходу до все ширше припущуваних генетичних єдностей типу алтайської або ностратичної, з докладними дескриптивними обстеженнями сучасних мов, важливе місце має посісти поглиблене вивчення історії окремих мов, зокрема, в їх стосунках з іншими мовами. Саме тому, поряд з екстенсивним, дедалі більше місця має зайняти інтенсивне дослідження мов, абсолютно доконечне, зокрема, в питанні вивчення глибоких контактних наслідків. Одним із засобів інтенсифікації мовних досліджень разом з удосконаленням суто лінгвістичних методів є максимальне використання здобутків інших наук. Дуже важливу роль має відіграти глибоке вивчення міжмовних зв'язків (зокрема, субстратного типу) у розв'язанні одного з найважливіших питань мовознавства – питання про причини виникнення мовних змін.

⁴⁵ М. И. Занд, Идиш как субстрат современного иврита, у зб.: “Семитские языки. Материалы 1-й конференции по семитским языкам”, вып. 2 (ч. 1), М., 1965, стор. 223–224.

С. П. САМІЙЛЕНКО

ПРОБЛЕМИ І ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ*

Предметом мовознавства є людська мова. Єдина за своєю матеріальною природою, соціальна за сутністю, різноманітна за функціями, системна за будовою, специфічна за тенденціями, закономірностями свого виникнення й розвитку, вона виступає у величезній кількості конкретних мов. Тим-то мовознавство є і наукою про мову, і наукою про мови.

Мови націй, народностей, племен, етнічних груп, які використовуються тепер як засіб спілкування між людьми, – все це так звані природні, живі мови.

Маємо історичні відомості про зниклі народи, народності, племена, етнічні групи, мови яких засвідчені у пам'ятках письменства, у написах, топонімічних, антропонімічних та інших назвах (а то й не засвідчені зовсім). Це так звані вимерлі, або мертві мови (наприклад, старослов'янська, готська, санскритська мови, мови скіфів та ін.).

Не тільки серед мертвих, а й серед мов живих переважну більшість становлять мови усні, безписемні. Із сучасних мов світу лише 225 мов є писемними. Вони поділяються на дві групи: старописемні, історія яких засвідчується пам'ятками з XV ст. до н.е. (давньоіндійська, давньогрецька), з IV–X ст. н.е. (германські, вірменська, грузинська, тюркські, слов'янські), з XIV–XV ст. н.е. (латинська, албанська), і молодописемні, писемність яких була створена і набула загальнонародного характеру тільки в повоєнну добу історії нашої країни (киргизька, адигейська, удмуртська, евенкійська) або ж тільки після другої світової війни (мови багатьох народів Африки).

Від живих і мертвих природних мов істотно відрізняються допоміжні штучні мови, як наприклад, мова есперанто, створена 1887 р. Людвігом Земенгофом, або інтерлінгва, запропонована 1903 р. Джузеппе Пеано. Правда, поділ мов на природні і штучні не всі мовознавці вважають правомірним.

Усі природні мови світу мають найзагальніші структурно-функціональні властивості, характерні для звукової мови (матеріальність, знаковість, дискретність та ін.). Чимало спільних рис мов світу визначається фізіологічною спільністю людей, схожою будовою людського мозку, органів звукотворення і органів сприймання, здатних однаково відбивати навколишній світ.

Та кожна мова має і свої, лише їй притаманні фонетичну, ритмомелодичну, словотворчу, лексико-фразеологічну, семантичну, граматичну та стилістичну системи, свої відповідні норми, єдність функціонування яких зумовлює індивідуальну, неповторну своєрідність будови кожної мови.

Наукове дослідження проблем, принципів класифікації мов – це одне з найактуальніших і найскладніших завдань сучасного мовознавства.

Проблема класифікації мов належить до тих основних, провідних проблем мовознавства, до яких звертаються лінгвісти, особливо у зв'язку з нововідкритими мовами, розшифруванням текстів раніше невідомих стародавніх мов, удосконаленням методів досліджування мовних фактів, явищ,

* Друкується за виданням: Самійленко С.П. Проблеми і принципи класифікації мов // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 7.

процесів. Створення досконалої класифікації мов, що є надзвичайно істотним для всіх гуманітарних дисциплін, має бути і підсумком тривалого наукового вивчення проблеми і знярядям дальшого поглибленого дослідження мов.

Досконала класифікація мов може бути побудована лише на фактичному матеріалі опису всіх мов світу, але, на жаль, точна кількість їх досі не визначена. Пояснюється такий стан різними причинами. Ще існують на землі недостатньо вивчені, а то й зовсім не вивчені мови. До того ж не завжди легко розмежувати мови та діалекти мов. Наприклад, комі-перм'яцька і комі-зирянська мови настільки між собою схожі, що чимало мовознавців вважає їх лише говорами єдиної мови комі, а говори мордовської мови настільки відмінні, що деякі вчені визнають їх за дві окремі мови: ерзянську і мокшанську. Одноаульні гінухську мову в Дагестані, хінагугську мову в Азербайджані, мову глангалі в Афганістані одні лінгвісти називають мовами, інші – діалектами.

Вірменська мова є національною мовою вірмен, білоруська мова – національною мовою білорусів, португальська ж мова обслуговує не лише португальську, а й бразильську націю. Німецька мова – національна мова не лише німців, а й австрійців. Бельгійці говорять французькою і фламандською мовами, швейцарці – французькою, німецькою, італійською і ретороманською. Виходить, що кількість народів ще не визначає кількості мов, як і кількість мов ще не визначає кількості народів.

Уточнення фактичних відомостей про мови світу за останнє десятиліття показує, з одного боку, що загальна кількість мов на планеті зменшується, чимало мов відмирає, а з другого – в демографічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних довідниках дослідники щоразу називають більшу кількість мов, ніж у попередніх виданнях. Так, у виданні “Атлас народів мира” (М., 1964) названо 1600, а у довіднику “Население мира” (М., 1965) – 2000 мов; А. Мейє і М. Коген у довіднику “Мови світу” (Париж, 1952) називають 2500 мов; автори колективної монографії “Принципы описания языков мира” (М., 1976, с. 7) вважають, що на земній кулі існує приблизно 3500 мов і т. д.

Серед живих сучасних мов за кількістю мовців найпоширенішими (понад 100 мільйонів чоловік) є мови: китайська, англійська, гіндустані (гінді та урду), російська, іспанська, німецька, японська та індонезійська.

Найбільше на земній кулі мов, якими розмовляє менше ніж 1 мільйон чоловік. До мов, якими розмовляють сотні тисяч, десятки тисяч, а то й сотні, десятки чоловік, належать: башкирська – 800 тис. чол., удмуртська – 565 тис. чол., марійська – 550 тис. чол., осетинська – 488 тис. чол., аварська – понад 350 тис. чол., адигейська – близько 100 тис. чол., ескімоська – 60 тис. чол., лівська – 300–400 чол. (узбережжя Ризької затоки в Латвійській РСР), водська – 30 чол. (Ленінградська область), югська – 8 чол. (у селах Ворогово і Ярцево, на південь від Єнісейська).

До мов, якими розмовляють менше ніж 1 мільйон чоловік, належить чимало мов індіанських племен Америки, мов аборигенів Африки, Австралії, Тасманії, Нової Гвінеї, островів Тихого океану, тубільців Азії.

Кількість мов, кількість мовців, що розмовляють тими чи іншими мовами, як і межі географічного поширення мов, безперервно змінюються. Такі зміни відбуваються з різних причин на всіх континентах і в усі часи.

Зникають з лиця землі племена, народності, народи – зникають і їхні мови. Пішло в небуття чимало племен індіанців – жителів Америки, що полягли в нерівній боротьбі з білими загарбниками, майже не полишивши по собі й слідів свого існування. Аборигенам Австралії належав колись весь континент. Тепер вони відтіснені в неродючі пустелі. Багато австралійських племен вимерло. Від інших, загнаних у резервації, лишилися поодинокі невеличкі групи.

Та мови не тільки зникають, відмирають, а й виникають, формуються. На ґрунті латинської мови в I–V ст. н.е. виникають і розвиваються в наступні століття іспанська, португальська, французька, каталанська, провансальська, італійська, сардінська, ретороманська, румунська, молдавська мови. Процес утворення кожної з них своєрідний, не в усьому однаковий і не одночасний, але всі вони є новими національними мовами нашого часу.

Деякі народи, наприклад киргизи, казахи, туркмени, народності Дагестану і Крайньої Півночі, за роки Радянської влади здійснили гігантський стрибок від феодального ладу до соціалістичного, обминувши капіталістичну соціально-економічну формацію, сформувалися вже після Жовтня як народності і нації соціалістичні. Перша книжка киргизькою мовою – буквар – побачила світ 1924 року, а нині в Киргизії виходять великими тиражами книги киргизькою мовою з найрізноманітніших галузей знань, виробництва, мистецтва.

Окрему групу серед мов світу становлять мови мертві, кількість і ареал яких не завжди чітко можуть бути визначені, як і їх функціонування та історична доля.

Мертві мови зникали, не лишаючи по собі продовження, розчиняючись у мовах, що їх заступили (шумерська, вавілоно-ассірійська, прусська), заховувалися у живому мовленні, у живих говорах (арамейська мова у говорах айсорів, парфянська мова у говорах с. Абіяни в Ірані), могли відроджуватися (македонська), могли ставати базою, на якій формувалися якісно нові сучасні мови (сучасна англійська мова на базі англосакської, сучасні російська, українська, білоруська на ґрунті давньоруської).

Своєрідними серед живих мов світу є мови безписемні. Це передусім численні мови аборигенів Азії, Африки, Австралії, Океанії, Америки. Відсутність писемності у них пояснюється в кожному випадку конкретно-історичними причинами, основною з яких є людиноненависницька політика європейських колонізаторів, які понад 6 століть панували на загарбаних територіях і душили поневолені народи, народності, племена.

Проблема чисельності, різноманітності, групування мов виникла не відразу. Античні філологи аналіз мовних явищ обмежували фактичними матеріалами тільки грецької або латинської мови. В епоху середньовіччя єдиною мовою, яку вивчали в Європі, була латинська. Забутою виявилася навіть мова старогрецька. Закріплення на письмі коптської, готської, вірменської, грузинської, давньоанглійської, давньоверхньонімецької, старослов'янської мов на розробці теоретичних проблем тогочасного

мовознавства відчутно не відбилося. Християнство накладало богословські пута майже на все інтелектуальне, духовне життя народів епохи середньовіччя.

На фактичному матеріалі майже виключно арабської мови опрацьовували мовознавчі проблеми й давні арабські філологи. У тих рідкісних випадках, коли об'єктом дослідження були інші мови (турецька, монгольська), вони розглядалися крізь призму будови арабської мови, її категорій, без уваги до своєрідних особливостей досліджуваних мов. Поодинокі елементи порівняльно-історичних зіставлень, наявні в мовознавстві стародавньої Індії, стали надбанням мовознавчої науки тільки в ХІХ ст. Для античного, староіндійського, арабського мовознавства проблеми класифікації мов іще не існувало.

Виникає така проблема тільки в епоху Відродження, в період боротьби всіх прогресивних сил європейських народів проти феодалізму, феодальної ідеології, проти монополії церкви на світогляд, за утвердження ідей гуманізму, за визволення науки і людської особистості від богословських пут середньовіччя. Епоха Відродження (ХІV–ХІVІ ст.) і особливо наступні ХVІІ–ХVІІІ ст. – це доба нагромадження, призбирування й систематизації величезного фактичного мовного матеріалу.

На ХVІ ст. припадають уже й перші спроби подати огляд, каталогізацію всіх відомих на той час мов, як, наприклад, праця К. Геснера “Мітрідат” (Цюріх, 1555) або праця І. Мегізера “Зразки сорока мов” (Франкфурт, 1592). Виданий Вранчичем “Словник п'яти найрозвиненіших мов Європи: латинської, італійської, німецької, долматинської, угорської” (1595) бенедиктинець Лодерекер доповнює в Празі чеською та польською мовами, перетворюючи цю працю на семимовний словник (1605). Звідси брав згодом П. Беринда “далматинські” слова для свого “Лексикону словенорського” (К., 1627)¹.

Особливо цікаві з цього погляду багатомовні, так звані “порівняльні” словники, що друкувалися в кінці ХVІІІ і на початку ХІХ ст. і мали завдання якимось згрупувати, систематизувати весь нагромаджений словниковий (іноді і граматичний) матеріал, – такі, як чотиритомний словник російського мандрівника й природознавця П. С. Палласа під назвою “Сравнительные словари всех языков и наречий...”, що вийшов друком (друге видання) у Петербурзі в 1786–1791рр.; книга іспанця Лоренцо-Ервас-і-Пандуро, опублікована спочатку італійською, а потім іспанською мовами (1800–1802) під назвою “Каталог відомих мов і народів...”; чотиритомний словник німецьких учених І. Х. Аделунга та І. С. Фатера під назвою “Мітрідат, або Загальне мовознавство” (1806–1817). Усі ці спроби “каталогізації мов”, що можуть здаватися тепер і трохи наївними, знайомили з реальними фактами чисельності і різноманітності мов, викликали інтерес до порівняльного зіставлення мов, чіткіше окреслювали складність і потребу укладання їх наукової класифікації. Де в чому подібні спроби “каталогізації” і класифікації мов, здійснені за географічною ознакою, застосовуються й тепер, особливо у випадках

¹ Див.: В.М.Русанівський. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови ХVІ–ХVІІІст. VII Міжнародний з'їзд славистів. К., 1973, с.8.

недостатнього вивчення виявлених мов.

Першою науковою класифікацією мов була класифікація за їх походженням – генеалогічна класифікація, – створена за допомогою порівняльно-історичного методу, хоч думка про генетичні взаємозв'язки між мовами зародилася задовго до відкриття порівняльно-історичного методу.

Проблемами спорідненості мов цікавилися вже в XIV–XVI ст. (А. Данте, Г. Постеллус, Я. Благовост та ін.). На кінець XVI ст. припадає вже серйозна спроба скласифікувати європейські мови за їх походженням (Й. Ю. Скалігер). У XVII–XVIII ст. факти схожості в європейських мовах відмічають М. Літуанус (1615 р.), Ю. Крижанич (1666 р.), Л. тен Кате (1723 р.), Ф. Рухіг (1747 р.). М. Ломоносов чітко визначає спорідненість слов'янських мов, їх групування, генетичний зв'язок з іншими індоєвропейськими мовами; спорідненість мов він витлумачує як походження близьких за словниковим складом і граматику мов від єдиного спільного джерела.

Трохи пізніше, але на ширшому фактичному матеріалі історичне мовознавство, порівняльно-історичний метод досліджування мов утверджували основоположники індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства (Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм та О. Востоков).

Наукові здобутки основоположників порівняльно-історичного мовознавства відкривали нові перспективи, прокладали новий шлях встановлення закономірностей історичного формування й розвитку мов.

Збагачення мовознавства точними, вичерпними описами, відкриття й дешифрування пам'яток досі невідомих мов, широке використання для вивчення процесів етногенезу ономастичних (зокрема топонімних та антропонімних) назв, удосконалення, урізноманітнення методів, прийомів досліджування мов – усе це спричинилося до встановлення великих і малих родин (класів) мов (фінно-угорських, індоєвропейських, тюркських, картвельських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, китайсько-тібетських, малайсько-полінезійських, дравідських, семітських, хамітських, банту та ін.) і окремих генетично ізольованих мов (шумерської, мови басків, бурушанської, кетської, нівхської, айнської, корейської, японської, зуні, карес та ін.), до створення генеалогічної класифікації мов світу – одного з найголовніших надбань сучасного мовознавства.

Точність і обсяг відомостей про мови світу, стан, рівень їх наукового вивчення вимагають раз у раз уточнювати, доповнювати, удосконалювати класифікацію мов за їх походженням. Тільки недавно серед дешифрованих мертвих мов посіла належне місце найдавніша писемна мова – шумерська. Назва “семіто-хамітські мови” виявилася не зовсім точною, бо ж існують споріднені між собою мови семітські, єгипетські, берберські, кушитські, чадські. Родина індоєвропейських мов у кінці XIX – на початку XX ст. поповнюється ще двома – тохарською і анатолійською, а фактичний їх матеріал поставив під сумнів правомірність, здавалося б, усталеного поділу всіх індоєвропейських мов на західні і східні. Генетична ж класифікація багатьох мов аборигенів Африки, Америки, Австралії, Океанії досі ще не розроблена.

Серйозну увагу мовознавців починають привертати креольські мови, що

виникають унаслідок взаємодії двох мов (переважно) через поєднання їх складників; не зовсім точно їх позначають термінами “гібридні”, “змішані”.

Наслідки порівняльно-генетичного вивчення різних мовних родин завжди викликали прагнення поодинокі мови чи невеликі групи мов приєднувати до вже чітко визначених більших мовних груп, згрупувати наявні родини мов у ще більші за обсягом класи. Так, відомі спроби встановити генетичний взаємозв'язок між мовами індоєвропейськими і семітськими, індоєвропейськими і фінно-угорськими, тюркськими і монгольськими, картвельськими і семітськими, спроби об'єднати тюркські, монгольські і тунгусо-маньчжурські мови в алтайську групу мов; мови угро-фінські і самодійські в уральську групу мов, алтайські і уральські мови в урало-алтайську групу мов.

Призначення генеалогічної класифікації – констатувати генетичні взаємозв'язки, історичні взаємовідношення між мовами світу. Кількість живих мов на планеті, якщо й не встановлено ще точно, то буде з часом встановлено. А скільки на землі ще існувало мов, про які наука не має жодних відомостей? Помічено, що, наприклад, індоєвропейські, семітські, фінно-угорські та інші мовні родини в міру заглиблення в минуле збільшують кількість властивих кожній мовній родині матеріальних і формальних сходжень. Як і коли витворилися ці мовні родини? На яку глибину сягає хронологія наявної генеалогічної класифікації мов?

Досі всі вважали, що людський рід існує близько 1 мільйона років. Археологічні, палеонтологічні дослідження останніх 10–15 років у Танзанії, Кенії, Ефіопії з допомогою опрацьованих фізиками ізотопних методів абсолютного датування дають змогу твердити, що від часу, коли мавпоподібні люди вже виготовили кам'яні знаряддя і полювали на великих тварин, минуло 2 мільйони 600 тисяч років. Антропологія відсуває час появи людини в дуже далеке минуле, чітко не визначаючи навіть тієї частини мовної історії людства, яка назавжди втрачена для лінгвістичного дослідження і яка зумовила сучасний розподіл мов за наявними спорідненими групами, класами. І саме такі факти дають змогу “побачити обмеженість генеалогічної класифікації мов, а також межі наших можливостей у побудові подібної класифікації”². І все ж таки мови світу, незалежно від їх походження, генетичної спорідненості, географічного поширення можуть бути об'єднані за якимись спільними ознаками їх будови, за ознаками типологічними.

Уже грецькі та римські граматисти, спираючись на фактичний матеріал лише давньогрецької або давньогрецької і латинської мов, сперечалися, про аналогію і аномалію – явища, що їх аналізує тепер лінгвістична типологія, зародження якої припадає на XVII ст.

Об'єктом лінгвістичної типології за перше століття її існування були: а) конкретні мови, що їх мовознавці прагнули увібрати в наперед визначений певний тип мови (В. Гумбольдт, А. Шлейхер); б) морфологічна будова коренів, їх поєднання у мовах різних типів (Ф. Бопп, М. Мюллер);

² Див.: Э.Бенвенист. Классификация языков. – «Новое в лингвистике», вып. III. М., 1963, с.43.

в) характеристика своєрідностей окремої мови у зіставленні її з іншими (Г. Штейнталь, Ф. Містелі, Ф. Фінк, П. Фортунатов); г) характеристика еволюції і прогресивності (досконаlostі) розвитку окремих мовних типів (В. Гумбольдт, А. Шлейхер, М. Мюллер, Ф. Містелі).

Найпоширенішою серед типологічних класифікацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була класифікація морфологічна³, за якою всі мови світу поділяються на три основні типи (кореневі, аглютинативні, флективні) і один додатковий (інкорпоруєчі), а крім того, ще на синтетичні та аналітичні.

У поділі мов на кореневі, аглютинативні, флективні та інкорпоруєчі, а також на синтетичні та аналітичні основні типи будови мов окреслені правильно. Практична і навіть теоретична вагомість цих класифікацій незаперечна. Але обидві ці класифікації були і є занадто вже загальними. Найістотніші їх недоліки – обмеженість, односторонність, невизначеність. Грунтуються вони на поодиноких рисах морфологічної будови, чимало найсуттєвіших своєрідностей будови мов лишалося за межами класифікації, класифікаційні критерії великою мірою були довільними, збільшення їх кількості збільшувало кількість класифікаційних груп, не поглиблюючи аналізу структурних зв'язків між ними. Старі класифікації виявилися неспроможними вичерпно й досконало схарактеризувати кожен мову, визначити її специфіку, її місце серед інших мов, задовольнити вимоги суспільних, природничих і технічних наук до точних описів мови, її будови, функціонування. Стара лінгвістична типологія зайшла у безвихідь.

Новий етап в історії типологічних досліджень відкривають концептуальна класифікація мов (1921 р.) Е. Сепіра і типологічні дослідження синтаксису різносистемних мов (30–40-ві роки ХХ ст.) І. Мещанинова та його учнів.

Е. Сепір значно розширює межі типологічних досліджень, залучаючи, зокрема, докладно вивчений ним фактичний матеріал індіанських американських мов, уперше починає розглядати мову не як набір елементів, а як систему, замінюючи недосконалі класифікаційні схеми стислими різносторонніми структурними характеристиками мов. Він називає 21 клас мов⁴.

Для І. І. Мещанинова принцип історизму є основоположним. Ще на початку 30-х років він відмовляється від запропонованої М. Я. Марром схеми стадіального розвитку мови (стадії аморфна, аморфно-синтетична, аглютинативна, флективна). Широко використовуючи фактичний матеріал мов народів, народностей СРСР, зокрема і особливо мов народів, народностей Кавказу і Півночі СРСР, і поширюючи в такий спосіб іще більше межі типологічних досліджень, І. І. Мещанинов зосереджує увагу на встановленні докорінних якісних відмінностей у структурі речення різних мов і виявлені у зв'язку з цим аморфні, посесивні, ергативні і номінативні конструкції починає розглядати як послідовні і спільні для всіх мов ступені їх стадіального розвитку. Дальше поглиблене вивчення різноманітних мов показало, що жодна з названих конструкцій не може розглядатися як стадіальна ознака. Схему

³ П.С.Кузнецов. Морфологическая классификация языков. М., 1954.

⁴ Див.: Э.Сепир. Язык. Введение в изучение речи (переклад з англійської). М.–Л., 1934.

типологічних відмінностей не слід ототожнювати із схемою стадіальної періодизації.

Можна вказати на кілька основних напрямів, характерних для нового етапу типологічних досліджень.

1. Поглиблений інтерес до теоретичних проблем мовної структури та її ієрархії, що дало змогу, зокрема, виокремити чимало часткових типів на всіх рівнях і вивчати їх взаємозв'язки.
2. Тимчасова відмова від побудови загальної класифікації типології, звертання до типології генетичних класів мов, мовних підсистем і окремих категорій.
3. Створення типологій мовних універсалій, встановлення найзагальніших і найістотніших властивостей мови, що визначають структуру і систему кожної окремої мови.
4. Розгортання дослідження проблем історичного розвитку мов, встановлення схем періодизації мовного розвитку.
5. Посилення уваги до проблем соціолінгвістики, спроби побудови функціональної класифікації мов.
6. Чіткіше, глибше розмежування географічних (ареальних), генетичних, типологічних і функціональних критеріїв, принципів класифікації мов.
7. Прагнення визначити, найраціональніше використати квантативні (кількісні) критерії групування мов, дослідити сфери їх застосування.
8. Удосконалення, урізноманітнення прийомів, методів дослідження типології групування мов.
9. Наукова розробка принципів, методики й техніки вичерпного і точного опису мов, мовних фактів, явищ, процесів, виявлення і систематизація їх.

Складність мовної структури, чисельність ознак, різнохарактерність їх, системність будови мови і одночасна наявність у ній позасистемних явищ, нетотожність засобів, способів вираження однакових категорій у зіставлюваних мовах – усе це спричиняється до чіткішого розмежування принципів групування мов і прийомів, методів їх дослідження.

За останні десятиліття в радянському і зарубіжному мовознавстві започатковується типологічна класифікація мов за сферами вживання, діапазоном (обсягом) застосування їх суспільних функцій. Виходячи саме з таких принципів, мови поділяють, з одного боку, на мови міжнародні, міжнаціональні, національні, мови народностей, мови племен, мови етнічних груп, а з другого – на мови писемні (старописемні, малописемні) і безписемні. Зважають при цьому і на суспільні функції мов мертвих. Характеристика мов за цими принципами є дуже істотною, але разом з тим і дещо загальною. За її межами лишається ціла низка суттєвих явищ, пов'язаних з умовами, сферами вживання, функціонування мов (процеси взаємодії мов, функціонування мов культових та ін.).

Остання за часом спроба Ю. Д. Дешерієва побудувати таку класифікацію (автор називає її “функціонально-структурною”) на основі поєднання ознак, пов'язаних з обсягом “соціальних функцій”, “сучасним станом

функціонального розвитку мови” і характерними й структурними особливостями⁵, не досягає поставленої мети, бо, по-перше, численні й різноманітні сфери застосування мови ще не становлять об’єкта дослідження, і, по-друге, функціональні типи мов не залежать і не можуть залежати від структурних особливостей мов. Тим-то доводиться, на жаль, констатувати разом із В. О. Авроріним, що “ні у вітчизняній, ні у зарубіжній літературі задовільних типологічних класифікацій мов за функціональними ознаками поки що немає”⁶.

Мовознавча наука, на жаль, ще не має у своєму розпорядженні старанно систематизованого, вичерпного й точно зафіксованого фактичного матеріалу, який би дав змогу створювати досконалі з теоретичного і практичного поглядів типологічні та генеалогічні класифікації мов світу. Здійсненню цього завдання мають передувати описи мов світу. Звичайно, опис явищ і класифікація явищ – речі різні. Але у практиці дослідження мов принципи їх опису часто використовуються і як основа для їх класифікації. Тим-то автори колективної монографії “Принципы описания языков мира” (М., 1976), відповідаючи на питання, якими способами можна описувати мови світу, висловлюють одночасно і свої думки про можливість сумірності мов світу, про забезпечення однакового опису мов поділом їх на мови з розвиненою морфологічною системою і мови з нерозвиненою морфологічною системою (Б. О. Серебренников), описом мов за так званими абсолютними універсаліями (Г. В. Колшанський), побудовою і використанням ряду величин (В. М. Ярцева), витворенням таких одиниць опису, які можна було б однаковою мірою застосувати до всіх мов світу (В. М. Солнцев), шляхом типологічного і семіологічного методів (Г. А. Климов, Ю. С. Степанов) та ін.

У побудові класифікацій мов світу ще багато не розв’язаних проблем. Їх розв’язання вимагає спільних зусиль, співпраці мовознавців усіх країн і континентів.

⁵ Ю.Д.Дешериев. Введение в книге «Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутривидовое развитие старописьменных языков». М., 1973, с.31–47.

⁶ В.А.Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). Л., 1975, с.267.

Жайворонок Віталій Вікторович (нар. 1941 р.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1990 р., професор з 1992 р. Закінчив 1963 р. Київський педінститут. Від 1969 (з перервою) працював в Інституті мовознавства, а з 1991 – провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. Праці з лексикології, лексикографії, стилістики, синтаксису, перекладознавства, етнолінгвістики (розділи в збірниках “Слово і фразеологізм у словнику” (1980); “Взаємодія стилів сучасної української мови” (1990); “Розвиток духовної культури слов’янських народів” (1991)). Один з укладачів і редакторів “Словника української мови” в 11 томах (т. 7, 1976; т. 8, 1977) та “Словника скорочень в українській мові” (1988).

Знакову систему – мову – утворюють матеріально-ідеальні значущі одиниці – єдності означувача та означуваного. Мова є сприйманий мовною свідомістю і відтворюваний у тій чи іншій єдності етномовних знаків об’єктивний порядок дійсних чи уявних речей. Тому сама вона є системою, підвладною своєму власному порядку¹. Інакше кажучи, об’єктивний порядок речей доквілля через посередництво свідомості тим чи іншим чином об’єктивує і порядок мовних одиниць. Як живий організм мова оперує ними у часі й просторі, тому їхня уявна безсистемність (на тому чи іншому рівні) у синхронії виявляє системність у діахронії і навпаки. Де Соссюр зазначав, що “в мові немає ні понять, ні звуків, які існували б незалежно від мовної системи”². Щодо лексики це означає, що кожне слово мови прямо чи потенційно пов’язане з іншими її словами. Як відбиток речової і поняттєвої сутностей будь-яке слово водночас виступає лексико-семантичною та лексико-граматичною сутністю. Тому його становлення і лінійний “рух” можна позначити рядом: річ-реалія (у позамовній дійсності) – поняття (у мовній свідомості людини) – слово (лексематична одиниця) – слово (лексико-семантична одиниця) – слово (лексико-граматична одиниця). Звичайно, слова не лише мовні знаки реалій і відбитки понять про ці реалії, а й знакове втілення складної системи співвідношень між реальними речами, що перетворюється на не менш складну систему відношень між поняттями, яка є більш-менш адекватним відбиттям першої. Не забуваймо, що й мова як система і слово як елемент цієї системи, в свою чергу, виступають реаліями дійсності, які мають свої прототипи-поняття у людській свідомості. Тому уточнюючи поняття самого слова, даючи йому визначення і вивчаючи його зв’язки з іншими мовними реаліями дійсності – фонемою, морфемою, реченням, текстом, – ми тим самим поглиблюємо знання не лише про мову як людський феномен, як систему знаків, але й про саму

* Друкується за виданням: Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – № 6.

¹ Ф. де Соссюр оголошує це прерогативою внутрішньої лінгвістики на відміну від зовнішньої, яка не відчуває себе стиснутою лещатами системи (Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М., 1933. – С. 45).

² Там же.

дійсність³. Оскільки слово – це основна структурно-семантична одиниця мови, план вираження якої репрезентує лексема, план змісту – семантема, а план граматичної форми – словоформа, то системність лексичних одиниць можна розглядати принаймні в трьох аспектах – лексематичному, семантичному, граматичному. При цьому виходимо з того, що мовна система в цілому – це “система систем”, чи “система підсистем”, тобто локальних систем. До останніх якраз і належить лексична система мови, хоч локальною називаємо її умовно, як частину макросистеми, що займає чи не центральне місце в ній.

Лексематичний (сигматичний) аспект. Лексичний склад мови репрезентує звичайно загальнономовний словник. Хоч який би великий не був він за обсягом, та всього лексикону тієї чи іншої мови в цілому ніякий словник охопити не може. Проте прийнято вважати, що більш-менш повний словник мови включає (принаймні прагне до цього) майже всю загальнономовну лексику мови, що становить як активний, так і пасивний лексикон високорозвиненого мовного колективу. Опис лексики у такому словнику має, на перший погляд, суто інвентаризаційний характер, і ознакою його системності виступає передусім абетковий принцип розміщення слів реєстру. Але все це тільки на перший погляд. Щодо чіткої системи всієї сукупності лексики мови існують полярні думки – повне її заперечення, коли говорять навіть про “хаос лексичного руху”⁴ з огляду хоч би на недостатність досліджень його закономірностей, і, навпаки, визначення більшої чи меншої стрункості лексичної системи⁵, що, в свою чергу, становить єдність лексематичної (номінативної) підсистеми (вокабуляра) і лексико-семантичної (значеннєвої, смислової, змістової) підсистеми мовних одиниць (структури лексико-семантичних варіантів слів). Таку єдність слід розуміти як органічну взаємодію тісно пов’язаних між собою лексематичних і лексико-семантичних полів, що перекривають одне одного. Серед численних визначень системи підтримуємо те, згідно з яким її вважають механізмом, усі частини якого діють узгоджено, у взаємозв’язку, функції одних елементів залежать від функцій інших елементів⁶. Ставити питання про словниковий запас мови як про безсистемний (тобто, по суті, хаотичний) набір мовних одиниць вважаємо методологічно некоректним кроком, оскільки це означало б брати під сумнів закономірний розвиток природи і суспільства, іншими словами, системний характер руху дійсних речей, який через посередництво людської свідомості перетворюється на поступальний, впорядкований, регульований внутрішній рух мовних одиниць, передусім лексичних. Мову не можна розглядати поза контекстами – соціальним, історико-культурним, інтелектуальним, власне лінгвальним. Залежність від цих контекстів – універсальна характеристика високорозвиненого мислення, спрямованого на безкінечне пояснення мовними

³ Пор.: Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии // Общее языкознание: Хрестоматия. – Минск, 1976. – С. 373.

⁴ Ожегов С. И. Лексика // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М., 1974. – С. 47.

⁵ Лешка О. Иерархия ярусов строя языка и их перекрывания // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969; Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М., 1972. – С. 394–455.

⁶ Ожегов С. И. Знач. праця. – С. 47; пор. ще: Баран Я. А. Фразеологія в системі мови: Докт. дис. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 179–299.

засобами окремого носієві мови (мовній особистості) глобальної конситуації – світу (і ширше космосу). На гіпотетичного мовця спрямовані об'єктивовані мовні одиниці, які фіксує звичайно словник (мова взагалі), а реальний мовець привласнює їх для власного разового самовираження (мовлення тут і зараз). Словник фіксує типові мовні факти, тобто об'єктивує суб'єктивне. Унаслідок цього єдиний, індивідуалізований, персоналізований об'єкт пізнання, виділений з класу однорідних предметів (скажімо, рідин), наявний тут і зараз (наприклад, вода, яку ми спостерігаємо в річці, тобто локалізуємо в просторі й часі), узагальнюється, об'єктивується у відносному мовному просторі, обрамленому заданими часовими межами з метою подачі самодостатньої інформації про нього. Причому на рівні слововживання інформаційна означеність/неозначеність так чи інакше реалізується за рахунок того чи іншого контексту, на рівні ж словника означеність набирає зримих об'єктивованих рис з огляду на широку лінгвальну конситуацію (її створюють тлумачення, ієрархія значень, типові слововживання, система стилістичних та інших маркерів, граматичні характеристики тощо). Саме категорія означеності лексичної одиниці забезпечує їй місце в системі подібних лексем на відміну від системи відмінних мовних одиниць. Скажімо, спираючись на рідинну природу води, визначаємо її або як певну хімічну сполуку на відміну від інших сполук цього класу, або як рідинну масу і рідинну поверхню річок, морів, океанів, або як природну лікувальну мінеральну рідину. Тим самим відмежовуємо її від інших рідин – молока, нафти, спирту тощо, а тим більше від інших предметних слів і ширше – найменувань, з якими слово *вода*, проте, вступає у певні зв'язки на рівні лексичної сполучуваності: *молоко, як вода, тече вода, прозора вода, вода з джерела, лікуватися на водах*. Саме здатність до сполучуваності з іншими словами максимально матеріалізує значущість лексеми в мові, а також забезпечує її подальше переосмислення. Образність як шлях до переосмислення мовної одиниці – це результат здатності мови створювати образи із сполучення слів, все одно, образних чи безобразних⁷. Зміщення образу в тому чи іншому слові є лише ознакою глибшого пізнання поняття про ту чи іншу реалію, тобто елементом вічного руху пізнання досі не пізаного. Тому слід визнати, що жодне слово у словнику не відтворює поняття в усій його можливій повноті, а лише конструює загальний абстрагований його образ. Пізнати всю сутність життя слова (ні в синхронії, ні тим більше в діахронії), як і поняття, що його позначає слово, неможливо. Та це й не дивно, адже “наша мова – яскравий вираз всього того, що нас вражає, що ми відчуваємо, про що ми думаємо-гадаємо, того, що ми зємо духом або душею”⁸. Не випадково пізнання слова завжди йшло в двох напрямках – або від речі до знака (становлення системи), або від знака до речі (пошуки етимона, словесного образу, внутрішньої форми слова). Пізнання ж поняття також відзначається двобічним рухом, але в різні часи різним – якщо досі людина пізнавала, скажімо, воду на шляху від сприйняття її як природної стихії до наукового визначення її хімічної формули,

⁷ Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – С. 104.

⁸ Мирний Панас. Про мову // Мова рідна, слово рідне! – К., 1989. – С. 45.

то тепер вона здійснює спроби пройти цей шлях у зворотному напрямку. Можливо, це шлях людини до самої себе, свого власного духу і духу рідної мови? Принаймні етнолінгвісти сходяться на думці, що мова – не форма людської поведінки, яка виявляється в мовленнєвій діяльності, в конкретних актах і ситуаціях мовленнєвого спілкування⁹. До того ж якщо згадати відому думку В. Гумбольдта, що мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу, то вона може бути надійним шляхом до самопізнання не лише для окремої особистості, але й для всього етносу.

Словниковий запас національної мови – це сукупний продукт дії системи рушійних механізмів мовного розвитку. Найголовніший з них – *механізм мовної номінації* як постійний внутрішньомовний процес реагування на нові реалії дійсності. Цей механізм працює передусім на активний розвиток лексики як сукупності самодостатніх мовних засобів відбиття довкілля. Він діє в рамках лексичних підсистем, насамперед термінологічних, – як більш-менш замкнених, зокрема вузько галузевих, так і більш відкритих, скажімо, підсистем суспільно-політичної та соціально-економічної лексики. Остання особливо відзначається процесами іншомовних запозичень та аббревіації, породженої відкритістю підсистеми для численних складених найменувань. Процес народження нової номінації відзначається закономірною двоступеневістю – суб'єктивацією нового найменування у мовній свідомості колективу, а згодом об'єктивацією його в словнику, галузевому чи загальномовному. Внаслідок цього те, що фіксує мовна свідомість, фіксується водночас і мовною пам'яттю, стаючи потім мовною традицією. Тим самим збагачується зміст мови, тобто її лексичний склад, і вдосконалюється форма мови, або системність лексики. Лише на перший погляд може здатися, що слова вливаються в мову безладно, стихійно, відвойовуючи собі місце під сонцем. Мова як іманентний організм постійно потребує поповнень (так само як і позбуття вже чогось їй непотрібною, зайвого, надлишкового), і система приймає нові одиниці на строго визначені для них місця. Або з'явилася потреба в слові, знакові нового поняття (яке саме по собі і потреба в якому завжди передують слову¹⁰), або постала необхідність поповнення того чи іншого семантичного поля новою чи оновленою функціональною одиницею, або ж новий (додатковий чи оновлений) зміст старого поняття (тобто нова семема) вимагає нової форми, отже, нового слова.

Основному механізму мовного розвитку підпорядковані інші механізми лексематичної та лексико-семантичної розбудови мови – *механізм розвитку значень* як рушій лексичної полісемії та омонімії, з яким тісно узгоджені *механізм слововживання* як постійний процес виникнення нових змістових відтінків у значенні слова, *механізм семантичних полів* як закономірний рух значущих знаків у просторі й часі по шляху реалізації на їх основі складного значеннєвого мережива гіпонімічних, синонімічних, антонімічних, поняттєвих, тематичних та інших смислових зв'язків між словами, *механізм лексичних*

⁹ Общее языкознание... – С. 401.

¹⁰ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 57.

підсистем (тематичних груп), який активно впливає на “життя” семантичних полів, а також механізм лексико-стилістичних засобів мови як функціональний реалізатор мовної ідіосинкразії. Ритмічну дію названих механізмів значною мірою забезпечує ще один мовний механізм – механізм словотворення як універсальний спосіб забезпечення динаміки розвитку мовного лексикону в усіх його виявах – номінативному, значеннєвому, польовому, функціональному (пор., наприклад, процес творення предметних слів на означення опредметненої дії – назв дій-актів, дій-операцій і станів-результатів дії в їхніх різних іпостасях – номінацій, семантем і стильових функціональних одиниць, зокрема термінологом).

Як результат дії зазначених механізмів маємо лексематичну систему мовних одиниць пульсарного типу (єдине стільникоподібне тіло, що під впливом давнішніх факторів час від часу, періодично, не обов'язково ритмічно та інтенсивно і не водночас на всіх ділянках зазнає дії імпульсів внутрішніх мовних сил, своєрідних “сплесків нового смислу”). Основною ознакою лексематичної системності мови вважаємо здатність лексики до класифікацій. Це означає, що лексичний склад мови не аморфне поєднання мовних одиниць, а складне аплікативне утворення самодостатніх відкритих лексичних полів, що перетинаються, взаємодіють одне з одним, частково чи повністю накладаються одне на одного, більшою чи меншою мірою перекривають одне одного.

Мовні одиниці не можна досліджувати без огляду на основні філософські категорії буття й свідомості. Буття природних речей через свідомість співвідноситься з буттям відповідних їм імен, – як речі (реалії довкілля) здатні до класифікацій у людській свідомості, так і їхні мовні відбитки – різнорідні найменування. Л. В. Щерба мав цілковиту рацію, коли говорив, що всім мовам притаманні предметність, дія, якість¹¹. Виходячи з цього, всю українську лексику можна розчленувати на кілька номінативних класів: 1) назви предметностей (предметні слова); 2) найменування дій і станів (вербальні слова); 3) найменування ознак (квалітативні, квантитативні та адвербіальні слова); 4) наймення модальних та суб'єктивних кваліфікацій (модальні слова); 5) найменування комунікативних кваліфікацій (комунікативно-статусні слова); 6) найменування відношень (зв'язкові слова); 7) назви волевиявлень та емоційно-звуконаслідувальних реакцій (інтер'єктивні слова). “Чистих” меж між визначеними класами, звичайно, не існує, оскільки ті самі слова можуть виконувати номінативні функції різних класів, тобто вступати в так звану номінативну омонімію, напр.: *бути* (вербальне і зв'язкове слово), *жаль* (предметне, вербальне і модальне слово), *слава* (предметне та інтерактивне слово) тощо. Деяко осібно в запропонованій системі номінаційної класифікації стоять найменування квазіпредметів і квазіознак (дейктичні слова). Вони також вступають у номінативні омонімічні відношення зі словами інших класів, напр.: *воно* (предметне і комунікативно-статусне слово), *що* (предметне, зв'язкове і комунікативно-статусне слово), *який* (квалітативне, зв'язкове і комунікативно-статусне слово), *скільки* (квантитативне, зв'язкове і комунікативно-статусне

¹¹ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 77–100.

слово), *там* (адвербіальне і комунікативно-статусне слово) та ін. На відміну від інших принципів класифікації лексики (скажімо, лексико-семантичного) номінативний (лексемантичний, сигматичний) принцип відзначається своєю тотальністю щодо охоплення лексичного складу загальномовного словника. Наприклад, лексико-семантична класифікація, що базується на семантичній категорії повнозначності/неповнозначності, не охоплює інтер'єктивів, деяких комунікативно-статусних слів¹² тощо. А лексико-граматична класифікація слів за частинами мови багатьом із них досі не визначила граматичного статусу, зокрема деяким комунікативно-статусним словам (*тощо, абощо*), практично всім модальним словам, вербальному слову *немає*, яке може виконувати також зв'язкову і комунікативно-статусну функції, та ін. І всі ці невизначеності маємо за умови, коли кожне слово так чи інакше реалізує в мовній діяльності триєдину функцію – називає предмет реального чи уявного світу, пов'язує назване з іншими найменуваннями, локалізує назване в просторі й часі щодо мови¹³, тим самим виступаючи завжди триєдиною мовною одиницею – номінативною, лексико-семантичною і лексико-граматичною. Випадіння тих чи інших мовних одиниць з тієї чи іншої класифікації свідчить лише про недосконалість останньої.

Лексико-семантичний аспект. Мова – система не лише знаків, а значущих знаків, тобто вона має свою форму і свій зміст. Це виразно простежується, зокрема, на лексемантичній її підсистемі як системі значущих лексичних одиниць. Та й чи може бути слово простим знаком, коли значення визнається його органічною і найважливішою частиною?¹⁴ Слово – це складна єдність матеріального (звука, форми) та ідеального (значення)¹⁵. Останнє є наслідком віддзеркалення у слові тієї чи іншої властивості означуваної речі (або їх сукупності). У свою чергу, співвідношення речей віддзеркалюються у відношеннях мовних одиниць. Тому значення лексеми самодостатнє, воно лише увиразнюється в системі загальномовних відношень, оскільки становить сукупність смислових ознак референта, між якими існує тісний зв'язок. Ця сукупність за шкалою узагальнення вибудовує зовнішню структуру значення лексеми, яке включає денотат, тобто означення факту дійсності, десигнат як смислове узагальнення фактів дійсності на підставі спільності найважливіших рис і детермінат як значущий елемент (означувач) звичайно надкласовою узагальнення таких фактів. Скажімо, в предметних словах вбачаємо таку семантичну структуру: конкретний предмет дійсності (*береза, гора, вовк*) – узагальнений факт дійсності (“рослина”, “земний рельєф”, “тварина”) – факт надкласового узагальнення (“елемент живої чи неживої природи”). Ті чи інші типові ознаки предмета можуть увиразнюватися в плані конкретизації, напр.: *береза* – “рослина-дерево”, а не “кущ”; “елемент живої природи, передусім лісів”, а не “садів”; *вовк* – “тварина родини собачих”; “елемент живої природи”:

¹² Общее языкознание... – С. 446, 448.

¹³ Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семантическая грамматика. – Л., 1981. – С. 281; Білецький А. О. Про мову і мовознавство. – К., 1996. – С. 188–189.

¹⁴ Будагов Р. А. Человек и его язык. – М., 1976. – С. 102.

¹⁵ Там же. – С. 236.

“тварина-хижак”, а не “свійська тварина”. Однаковою мірою ця значеннева структура поширюється на весь лексематичний склад мови. Просто ступінь узагальнення в значеннях різних лексем різний. Так само це стосується й лексем на означення фікцій людської уяви (наприклад, так званих міфологем). Ці мовні одиниці прийнято називати деномінатами.

Зрозуміти предмет, за Гегелем, – це усвідомити його поняття, сформоване до нас у нашій мові. Отже, мова є начебто тілом мислення і водночас витвором думки. Через неї нічого не можна виразити, що не було б загальним¹⁶. Тому слово – не просто форма матеріалізованого вираження готової думки, а засіб перетворення вражень на новий предмет пізнання. “Слово, – за О. О. Потебнею, – призначене бути посередником між новим сприйняттям і попереднім запасом думки”¹⁷. Залишаючись завжди засобом вираження думки, воно відтворює видозміни вражень про предмет, нове його бачення, отже, нове знання про нього, тому виступає також посередником між попереднім і новим поняттєвим смислом і тим самим нарощує значення. Якщо первинне значення слова узагальнює передусім суспільний досвід і відтворює поняттєвий рівень пізнання, бо ґрунтується на предметно-чуттєвому означенні, то вторинні значення узагальнюють і мовний досвід, тобто відтворюють також власне мовний, семантичний рівень пізнання. Рух значення слова в процесі рефлексійного колективного мислення проходить ступені аперцепції, тобто залежності колективного сприйняття від минулих досвідів, від обсягу знань про предмет і від уміння повернути мовні явища самі на себе. Розмежовуючи в значенні слова, передусім кореневого, поняттєвий смисл і власне лінгвальне значення, усвідомлюємо, що друге виходить із першого. Первинне (питоме) значення лексеми включає ті чи інші істотні поняттєві ознаки: *береза* – “лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцеподібним листям”: *вовк* – “хижак родини собачих, звичайно сірої масті”. Ключовим елементом тлумачення виступає поняттєва лексема-гіперонім: *береза* – *дерева* (як і дуб, і тополя, і верба), *вовк* – *хижак* (як і лисиця, і рись, і куниця). Таким чином, гіперонім як родове поняття співвідноситься з гіпонімами як поняттями видовими, виступаючи, з одного боку, ключовою одиницею поняттєвого поля, а з другого, – ідеолексемою семантичного поля. Тим самим посередницька роль слова видається універсальною, бо через нього ми усвідомлюємо не лише поняття про той чи інший предмет, але й творчі потенції самої мови, яка “породила і слово, й поняття”¹⁸. Смісловий розвиток мови, зокрема її лексичного складу, визначається не стільки кількісними вимірами, скільки якісними, тобто значенневими, семантичними. Нові значення постають унаслідок “згущення” чуттєвого поняттєвого образу в слові¹⁹ або внаслідок узагальнення мовного досвіду. З одного боку, чуттєвий образ якогось предмета може асоціюватися з образом іншого предмета, внаслідок чого образ, скажімо, рослини або тварини уподібнюється образіві людини (*береза* – “дерево”,

¹⁶ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. – М., 1974. – Т. 1. – С. 82, 114, 320.

¹⁷ Потебня А. А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 127.

¹⁸ Гейзінга Й. Homo Ludens. – К., 1994. – С. 36.

¹⁹ Потебня А. А. Мысль и язык // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 211.

береза – “хлопець (дівчина) як ватажок у старовинних народних молодіжних розвагах”; *ведмідь* – “хижа тварина”, *ведмідь* – “незграбна, неповоротка людина”). Нове значення виникає на основі міфу-порівняння, нового узагальненого поняття, що постало в колективній свідомості мовців. З другого боку, мова витворює цілий ряд предметних слів на основі, скажімо, назв дій чи ознак, значення яких можна пояснити лише через відсилання до вихідної лексеми, тобто спираючись на внутрішньомовні зв'язки (напр.: *ходіння* – “опредметнена дія за значенням *ходити*”, *гіркість* – “опредметнена властивість за значенням *гіркий*”; пор. також приклади семантичної перехідності як продукту реалізації поняттєвих і власне мовних зв'язків: *дерево* (назва предметності) – *дерев'яніти/одерев'яніти* (найменування стану внаслідок перенесення ознак предметів за подібністю) – *одерев'яніння* (опредметнений стан за значенням *одерев'яніти*); *вовк* (найменування предметності) – *вовкуватість* (опредметнена властивість за значенням *вовкуватий*). Таким чином, якщо рушійною силою семантичної перехідності одних лексем (у першу чергу кореневих) виступає здатність до поняттєвого зміщення закладеного в них предметно-чуттєвого образу, сприйнятого колективним суспільним досвідом (пор. ще: *село* – старе втрачене значення “поле”, *село* – новонабуто перенесене значення “населений пункт”), то рушійною силою семантичної перехідності інших (насамперед афіксальних) може виступати лише здатність мовної одиниці до словотворення як внутрішня ознака мови і набуток колективного мовного досвіду мовців.

Перехідність значення тісно пов'язана з внутрішньомовними номінативними процесами, які забезпечують усі три ланки мовної структури – смислову основу (когнітивну функцію) – спілкування (комунікативну функцію) і засоби вираження (прагматичну функцію). Процес виникнення нових мовних форм (засобів вираження) спрацьовує як на забезпечення системи тими чи іншими новими номінаціями, яких може бракувати, так і на компенсацію значеннєвої недостатності в системі мовних одиниць, пор.: у плані лексематичному (сигматичному) *працювати* (процес) – *працівник, працівниця* (особа, що здійснює процес) – *працюючий* (процесуальна ознаковість особи або предмета) – *працьовитий* (атрибутивна ознака особи або предмета) – *працюючи* (ознаковість процесу) – *працьовитість* (опредметнена ознаковість) – *працьовито* (ознака ознаковості); у плані семантичному – *праця* (не лише “відповідний опредметнений процес”, але й “вид трудової діяльності”, “зусилля, напруження”, “матеріалізований результат діяльності”), *працівник* (не тільки “той, хто працює, бере участь у відповідному процесі”, а й “конкретна особа, фахівець якоїсь галузі”), *працюючий* (не лише “процесуальна ознаковість особи чи предмета”, але й сама особа, “працівник”) тощо. Таким чином, базова лексема розбудовується за рахунок афіксальних лексем як у плані форми, так і в плані змісту. Цьому сприяє природа слова, знакової семіотичної єдності, в яку входить сема як елементарний складник “картини світу”, семема як єдність однієї форми й одного значення слова і семантема як певний набір ієрархічно впорядкованих сем. Сема, мінімальна одиниця плану змісту, реалізується як компонент семеми, одиниці плану змісту вищого рівня (комунікативного), і не

лише в межах однієї лексичної одиниці, але й у межах лексичного гнізда, тобто в межах споріднених мовних форм. У свою чергу, на ще вищому рівні плану змісту в структурі семемі виступає архісема, родова інтегруюча сема, властива мовним одиницям певного класу (у нашому випадку родова архісема “займатися творчою діяльністю”, або просто “творити”, властива всім одиницям відповідного семантичного поля – *працювати, трудитися, робити*, кожна з яких реалізує на її основі власні видові семи). На вершині ж родо-видового гнізда стоїть семантема, одиниця найвищого рівня плану змісту – поняттєвого (у нашому випадку родо-видова семантема “діяти (про людину)” як “ім’я ідеографічного поля” на означення цілеспрямованого процесу – *працювати, трудитися, робити, будувати, споруджувати, зводити, прокладати, вирощувати, орати, обробляти* і т. ін.; пор. також принцип розбудови названих базових лексем у лексематичному і семантичному планах на зразок поданого вище словотвірної-семантичного гнізда лексеми *працювати* – *труд, трудівник, трудівниця, трудящий, трудівничий, трудовий; робота, робітник, робітниця, робітничий, робочий, роботящий; будування, будова, будівник, будівельник, будівля, будований, будівничий* та ін.)²⁰. Ж. П. Соколовська має цілковиту радію, коли стверджує, що модель семантичних відношень (яку варто розширити словотвірними-семантичними. – В. Ж.) сприяла б упорядкуванню системних описів усіх ярусів мови на семантичній основі²¹. До речі, така відпрацьована модель сприяла б передусім удосконаленню системи тлумачення лексики у загальномовному словнику, в основу якої покладено здебільшого принцип гіпо-гіперонімічних системних відношень між мовними одиницями, що так чи інакше відбивають ієрархію сем.

Якщо нарощування змісту в межах семантичних полів відбувається за рахунок збільшення кількості мовних форм, значення яких тісно пов’язане з тим чи іншим значенням вихідного слова, то в межах однієї лексематичної одиниці таке нарощування постає внаслідок розширення кола семем, тобто лексико-семантичних варіантів слова. І в першому, і в другому випадках діє закон семантичної перехідності, що однаково спрацьовує як на поняттєвому, так і на власне семантичному рівнях завдяки внутрішній формі слова як центрові образу, як одній з його ознак, що переважає над рештою²². Внутрішня форма слова, на наш погляд, це зафіксований у мовній пам’яті (не лише мовної особистості, і, можливо, не стільки мовної особистості, скільки цілого мовного колективу) абстрагований мовний образ того чи іншого поняття, потенційно відтворюваний тією чи іншою ознакою денотата. Виступаючи посередником між зовнішньою формою слова та його змістом, вона регулює як зміни першої, так і переходи другої. При цьому значення (передусім питомих слів) змінюється більшою мірою, ніж зовнішня форма, і це призводить до

²⁰ Соколовська Ж. П. Модель семантичних відношень у лексиці // Мовознавство. – 1986. – №6. – С. 28–43; Рудяков О. М. Принципи і методи побудови функціональної моделі лексики російської мови: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 13.

²¹ Там же. – С. 43.

²² Потебня А. А. Знач. праця. – С. 146.

“затемнення” форми внутрішньої. Навіть “прозорі” образи фактів об’єктивної дійсності часто не відповідають їхній змістовій суті (пор. “стілець” від “стіл”, а “стіл” від “стелити”, як і “стеля”; “сторінка” від “сторона”; “печінка” від “пекти”; “худоба” від “худий”; “край” від “краяти”, як, можливо, і “Україна”)²³. Тому етимологізація слова як спосіб пізнання його буття, форми й змісту, його становлення реально обмежена безкінечним, отже, й істинним. Внутрішня форма – лише поверхнева, а не глибинна істина, бо остання – це сутність значення. Етимологізуючи в пошуках лексичної мотивації за функціональними ознаками реалії, ми знаходимо не лише етимон (форму, часто уявну, лише можливу), від якого пішло сучасне слово, але й, що важливо, простежуємо, реконструюємо “рух” значень, який свідчить про процеси вдосконалення реалії, становлення її “культурних” (суспільних) цінностей. Тим самим бачимо, як на окремих історичних етапах розвитку мови в різних соціокультурних умовах по-різному членується семантична реальність у слові, тобто так чи інакше змінюються співвідношення традиційних компонентів у його лексичному значенні – денотативного, що вказує на конкретні предметні характеристики референта, сигніфікативного, який відображає абстрактні властивості конкретних референтів, притаманні класові предметів чи явищ, конотативного, що виражає додаткові ознаки, необхідні для чуттєвого та раціонального сприйняття референта²⁴. Якщо взяти за основу постулат Гегеля, що “результат становлення – це наявне буття”²⁵, то ми ніби відстежуємо при цих реконструкціях становлення етносу в слові. До того ж, якщо визнати ще й національно-культурний компонент лексичного значення як універсальне в ньому нашарування, що відбиває різноаспектні, звичайно унікальні денотативні, сигніфікативні та конотативні ознаки референта, породжені етнокультурною специфікою його сприйняття і відтворення у слові²⁶, то злиття двоєдиної форми слова з його змістом (цілісним значенням) закладає передумови для участі слова в утворенні послідовного ряду підсистем національної мови, що всебічно віддзеркалюють ставлення етносу до природи, суспільства і самого себе, об’єктивуючи його в мовних одиницях (світоглядний рівень) і через них здійснюючи зв’язок з іншими мовними одиницями (власне мовний рівень).

Разом з тим слово як продукт пізнання є засобом не відображення готової думки, а витворювання її. Отже, мова – не відбиття усталеною світогляду, а діяльність²⁷, що його створює. Світоглядне коріння етносу сягає його міфічної свідомості, коли порівняння за подібністю властивостей для людини не було метафорою, як це ми сприймаємо тепер, а релігійною дійсністю, правдою. Не випадково в народних творах небесні світила, дерева, рослини, квіти, річки, звірі, каміння, вітри та ін., як і люди, народжуються, живуть і помирають.

²³ Білецький А. О. Знач. праця. – С. 185–186.

²⁴ Языковая номинация: Общие вопросы. – М., 1977. – С. 31, 76.

²⁵ Гегель Г. В. Ф. Знач. праця. – С. 226.

²⁶ Бурбан О. Ф. Сукупність та функції національно-культурного компонента лексичного значення реалій // Мовознавство. – 1986. – №4. – С. 56–57; Дяченко Л. М. Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної лексики сучасної української літературної мови: Канд. дис. – К., 1997. – С. 41.

²⁷ Потебня О. О. Знач. праця. – С. 171.

Анімістичний світогляд давніх вірувань залишив глибокі сліди в нашій мові²⁸. Ми говоримо “сонце зіграло землю”, “вода підмила греблю”, “блискавка запалила дерево”, не замислюючись над тим, що узагальнена дія одного предмета на інший постала на основі порівняння людини з об’єктами довкілля і є наслідком конкретних дій людини на предмет, коли вона вперше взяла в руки знаряддя, інструмент, подумки перенесла спосіб своїх дій на дії об’єктів довкілля і висловила це мовними засобами. Отже, метафоризація значення слова чи вислову – це не продукт міфічного пізнання, а вже факт наукового осмислення мовних явищ, зокрема поетичних. Сьогоднішня поетична мова багата на найрізноманітніші уособлення й одухотворення, природа в ній завжди жива (ще з часів “Слова о полку Ігоревім”) і виступає в тісному контакті з життям людини. Це вважають найкращим поетичним стилем у всіх народів, бо поетична природа слова криється в етномовній пам’яті, а коріння його метафоризації в глибинах передусім національної свідомості. Особливо виразно простежується не при символізації значення слова через узагальнення його образу. Символи звичайно мають щось спільне з тим, що вони символізують (не випадково грецьке слово *symbolon* означає “зіставлене”). Тому слова-символи, як і символізовані вислови, уподібнюються справжнім витворам мистецтва. Класичними зразками таких словесних мистецьких витворів є народні афоризми, паремії, в яких засобом творення образу й символу як його узагальнення служить, у свого чергу, узагальнення смислу як ознака фразеологізованості значення. Зміст і внутрішня форма слів-символів та символізованих висловів характеризуються тотожністю, пор. образ вовка як символ ненажерливості, жадібності на основі зіставлення поведінки тварини з подібними якостями в стилі життя людини у висловах “голодний, як вовк” (про стан людини через порівняння з характерним станом тварини) та “у кого серце вовче, той їсть кого схоче” (узагальнення смислу, пов’язаного з характерною поведінкою тварини і перенесеного на можливу поведінку людини), де смисл (семема) “ненажерливість, жадібність” є водночас внутрішньою формою образу-символу. Пор. ще образ печі як символу домашнього вогнища, затишку, рідної домівки через перенесення рольової ознаки частини на ціле у висловах “добра річ, як у хаті піч” (увиразнення смислу через підкреслення визначальної ролі частини на тлі цілого) та “з своєї печі і дим солодкий”, “своя ніч найліпше гріє” (узагальнення смислу на основі перенесення значення частини на значення цілого), де смисл (семема) “отчий дім, рідна сторона” є водночас внутрішньою формою образу-символу. Саме на семантичній основі (за ступенем узагальнення смислу) можна успішно, на наш погляд, визначати надійні критерії розмежування прислів’їв (висловів, в основі яких лежить фразеологічне значення узагальненого образу-символу) та інших афористичних висловів – приказок, приповідок, примовок, у яких смисл того чи іншого факту дійсності лише функціонально увиразнюється, а не узагальнюється. Тому перші вживаються для максимального поглиблення змісту висловлення, а другі – лише для його прикраси.

²⁸ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 14–15.

Позернімося до поезії. Уподібнення реалій природи до фактів життя і діяльності людини породжують індивідуальні ключові слова-образи, піднесені часто до поетичного символу. Проте у справжнього майстра слова нічого не постає такого, що суперечило б мовній системі – лексематичній і лексико-семантичній у першу чергу. Скажімо, у Євгена Плужника образ моря уподібнюється образу свободи, хоч останній контекстуально і не виражений: “О море, море! Шуме голубий! Як мало треба, як багато можна...”. Так само спостерігаємо перехід значення в образі *море-життя* у Дмитра Загула: “Життя, як море, змінне і бурхливе”. Уможлиблює це загальномовна здатність мовних одиниць до семантичної перехідності, пор. зафіксоване словником перехідне значення лексеми *море* на основі просторового зіставлення *морестеп* (неозорий простір) або порівняння щодо маси і простору – *море пшениці*, *море трав* (велика кількість рослинності у безмежному просторі) чи щодо власне кількості *морс облич* (взагалі велика кількість). Пор. також традиційний інтерлінгвальний образ *житейського моря* (уподібнення життя бурхливому морю), який зустрічаємо ще в І. Котляревського (“Як зібрались на чисте поле, Еней з покійничком прощавсь, Сказав: “О жизнь! Бурхливе море. Кто цілий на тобі оставсь?..”), у Т. Шевченка (“І все то те по добрій волі, По волі розуму горить, Як той маяк у синім морі Чи те... в житейськїм”) та в І. К. Карпенка-Карого (у назві його найкращої комедії).

На наш погляд, слід розмежовувати власне поетичну образність і образність лінгвопоетичну. Порівняймо образ *світу-могили* у Т. Шевченка (“Без милого батько, мати – як чужії люди, Без милого сонце світить – Як ворог сміється, Без милого скрізь могила”) і в О. Олеся (“Обернувся світ в могилу”). І там і там бачимо пошук поетичної форми з метою передачі стану ліричного героя, для якого білий світ обертається на могилу. Разом з тим з погляду лінгвопоетики, “рух” образу в обох контекстах видається дещо різним. Поетичне узагальнення в плані змісту в О. Олеся супроводжується конкретизацією образу-символу в плані форми, і з’являється лексична зіставна паралель *світ-могила* як основа семантичної перехідності. Тобто якщо у Т. Шевченка метафоризується лише лексема *могила*, то в О. Олеся образ нарощується через перенесення значення одного поняття (світ – “життя, світло”) на інше, протилежне поняття (могила – “смерть, темрява”). На основі такого полярного зіставлення витворюється сталий ідіопоетичний вираз з фразеологічним значенням “настав кінець світу, зав’язався світ для когось”. Яскравим прикладом різноплановості власне поетичної і лінгвопоетичної образності може бути, скажімо, образ-символ *яблуко*. Якщо, наприклад, у поетичній мові М. Рильського спостерігаємо затекстовий зіставний паралелізм *яблуко-сад* як індивідуально-психологічний вияв буття людини через текстове зіставлення з буттям природи (“Яблука доспіли... Вже й любов доспіла”, “Яблуко спіє і падає... Серце минуле пригадує”) і це є типовим за своєю фольклорною природою асоціативним поетичним образом, то лінгвопоетична образність у контекстах інших поетів витворюється перехідністю значення на основі порівняння чи зіставлення наливного плоду з тим чи іншим фактом дійсності або одного предметного слова з іншим, напр.: “Мов яблучко у

садочку, Кохалась дитина” (Т. Шевченко); “Яблуко натхнення” (Б.-І. Антонич). Подібне зустрічаємо і в контексті згадуваного нами М. Рильського: “Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяжкий”. Процес творення образу, надто лінгвопоетичного, а тим паче його узагальнення до рівня символу, тісно пов’язаний зі співвідношенням у мовній одиниці денотативної та фонової інформацій. Історико-філологічне тло, на якому відбувається становлення того чи іншого образу, часом буває визначальним, тобто в ньому переважає фонова інформація. Якщо вона з часом втрачається, йде в забуття, природу образу можна пояснити лише гіпотетичне. Як відомо, О. Довженко деяким своїм улюбленим героям давав яскраво символізоване прізвище Кравчина. Як узагальнений лінгвопоетичний образ це слово ми зустрічаємо у Т. Шевченка. Етимологічно “кравчина” – ремісничий “кравецький цех” або “кравці” як збірна назва. Чому ж за часів Северина Наливайка Військо Запорозьке іменувало себе кравчиною? Якщо вірити М. Максимовичу, це можна пояснити тим, що Наливайко сам колись був кравцем-кожушником, тобто представником кравецького цеху. Більше того, він міг бути і сином кравця, про що свідчать народні перекази. Так чи інакше, Т. Шевченко, кілька разів згадуючи його в своїх творах, іменує двічі Кравченком-Наливайком. Згадаймо хоч би вірш “У неділеньку у святую...”: “І бунчугами вкрили Преславного запорожця Павла Кравченка-Наливайка...”. Тут ідеться про обрання Северина Наливайка гетьманом (Шевченко вважає це історичним фактом, бо довіряє “Історії русів” Г. Кониського). Отже, кравчина у Т. Шевченка (“Обізвався Наливайко – не стало кравчини!”) – це, можливо, натяк не просто на Військо Запорозьке як на козацькі збройні сили, але й на саму Гетьманщину як українську державність, оскільки Військо Запорозьке було й суспільно-політичною організацією. Пор. ширший контекст із “Тарасової ночі”: “Була колись Гетьманщина, та вже не вернеться!.. Обізвався Наливайко – не стало кравчини! Обізвався козак Павлюга – за нею полинув!” (цілком прозорий натяк на дві невдалі спроби відстояти українську державність – 1594–1596 рр. під проводом Северина Наливайка і 1637 р. під проводом Павла Бута, або Павлюка, Павлюги). Отже, “кравчина” (“не стало кравчини”, “за нею полинув”), з одного боку, є радше художнім уособленням, з другого, – лінгвопоетичним символом утраченої Гетьманщини, української державності, за якою сумували і у відродження якої вірили і Шевченко, і Довженко²⁹.

Таким чином, на прикладах передусім предметної лексики спостерігаємо лексико-семантичну природу системності мовних одиниць, що полягає в їхній здатності до максимального поняттєвого узагальнення на основі гносеологічних семантичних відношень. Ці відношення впливають із семантичного трикутника “реалія – її відбиток у значенні – її відбиток у словоформі” і систематизуються за шкалою “денотат – десигнат – детермінат” (сигматичний аспект). З другого боку, системність мовних одиниць вимірюється лінгвософськими і лінгвальними семантичними відношеннями, що

²⁹ Пор.: Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII–XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Ужгород, 1997. – С. 34–35.

спираються на внутрішню структуру лексичного значення мовної одиниці і на її семантичну здатність до максимального узагальнення як внутрішню типологічну ознаку (семантичний аспект). Тим самим слово здатне виступати ніби в трьох іпостасях – як наймення з питомим значенням конкретної реалії на основі тієї чи іншої відмітної ознаки, як зміщений образ з перехідним значенням на основі порівняння чи зіставлення і як образ-символ з максимально узагальненим значенням на основі образного “згущення” смислу. Друга й третя ознаки слова можуть бути як реальними, так і віртуальними. Моносемічні слова здебільшого мають лише першу ознаку, але будь-яке зміщення смислу в них одразу порушує моністичність їхньої ознаковості.

Лексико-граматичний аспект. Окрема лексема більшою чи меншою мірою виражає самодостатність у відтворенні того чи іншого поняття, проте конкретизувати її значення може лише контекст – лексичне словосполучення або більша мовна одиниця. Інакше кажучи, значення тієї чи іншої лексеми увиразнюється системою семантичних відношень між мовними одиницями, тобто, з одного боку, воно є об’єктивною властивістю самої лексичної “матерії”, а з другого, – продуктом системи словесних відношень, що через лексичну сполучуваність постає в усій своїй функціональній рухливості³⁰. Адже властивості речей, існуючи цілком об’єктивно і відтворюючись у слові, глибше пізнаються тільки через співвідношення з іншими речами і відповідно через віддзеркалення їх у відношенні мовних одиниць.

Коли йдеться про відношення (отже, сполучуваність) словесних одиниць (тобто лексем), слід розмежовувати лексичну (лексико-семантичну) сполучуваність як глибинну мовну сутність і лексико-граматичну (синтаксичну) сполучуваність як поверхневе, формальне мовне явище. Якщо, скажімо, з лексико-семантичною погляду, сполучення *висіти над головою* і *висіти над морем* неоднорідні (перше вказує або на пряме значення лексеми *висіти*, наприклад, через контекст “люстра висить над головою”, тобто “причеплена на гачок до стелі”, або на метафоризоване, напр.: “сонце висить над головою”, тобто “стоїть у зеніті”, а друге – лише на метафоризоване, наприклад, через контекст “місяць (сонце) висить над морем”), то з функціонально-синтаксичного погляду, обидві сполуки однорідні, бо виражають відповідне статально-локативне відношення “перебувати над чим-небудь”, яке може передаватися відкритим рядом дистрибутивів – *висіти над головою (над містом, над ліжком, над морем)*. Для лексико-семантичної сполучуваності немає принципового значення варіантність типу “висіти над ким (над чим)” (*висіти наді мною, висіти над дзеркалом*), тоді як для функціонально-синтаксичної сполучуваності така варіантність може бути принциповою, оскільки дистрибутив “висіти над ким” передає статально-об’єктні відношення, а дистрибутив “висіти над чим” – статально-локативні. Крім того, якщо лексико-семантична сполучуваність допускає варіантність правобічних компонентів для увиразнення одного глибинного значення лівобічної лексеми (напр., сполуки *висіти над дзеркалом, над вікном, над*

³⁰ Будагов Р. О. Знач. праця. – С. 104.

образами передають одне значення лексеми *висіти* – “бути розвішеним, розіп’ятим (про рушник)”), то функціонально-синтаксична сполучуваність для підтвердження формальних, поверхневих статально-локативних відношень, навпаки, допускає водночас варіантність як лівобічних компонентів, тобто предикативів, так і правобічних, тобто локативів, пор.: *Хмара (райдуга) висить над селом (над озером); Мертва тиша (верба) стоїть над болотом (над ставком); Туман (село) лежить над долиною (над річкою)*. Ще приклад на користь зазначеного розрізнення. Валентнісна варіативність правобічних об’єктних синтаксем в елементарному реченні на зразок *хлопець читає книжку (монолог, стародруки, молитву, псалтир)* засвідчує лише форму реалізації процесуального предиката “читати”. З погляду лексико-семантичної сполучуваності, кожний лексичний варіант увиразнює зміст даного процесу, вираженого предикатною лексемою *читати*. Крім того, якщо валентність дієслова в реченні *хлопець читає молитву (псалтир)* виражається вільною синтаксичною сполучуваністю, то в реченнях *хлопець читає молитву кому* – уже сталою. Це зумовлюється характером лексико-семантичної сполучуваності, що забезпечує розмежування значення як предикатної лексеми, так і сталої сполуки, де ця лексема виступає ключовою. Отже, синтаксична сполучуваність реалізується поєднанням різних класів слів у різних формах для вираження типових граматичних відношень у складі речення, а лексична характеризується поєднанням окремої лексеми з іншими лексемами для виявлення на тлі контексту тих чи інших лексико-семантичних відношень, виражених у тому чи іншому значенні цієї лексеми або сталого словосполучення. Тим самим на тлі синтаксичної сполучуваності слово виявляє своє граматичне (узагальнене) значення, а на тлі лексичної – значення лексичне (індивідуальне), тобто в обох випадках різні форми (структури) зумовлюють різні змісти (значення), хоч ці структури часто виражаються тими самими складниками. Просто складники при цьому виконують подвійне навантаження – синтаксичне (як ідентифікатори між іншими складниками) і сигматико-семантичне (як наймення значущих реалій).

Тісна взаємодія поверхневої та глибинної систем увиразнює, в свою чергу, категорійні мовні відношення, передусім функціонально-семантичні. Зокрема, залежно від мовного рівня категорія означеності/неозначеності, скажімо, предметних слів, виявляє себе по-різному. Якщо на синтаксичному рівні (речення, текст), де вона тісно пов’язана з актуальним членуванням речення чи з анафоричністю текстової композиції, основні її функції – актуалізація і детермінація імені як такого, демонстрація його єдиності в тій чи іншій конситуації або, навпаки, вираження його віднесеності до класу подібних йому феноменів, то на лексико-семантичному рівні аналізована категорія увиразнює лише окремі іменні ознаки, властивості, уточнює значення імені чи одне із значень. Інакше кажучи, в першому випадку діє ефект ідентифікації самого імені, його предметності, тобто його лексико-граматичної природи, у другому – ефект розпізнавання основних відмітних предметних рис найменування, тобто його лексико-семантичної сутності. Наприклад, на лексико-граматичному рівні аналізу категорія означеності/неозначеності виявляє свою здатність регулювати

ієрархію лексико-граматичних ознак за шкалою конкретності/абстрактності чи одиничності/загальності, а увиразнити цю ієрархію допомагає лексична сполучуваність, тобто лексико-семантична валентність (вільна і невільна), пор.: *стіл письмовий, обідній, кухонний, журнальний, операційний і зелений стіл* (для гри в карти, офіційного призначення чи як переосмислене “зелені овочі, трави, призначені для їжі”); *стіл овальний, круглий, високий і зустріч за круглим столом; стіл святковий, буденний, гостинний і накривати (застилати) стіл, накривати (готувати) на стіл; стіл багатий, щедрий, розкішний, бідний, різноманітний і стіл дієтичний, вегетаріанський, шведський*, нарешті, спеціалізовані сполуки *адресний стіл, стін знахідок* і омонімія у сполуці *київський стіл* (князівський престол). З одного боку, спостерігаємо лексико-семантичну означеність іменної лексеми, отже, й лексико-граматичну конкретність і одиничність імені, з другого, – фразеологізовану означеність стійкої іменної чи дієслівної сполуки, в якій семантика імені є “прихованою”, отже, радше неозначеною, ніж означеною, а сама сполука стала вже квазіграматичною, бо зазнала суттєвих лексико-семантичних і функціональних перетворень. Особливо виразно ці перетворення постають у терміносполуках при їх зіставленні з вільними синтаксичними словосполученнями. Якщо останні – це лише довільне поєднання опорного слова й граматично залежного чи граматично рівноправного слова з певною номінативною метою (у широкому розумінні) – наприклад, для розрізнувального називання означуваних предметів *зелений, осінній, хвойний, мішаний, густий ліс (гай); зелений, квітучий, весняний луг* чи то об’єктивно спрямованих дій – *носити, лити, пити, брати, кип’ятити воду, носити, вдягати, прати, чистити одяг* тощо, то терміносполука – це вже стійке поєднання лексем на означення тієї чи іншої дефініції – *грошовий, бюджетний, ощадний рахунок (вклад) або платити, розраховуватися готівкою (чеком, векселем)*. У вільних синтаксичних словосполученнях реалізується спільний компонент значення, що давно став стереотипним у фонових знаннях мовців, отже, об’єктивованим у мовній системі. Він базується па стійких відношеннях позамовної дійсності (тому, скажімо, дія “пити” співвідноситься передусім з найменуваннями рідин, а “їсти” – назвами страв)³¹. У цьому разі нарощування зв’язків іде від слова (самодостатнього і вільного щодо значення наймення) до контексту (вільного в його внутрішній лексичній і синтаксичній сполучуваності). Якщо ж спільний компонент значення узагальнюється, тобто стає здатним до семантичної перехідності, тоді маємо справу зі сталим словосполученням у його невільних лексико-семантичних і синтаксичних зв’язках між компонентами. У цьому разі при пізнанні цих зв’язків йдемо від фразеологізованого (номіналізованого, лексикалізованого, термінологізованого) контексту до слова. Наприклад, стійке відношення позамовної дійсності, що лежить в основі лексичної пари “нога – стояти”, породжує як вільне словосполучення *стояти на ногах* із самодостатніми значеннями компонентів, так і вторинну стійку мовну єдність з її перехідним фразеологізованим значенням. Інший приклад.

³¹ Общее языкознание... – С. 458.

Означеність/неозначеність як поняттєва категорія реагує передусім на глибинні позамовні квантитативні відношення, увиразнюючи їх. Останні, в свою чергу, зумовлюють формально-кількісну (числову) граматичну означеність/неозначеність. Тим самим коло замикається, пор.: *вода* (необчислювана, кількісно нерозчленована речовинна (родова) предметність – *їсти хліб з водою, вода для пиття*) – *мінеральна вода* (видова предметність). Видова поняттєва ознака предмета зумовлює його спеціалізацію і спричиняє до термінологізації сполуки (стійкі позамовні відношення породжують усталені мовні). Щодо позамовних квантитативних ознак, то в першому випадку вони зумовлюють формальну граматичну однинність речовинного родового імені, а в другому – потенційну множинність видової назви, чому, безперечно, сприяє її спеціалізація імені як такого (*мінеральні води*). Взагалі будь-яка семантична перехідність може впливати на граматичні характеристики предмета (пор. якісну множинність, закладену у вільну сполуку *води Дніпра* з ключовим словом, що втратило значення речовинної предметності). Спеціалізація значення змішує й граматичні характеристики, тому множинність у видовій назві *мінеральні води* не лише якісна, але й кількісна (пор. ще: *мінеральні джерела*). Унаслідок цього про предметну множинність у сполуках типу *води Дніпра* можна говорити або як про якісну квантитативну означеність, або як про формально кількісну неозначеність, а про предметну множинність у спеціалізованій сполуці *мінеральні води* (як і *мінеральні джерела*) говоримо і як про квантитативну якісну, і як про формально кількісну означеність.

Таким чином, значення кожної лексичної одиниці зумовлюється її системними відношеннями з іншими мовними одиницями на різних мовних рівнях. Ці відношення визначаються як поняттєвою її природою, так і місцем та роллю лексеми в мовній системі. Як реальна лексематична, лексико-семантична і лексико-граматична одиниця слово об'єктивується в лексичній підсистемі мови в усіх можливих своїх виявах і зв'язках (принаймні таким воно постає у загальномовному словнику), а як одиниця функціональна воно характеризується суб'єктивно невичерпними можливостями власної віртуальної реалізації у живому мовленні, що є запорукою невпинного розвитку самої мовної системи.

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

СТІЙКІСТЬ ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ*

Русанівський Віталій Макарович (1931–2007) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1969 р., академік НАН України з 1982 р. Закінчив 1954 р. Київський університет. З 1957 р. працює в Інституті мовознавства ім. О. Потебні НАН України. У 1978–93 рр. – академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України, в 1989–90 рр. – голова МАУ. Розробляє проблеми сучасної української літературної мови, її історії, історичної граматики, взаємозв'язків української та інших слов'янських мов. Автор праць: “Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.” (1959), “Структура українського дієслова” (1971), “Дієслово – рух, дія, образ” (1977), “Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – початку XVIII ст.” (1978), “Походження і розвиток східнослов'янських мов” (1980), “Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов” (1985), “Структура лексичної і граматичної семантики” (1988) та ін. Співголова та один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000).

1. Мова – найважливіша організуюча сила суспільства, що забезпечує обмін інформацією в процесі активного пізнання світу. Разом з там – це надійний засіб акумуляції людських знань, створення скарбниці культурних цінностей, з якої кожне наступне покоління черпає досвід попередніх.

Розширення знань неминує викликає зміни в мові, насамперед у її “верхньому” поняттєвому ярусі – лексиці, що реєструє появу нових понять. Кількісне нагромадження нового мовного (лексичного) матеріалу неодмінно позначається на інших ярусах мови – організуючому (граматичному) і виражальному (фонемному). Цілком зрозуміло, що розвинене суспільство прагне зберегти стабільність мови, і насамперед це позначається на сталості її фонемної будови, граматичної структури і лексичного складу. Особливою стійкістю відзначається літературна мова, саме існування якої ґрунтується на дотриманні природно сформованих норм письма, вимови, слово- і формовживання¹.

Утримання процесів мовотворчості у межах тієї самої системи для забезпечення зв'язку між поколіннями здійснює граматичний ярус мови. Провідна роль граматики у збереженні стійкості мовної системи в цілому неодноразово відзначалася в мовознавчій науці, зокрема в працях радянських учених, створених після лінгвістичної дискусії 1950 р., що загалом позитивно вплинула на розвиток лінгвістичної теорії. В. В. Виноградов, зокрема, наголошував на підпорядкованості лексики законам граматики: “Основний словниковий фонд, будучи організаційним центром і словотворчою базою

* Друкується із скороченнями за виданням: Русанівський В.М. Стійкість граматичної структури // Мовознавство. – 1968. – № 4.

¹ Див.: Т.С.Шараденідзе, Что может дать изучение живого языка и его диалектов для установления закономерностей развития языка, у зб.: “Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X международном конгрессе лингвистов”, М., “Наука”, 1967, стор.264.

словникового складу мови, пов'язаний з граматиною внутрішніми законами розвитку і охоплюється всіма основними граматичними категоріями, підводиться під них”². Отже, взаємозв'язок лексичного і граматичного ярусів здійснюється за внутрішніми законами мови. Ця думка неодноразово повторювалася під час дискусії і після неї, проте суть внутрішніх законів, як правило, не витлумачувалась. Чи не найбільш вдалі спроби пояснити внутрішні закони мови знаходимо у В. Ярцевої³. Дослідниця відзначає такі внутрішні закони, як збагачення словникового фонду на основі притаманних мові граматичних норм і розвиток граматичної абстракції на базі лексичного значення⁴. Ці явища, безперечно, супроводжують мовний розвиток, але не пояснюють, що саме його зумовлює. Тому десятиліттям пізніше В. А. Звегинцев змушений був констатувати, що “поняття закону в мовознавстві не тільки не має чіткого визначення, але й нерідко суперечливо витлумачується”⁵. При визначенні законів внутрішнього розвитку мови іноді абсолютизується якесь часткове явище, що й видається за основний закон. Прикладом може служити хоча б висунутий А. Мартіне “принцип економії в мові”⁶, який у теорії французького дослідника поєднується з частотою вживання того чи іншого мовного явища. “Якщо частотність певної одиниці зростає, – пише А. Мартіне, – то її форма підлягає редукції. Це трапляється як з мінімальними, так і з більшими одиницями, як з розрізнявальними, так і зі значеннєвими”⁷. Обмежений характер цього закону очевидний.

Складність встановлення законів внутрішнього розвитку мови приводить до ігнорування цього поняття. Ряд дослідників починає вбачати причини мовного розвитку лише у впливові на мовну систему факторів позамовної дійсності. Наприклад, Е. Косеріу, відзначаючи появу в мові багатьох інновацій, пояснює їх прийняття необхідністю вираження, зумовленою культурними, соціальними, естетичними або функціональними чинниками⁸. До цієї думки останнім часом схиляється і дехто з радянських дослідників⁹.

Проте шукання причин змін у мові лише поза її внутрішньою організацією навряд чи може бути ефективним. Екстралінгвістичні фактори (наприклад, міжмовне контактування), безперечно, впливають на можливість появи тієї чи іншої інновації, але не пояснюють причин, що дають їй змогу проникнути в мовну систему. Чи завжди інновація пов'язана з запозиченням? Чому одні інновації стають фактом мови, а інші відкидаються? Чи є якісь можливості для прогнозування в галузі мовного розвитку? Чи можуть інновації так

² В.В.Виноградов, Значение работ И.В.Сталина для развития советского языкознания, у зб.: “Материалы Объединенной научной сессии, посвященной трудам И.В.Сталина по языкознанию”, М., Изд-во пед.наук РСФСР, 1950, стор.25.

³ В.Н.Ярцева, К вопросу об историческом развитии системы языка, там же, стор.68–98.

⁴ В.Н.Ярцева, зазнач.праця, стор.75.

⁵ В.А.Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, М., Изд-во МГУ, 1962, стор.152.

⁶ Див.: А.Мартіне, Основы общей лингвистики, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып.ІІІ, М., Изд-во иностр. л-ры, 1963, стор.532–533.

⁷ Там же, стор.544.

⁸ Э.Косеріу, Синхрония, диахрония и история, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып.ІІІ, стор.198.

⁹ “Тепер поняття про спонтанні внутрішні закони – анахронізм” (У.Ш.Байчура, О некоторых факторах языкового развития, у зб.: “Проблемы языкознания...”, стор.106).

перебудувати систему, що вона не відповідатиме своєму вихідному станові? Теорія екстралінгвістичних впливів на розвиток системи не дає відповіді на ці запитання.

Очевидно, причини мовного розвитку треба насамперед вбачати в постійних суперечностях між лексичним, граматичним і фонематичним рівнями мови. Між лексикою і граматикою існує постійна антиномія: перша прагне до змін і розширення, друга – до збереження сталості й незмінності. Ця постійно існуюча антиномія, на наш погляд, є головним внутрішнім законом розвитку мови, що виявляється в двох паралельних тенденціях: в утворенні і функціонуванні нових лексичних одиниць за традиційно існуючими граматичними моделями і у виникненні нових граматичних елементів на базі лексики.

На виявлення цих тенденцій розвитку мови накладаються певні обмеження. По-перше, інвентар граматичних елементів, з допомогою якого будуються граматичні моделі, на кожному з етапів розвитку мови використовується не рівномірно, а тому одні і ті ж елементи можуть на різних синхронних зрізах то зміщуватися ближче до ядра граматичної структури і бути активними компонентами словотворчих моделей, то відходити на периферію системи, фіксуючи лише наслідки попередніх етапів словотворення. По-друге, елементи граматичної структури служать не лише для оформлення нових одиниць лексичного рівня, а й для вираження їх взаємних стосунків та їх відношення до об'єктивної дійсності. Отже, вони мають і словотворчу, і словозмінну функції. По-третє, і лексичний, і граматичний рівні мови перебувають під постійним “тиском” фонологічної системи. Фонологічна система, зокрема, накладає обмеження на поєднуваність морфологічних елементів, зумовлює їх позиційну варіантність.

Ці обставини треба враховувати при дослідженні основних тенденцій мовної еволюції, зокрема й еволюції морфемної структури мови. Вони впливають з тих внутрішньоструктурних суперечностей, які є основною рушійною силою мовного розвитку.

2. Дослідження змін у граматичній структурі мови, тобто її історії – як минулої, так і майбутньої, – вимагає спеціальної методики.

Активізацію тих чи інших граматичних елементів можна надійно вивчати лише шляхом зіставлення мовної структури на різних синхронних зрізах і застосування статистичних методів. Історично-типологічна методика дедалі ширше використовується в фонологічних дослідженнях. “Реалістичним підходом до техніки реконструкції, – говорить Р. Якобсон, – є ретроспективний рух від одного стану мови до іншого і структурне дослідження кожного етапу з погляду даних типології мов”¹⁰. Застосування цієї методики принципово можливе і при дослідженні мовних одиниць інших рівнів. Так, зіставлення дає змогу встановити якісну тотожність чи відмінність граматичної структури на різних хронологічних зрізах мови. Статистичні методи, в свою чергу,

¹⁰ Р. Якобсон, Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание, у зб.: “Новое в лингвистике”, стор.104.

засвідчують доцентровий або відцентровий рух кожної з морфем. Правда, статистичними методами треба користуватися обережно, пам'ятаючи, що закономірності вживання тих чи інших компонентів граматичної структури часто залежать від стилю мовлення. Наприклад, досліджуючи частоту вживання дієприкметниково-дієприслівникових афіксів на матеріалі мови другої половини XIX – початку XX ст. (один період) та сучасної мови (другий період) і залучаючи до аналізу в першому випадку публіцистичні твори, а в другому – художні, можна прийти до висновку про зниження активності цих елементів морфологічної структури у наш час, що не відповідає дійсності. Небезпечним є і порівняння кількісних показників уживання афіксів у функціонально однотипних, але віддалених значними часовими проміжками текстах. Так, не можна порівнювати частоту вживання морфем у панегіриках початку XVII ст. і в сучасній поезії, оскільки ці твори побудовані на різних художніх принципах, а отже, різняться добором словоформ. Найдоцільнішим і методологічно прийнятним є, очевидно, статистичний аналіз текстів певного періоду, які репрезентують найпоширеніші в цей час стилі мовлення. Наприклад, можна порівнювати частоту вживання морфем у мові XVI – першої половини XVII ст. і в сучасній мові (20–60-і роки XX ст.), якщо перша представлена художньою літературою, канонічною, полемічно-проповідницькою і діловою, а друга – художньою, публіцистичною, науковою, діловою, ораторською та ін., або принаймні більшістю цих основних стилів.

Істотним є також вибір структурних елементів для статистичних досліджень. Слід розрізняти морфеми, частота вживання яких залежить від структурних особливостей мови, і морфеми, що їх частота важлива тільки з погляду стилів мовлення. До перших належать, зокрема, словотворчі афікси, до других – формотворчі.

Подвійна – словотворча і словозмінна – функція елементів морфологічної структури викликає необхідність такого операційного прийому, як встановлення парадигм – сукупності взаємопов'язаних морфем, кожна з яких служить для вираження одного і того ж категоріального значення. При цьому важить той факт, що один і той же елемент морфологічної структури може належати до різних парадигм, тобто бути полісемантичним. Кількість значень кожної окремо взятої морфеми в історії граматичної структури не є сталою.

Оскільки елементи граматичної структури виступають тільки у складі слів, то всі без винятку морфеми належать до словотворчих. Але ті з них, що беруть участь у створенні парадигм і є, природно, носіями категоріальних значень, кваліфікуються і як словотворчі, і як словозмінні (або формотворчі) водночас. Тільки при такому підході до розмежування слово- і формотворчих морфем можна, здається, відповісти на запитання, “де ж проходить у мові межа між словозміною і словотворенням”¹¹. Кожна словотворча морфема, наприклад суфікс *-тель* в іменнику *учитель*, протиставляється всім іншим морфемам, що

¹¹ Див.: В.М.Жирмунский, О границах слова, у зб.: “Морфологическая структура слова в языках различных типов”, М.–Л., Изд-во АН СССР, 1963, стор.17.

не можуть її замінити у цьому слові¹². Що ж до формотворчих морфем, то вони, крім цієї індивідуалізуючої ознаки, яка, до речі, доводить їхню словотворчу функцію, мають ще й іншу: протиставляються морфемам, які можуть їх замінити, не порушуючи при цьому ні семантики слова, ні належності його форми до певної категорії (роду, числа, відмінка, особи і под.). Наприклад, відмінкові закінчення протиставляються одне одному, а поза тим, як елементи цілої відмінкової парадигми, протиставляються всім разом і кожному зокрема елементам особової парадигми, родової, числової і под.

3. Вплив лексичного рівня мови на граматичний може розглядатися в двох планах: внутрішньоструктурному і зовнішньому. Останній пов'язаний з екстралінгвістичними впливами і розглядатиметься далі. Що ж до першого, то він виявляється у фразеологізації словосполучень з часто вживаними словами. Тобто внутрішньосистемний вплив лексики на граматику розпочинається в сфері синтаксису (рухливіший шар граматичної структури) і згодом може поширитися на морфологію. Можливі два варіанти цього поширення:

а) стале фразеологізоване словосполучення функціонально прирівнюється до окремої словоформи; це виявляється насамперед у тому, що словосполучення вступає в опозицію за спільною семантичною ознакою з однією або кількома словоформами, стаючи таким чином компонентом морфологічної парадигми. Такі словосполучення перетворюються в аналітичні виразники категоріальних значень. Подібно до синтетичних форм, вони мають значення, що є видовими стосовно родового загальнокатегоріального. Наприклад, словосполучення *буду читати* (аналітична форма), як і синтетичні форми *читаю* та *читав*, виражає родове, загальнокатегоріальне значення часу; крім того, воно має підпорядковане родовому видове значення майбутнього часу. Цей рух від верхнього до нижнього шару граматики не завжди враховується при визначенні т. зв. граматикалізованих словосполучень. Звичайно береться до уваги тільки “результат абстрагування (іноді більш, іноді менш повного) від конкретного лексичного значення, що його спершу мало службове слово”¹³.

б) Стале, фразеологічне словосполучення, ввійшовши як аналітична форма до складу морфологічної парадигми, перетворюється в єдину словоформу; службове слово при цьому стає кінцевим словозмінним афіксом¹⁴. Прикладом може служити історія синтетичної форми майбутнього часу: *ходить йому* > *ходить йому* > *ходить йому*.

В обох випадках перетворення словосполучення в аналітичну або синтетичну морфологічну форму супроводжує висока частота кореневих морфем тих компонентів, що виявляють тенденцію стати показниками

¹² Навряд чи можна визнати правомірним твердження про те, що словотворчі морфем не обов'язково є членами протиставлення (див.: И.С.Улуханов, О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем, “Русский язык. Грамматические исследования”, М., “Наука”, 1967, стор.167). Протиставлення – передумова існування окремої морфемі.

¹³ Див.: В.М.Жирмунский, зазнач.праця, стор.25.

¹⁴ Як справедливо відзначає В.М.Жирмунський, причиною того, що новоутворені афікси розташовуються в кінці слова, є характер структури слова в індоєвропейських мовах (словозмінні афікси туг майже завжди стоять не на початку, а в кінці слова) (там же, стор.28).

граматичного значення. <...>.

4. Вплив фонологічної структури на граматичну теж виявляється у двох планах.

По-перше, в граматиці автоматично відображається кожна зміна, що відбулася в фонемному співвідношенні чи в звуковій реалізації окремих фонем. Тиск фонологічної структури на граматичну не викликає в цьому разі ніяких істотних змін у структурі морфем чи в їх співвідношенні. Єдиним свідченням такого процесу взаємодії є наявність графічно-фонетичних варіантів морфем. <...>.

По-друге, особливості поєднуваності фонем зумовлюють існування позиційних варіантів морфем. Позиційні варіанти, на відміну від графічно-фонетичних, є надзвичайно стійкими і не залежать від змін у правописі (хоч останній може викликати їх графічне нерозрізнення). <...>.

5. Крім внутрішньоструктурних суперечностей, що є основною рушійною силою в розвитку мовної системи, існують ще зовнішні, екстралінгвістичні фактори, які впливають на граматику (і фонетику) переважно через лексику.

Екстралінгвістичні фактори рідко спричиняють появу нових морфем. Якщо навіть такі і з'являються, то граматична система реагує на них як на чужорідне вкраплення, і вони, як правило, затримуються недовго. Наприклад, українську літературну мову XVI–XVIII ст. характеризували поширені не без впливу польської мови особові афікси минулого часу дієслів. <...>. З формуванням нової літературної мови на народній основі особові афікси минулого часу, поширені в текстах старої літературної мови з території всієї України, зникають. Один екстралінгвістичний фактор витісняє інший: поширювані під впливом польської мови особові афікси минулого часу були (а подекуди й досі лишаються) характерними для деяких українських говорів; але оскільки ці говори не відіграли помітної ролі на перших етапах формування нової української літературної мови, особові афікси минулого часу в ній не прищепилися і зрідка вживаються як стилістичний засіб. Міцніше тримаються ті елементи морфологічної структури, які проникли в мову у складі запозичуваних слів. Таким є, наприклад, суфікс *-ір-* (*-ир-*) у дієсловах типу *командирувати, планірувати* (від *планер*), що виступає як оказіональний засіб семантичного розрізнення слів (пор. *планірувати* і *планувати*). Серед найновіших новотворів периферійного типу, які виникли і внаслідок поширення абстрактних іменників на *-ство*, є афікс *-ств-*, що проник у систему дієслівного словотворення. Будучи поширеним у дієсловах, похідних від іменників із суфіксом *-ство* (*прожектерство – прожектерствувати, благоденство – благоденствувати, вітійство – вітійствувати, езуїтство – езуїтствувати, недбальство – недбальствувати* і под.), він став уживатися самостійно, передаючи дію за ознакою діяча, наприклад: *літератор – літераторствувати, естет – естетствувати, патріот – патріотствувати* і т. ін.

Вплив екстралінгвістичних факторів на граматичну структуру¹⁵ (знов-таки не безпосередньо, а через лексику) виявляється у створенні морфемної варіантності. Як правило, екстралінгвістичним фактором, що зумовлює появу варіантів морфем, є міжмовне контактування. На відміну від графічно-фонетичних і позиційних варіантів морфем, що є результатом спонтанного розвитку морфологічної структури, варіанти, які виникають під впливом екстралінгвістичних факторів, можна назвати стилістичними. Вживання таких варіантів зумовлюється не особливостями фонологічної чи граматичної підсистем, а стилістичним навантаженням слова, до складу якого вони входять¹⁶. Отже, іносистемні варіанти морфем є синонімами власнесистемних. Стилiстичні варіанти існують на різних етапах розвитку граматичної структури. В історії української літературної мови, особливо старшого періоду, найвиразніше виявлені стилістичні варіанти морфем, що виникли внаслідок впливу старослов'янської мови на давньоруську (літературну східнослов'янську) та українську. Прикладом може служити взаємодія дієприкметниково-дієприслівникових суфіксів *-ч-* (східнослов'янського рефлексу праслов'янського *-ntj-*) і *-щ-* (старослов'янського). <...>.

6. Взаємодія граматичного рівня мови з лексичним (у внутрішньосистемному й зовнішньолінгвістичному планах) та фонетичним викликають певні якісні зміни у мові. Це виявляється у виникненні нових морфем і в нагромадженні їх графічно-фонетичних, позиційних і стилістичних варіантів¹⁷. Але ні виникнення нових морфем, ні, тим більше, довжина варіантних рядів не спричиняють помітних зрушень у системі. <...>.

7. Розвиток морфологічної структури позначається й на кількісному співвідношенні морфем, тобто на активності їх участі у словотворчих процесах. Проте й тут зміни відбуваються дуже повільно, не викликаючи помітних зрушень у системних взаємозв'язках. <...>.

8. Отже, незважаючи на певні якісні і кількісні зміни в граматичній структурі мови, які відбуваються внаслідок взаємодії мовних рівнів, вона відзначається сталістю системних зв'язків, що забезпечує їй стійкість і повільний еволюційний розвиток за рахунок якісних змін у співвідношенні варіантів окремих морфем і кількісних змін у співвідношенні морфем.

¹⁵ Термін морфологічна структура вживається тут у значенні “сукупність взаємопов'язаних морфем, ужитих у мові”. Отже, в структуру входять не лише системно пов'язані морфеми, а й ті їх варіанти, усунення яких не порушує кількості системних зв'язків, не усуває жодної кореляції.

¹⁶ Йдеться про “співіснування паралельних способів вираження, що мають спільне лінгвістичне (граматичне, лексико-семантичне, фонологічне) значення, але різняться відтінками або сферою поширення”, (див.: О.С.Ахманова, Ю.А.Бельчиков, В.В.Веселитский, К вопросу о “правильности речи”, ВЯ, 1960, 2, стор.35).

¹⁷ Розрізнення цих варіантів у структурі мови конче необхідне.

Ф. О. НІКІТІНА

ПРО ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ АНАЛОГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У МОВІ*

Проблема аналогії мало цікавить сучасних дослідників – вона ніби лишилася в системі старої, молодограматичної лінгвістики. Причина цього частково полягає в тому, що дослідження дії аналогії наштовхується часто на необхідність давати пояснення дрібним мовним фактам, які не завжди легко систематизувати. Детальний розгляд окремих форм і пошуки аналогічного впливу на них з боку інших форм можуть здаватися маловиправданими, адже при цьому доводиться розглядати не певну мовну підсистему, а *disiecta membra*. Проте саме сучасне мовознавство з його інтересом до моделювання, з активним розвитком психолінгвістики може скласти у певний корпус ці *disiecta membra* мовних явищ, що виникли внаслідок дії різних аналогічних процесів.

Вчення про аналогію, яким воно склалося на початок ХХ ст., створили молодограмматики, і в першу чергу Г. Пауль. Саме від його поглядів беруть початок пізніші дослідження загальних закономірностей аналогії. Відгуки його ідей знаходимо у Л. Блумфілда і Л. А. Булаховського, а пізніше – у В. М. Жирмунського та Е. А. Макаєва. Уявлення про аналогію як про систему пропорційних рівнянь веде початок також від Г. Пауля. Про механізм аналогічних перетворень Л. А. Булаховський, зокрема, писав: “Вирівнення в матеріальній частині слова, які відбивають вплив (індукцію) формально споріднених відношень матеріально (семантичне) різних слів, – граматична аналогія у вузькому значенні слова – **розв’язання пропорцій...** Цю зміну уявляють собі (великою мірою спрощуючи справжню природу відповідного процесу) як розв’язання пропорції, наприклад, весна: весны – метла: метлы і под. звезда: х. Цей х розв’язується як звезды”¹.

Слова Л. А. Булаховського про те, що погляд на аналогію як на розв’язання пропорцій спрощує уявлення про аналогічні процеси, знаходять підтвердження при аналізі словотвору в східнослов’янських мовах. Про “пропорційний” підхід до аналогії правомірно говорити, мабуть, тільки у випадках регулярної аналогії в словозміні та в синтаксисі. Адже утворення нових речень за моделлю відомих значно відрізняється від утворення нових слів за моделлю існуючих. В останньому процесі більше творчого, новаторського: незважаючи на те, що він часто зводиться до “підсумовування” морфем за відомими словесними моделями, – це процес творення, а не чистої субституції. Помітну роль у ньому відіграє семантика морфеми, а також семантика структури слова, в той час коли для синтаксичної субституції важливою є семантика слова.

У сучасному дослідженні аналогії особливий інтерес становить вивчення її дії у словотвірній системі мови, яка розглядається в зв’язку з семантикою. Адже аналогія впливає інколи на мовну форму так примхливо, що, вивчаючи поширеність того чи іншого словотворчого типу, ми повинні звертатися не

* Друкується за виданням: Нікітіна Ф.О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові // Мовознавство. – 1972. – №4.

¹ Л.А.Булаховський, Нариси з загального мовознавства, К., 1959, стор.220–221.

лише до морфемних засобів його утворення, але й до лексики і семантики. У словотворі, якщо вивчати тільки його морфемні засоби, не залучаючи до розгляду ні переосмислення (метафоричного або метонімічного), ні семантичного розщеплення або злиття слів, аналогія має справу з семантикою слова як цілого і з семантикою формантів слова – префіксів, суфіксів, коренів. До того ж при вивченні дії аналогії, тобто при вивченні того, як мовці уподібнюють одну мовну форму іншій або іншим, важко буває встановити, де в уяві мовців відбувається перехід від семантики формантів до семантики цілого слова як окремої лексичної одиниці, що співвідноситься, з одного боку, з певною морфологічною, а з другого – з семантичною одиницею. Така “заплутаність” є особливо характерною для аналогічних перетворень, які відносять звичайно до рубрики “народна етимологія”, а також для аналогічних перетворень за участю контамінації. Про граматичну новотворчість, що використовує як будівельний матеріал старі форми², можна говорити лише при вивченні дії аналогії в певній частині словотвору (продуктивні типи суто морфологічного словотворення). Е. А. Макаєв, наводячи слова В. О. Богородицького про те, що “для виникнення за аналогією будь-якої форми необхідно, щоб елементи існували в мові”, справедливо твердить, що з цього правильного висловлення не можна робити висновок про те, що аналогія є мовною творчістю ретроспективного характеру – вона має справу водночас і з старим, і з новим у мові, ніби перекидаючи міст від старого до нового³.

Сумнів викликає висловлення В. М. Жирмунського про те, що аналогія є “засобом поліпшення граматичної будови мови, вдосконалення граматичної форми або системи форм даної мови у відповідності з внутрішніми законами її розвитку”⁴. Це твердження містить певний телеологічний натяк – ніби мета розвитку мови полягає в її вдосконаленні. Загальновизнаним в останні роки є погляд на мову як на систему, що сполучає дві тенденції, одна з яких – прагнення до точного передавання інформації, інша тяжіє до полегшення, спрощення процесу передавання інформації. У цій взаємодії двох тенденцій, що проводяться носіями мови несвідомо, переважає, очевидно, перша: мова вдосконалюється у тому розумінні, що вона повніше і чіткіше передає необхідну інформацію, але ця тенденція діє стихійно, а не цілеспрямовано. Дію аналогії взагалі важко зіставити безпосередньо з удосконаленням мови. У сфері східнослов'янського наголосу можна знайти багато прикладів акцентуаційних змін, викликаних аналогією, але таких, що свідчать про перехід слова з однієї акцентної групи до іншої, тобто ілюструють не вдосконалюючу, а систематизуючу роль аналогії. Якщо вбачати вдосконалення мови в високому ступені уніфікації мовних форм, то і в сфері наголосу, і в сфері словотвору аналогія не дає високого ефекту уніфікації – інколи її можна розглядати навіть як знаряддя різноманітності.

² Граматична аналогія, на думку В.М.Жирмунського, “являє собою процес уподібнення, що створює нову форму за подобою старої” (В.М.Жирмунский, Внутренние законы развития языка и проблема грамматической аналогии, “Труды Института языкознания АН СССР”, т.IV, М., 1954, стор.74).

³ Э.А.Макаев, Вопросы именного склонения в древних германских языках, “Труды Института языкознания АН СССР”, т.IX, М., 1959, стор.24.

⁴ В.М.Жирмунский, зазнач. праця, стор.74.

У флективних мовах з вільним наголосом, таких, як східнослов'янські, аналогія не діє за принципом категоричного імператива: вона ставить мовну форму на роздоріжжя, між двома (або кількома) іншими формами (або моделями) і ніби пропонує: “вибирай!”⁵. Ми не можемо прогнозувати, якій з даних моделей віддасть перевагу мовна форма, поставлена перед таким вибором. Так само, розглядаючи процес переходу, що вже відбувся і якому відомі й більш ранній, і пізніший вид певної мовної форми (наприклад, слова), не завжди можна з великою вірогідністю пояснити, чому відбувся саме цей, а не який-небудь інший перехід (хоча в останньому випадку це зробити легше). Але ми можемо встановити шляхи можливого вибору для тієї або іншої мовної форми.

В. М. Жирмунський визнає за аналогією статус закону⁶, разом з тим він висловлюється проти того, щоб розглядати аналогію як “певну універсальну прогресивну тенденцію уніфікації й узагальнення граматичної форми, однакового для всіх мов “морфологічного прогресу”. Тут змішуються різні поняття: з одного боку, на думку В. М. Жирмунського, аналогія діє в усіх мовах як певний прогресивний фактор, зняряддя вдосконалення мови, з другого, цей процес у різних мовах не є однаковим. Щоб уникнути певної суперечності, не слід пов'язувати аналогію з складним питанням удосконалення мови. Слід визнати, очевидно, що аналогія – це універсалія, точніше, існування перетворень за аналогією є універсалією для людської мови. Ці аналогічні перетворення пов'язані, безумовно, з асоціативними властивостями нашого мислення⁷.

Власне аналогію, народну етимологію і деякі помилки у мовленні, що пояснюються “низькою культурою” мовця, можна об'єднати в певну групу за однією спільною ознакою: всі ці мовні феномени відбивають зв'язок мови з асоціативними функціями мислення. У народній етимології цей зв'язок приєднує ізольовану, “незрозумілу” мовну форму до групи “зрозумілих” форм з адаптацією даної форми цій групі. При дії аналогії відбувається створення цілої такої групи. Аналогія є більш організованою, вона більш парадигматична. Народна етимологія не охоплює таких широких масивів слів, як той різновид аналогії, що його Л. Блумфілд називає регулярним, – народна етимологія є близькою до сингулярної аналогії, вона становить найбільш семантизований її різновид⁸.

Групову аналогію (незалежно від кількості членів групи) з народною етимологією об'єднує прагнення створювати семантичні гнізда, при народній етимології – помилкові, при груповій, або парадигматичній – як істинні, так і

⁵ Про можливість такого вибору говорив ще Г.Пауль, називаючи його не вибором, а “співвідношенням сил” між конкуруючими формами, а у Ж.Вандрієса знаходимо вираз “боротьба за перевагу” (на останній назві позначився, мабуть, вплив тогочасної біологічної термінології).

⁶ “Будучи одним із загальних законів розвитку граматики, поліпшення і вдосконалення граматичних правил мови, вона (аналогія. – Ф.Н.) діє в кожній мові своєрідними шляхами, у відповідностях з особливостями граматичної будови даної мови” – В.М.Жирмунський, зазнач. праця, стор.74.

⁷ Див.: А.И.Уемов, Аналіз в практиці наукового дослідження, М., 1970.

⁸ Роль семантики в народній етимології добре показано в кн.: Д.Н.Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, стор.166–167.

помилкові. Істинні семантичні гнізда організуються, якщо встановлюються зв'язки між коренями слів, що входять до їх складу. Помилкові “гнізда”, або квазіпарадигми, утворюються, наприклад, при встановленні асоціативних зв'язків між флексіями рівноскладових слів та їх наголосом: укр. *ревінь, гребінь, кремінь* тощо. З цим явищем (утворенням квазіпарадигм) пов'язується римований словотвір, що широко використовується в народній поезії і створює іноді цікаві за семантикою форми (пор., наприклад, у Грінченка *жалива – кропива*).

Аналогічні перетворення відіграють певну роль і в адаптації запозичуваних слів. В українській мові, наприклад, укорінялося слово “лоша”, запозичене з тюркських мов (пор. чуваське *lasa* та ін.), внаслідок того, що існує багато слів з наголосом на флексії **-а**, які означають малят – дітей і тварин (*дитинча, кача, теля* та ін.). Російська мова “пристосувала” це тюркське слово для назви дорослої тварини, додавши суфікс **-адь, -ѣдь** (пор. *осельдь* “дикий осел”); давньорос. **лоша*, род. **лошате* зникло, оскільки давні назви малят на **-а, -я** були повністю витиснуті формами на **-енок**; слово “лошак” цього ж кореня групується в російській мові з незапозиченими словами на **-ак**.

У багатьох мовах відбувається закріплення не лише певних суфіксів, а й певних кінцевих частин слів за семантичними групами. Це можна сказати про назви ягід у російській та українській мовах: рос. *клубника, землянина, черника, костяника, брусника, ежевика, голубика* та деякі інші; укр. *малина, ожина, горобина, журавлина, шипшина* (є навіть діал. форма *жостелина* = жостір)⁹. В німецькій мові ця “пропорційність” між семантикою слова і його кінцевою частиною виявляється у слові *Beere* як другому компоненті складних слів: *Erdbeere, Schwarzbeere* та ін. (це ж можна сказати про компонент – **berry** у назвах ягід в англійській мові); послідовно проводиться цей принцип у назвах *Дерев*, назвах “різновидів” болю в німецькій мові: *Birkenbaum, Tannenbaum* тощо; *Zahnschmerz, Kopfschmerz* та ін.¹⁰

Таке закріплення певних суфіксів і взагалі кінцівок слів за семантичними групами є також прикладом групової аналогії. В українській мові групова аналогія охоплює інші моделі, ніж у російській: більша кількість назв ягід має кінцівки **-ина**, частина назв має кінцівку **-иці**: *суниці, полуниці, чорниці* (що наближає цю групу до назв деяких грибів, наприклад, *печериці*). Білоруська мова так само, як українська, у назвах ягід охоче використовує множину: *суницы, трускалкі, касцяніцы, брусніцы, чарніцы, буякі, парэчки, журавліны*. Як бачимо, використання форм множини при утворенні назв ягід у білоруській мові витримано послідовніше, ніж в українській – можна навіть говорити, що форми множини в назвах ягід утворюють аналогічну парадигму. В інших слов'янських мовах не знаходимо тенденції до таких групових об'єднань цих назв: у болгарській та сербохорватській мовах деякі назви ягід утворені описово (болг. *горска ягода* “суниці”, *градинска ягода* “полуниці”, *черна боровинка* “чорниці”, *червени боровинки* “брусниці”, *синя боровинка* “буяхи”,

⁹ Тут ми не торкаємося питання про полісемію суфікса **-ина** в українській і російській мовах, до цього питання ми звертаємося у праці “Аналогія і словотворчі моделі” (К., 1971, стор.18–19).

¹⁰ Див.: М.Д.Степанова, *Методи синхронного аналізу лексики*, М., 1968, стор.190–192.

схв. *шумска јагода* “суніці”, *баштенска јагода* “полуниці”), внаслідок чого їх етимологія є прозорою. Оскільки спільного стрижня в цій описовості немає, тут не може бути мови про групову аналогію. Груп з однаковими моделями у назвах ягід нема також ні в польській, ні в чеській мові.

Прикладом групової аналогії, що закріплює певні словотворчі засоби за лексико-семантичною групою, може служити аналогія, яка діє в групах, утворених від назв малят тварин у різних слов'янських мовах. Як відомо, східнослов'янські мови виявляють при цьому регулярний паралелізм: рос. **-енок**, укр. **-еня**, білор. **-аня** (**-еня**). Українська мова характеризується щодо цього двома суфіксами: **-еня** і **-а** (**-я**). Збереження такої дублетності, на нашу думку, викликано дією двох різновидів аналогії, зумовлених різними причинами. Більш стара й проста форма на **-а** (**-я**) зберігається внаслідок прозорості зв'язків таких демінутивів з прикметниками на **-яч-** (значне поширення яких, у свою чергу, підтримується численною групою вищеназваних демінутивів: *теля* – *телячий*, *гуся* – *гусячий*, *сороча* – *сорочачий* тощо). Більш складні форми на **-еня**, що походять від форм з давнім складним суфіксом ***-en-ent**¹¹, зберігаються під впливом сильного східнослов'янського (міжмовного) паралелізму: укр. **-еня**, білор. **-аня**, **-яня**, рос. **-енок**, **-онок**¹².

Між українською і російською мовами існують і інші відмінності при утворенні демінутивів. У назвах малят птахів і тварин при більшій різноманітності суфіксів, ніж у російській мові, українська мова разом з тим виявляє й більшу послідовність, що доходить майже до регулярної аналогії. Це виявляється не тільки у видових, а й у родових назвах, наприклад, у назвах, розподілених за біологічними класами: російському *птенец* відповідає *пташеня* і *пташа*, рос. *змееныш* (при пізнішому просторічному *змеенок*) – українські *змієня*, *гадюченя*, *гадюча*, рос. *зверенок* (поширенішому за форму *звереныш*) – українські *звіреня*, *звіря*. Є й такі утворення, паралельних яким ми не знайдемо в російській мові: *чайка* – *чаєня*, *собака* – *собаченя*, *собача* (що існують поряд із *щєня*, *цуценя*, *песєня*). Українській мові властиве приєднання суфікса **-еня** до певної відтворюваної “збільшувальної” моделі: від *чайка* поряд з *чайченя* утворюється форма *чаєня*, від *галка* поряд з *галченя* – *галєня*.

Як бачимо з цих прикладів, навіть у близькоспоріднених мовах є свої, тільки їм властиві засоби співвідношення морфологічних елементів з тим їй іншим змістом. Це стосується не лише переліку тих чи інших формантів, а й вияву певних тенденцій, зокрема проявів дії аналогії.

При розгляді подібних семантико-морфологічних груп не можна обминути питання про мотивованість, порушеного С. Ульманом¹³, який розрізняє фонетичну (наявність звуконаслідувальних слів), морфологічну і семантичну мотивованість. Морфологічна мотивованість залежить від фонологічної та морфологічної структури кожної мови.

¹¹ В.И.Борковский, П.С.Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, М., 1965, стор.207.

¹² Ми не твердимо, що це єдина причина, яка сприяє збереженню більш “громіздкого” суфікса **-еня** в українській мові, але в наш час, враховуючи активні політичні, економічні та культурні зв'язки між братніми народами, не можна, досліджуючи розвиток східнослов'янських мов, не звертатися до можливостей їх міжмовної аналогії.

¹³ С.Ульманн, Семантические универсалии, “Новое в лингвистике”, вып.V, М., 1970, стор.255 і наст.

Якщо бути послідовним, то морфологічну мотивованість слід розподілити на два різновиди (такого розподілу С. Ульман не робить): 1) мотивованість, що викликається зв'язком морфем усередині простого слова; 2) мотивованість, що виникає із зв'язку морфем усередині складного слова. Семантичний компонент наявний у кожному з цих різновидів: порівняймо творення “простих” назв ягід в українській та російській мовах з суфіксами **-иці, -ина, -ика** тощо із складними назвами в германських мовах – нім. *Erdbeere, Blaubeere* та ін., англ. *blackberry, huckleberry* тощо. В зв'язку з цим доцільніше говорити, мабуть, не про суто морфологічну або суто семантичну мотивованість, а про семантико-морфологічну, що дуже часто діє в мові через посередництво аналогії. Якщо підходити до класифікації такої мотивованості саме з позицій участі в ній аналогії, то доцільно розрізняти автоматичну і неавтоматичну мотивованість. Так, в англійській мові прикладом автоматичної мотивованості можна вважати утворення віддієслівного іменника простим приєднанням артикля до дієслова: (to) drink — the drink, (to) pick – the pick та ін. Автоматичну мотивованість слід розглядати як широку регулярну аналогію в розумінні Л. Блумфілда (аналогія з ознаками рекурсивності, за нашим позначенням¹⁴). Велика кількість у мові суфіксів – функціональних синонімів дозволяє говорити про неавтоматичну мотивованість. Наявність у російській мові суфіксів **-изна, -ость, -ота, -ева** та прикметників *прямой, кривой, простой, голубой, красный, синий* тощо ще не дає підстав для автоматичного приєднання вищенаведених суфіксів до основ прикметників: від прикметника *прямой* утворюються і *прямота*, і *прямизна*, від *кривой* – *кривизна*, хоча у Даля зустрічаємо такий розподіл: “**кривина**, кривизна – свойство, состояние кривого, кривость на деле; погиб, лука, дуга... **Кривота**, кривизна, кривда, криводушне”; при цьому спостерігаємо паралелізм морфологічного і семантичного протиставлень: *прямота* – *кривота*, *прямизна* – *кривизна*; існують і діалектні форми *прямость* та *кривость*. Немає “логіки” і в утворенні іменників від назв кольорів: *голубой* – *голубизна*, але *красный* – *краснота*, *синий* – *синева*, *серый* – *серость*. Навряд чи можна сказати, що неавтоматизм у даних прикладах зумовлюється відмінностями у структурі або акцентному малюнку відповідних прикметників (перелік прикладів можна продовжити: *черный* – *чернота*, *белый* – *белизна* тощо). Неавтоматична мотивованість є, очевидно, виявом групової або сингулярної аналогії.

Отже, механізм перетворень за аналогією змінюється від мови до мови, тому актуальним є застереження В. М. Жирмунського щодо абстрактного зіставлення якісно різних мов без урахування їх національної специфіки, особливостей граматичної будови та внутрішніх законів розвитку¹⁵.

Так, у східнослов'янських мовах перетворення за аналогією, що зачепили сферу наголосу, стали можливими тільки через наявність вільного наголосу. Щодо місця наголосу лексико-граматичний матеріал цих мов розподіляється на велику кількість різних за розмірами парадигм та квазіпарадигм, що полегшує переходи з однієї парадигми до іншої. Проблема розподілу слів за такими

¹⁴ Див.: Ф.Нікітіна, Аналогія як систематизуючий фактор у розвитку споріднених мов, “Slavica”, Debrecen, 1970, стор.34.

¹⁵ В.М.Жирмунский, зазнач. праця, стор.74.

парадигмами (частіше квазіпарадигмами), які є центрами “тяжіння” слів за аналогією, тісно пов’язана з семантикою формантів, особливо суфіксів. Говорячи про семантику структури слова, слід відрізнити її від семантики слова. В таких мовах, як російська й українська, варто враховувати словесний наголос як необхідний компонент семантики структури слова.

Підкреслюючи важливість наголосу для семантико-формантної моделі, слід послатися на думку такого авторитета в галузі наголосу, як Ю. Курилович, що її можна застосувати і до української мови: “Наголос в російській мові є індивідуальною ознакою слова”¹⁶. Доречно також згадати справедливе твердження Е. А. Макаєва про те, що акцентна характеристика слова доповнює та уточнює його структурну характеристику¹⁷.

Загально визнаним є розподіл аналогії на внутрішню і зовнішню. Внутрішня аналогія передбачає “вирівнювання” відмінкових або особових закінчень у межах однієї парадигми, тобто має справу із словозмінюванням, у той час як зовнішня глибоко проникає у морфологічну структуру мови та в її словотвір¹⁸. Дія цих двох видів аналогії може своєрідно перехрещуватись. В ряді випадків дія внутрішньої аналогії підсилюється дією зовнішньої: всередині певної парадигми встановлюються відношення, характерні для структурного типу. Так, українська дієслівна парадигма *хочу, хочеш, хоче, хочемо* та ін. відбиває певну “правильність” (відсутність чергування *т/ч*, характерного для відповідної російської парадигми), властиву всьому дієслівному структурному типові. У деяких випадках зовнішня і внутрішня аналогія не взаємодіють, а протидіють: з погляду внутрішньої аналогії цілком закономірним було б збереження в російській мові акцентного типу *варю, варишь, варит* (уніфікація наголосу всередині парадигми), але в дійсності перемогла зовнішня аналогія з протиставленням за наголосом форми першої особи однини всім іншим формам дієслівної парадигми. Такому протиставленню “чинить опір” дієслово *звонить*, яке в літературній мові зберігає наголос на флексії, але в усному мовленні дуже поширилися форми *звонит* і *звонят*.

Зовнішню аналогію важче досліджувати, ніж внутрішню, оскільки доводиться розглядати різні структурні типи в їх взаємодії. Разом з тим саме вона більшою мірою, ніж внутрішня аналогія, надає своєрідності морфологічній будові мови, хоча, в свою чергу, залежить від цієї своєрідності.

Зовнішню аналогію можна розглядати в зв’язку з граматичною (точніше, морфологічною) синонімією, що існує, мабуть, у всіх мовах або в більшості мов, хоча й відрізняється в кожній мові засобами творення. Для вивчення зовнішньої аналогії важливим є розгляд цих індивідуальних засобів (морфологічної синонімії, що їх має кожна мова. Адже для висновку про те, що певна мовна форма “зробила” той чи інший вибір, слід уявляти собі всі можливості вибору, які існують у цій мові. Засоби морфологічної синонімії

¹⁶ Ю.Р.Курилович, Система русского ударения, “Наукові записки Львівського університету”, т.ІІІ, серія філологічна, вип.2, 1946, стор.75–84.

¹⁷ Э.А.Макаев, зазнач. праця, стор.13.

¹⁸ Автори колективної монографії “Українська діалектна морфологія” (К., 1967, стор.14–15) цілком слушно кваліфікують індукцію одного типу словозміни на інший у межах однієї граматичної системи як зовнішню аналогію.

змінюються не лише від мови до мови, а навіть у межах кожної мови, в залежності від поширення в ній тих чи інших морфологічних типів або різновидів.

З погляду діакронії морфологічна синонімія¹⁹ є не тільки явищем, але й процесом: мова руйнує старі ряди морфологічних синонімів, замість яких виникають нові. Так, замість групи *глибень, глибина, глибиня, глибоць, глибоч, глибочина, глибочень, глибоць*, що фіксується словником Б. Грінченка (з чергуванням суфіксів та суфіксальних варіантів), сучасні словники наводять групу *глибина, глибоць, глибоць, глибокість* (з чергуванням суфіксів). Кількість членів цієї морфосинонімічної групи зменшилася в зв'язку із зникненням проміжних членів (так, зникло *глибиня*, а залишилося *глибина*, зникло *глибочень*, а залишилося *глибочень* тощо).

Своєрідність морфологічної синонімії української і російської мов зумовлюється двома факторами – великою кількістю префіксів та суфіксів і вільним наголосом. В свою чергу, морфологічна синонімія помітно впливає на поширення того чи іншого акцентуаційного типу, перебуваючи у взаємодії з різними аналогічними перетвореннями.

Специфіка дії аналогії в східнослов'янських мовах спирається на сполучення двох наведених вище факторів з третім – флективністю цих мов. Якщо флективність і вільний наголос відбиваються на своєрідності перетворень за внутрішньою аналогією, то на розвиток зовнішньої аналогії впливає наявність великої кількості префіксів та суфіксів і вільний наголос. Флективність впливає на цей різновид аналогії тому, що вона пов'язується з наголосом (наприклад, протиставлення наголошених закінчень ненаголошеним).

Аналогія містить у собі широке коло асоціативно-адаптивних явищ, суть яких зводиться до систематизації мовних форм, до усунення поодиноких, ізольованих форм внаслідок віднесення їх до тих чи інших типів або парадигм. У зв'язку з цим становить інтерес виділення парадигм за семантико-акцентними зв'язками.

“Шукання” словом зв'язків з іншими словами характеризується певним періодом неусталеності його форми (наприклад, *скнара* і *скнара*, *хляга* і *хляда* та багато ін. у Б. Грінченка), а також існуванням варіантів, що спираються на морфологічну синонімію, префіксальну та суфіксальну (*невага, незвага, зневага; унада, понада, принада* тощо). Слово для стабільності свого існування “шукає” два види зв'язків – смисловий (семантичні асоціації з іншими словами,

¹⁹ Нам здається найбільш доцільним уживати в цій статті назву “морфологічна синонімія”, а не “словотворча синонімія” (такою назвою користується “Грамматика современного русского литературного языка” (М., 1970), причому під словотворчою синонімією автори цієї граматики розуміють в основному суфіксальну синонімію двох або кількох однокореневих синонімів, мотивованих одним словом), тому що ми звертаємо увагу не лише на засіб словотворення, завдяки якому слово з'явилося у мові, а й на морфемну структуру слова. Слова моделей $Pf+R+\emptyset$ та $Pf+R+a$ (Pf – префікс, R – корінь, \emptyset – нульова флексія) служать ілюстрацією не тільки того, наскільки відрізняється словотворча модель від морфологічної. Слова *зупин, стин, упин, злива* (обл.), *залива* слід вважати префіксальними синонімами, якщо виходити з поняття не словотворчої, а морфологічної моделі: з погляду словотвору вони побудовані за принципом віднімання афіксів, а не додавання їх: зливати – злива, заливати – залива (а не з+лива, за+лива). Отже, префіксальна синонімія цих іменників є морфологічною, а не словотворчою. Вона походить від префіксальної синонімії дієслів, що їх мотивують.

зокрема з мотивуючими) і структурний (співвіднесеність з тією чи іншою моделлю). При такому шуканні можливі прояви народної етимології, їх можна простежити, наприклад, у варіантах слова *одуд*, що наводяться словником Б. Грінченка: *водвуд, відвуд, одуд, вудвуд, вудод, дудок, худок, худько*. Якщо в перших двох формах помітні спроби знайти структурні зв'язки (з префіксом **од-/від-**), то форми *дудок, худок, худько* характеризуються шуканням семантичних зв'язків типу народної етимології.

Уніфікація форми як остаточний результат таких “шукань” не є обов'язковою. Так, у сучасній українській мові зберігаються три форми одного слова, причому це навіть не морфологічні синоніми, а варіанти: *повінь, повідь і навідь* (коло таких прикладів можна розширити). Такі приклади ілюструють думку Л. А. Булаховського²⁰: мова завжди залишає, якщо не в усіх, то в багатьох своїх частинах можливість вибору, – синоніми, що не зникли, а тільки певною мірою архаїзувалися, знову входять в обіг, коли їх більш активні “колеги” здаються мовцям стертими і невиразними. Ці міркування пояснюють багато випадків збереження не лише лексичної, а й морфологічної синонімії.

На нашу думку, аналогія в мові повинна розглядатися не стільки як *εργον* (діло), скільки як *ενεργεια* (діяльність). Вивчення її дії становить інтерес у найбільш динамічних шарах мови, особливо в лексиці, що розглядається в тісному зв'язку з морфемікою і словотвором. Таке дослідження допоможе виявити деякі системні аспекти лексики, що по-різному виявляються в різних мовах.

Кожна мова, таким чином, володіє власною системою значимостей. У виробленні цієї системи, її окремих груп та підрозділів аналогія, нам здається, відіграє не останню роль, виступаючи водночас і як фактор різноманітності, і як фактор системності при створенні деяких рядів лексичних синонімів, особливо таких частин цих рядів, що характеризуються морфологічною синонімією. Разом з тим діахронічний аналіз морфологічної синонімії (яка розглядається в зв'язку з лексичною) певної мови можна перетворити на дослідження ролі аналогії в словотворчій системі цієї мови. При цьому вивчення ролі аналогії в динаміці морфологічної синонімії дозволяє побачити не лише фрагментарні прояви аналогії, а й системні, парадигматичні зв'язки, що встановлюються (або руйнуються) аналогійними процесами.

Аналіз проявів групової аналогії, розглянутих у цій статті, переконує нас у тому, що аналогія в мові є водночас і конструктивною, і деструктивною силою: вона створює парадигматичні ряди та класи слів і руйнує їх. Трюїзмом було б підкреслювати, що аналогія – не тільки знаряддя системності, але й прояв здатності людини до моделювання. Її правильніше розглядати як сполучну ланку між мовленням і мовою, що сприяє перетворенню оказіонального в узуальне. Дослідження аналогічних процесів показує, наскільки важливим для становлення мови як системи є мовний узус.

²⁰ Л.А.Булаховский, Введение в языкознание, М., 1953, стор., 89–90.

ЛОГІКО-ЛІНГВАЛЬНА ПРИРОДА КАТЕГОРІАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ ЧАСТИН МОВИ*

За ленінською теорією відображення у створенні наукової картини світу беруть участь такі “три члени”: “1) природа; 2) пізнання людини, – мозок людини (як найвищий продукт тієї ж природи) і 3) форма відображення природи в пізнанні людини, ця форма і є поняття, закони, категорії etc”¹. До цих трьох членів ще слід додати мову, за допомогою якої людина виражає, називає чи вказує на все пізнане нею². Всі згадані елементи людського пізнання слід враховувати при вивченні логіко-лінгвальної природи категоріальних значень частин мови.

Навколишній світ, уся об’єктивна дійсність має діалектичний характер, що виявляється у складних відношеннях і взаємозв’язках між предметами, їх властивостями (атрибутами), процесами і змінами. Центральне місце в природі займає людина з її свідомістю, мисленням та мовою.

Увесь комплекс об’єктивної дійсності – предмети (їх властивості), кількісні та якісні взаємозв’язки між ними (процеси) – пізнає людина, оформляючи пізнане в логічні поняття, категорії й одночасно називаючи їх відповідними типами слів чи словосполучень. Так, предмети виражаються іменниками, їх якісні властивості – прикметниками, кількісні – числівниками, процеси – дієсловами, ознаки процесів та властивостей – прислівниками, взаємовідношення та взаємозв’язки між предметами – прийменниками. Еквівалентами іменників, прикметників та числівників виступають займенники, еквівалентами висловів для вираження емоцій, настроїв та для волевияву людини – вигуки. За допомогою сполучників виражаються логіко-граматичні зв’язки між словами та реченнями, частки виконують модальну роль³.

Усі названі типи слів являють собою систему частин мови, за допомогою яких людина виражає все пізнане нею в природі. Тому, вивчаючи частини мови, треба чітко з’ясувати, які відрізки навколишнього світу (зовнішнього і внутрішнього) виражаються відповідними лінгвальними фактами. Завдання науки, за визначенням Ф. Енгельса⁴, полягає не в тому, щоб встановлювати суто розумові зв’язки між явищами, а в тому, щоб відкривати їх у самих явищах.

Одним із основних проблемних питань теорії частин мови є насамперед вияв та наукова інтерпретація логіко-лінгвальної природи їх узагальненої типізованої значеннєвої структури⁵, що являє собою одну з важливих внутрішніх конститутивних рис кожної частини мови⁶.

* Друкується за виданням: Ковалик І.І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови // Мовознавство. – 1970. – № 4.

¹ В.І.Ленін, Твори, т.38, стор.168.

² В.І.Ленін не випадково відмітив позначкою NB слова Секста Емпірика з його твору “Adversus Mathematicos” (Проти математиків): “Мова, з допомогою якої треба розповісти про те, що є, не є тим, чим є, – те, що розповідається, це не самий предмет, а тільки мова” (В.І.Ленін, Твори, т.38, стор.258).

³ Див.: “Сучасна українська літературна мова. Морфологія”, К., 1969, стор.32 та ін.

⁴ Див.: К.Маркс і Ф.Енгельс, Твори, т.20, стор.33–34, 360 та ін.

⁵ Пор.: А.А.Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор.427 та ін.

⁶ Пор.: О.П.Суник, Общая теория частей речи, М.–Л., 1966, стор.35 та ін.

Кожній частині мови, як лінгвальній величині, притаманне відповідне абстрактне категоріальне значення, що є узагальненням того чи іншого конкретного лексичного значення частини мови. Так, для іменників характерна предметність, для прикметників – атрибутивність, для дієслів – процесуальність, для числівників – квантитативність, для займенників – дейктичність, для прислівників – ознаковість, для прийменників – релятивність, для сполучників – кон'юнктивність, для вигуків – інтер'єктивність, для часток – модальність.

У мовознавчій науці частіше йдеться про категорію предметності іменників, а про інші категоріальні значення тільки згадується⁷. Проте саме ці узагальнені значення є, по суті, семантичною конститутивною основою всіх частин мови як окремих типів лінгвальних величин.

Узагальнені категоріальні значення всіх частин мови являють собою чітку систему з відповідним типізованим рівнем абстрактності і відмінними диференційними ознаками. Спинімося коротко на характеристиці логіко-лінгвальної природи категоріальних значень усіх частин мови, щоб показати, що відповідає цим значенням у лінгвістичній, пізнавальній та об'єктивній дійсності. Адже “лише ті поняття, які мають предметний еквівалент у реальності, тобто виражають певні дійсно існуючі співвідношення речей, здатні збагачувати знання і бути корисними для науки”⁸. Комплексний системний аспект вивчення категоріальних значень мікросистем усіх словесних груп (частин мови) сприятиме глибшому розумінню самої суті і природи цих абстрактних значень.

Характерною особливістю сучасної науки взагалі, і лінгвістики зокрема, є системний підхід до вивчення об'єктів наукового дослідження⁹. У зв'язку з цим варто згадати слова Ф. Енгельса: “Ясно, що світ утворює єдину систему, тобто зв'язане ціле, але пізнання цієї системи передбачає пізнання *всієї* природи та історії, чого люди *ніколи* не досягають”¹⁰. Для вироблення загальних принципів теорії систем у наукознавстві вивчається загальна теорія універсальних принципів системного вивчення фактів. Під природою категоріального значення частин мови розуміємо саме сутність, сукупність лінгвальних властивостей, притаманних цим категоріальним значенням.

Природу узагальнених категоріальних значень частин мови розглянемо насамперед у сфері лінгвальної та лінгвістичної дійсності, а також у сфері пізнавальної та об'єктивної дійсності як джерел генези відправних пунктів і формування категоріальних значень частин мови.

Об'єктивна дійсність – це весь навколишній світ з його предметами, властивостями, процесами, відношеннями і т. п., тобто все те, що є об'єктом

⁷ Див.: І.І.Ковалик, Вивчення категорії предметності іменників у радянському мовознавстві, “Питання літературознавства і мовознавства. Тези доповідей та повідомлень Республіканської наукової конференції (травень 1967р.)”, Х., 1967, стор.168–170 та ін.

⁸ А.Р.Мгрелидзе, Основные проблемы социологии мышления, Тбилиси, 1965, стор.273–274.

⁹ Див.: “Общая теория систем”, М., “Мир”, 1966, стор.5; М.Месарович, Основания общей теории систем, у зб.: “Общая теория систем”, стор.15 і наст.

¹⁰ Ф.Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1949, стор.304, пор. стор.36–37; див. також В.Н.Садовский, В.А.Лекторский, О принципах исследования систем, “Вопросы философии”, 1969, 8, стор.67–79 та ін.

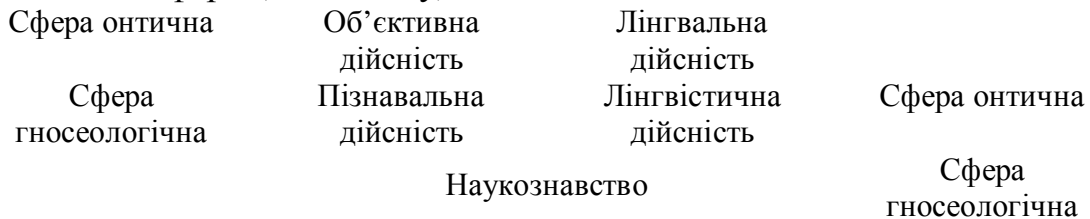
людського пізнання.

Пізнавальна дійсність являє собою сферу чуттєвого споглядання і логічного (раціонального) мислення, відчуття, сприймання, уявлення, поняття, судження, умовиводів тощо.

Лінгвальна дійсність – це звукова семіотична система спілкування, мислення (логічного і художнього) та волевияву, яка виявляється у двох сферах – у мові та мовленні.

Лінгвістична дійсність – це система наукових знань про лінгвальну дійсність.

Між усіма цими величинами є тісний взаємозв'язок. Об'єктивна дійсність щодо пізнавальної є онтологічною, точніше, онтичною (пор. гр. $\omega\nu$, $\omega\nu\tau\varsigma$) сферою; пізнавальну дійсність слід вважати гносеологічною сферою. Вона виражається і фіксується лінгвальною дійсністю. Лінгвальна дійсність у свою чергу являє собою онтичну сферу щодо лінгвістичної дійсності, яка є виявом гносеологічної сфери (див. схему).

Лінгвістична дійсність є об'єктом комплексної науки наук – наукознавства¹¹.

Чітке розмежування видів дійсності – об'єктивної, пізнавальної, лінгвальної та лінгвістичної (метод аналогій) – має пряме відношення до мовознавства. Це стосується також вчення про систему частин мови з їх категоріальними значеннями предметності, атрибутивності, процесуальності, квантитативності, дейктичності, ознаковості, релятивності, кон'юнктивності, інтер'єктивності й модальності.

* * *

Одним із суттєвих питань лінгвальної природи категоріальних значень частин мови є дослідження їх характеру, визначення їх природи, тобто з'ясування того, чи є вони граматичними, лексичними, чи мішаними лексико-граматичними, чи і лексичними, і граматичними лінгвальними величинами.

Проблемним може бути питання про те, чи поєднують у собі частини мови категоріальні лексичні й граматичні значення чи окремим з них властиві лише граматичні значення.

На нашу думку, категоріальні значення всіх частин мови за ступенем їх узагальнення являють собою типізовані лінгвальні величини на однаковому абстрактному рівні, а відмінність категоріальних значень залежить від того, який різновид лексичного значення вони узагальнюють.

На природу категоріальних значень частин мови є різні погляди. Деякі

¹¹ Див.: І.І.Ковалик, Питання наукознавства у працях Івана Франка, у зб.: “Українське літературознавство”, Львів, 1967, стор.33 і наст.

вчені поділяють думку В. В. Виноградова¹² про те, що категорія предметності (значення предметності) іменників і категоріальні значення інших частин мови є граматичними (чи “граматикалізованими”) значеннями. Предметність розуміють звичайно як загальне категоріальне значення іменника, виражене категоріями роду, числа та відмінка. На думку В. В. Виноградова, “граматичним стрижнем імен є категорія іменника. Під цю категорію підводяться слова, що виражають предметність і представляють її у формах роду, числа і відмінка... Категорія іменника забезпечує можливість мислити предметне, в формі назви, навіть абстрактні поняття про якості й дії”¹³. “У частинах мови, – вважає Н. С. Пospelов, – здійснюється переплавка найбільш узагальнених лексичних значень в абстраговані граматичні значення предметності, дії, якісної або відносної ознаки, кількісної ознаки, ознаки якостей або обставинної ознаки дій або станів, узагальненої вказівки на предмети або ознаки”, і далі: “Предметне значення іменника, оскільки воно виражається в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, виявляється його не тільки лексичним, але й граматичним значенням”¹⁴. Дослідниця К. А. Левковська¹⁵ також схильна визнати категорію предметності іменника не тільки граматичною, але й лексичною величиною, вираженою основою слова. О. П. Суник категорично заперечує лексичний чи лексико-граматичний характер категоріального значення предметності іменника, атрибутивності прикметника, процесуальності дієслів тощо, кваліфікуючи їх як “особливі граматичні (загальнограматичні) значення” на відміну від частково граматичних значень (числа, роду, виду, часу, особи, способу і т.ін.)¹⁶. Б. П. Ардентов не виходить поза сферу об’єктивної дійсності, визначаючи предметність іменника як “здатність конкретного предмета вступати з іншими предметами в суб’єктно-об’єктні відношення”¹⁷. Помилковість цього визначення полягає в тому, що лінгвальна величина тут змішується з величиною об’єктивної дійсності.

В. Щербаков до поняття іменникової предметності підходить диференційовано. На його думку, “доцільно розмежувати поняття лексико-

¹² Див.: В.В.Виноградов, Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.–Л., Учпедгиз, 1947, стор.48 та ін.; його ж, Учение акад. А.А.Шахматова о грамматических формах слов и о частях речи в современном русском языке, у кн.: “Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку (учение о частях речи)”, М., 1952, стор.22 та ін.; Н.С.Пospelов, Грамматические категории и части речи, у зб.: “Вопросы грамматического строя”, М., 1955, стор.91; його ж, Соотношения между грамматическими категориями и частями речи в современном русском языке, ВЯ, 1953, 3, стор.55; А.И.Смирницкий, Лексическое и грамматическое в слове, у зб.: “Вопросы грамматического строя”, стор.47 та ін.

¹³ В.В.Виноградов, Русский язык..., стор.48.

¹⁴ Н.С.Пospelов, Соотношения..., стор.55; див.: його ж, Части речи как проблемы структуры языка, “Тезисы докладов на открытом расширенном заседании ученого совета, посвященном дискуссии о проблеме частей речи в языках разных типов, 28 июня 1954г.”, М., 1954, стор.18; “Грамматика русского литературного языка”, т.І, М., 1952, стор.103 та ін.; М.И.Стеблин-Каменский, Об основаниях, по которым выделяются традиционные части речи, “Тезисы докладов на открытом расширенном заседании ученого совета, посвященном дискуссии о проблеме частей речи в языках разных типов, 28 июня 1954 г.”, стор.12 та ін.

¹⁵ К.А.Левковская, Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала, М., 1962, стор.14 та ін.

¹⁶ Див.: О.П.Суник, зазнач.праця, стор.39 та ін.

¹⁷ Б.П.Ардентов, О предметности имени существительного, “Ученые записки Кишиневского госуниверситета”, т.ХІІ (филологический), 1956, стор.124; його ж, Основы русской грамматики, Кишинев, 1962, стор.78–79.

сислової і формально-граматичної предметності... Отже, лексико-сислова предметність – це категорія іменника як частини мови, підпорядкована всією сумою слово- і формотворчих особливостей, властивих іменникові. Це узагальнене лексичне значення предмета, що бере участь у суб'єктно-об'єктних відношеннях реального світу. Лексико-сислова предметність – це такий спосіб лексичного відображення реальної дійсності, при якому будь-яке явище (предмет, якість, дія, абстрактне поняття) зображується як предмет: *доброта, ходьба, чувство, смелость*"¹⁸.

Така біфуркація поняття предметності іменника на лексико-значеннєву і формально-граматичну навряд чи доцільна і науково обгрунтована. Формально-граматична предметність – це, по суті, іменниковість з її синтаксичними функціями – підмета, додатка та граматичними категоріями роду, числа і відмінка. О. Н. Савченко, навпаки, вважає, що "значення частин мови – результат узагальнення всіх основних, тобто лексичних значень слів, що входять до неї і не є поняттями якісно відмінними від них"¹⁹. Отже, цей дослідник, як і деякі інші, визнає категоріальне значення частин мови лексичним, а не граматичним.

Визначаючи характер лінгвальної природи категоріальних значень мови, спробуємо з'ясувати, якими лінгвальними показниками вони виражаються. При цьому ми виходитимемо з таких настанов: граматичне значення виражається граматичними показниками, лексичне – лексичними, словотвірне – словотвірними. У лінгвістиці це питання розв'язували по-різному. О. М. Пешковський кваліфікував предметність іменників як формальну категорію (яку навіть ототожнював із субстантивністю), що, на його думку, виражається "не лише суфіксами і флексіями, але й формами словосполучення"²⁰. В. В. Виноградов²¹, Н. С. Поспелов²² та ін. вважають, що граматичне значення предметності іменників виражається в граматичних категоріях роду, числа й відмінка. На думку О. П. Суника, т. зв. загальнограматичні значення частин мови не мають особливих граматичних показників, що відрізняються від інших ознак слова²³. Дослідник чітко розмежує загальнограматичні (категоріальні) і частковограматичні значення частин мови (рід, число, відмінок, особа, вид тощо), набір яких, справді, може бути і буває факультативним і оказіональним. Проте ми не можемо погодитися з тим, ніби всі категоріальні значення частин мови мають граматичний чи загальнограматичний характер.

Очевидно, узагальнені категоріальні значення частин мови виражаються всім словом, тобто такою лінгвальною величиною, якою виражається лексичне значення слова. Отже, узагальнене лексичне значення не "переплавалося" у

¹⁸ В.Щербаков, Заметки о предметности и грамматическом роде в славянских языках, "Ученые записки филол. ф-та Киргизского госуниверситета", вып.10 (Славянский сборник), Фрунзе, 1964, стор.29–30.

¹⁹ А.Н.Савченко, Части речи и категории мышления, Ростов, 1959, стор.36; див. ще зб.: "Вопросы истории частей речи на материале языков различных типов", Л., 1968, стор.185 та ін.

²⁰ А.М.Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-е, М., 1936, стор.65.

²¹ В.В.Виноградов, Русский язык..., стор.48 та ін.

²² Н.С.Поспелов, зазнач.праці.

²³ О.П.Суник, зазнач.праця, стор.38.

граматичне чи загальнограматичне значення, бо така трансформація викликала б одночасно і зміну лексичних засобів вираження цього категоріального значення частин мови з лексичного засобу на граматичний. Тільки наявність граматичних засобів вираження категоріальних значень частин мови може свідчити про т. зв. “переплавку” лексичного у граматичне. Якщо припустити, що категоріальне значення предметності іменників як граматичне значення виражається категоріями роду, числа й відмінка, то постає питання, чим виражаються категоріальні значення всіх інших частин мови. На нашу думку, категоріальне значення частин мови є узагальненням лексичного значення, якому підпорядковуються всі конкретні лексичні значення²⁴.

Категоріальні значення частин мови не “супроводжують” лексичного значення і не “накладаються” на нього, як вважає дехто. Кожне з категоріальних значень частин мови як узагальнена лінгвальна величина виявляється в лексичних значеннях відповідної частини мови як абстрактне в конкретному, як загальне в індивідуальному²⁵, бо “загальне існує лише в окремому, через окреме”²⁶.

Відношення лексичних значень слів до категоріальних значень частин мови можна кваліфікувати як відношення субординації. Факультативні чи оказіональні граматичні значення категорій роду, числа, відмінка, виду, особи, способу, стану по-своєму стосуються категоріальних значень частин мови, які є підосновою для формування та існування цих граматичних значень.

К. А. Левковська переконливо доводить, що “загальне значення предметності, властиве іменникам різних мов, спирається на граматичні категорії іменників і (більш чи менш чітко) виражається його формами, однак це значення все ж не можна визнати тільки граматичним, оскільки воно зв’язане із значенням основи”²⁷.

В об’єктивній дійсності незалежно від нашої свідомості існують предмети, процеси, їх властивості й відношення. Але матеріальний світ не є сукупністю окремих ізольованих властивостей, ні їх відношень, ні їх хаотичного нагромадження; матеріальний світ є предметним, тобто складається з багатьох предметів, що перебувають у багатогранних відношеннях і характеризуються різними, пов’язаними між собою властивостями (див. табл.)²⁸.

Лінгвістичні поняття категоріальних значень частин мови та відповідники в лінгвальній, пізнавальній та об’єктивній дійсності

Види дійсності	Поняття	Поняття	Поняття	Поняття	Поняття	Види величин
Лінгвістична	Предметності іменників	Атрибутивності прикметників	Процесуальності дієслів	Квантитативності числівників	Дейктичності займенників	Лінгвістичні поняття
Лінгвальна	Предметність іменників	Атрибутивність прикметників	Процесуальність дієслів	Квантитативність числівників	Дейктичність займенників	Лінгвальні величини
Пізнавальна	Поняття предметності	Поняття атрибутивності	Поняття процесуальності	Поняття квантитативності (числа, порядку, кратності)	Поняття дейктичності	Логічні пізнавальні величини

²⁴ Див.: І.І.Ковалик, Вивчення категорії предметності..., стор.168–170.

²⁵ Див.: І.І.Ковалик, Вивчення категорії предметності..., стор.168–170.

²⁶ В.І.Ленін, Твори, т.38, стор.347.

²⁷ К.А.Левковская, зазнач.праця, стор.14.

²⁸ “Марксистско-ленинская философия”, М., 1965, стор.227 та ін.

Продовження таблиці

Види дійсності						Види величин
Об'єктивна	Предмети	Атрибути предметів	Процеси	Кількість, порядок, кратність	Предмети, ознаки, число	Об'єктивні величини
Лінгвістична	Поняття ознаковості прислівників	Поняття релятивності приємників	Поняття кон'юнктивності сполучників	Поняття інтер'єктивності вигуків	Поняття модальності часток	Лінгвістичні поняття
Лінгвальна	Ознаковість прислівників	Релятивність приємників	Кон'юнктивність сполучників	Інтер'єктивність вигуків	Модальність часток	Лінгвальні величини
Пізнавальна	Поняття ознаковості	Поняття релятивності	Поняття кон'юнктивності	Поняття почуттів, волевияву	Поняття відношення мовця до висловлюваного	Логічні пізнавальні величини
Об'єктивна	Ознаки ознак	Відношення між предметами тощо	Поєднання предметів, ознак тощо	Почуття, волевияви мовця	Відношення мовця до висловлюваного	Об'єктивні величини

У процесі пізнання природи на рівні споглядального і раціонального (логічного) мислення людина пізнає предмети, процеси, властивості, відношення й оформляє їх на рівні пізнавальної дійсності у вигляді відчуттів, понять, предметів, процесів, властивостей, відношень тощо (див. табл.).

Усі ці величини пізнавальної дійсності вже на першому етапі свого формування закріплюються за відповідними лінгвальними величинами (словами) на лінгвальному рівні.

Науково пізнані лінгвальні категоріальні значення всіх частин мови, стають надбанням лінгвістичної дійсності (див. табл.).

Лінгвістичні поняття не можна змішувати чи ототожнювати з лінгвальними величинами, а тим більше з логічними пізнавальними та об'єктивними величинами. Кожне наукове поняття (предметності і т.п.) виражає відповідну лінгвальну величину (лінгвальний факт) (наприклад, предметність іменників тощо). Лінгвальні величини у свою чергу позначають певні логічні поняття пізнавальної дійсності, як відображення й узагальнення об'єктів, фактів, явищ, ознак, відношень тощо у навколишньому світі. При цьому не можна забувати, що поняття загального мовознавства, які здебільшого ґрунтуються на вивченні флективних мов, не завжди збігаються з даними інших типів мов – т.зв. ізольованих, чи аглютинативних²⁹.

При аналізі діалектичної системи лінгвальних фактів типологічне різних мов світу слід спиратися на принципи не тільки формальної, але й діалектичної логіки.

Зробімо деякі висновки.

У процесі вивчення лінгвальних фактів слід чітко розмежовувати наукові лінгвістичні поняття і лінгвальні величини, які виражаються відповідними лінгвістичними поняттями і позначаються лінгвістичними термінами.

Сучасне наукознавство вимагає від усіх галузей наукових і технічних знань системного вивчення фактів, бо “світ утворює єдину систему, тобто зв'язане ціле” з його макро- і мікросистемами.

²⁹ Н.Н.Коротков, В.З.Панфилов, О типологии грамматических категорий, ВЯ, 1965, 1, стор.45; див.: В.З.Панфилов, Грамматика и логика, М.–Л., 1963, стор.30–31 та ін.

Системне вивчення узагальнених типізованих категоріальних значень частин мови сприяє глибшому виявленню спільних інваріантних ознак категоріальних значень усіх частин мови та варіантно-індивідуальних особливостей категоріальних значень кожної частини мови, окремо взятої.

До складу системи категоріальних значень частин мови входять: предметність іменників, атрибутивність прикметників, процесуальність дієслів, квантитативність числівників, дейктичність займенників, ознаковість прислівників, релятивність прийменників, кон'юнктивність сполучників, інтер'єктивність вигуків та модальність часток. Усі ці категоріальні значення об'єднує абстрактний характер узагальненого лексичного значення, якому підпорядковані відмінні за своїм характером лексичні значення слів – частини мови.

Узагальнені категоріальні значення частин мови – це родові величини, яким підпорядковуються лексичні значення даної частини мови – видові величини, що виражаються за допомогою слова, тобто лексичними засобами, і, таким чином, категоріальні значення частин мови слід кваліфікувати не граматичними (чи загальнограматичними значеннями), а, навпаки, узагальненими значеннями, вираженими лексичними показниками.

Категоріальне значення не супроводжує лексичного значення слова і не нанизується на нього. Як узагальнена величина категоріальне значення виявляється через лексичне значення слова, як загальне – в індивідуальному, як абстрактне – в конкретному (відношення субординації лексичного щодо категоріального загальнолексичного значення).

Кожне категоріальне значення як лінгвальна величина виражає відповідну пізнавальну величину, що в свою чергу відображає певну сторону об'єктивної дійсності – предмети, атрибути, процеси, відношення тощо.

У зв'язку з діалектичним характером лінгвальної дійсності при вивченні системи всіх лінгвальних фактів, у тому числі й при дослідженні категоріальних значень системи частин мови, необхідно використовувати поряд з традиційними принципами формальної логіки також принципи діалектичної логіки.

Одним з основних завдань сучасної загальної лінгвістичної типології є вивчення лінгвальних фактів не лише флективних, але й усіх інших типів мов.

О. М. МОРОХОВСЬКИЙ

**ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ МОВЛЕННЯ – НОРМА –
СИСТЕМА***
(до концепції мовних рівнів)

Концепція мовних рівнів, або, точніше, концепція рівнів лінгвістичного аналізу, виникає на рубежі 40–50-х років у працях американських дескриптивістів (К. Пайк, Ю. Найда, Ч. Фріз, А. Хілл, Ч. Хоккет, Дж. Трейгер, Г. Сміт та ін.). У другій половині 50-х років вона розробляється далі в трансформаційній граматиці (З. С. Херріс, Н. Хомський) і, нарешті, в 60-х роках з'являються перші т.зв. стратифікаційні граматики, в яких стратифікація розглядається вже не як упорядкування методів лінгвістичного аналізу, а як іманентна якість самого об'єкта дослідження – мови (Г. Гліссон, С. Лем).

В європейському мовознавстві проблема рівнів виникає дещо пізніше – з другої половини 50-х років вона розробляється лондонською школою структуралізму (Дж. Ферс, М. А. Холідей, Ф. Р. Пальмер, У. С. Аллен, У. Хаас, Р. М. Діксон та ін.), з 60-х років – празькою школою (Б. Гавранек, Б. Трнка, Л. Долежел, К. Гаузенблас, О. Лешка та ін.), з радянських мовознавців над нею працюють Ю. С. Маслов, Г. В. Колшанський, В. М. Ярцева, Г. А. Уфімцева, В. М. Солнцев та ін.

Концепція рівневої стратифікації мови у процесі свого розвитку зазнала кардинальних змін. По-перше, виникнувши як теорія рівневого аналізу мови, тобто як спосіб розв'язання суто епістемологічної проблеми (американський дескриптивізм, англійський структуралізм, частково представники трансформаційної граматики та Е. Бенвеніст), ця теорія поступово переосмислювалась в теорію рівнів самої мови, тобто стала розглядатись як проблема онтологічна (Г. Гліссон, С. Лем, празькі лінгвісти, радянські мовознавці). По-друге, використовуючись спершу як суто формальний апарат опису мовних форм в абстрагуванні від значення (К. Пайк, Ю. Найда, А. Хілл, З. С. Херріс та ін.), ця теорія перетворюється в апарат опису складних і різносторонніх зв'язків між одиницями плану змісту та одиницями плану вираження (Г. Гліссон, С. Лем, празькі лінгвісти). По-третє, поставши як формальний апарат опису співвідношень відносно простих одиниць мови, головним чином звуків, фонем, морфем та морфем (американські дескриптивісти), розглядана теорія починає застосовуватись для вивчення дедалі більших і складніших мовних одиниць – до тексту включно (Дж. Ферс, Дж. Елліс). По-четверте, виникнувши як апарат опису внутрішньоструктурних мовних відношень, ця теорія робить зараз перші, поки що непевні, спроби включити в сферу свого розгляду також опис співвідношень мовної діяльності з екстралінгвістичними факторами (О. О. Леонтьєв, Р. Якобсон, М. Халле).

Тепер можна говорити про наявність не лише ряду шкіл та напрямів у трактуванні проблеми рівнів, але й деяких протилежних тенденцій у самому підході до їх розв'язання. Так, англійська та американська лінгвістика,

* Друкується за виданням: Мороховський О.М. Про співвідношення понять мовлення – норма – система // Мовознавство. – 1973. – № 1.

незважаючи на серйозні розходження у трактуванні досліджуваної проблеми, розглядають рівневу стратифікацію мови насамперед як упорядкування методів лінгвістичного аналізу, в зв'язку з чим за основу стратифікаційних членувань приймають у першу чергу формальні ознаки мовного знака будь-якого ступеня складності. Радянське мовознавство та празька школа вважають, що рівнева стратифікація є якістю самої мовної структури, і за основу стратифікаційних членувань приймають насамперед функціональні та семантичні характеристики мовного знака.

Проте, як це нерідко буває при виникненні будь-якого нового напрямку, відбувається часткова девальвація термінів і понять. Широке й надто недиференційоване вживання терміна “рівень” привело до того, що це поняття перетворилось у лінгвістів, мабуть, в одне з найбільш розпливчастих і багатозначних. Термін “рівень” застосовується для найрізноманітніших членувань мови. Так, виділяються рівні знаків та фігур¹, рівні фонем та знаків², рівні мовлення, структури і норми³, рівні фонетики, фонології, морфології, лексики, фразеології, словосполучення, словотвору, стилістики⁴, рівні абстракції (ступінь спостереження та ступінь конструктів)⁵, рівень мовних знаків, рівень онтологічних сутностей та рівень означуваних⁶, рівень адекватності спостереження, адекватності опису та адекватності пояснення⁷, рівні граматики, алевтики й ономатики⁸ тощо.

Природно, що постає питання про можливі співвідношення між різними трактуваннями поняття “рівень”. Мова, як явище надзвичайно складне та багатоаспектне, може залежно від мети дослідження піддаватись різним стратифікаційним членуванням. Але тут необхідно врахувати відмінність між членуваннями, зумовленими специфікою мови як особливого об'єкта вивчення, та членуваннями, які розглядають мову в ряді інших об'єктів вивчення. Так, виділення рівнів абстракції (ступінь спостереження і ступінь конструктів) застосовується не тільки для вивчення мови, але й будь-якого складного об'єкта або процесу. Іншими словами, дане членування є не членуванням самого об'єкта вивчення, а членуванням процесу дослідницької діяльності в залежності від характеру одиниць, якими оперує дослідник. Рівні, які виділяє Н. Хомський, по суті, являють собою також сукупність правил методики дослідження і застосовуються як для опису мови, так і для будь-яких інших об'єктів вивчення. Рівні фігур та рівні знаків, а також рівні мовних знаків та означуваних Е. Кошмідера, хоч вони й побудовані на мовному матеріалі, але є насправді не лише мовними, а можуть бути використані при вивченні будь-якої

¹ Див.: Л.Ельмслев, Прологомены к теории языка, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып. I, М., 1960, стор.300–305.

² Див.: А.Мартине, Основы общей лингвистики, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып. III, М., 1963, стор.378–379.

³ Див.: Э.Косериу, Синхрония, диахрония и история, там же, стор.173 і наст.

⁴ Див.: “Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции (4–7 апреля 1967 г.)”, М., 1967; “Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие”, М., 1969.

⁵ Див.: С.К.Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, М., 1962, стор.5; його ж, Структурная лингвистика, М., 1965, стор.13–14.

⁶ Е.Косчмieder, Das Allgemeingiltige in der Syntax, WdSL, IV, 1959.

⁷ Див.: Н.Хомский, Догические основы лингвистической теории, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып. IV, М., 1965, стор.482 і наст.

⁸ Див.: Н.В.Сurry, Foundations of the mathematical logic, N.Y., 1963, стор.63–64.

семіотичної системи, наприклад знакової системи, яка регулює рух транспорту⁹, причому вторинність будь-якої семіотичної системи щодо мови в цьому випадку неприципова.

І нарешті, рівні мовлення, норми, системи і сукупність цілого ряду рівнів мови є власне мовними. Проте, якщо виділення цих рівнів може бути застосоване до будь-якої людської мови, то кількість та номенклатура власне мовних рівнів, очевидно, буде змінюватись від однієї мовної сім'ї до іншої, а можливо, навіть від однієї мови до іншої. Зрозуміло, що побудова несуперечливої теорії мовних рівнів має починатися з послідовного аналізу співвідношень між “загальними” та “окремими” рівнями.

Не аналізуючи детально ні визначення самих понять “мовлення”, “норма”, “система” в існуючій літературі, ні проблеми їх взаємовідношень¹⁰, відзначимо лише, що, незважаючи на розходження в окремих часткових питаннях та на деякі термінологічні відмінності, схема взаємовідношень цих понять, запропонована Л. Єльмслевим¹¹, та схема, запропонована Е. Косеріу¹², в основному збігаються. Критерієм розмежування даних сутностей виступає ступінь абстракції одиниць, з яких вони складаються. Так, у схемі Е. Косеріу мовлення містить конкретні одиниці в усіх їх індивідуальних особливостях та відношеннях. Норма відкидає індивідуальні відхилення, постулюючи не лише правила, а й винятки, і, нарешті, система допускає вищий ступінь мовної абстракції, при якому не береться до уваги не тільки все індивідуальне, але й все нерегулярне. Хоч деякі лінгвісти і піддають сумніву системність норми¹³, але вказані вище співвідношення загальноновизнані¹⁴.

Необхідно, проте, зауважити, що аналізована схема, незважаючи на її простоту та загальноновизнаність, внутрішньо суперечлива. Хоч це ніде експліцитно і не відбито, ця схема моделює не мовні феномени, а процедуру лінгвістичного аналізу – послідовний перехід від дослідження незамкнутої множини конкретних мовних одиниць до виділення кінцевої множини деяких абстрактних конструктів. Принципово можливий також інший шлях опису мови – від абстрактних одиниць до конкретних (цей шлях використовує Ю. С. Степанов), але суть даних відношень при цьому не змінюється, ця модель залишається моделлю епістемологічною.

Однак основний недолік досліджуваної моделі полягає не в цьому. Критерій абстрагованості одиниць, що розглядаються тут, застосовано явно непослідовно. І справді, одиниці мовлення можуть розглядатися як конкретні

⁹ Л.Зализняк, Опыт анализа одной относительно простой знаковой системы, у зб.: “Структурно-типологические исследования”, М., 1962.

¹⁰ Огляд літератури див. у кн.: “Общее языкознание. Формы существования, функции и история языка”, под ред. Б.А.Серебрянникова, М., 1970, стор.419 і наст.

¹¹ Л.Ельмслев, Язык и речь, у кн.: В.А.Звегинцев, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1960, стор.64.

¹² E.Coseriu, Sistema, norma y habla, “Universidad de Montevideo. Facultad de humanidades y ciencias”, 1952, №9, стор.167.

¹³ Див.: А.А.Леонтьев (рецензія на ряд праць Е.Косеріу), в кн.: “Структурно-типологические исследования”, М., 1962, стор.206–210; В.А.Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, М., 1962, стор.157.

¹⁴ Див., наприклад: Р.А.Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стор.27–33; Ю.С.Степанов, Основы языкознания, М., 1966, стор.5.

фізичні об'єкти, які маніфестуються акустичною чи графічною субстанцією. Проте одиниці, які визнаються або нормативними, або ненормативними, так само є фізичними об'єктами, а не конструктами. Поняття ідеальності норми, про яке пише Ю. С. Степанов¹⁵, стосується не одиниць, які утворюють норму, а принципів їх відбору. Саме поняття норми – безсумнівна абстракція, але одиниці, з яких складається норма, чи які не належать до нормативних, безсумнівно конкретні, безсумнівно реальні, більше того, саме існування норми ґрунтується на можливості вибору певних одиниць з окремої скінченної множини. Інша річ, що принципи відбору історично змінні. Так, в англійській філологічній традиції можна виділити чотири принципи в трактуванні проблеми нормативності.

Перший принцип, який можна умовно назвати доктриною правил, був висунутий В. Лілі (1468–1522), граматики якого декретом Генріха VIII була проголошена “authorized grammar”¹⁶. В. Лілі та його послідовники (У. Буллокар, П. Гривз, О. Х'юм та ін.) розуміли під нормативністю безумовне дотримання правил, хоч нерідко ці правила більш чи менш влучно копіювали канони латинських граматики та логіки Арістотеля. І хоч ця доктрина неодноразово відкидалася в теорії (Г. Суїт, О. Єсперсен), її нерідко дотримуються в практиці й досі¹⁷. Другий принцип – доктрина загальноновживаності – виник у XVIII ст. в працях Дж. Кемпбелла, Дж. Прістлі, але остаточно сформувався лише в кінці XIX ст. (У. Уїтні, Ф. Холл, А. Бейн). Цей принцип спочатку орієнтувався на мовну практику культурного прошарку населення – письменників, поетів, громадських діячів, тобто мовна діяльність окремих індивідуумів чи окремої соціальної групи приймалась за еталон нормативного вживання. У працях Ч. Фріза елітарний еталон переосмислювався в еталон загальноновживаності, який, по суті, підриває саме поняття нормативності. І цей крок був зроблений в “доктрині доцільності” Дж. Краппа (*Modern English. Its Growth and Present Usage*, N.Y., 1909), який взагалі відкидав можливість існування загальнонаціональної норми, визнаючи, що нормативне все, властиве тій чи іншій соціальній групі. Власне, таким же розумінням норми керувались й автори нового словника Вебстер III. Якщо в 1789 р. сам Н. Вебстер писав: “Ось два пункти, які я вважаю основними: загальна вживаність і принцип аналогії” (тобто дотримання логіки. – *О. М.*)¹⁸, то головний редактор Вебстера III проф. Гоув неодноразово підкреслював, що словник повинен бути не рекомендаційним, а описовим¹⁹, а це останнє є не чим іншим, як принциповою відмовою від кодифікаторської діяльності. За четвертим принципом – доктриною лінгвістичної норми (А. Річардс), під нормативністю розуміється сукупність найбільш ефективних засобів вираження тієї чи іншої думки.

Таким чином, навіть цей короткий огляд свідчить, що в трактуванні норми мова завжди йшла і йде не про абстрактні величини, а про конкретні засоби

¹⁵ Див.: Ю.С.Степанов, зазнач.праця, стор.5.

¹⁶ Див.: E.Vorlat, *Progress in English Grammar 1585–1735*, vol.I, Ed. A.Peiffer, Luxemburg, 1964, стор.14.

¹⁷ Див., наприклад: R.W.Rence, *A Grammar of Present-Day English*, N.Y., 1947.

¹⁸ Цит. за кн.: L.Barnet, *History of the English Language*. Sphere Books, 1970, стор.181.

¹⁹ Див.: J.Sledd, *The Lexicographer's Uneasy Chair*, “College English”, vol.23, 1962.

реалізації одиниць мовлення.

Непослідовність застосування критерію ступеня абстрактності одиниць, які конституюють дані рівні, призводить до суперечностей у взаємовідношеннях між одиницями різних рівнів. М. М. Пилинський безсумнівно має рацію, стверджуючи слідом за Е. Косеріу, що норма є реалізована можливість системи²⁰, але цілком очевидно, що не кожна реалізована можливість системи є нормативною. Звідси випливає, що зв'язок між нормою і системою мови не прямий, він опосередковується через мовлення. Нам здається, що думка М. М. Пилинського про те, що і критерій зразка і критерій поширеності для норми однаковою мірою мають соціальний характер, не зовсім коректна. Поширеність тієї чи іншої реалізації системних можливостей даної мови відноситься до мовлення, критерій еталона, однак, безпосередньо з системою не зв'язаний, "еталонними" можуть бути і реалізації, що не відповідають системі.

І нарешті, в даній моделі зовсім невизначеними залишаються взаємовідношення мовлення і системи – система розуміється лише як деякий дослідний конструкт, який виводиться з норми і не стосується мовлення.

Ще більш серйозні суперечності відкриваються в даній схемі, якщо ми розглянемо її діяхронічне. Справді, виділення системи та мовлення можливе для будь-якого історичного стану, будь-якої людської мови, що ж до норми, то норма не тільки історично змінна, але й виникнення її історично зумовлене цілим рядом екстралінгвістичних факторів, які виникають лише на певному ступені розвитку людського суспільства та при наявності певної стилістичної диференціації мовлення²¹. Отже, з діяхронічного погляду в тріаді мовлення – норма – система перший та останній елементи для мови є обов'язковими, а другий – факультативним.

Якщо дана схема може пояснити діяхронічну змінність норми як включення одних та виключення інших одиниць мовлення, то вона ніяк не пояснює діяхронічних відношень між елементами системи та одиницями мови в онтологічному плані, оскільки ця модель є моделлю переважно епістемологічною. Зрозуміло, епістемологічний характер розглядової моделі сам по собі не є недоліком, але цілком очевидно, що необхідно побудувати й онтологічну модель. На нашу думку, її можна було б зобразити у вигляді схеми (рис. 1). Визначимо елементи, які конституюють кожен з даних сфер: елемент мовної структури є абстрактний реальний чи потенційно можливий конструкт, який має інваріантний характер; одиниця мовлення є узуально чи оказіонально реалізований елемент мовної структури, який має варіантний характер; одиниця норми є узуально реалізована одиниця мовлення. Ми дотримуємося

²⁰ Див.: М.М.Пилинський, Деякі принципи застосування критеріїв літературної норми, "Мовознавство", 1972, 1, стор.68–69.

²¹ Див.: В.В.Виноградов, Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития, М., 1967, стор.56 і наст.; В.Н.Ярцева, Развитие национального литературного английского языка, М., 1969, стор.149 і наст.; Н.А.Баскаков, Структурные и функциональные стилистические модификации в современных тюркских языках, у кн.: "Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР", Ашхабад, 1968, стор.65; А.И.Исаков, Вопросы становления и развития стилей казахского литературного языка, там же, стор.172; Б.М.Юнусалиев, О стилевой дифференциации киргизского литературного языка, там же, стор.186, та ін.

загальноприйнятого трактування понять “мовна структура”, “мовлення”, “норма”. Під мовною структурою розуміється замкнена скінченна множина інваріантних актуальних та потенційно можливих у даній системі елементів мови різного ступеня складності та їх актуальні й потенційно можливі взаємовідношення²². Виділення не тільки абстрактних актуальних, але й абстрактно потенційних елементів і абстрактних потенційно можливих відношень не є в лінгвістиці чимось абсолютно новим. Про це говорили, наприклад, Л. А. Булаховський (“ніколи ні в яку епоху мовцями не були і не могли бути використані до кінця всі формальні можливості, які представляються мовою”²³) і Е. Косеріу, який указував, що система (у нас – структура) – це система можливостей, яка “охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку та еталони для відповідної мовної діяльності”²⁴. Ми відзначимо лише, що поява оказіонального елемента мовлення (неологізму) будь-якого ступеня складності є включення потенційно можливого елемента мови в актуальні відношення одиниць мовлення – типу пушкінського “огончарован”. З другого боку, актуальним елементам мови притаманні не лише актуалізовані відношення, але й потенційні, які можуть бути актуалізовані в мовленні (типу шолоховського “черное солнце” або “атомная бомба” в А. Белого). Іншими словами, виникнення неологізму (оказіоналізму) в мовленні є або актуалізація потенційно можливого мовного елемента або актуалізація потенційно можливих відношень у вже існуючих елементах.

Мовлення – сукупність узуально чи оказіонально актуалізованих елементів мови в актуалізованих відношеннях, які утворюють нескінченну незамкнену множину реальних одиниць мовлення. І нарешті, норма, яка розглядається як власне мовний феномен²⁵, – “сукупність встановлених у даному суспільстві й у дану епоху мовних звичок та правил суспільного користування мовою”²⁶.

Розглянемо деякі наслідки, що впливають з прийняття такої схеми взаємовідношень залежно від застосування даної схеми як епістемологічної і від трактування її як онтологічної в синхронічному

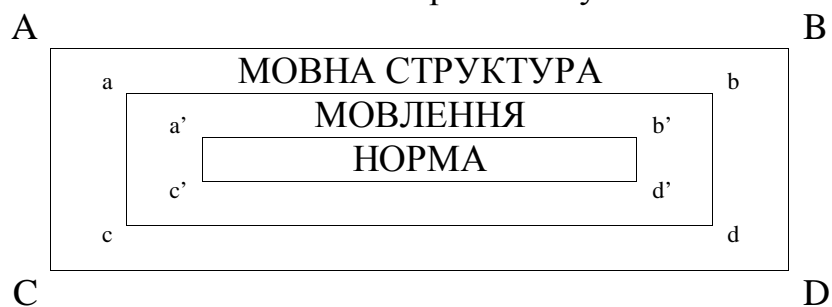

Рис.1.

²² Взагалі ми дотримуємося з деякими змінами погляду О.С.Мельничука (див. його “Понятие системы и структуры в свете диалектического материализма”, ВЯ, 1970, 1).

²³ Л.А.Булаховский, Курс русского литературного языка, изд. 5-е, т.I, К., 1952, стор.130.

²⁴ Э.Косериу, зазнач.праця, стор.175.

²⁵ Див.: “Общее языкознание...”, стор.560 і наст.

²⁶ Ю.С.Степанов, зазнач.праця, стор.99.

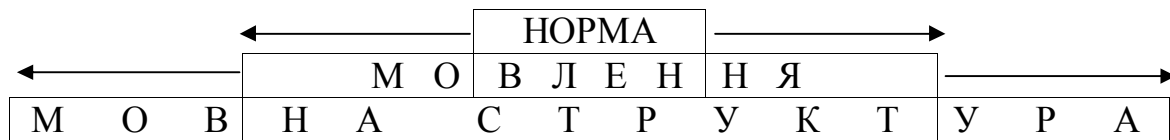

Рис.2

чи діахронічному аспектах. Відзначимо, по-перше, що існуючі словосполучення “рівень норми”, “рівень мовлення”, “рівень системи (структури)” не можна розглядати як термінологічні в зв’язку з явною неточністю їх значень. Поняття рівня імплікується постулатом ієрархічності та репрезентації, в даному ж випадку ієрархічних відношень немає. Дійсно, відношення “більший ступінь абстракції” – “менший ступінь абстракції” в епістемологічному плані не є ієрархічними, хоч би вже й тому, що вони належать не до мови, а до науки про неї.

По-друге, трактування даної моделі в епістемологічному плані, тобто як моделі дослідної²⁷, дозволяє зробити важливий висновок про те, що при формальному чи математичному моделюванні даних сфер повинні застосовуватись істотно різні моделі й методи моделювання. (Питання про способи моделювання відношень між компонентами різних сфер заслуговує окремого розгляду.)

Моделювання або формалізація одиниць норми та їх взаємовідношень навряд чи можливі взагалі, оскільки дана сфера мови якнайтісніше пов’язана з екстралінгвістичною даністю. Тривала контрверза про проблему граматичної відзначеності речень типу “Colourless green ideas sleep furiously” (безбарвні зелені ідеї скажено сплять) ще раз підтвердила положення про те, що на основі суто лінгвістичних даних ця проблема не може бути розв’язана²⁸. Але навіть в неформалізованому вигляді опис норми (у вигляді словників різних типів, нормативних граматик і т. ін.) є, по суті, спробою вироблення певного алгоритму мовної поведінки²⁹, переліку деяких допустимих мовних реалізацій. Зрозуміло, що подібні алгоритми мають малу пояснювальну силу, тому що критерій нормативності/ненормативності залежить від ряду факторів, які важко піддаються будь-якому врахуванню. Більше того, нормативний опис прагне представити мову, що описується, як мову зі скінченим числом станів, хоч це й невластиво природним мовам³⁰.

Моделювання елементів мовлення та їх взаємовідношень провадиться за допомогою різних засобів, зокрема за методом безпосередніх складників та за методами трансформаційної породжуючої граматики. Незважаючи на ряд суттєвих відмінностей між зазначеними методами опису мови, спільним для

²⁷ Див.: С.Я.Фитиалов, Трансформация в аксиоматических грамматиках, у кн.: “Трансформационный метод в структурной лингвистике”, М., 1964.

²⁸ Цікаві думки з цього питання див.: И.И.Ревзин, Отмеченные фразы, алгебра фрагментов, стилистика (К лингвистическому обоснованию теории моделей языка), у кн.: “Лингвистические исследования по общей и славянской типологии”, М., 1966, стор.3–15.

²⁹ Див.: Н.Д.Андреев, Вяч.Вс.Иванов, И.А.Мельчук, Некоторые замечания и предложения относительно работы по машинному переводу в СССР, у зб.: “Машинный перевод и прикладная лингвистика”, 1960, №4.

³⁰ Див.: Н.Хомский, Синтаксические структуры, у зб.: “Новое в лингвистике”, вып. II, М., 1962, стор.422, 425.

них є те, що вони являють собою моделі-числення, тобто системи дозволів³¹, куди входить основний (термінальний) словник, що містить набір вихідних елементів, з яких будуються ланцюжки, породжувані граматикою; допоміжний (нетермінальний) словник, що включає набір символів, якими позначаються класи або ланцюжки вихідних елементів, початковий символ – виділений нетермінальний символ, що позначає клас всіх тих мовних об'єктів, для опису яких призначається дана граматика та правила підстановки³². Природно, що ці моделі можуть застосовуватись для “нормалізованого” мовного матеріалу, але вони нічого не можуть виявити в специфіці самої норми.

Вивчення мовлення в усній чи письмовій формі за вказаними вище моделями при умові зняття обмежень, зумовлених контекстом, тобто обмежень, що накладаються на сполучуваність одиниць мовлення фонетичними, морфологічними, граматичними, лексичними, синтаксичними, стилістичними та семантичними факторами, дає нам якісно іншу модель дослідження – контекстно-вільні граматики³³, які можуть виявити структуру мови.

Розгляньмо тепер запропоновану схему в онтологічному плані з синхронічного погляду. По-перше, дана схема може трактуватись як модель породження мовного висловлювання (performance, за Н. Хомським) мовцем. Мовець проводить послідовний вибір деяких елементів мовної структури (як коду) з множини цих елементів і актуалізує їх у мовленні. Останній крок – узгодженість чи неузгодженість способу реалізації мовних одиниць з “нормативним еталоном” – не є суворо обов'язковим. При переході від однієї сфери до наступної міра свободи вибору та способу реалізації обмежується. По-друге, дана схема може трактуватись і як модель “мовної здатності” (competence) мовця. Вона в цьому випадку показує, що при збігу мовних структур двох чи більше учасників акту комунікації, чи двох або більше мовних колективів, чи навіть мов, їх мовні реалізації та нормативні уявлення можуть значно відрізнятись. Так, наприклад, при відносній структурній близькості російської та української мов, зумовленій генетичною та ареальною близькістю, вони істотно відрізняються в сфері мовних реалізацій. Що ж до близькості мовних норм у плані соціально-історичному³⁴, а не в плані суто мовного феномену, то їх близькість – явище вторинне, зумовлене цілим рядом екстралінгвістичних факторів, насамперед спільністю історичних долей³⁵.

В діахронічному аспекті дана модель є ще цікавішою. Перш за все вона відбиває історично більш пізнє виникнення норми порівняно з мовленням та мовною структурою як деякого “надбудовного” утворення, яке впорядковує лінгвістичний феномен за допомогою екстралінгвістичних факторів. Розгляньмо співвідношення норма – мовлення (рис. 2). Схема відбиває (стрілки показують межі та можливі напрямки змін) селективність норми стосовно мовлення та можливість варіювання норми в межах актуалізованих мовних

³¹ Див.: С.Я.Фитиалов, зазнач.праця.

³² Див.: А.В.Гладкий, И.А.Мельчук, Элементы математической лингвистики, М., 1969, стор.35–38.

³³ Див.: А.В.Гладкий, И.А.Мельчук, зазнач.праця, стор.63; С.Гинзбург, Математическая теория контекстно-свободных языков, М., 1970.

³⁴ Див.: “Общее языкознание...”, стор.563.

³⁵ Див.: И.К.Белодед, Советский народ, нации, языки, ВЯ, 1972, 1.

реалізацій. Можна припустити, що ступінь “включеності” в норму, чіткість регламентації прийнятих реалізацій варіюються для одиниць різного ступеня складності: чим простіша одиниця мовлення (звук, морф), тим суворіші вимоги до її нормативної реалізації, і, навпаки, чим складніша одиниця (слово, вислів, текст), тим ці вимоги стають менш категоричними. Так, в одному з різновидів загальнонаціональної норми – художній розповідній нормі³⁶ – відбувається постійна зміна та оновлення самої норми, причому майже виключно в синтаксисі та лексиці. М. Чудакова у праці про радянську прозу 50–60-х років відзначає, що шукання нових форм, тобто, по суті, нової розповідної норми, ідуть або по лінії синтаксису (скорочені фрази В. Шкловського, М. Зоценка, М. Тихонова, парцельована проза В. Аксьонова, Л. Лиходєєва, синтаксично ускладнені фрази В. Лихоносова та ін.), або по лінії включення в розповідну норму нових лексичних елементів (В. Аксьонов, В. Гладилін та ін.), різних “народно-пісенних” слів або слів, що сприймаються як такі (В. Лихоносов, В. Шукшин)³⁷.

В усному нормативному мовному узусі спостерігаються зміни і менш складних одиниць: варіювання закінчень, вагання щодо наголосу, варіативна вимова окремих звуків.

Таким чином, навіть множинність норм, яка являє собою сукупність суспільне усвідомлених функціональних стилів, є не що інше, як набір різних мовних реалізацій, що спостерігаються в даному мовному колективі. З цього погляду варта уваги думка Ю. М. Скребнева про те, що стиль є певним ідеальним гіпотетичним поняттям, відсутнім у реальній даності як щось безпосередньо спостережуване³⁸. Таким же ідеальним об’єктом, який конститується реальними об’єктами, є і норма.

Отже, діахронічна зміна норми є процес включення/виключення тих чи інших мовних одиниць або способів їх реалізації, пов’язаних із зміною їх суспільної оцінки.

Розгляньмо тепер співвідношення мовлення – мовна структура в діахронічному плані. Ми виходимо з загальноприйнятого положення про те, що всі мовні зміни починаються в мовленні й зумовлюються насамперед потребами мовної комунікації. Емпірично можна виділити п’ять основних типів зміни мовних одиниць:

1) поява нової одиниці мовлення, причому треба розрізняти два випадки – виникнення одиниці мовлення як наслідок реалізації можливостей існуючої мовної структури, наприклад утворення нових слів за допомогою існуючих моделей словотвору з існуючих одиниць мовлення, та запозичення готових одиниць, наприклад слів з іншої мови; 2) заміщення старої одиниці мовлення новою при збереженні функцій старої одиниці мовлення, наприклад заміщення середньоанглійських особових займенників 3-ї особи множини *hie, hem*

³⁶ Див.: В.Д.Левин, Литературный язык и художественное повествование, у кн.: “Вопросы языка современной русской литературы”, М., 1971, стор.12 і наст.

³⁷ Див., зокрема: М.Чудакова, Заметки о языке современной прозы, “Новый мир”, 1972, 1.

³⁸ Див.: Ю.М.Скребнев, Подъязык, стиль и текст, у зб.: “Проблемы лингвистической стилистики. Тезисы докладов (26–28 марта)”, М., 1969, стор.136–139.

скандинавськими займенниками *they* та *them*; 3) елімінація старої одиниці мовлення з переходом функцій, які вона виконувала, до інших одиниць, наприклад зникнення середньоанглійських займенників 2-ї особи однини *thou*, *thee*; вирівнювання основ сильних дієслів у середньоанглійській мові та *in.*; 4) зміна функцій одиниці мовлення при збереженні форми реалізації, наприклад середньоанглійський питальний займенник *whether* став сполучником; граматиалізація середньоанглійських прийменників; 5) зміна форми мовної реалізації одиниці при повному чи частковому збереженні старої функції.

Як співвідносяться вказані зміни в мовленні із змінами в структурі мови? Щоб відповісти на це питання, необхідно зробити невеликий відступ.

Будь-яка система може існувати та розвиватись лише в тому випадку, коли їй властиві дві протилежні, але тісно пов'язані між собою якості – здатність до збереження своєї якісної визначеності та одночасно здатність до зміни. Внаслідок цього будь-яка система прагне, з одного боку, максимально ізолюватись від зовнішніх впливів, а з другого боку, бути максимально пов'язаною з зовнішнім середовищем. Одночасна реалізація цих двох протилежних тенденцій виявляється в тому, що система ділиться на дві частини – максимально ізольовану від зовнішніх впливів оточуючого середовища і максимально пов'язану з зовнішнім середовищем. Відносно мови це є розподіл на мовлення та мовну структуру, які пов'язані між собою мовною діяльністю. Одиниці мовлення чутливо реагують на будь-які зміни зовнішнього середовища і змінюються під впливом найрізноманітніших екстралінгвістичних факторів, зміна ж елементів структури і взаємовідношень між ними відбувається під впливом мовної діяльності. На відміну від змін самих одиниць мовлення та відношень між ними структурні зміни обмежені змінами функцій інваріантних мовних елементів.

Розгляньмо це положення детальніше. Одиниця мовлення є синтагматичне зумовлена форма реалізації певного інваріанта. З цього виходить, що зміна форми реалізації одиниці мовлення, тобто виникнення нового чи ліквідація старого способу реалізації певної одиниці не веде до зміни місця даної одиниці в системі парадигматичних відношень одиниць даного рівня. Наприклад, одзвінчення глухих щілинних в інтервокальному положенні в староанглійській мові не змінювало їх фонематичного статусу, заміщення ряду закінчень множини іменників у середньоанглійській мові закінченням *-s* не змінювало змісту та системи опозицій категорії числа та *in.*

Елемент мовної структури слід розглядати як маркований чи немаркований член парадигматичної опозиції елементів даного мовного рівня, його формація, трансформація або елімінація є насамперед перебудовою системи парадигматичних опозицій, в які входить цей елемент. Так, наприклад, в тих випадках, коли ознака глухості/дзвінкості щілинних не залежить від позиційних умов, як це трапилось в середньоанглійській мові, ми маємо право говорити про перебудову фонологічної структури – поширення кореляції глухість/дзвінкість із зімкнених на щілинні; ліквідація двоїни в системі займенників у середньоанглійській мові приводить до зміни змісту категорії числа; утворення категорії визначеності/невизначеності в системі іменників у

середньоанглійській мові – новий спосіб парадигматичного членування іменників і т. д.

Отже, норма – мовлення – мовна структура не є рівнями, а являють собою різні форми існування мови. При моделюванні відношень між даними феноменами необхідно враховувати не тільки епістемологічний аспект їх взаємозв'язків, але й онтологічний, як в синхронічному, так і в діяхронічному плані.

М. М. ПИЛИНСЬКИЙ

ПОНЯТТЯ “НОРМИ” І КУЛЬТУРА МОВИ*

Пилинський Микола Миколайович (1932–1997) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1976 р., професор з 1989 р. Закінчив 1955 р. Київський університет. Протягом 1961–87 рр. працював в Інституті мовознавства АН УРСР (з 1977 р. – заввідділу культури мови). З 1987 р. – завкафедри російської мови Київського педінституту (тепер – Національний педуніверситет ім. М. П. Драгоманова). Праці з лексикології, лексикографії, культури мови, стилістики української мови: “Сучасна українська літературна мова. Стилїстика” (1973), “Мовна норма і стиль” (1976), “Мова сучасної масово-політичної інформації” (1979), “Стиль і час” (1983, усі – у співавторстві) та ін. Один з укладачів і редакторів “Російсько-українського словника” (т., 2, 3. – К., 1968).

Останнім часом питання мовних норм, зокрема норм літературної мови, привертають особливу увагу як фахівців-лінгвістів, так і письменників, перекладачів, вчителів – усіх, для кого мова є безпосереднім знаряддям їх праці. Проблемами культури мови цікавляться також широкі кола нашої громадськості. У зв'язку з підвищенням загальної культури суспільства дедалі зростає вага суспільної, комунікативної функції мови. І старе як світ питання – як треба, а як не треба говорити чи писати, – аж ніяк не втрачає своєї актуальності, незважаючи на поширення мовної освіти. Скоріше навпаки. Знання, набуті у середній школі, стають тим родючим ґрунтом, на якому у широкого загалу мовців зростає потяг до дальших, вищих щаблів мовної культури. Проблеми, спільні для розвитку всіх літературних мов, переплітаються з проблемами, пов'язаними з специфікою кожної конкретної літературної мови та особливостями її функціонування. Ось чому проблеми культури мови набувають суспільної гостроти.

У статтях про культуру мови на шпальтах нашої літературно-громадської преси обговорюються звичайно – і загалом слушно – два пов'язані між собою питання – стилістичної вправності і нормативності. Привертає, однак, увагу, що саме питання нормативності, питання, що ж таке “норма”, якої треба додержувати, не розглядається. Очевидне, вважають, що поняття “норма” всім відоме, принаймні інтуїтивно, і найчастіше його ніяк не диференціюють. При визначенні конкретної норми звичайно посилаються на авторитети (твори письменників-класиків) або користуються, так би мовити, “національним” критерієм (по-українському – не по-українському)¹. Крім того, у деяких виступах, особливо письменників, можна спостерігати тенденцію до “боротьби проти норм”, за мову “вільну”, “не скуту”. Тут можна вбачати, з одного боку, вплив окремих поглядів на розвиток української літературної мови, які йдуть

* Друкується за виданням: Пилинський М.М. Поняття “норми” і культура мови // Мовознавство. – 1968. – № 4, 6.

¹ Див.: Т.К.Чергоризька, Мовні питання у періодичній пресі, “Мовознавство”, 1967, 3, стор.61–65. У цій статті розглянуто найцікавіші виступи нашої преси з питань культури мови за останні роки.

ще від 20-х років². З другого боку, такі виступи переграють з статтею відомого російського письменника А. Югова про так званій “мовний п’ятачок”, на який начебто “заганяють” мову літературні норми. Стаття А. Югова, як відомо, викликала жваву дискусію на початку 60-х років³.

Суперечливі погляди як на проблеми нормативності взагалі, так і щодо окремих конкретних норм української літературної мови відбивають, очевидно, той факт, що саме поняття норми та її критеріїв ще недостатньо розроблене у науковій літературі, а це, знов-таки, свідчить про велику складність проблем нормативності. Разом з тим відомі недоліки пропаганди мовної культури у широкій пресі зовсім не перекреслюють тієї користі, що її дає ця пропаганда, загострюючи увагу навколо важливих практичних і теоретичних питань.

У радянській лінгвістичній літературі, зокрема російській, проблемам культури мови присвячено вже чимало окремих досліджень і статей провідних мовознавців. Досить згадати, що тільки в останні десятиліття до цієї теми зверталися Є. Істріна, В. Виноградов, С. Ожегов, Ф. Філін, О. Ахманова, В. Костомаров, Ю. Бельчиков, В. Веселітський та багато інших. В українському мовознавстві слід відзначити насамперед праці І. Білодіда, А. Коваль, М. Жовтобрюха, в яких розглядається наукова проблематика культури мови як окремої галузі лінгвістики. Як цілком слушно зауважує В. Веселітський, на сьогодні обговорення питання про те, чи культура мови є самостійною паростю мовознавства з своїми специфічними методами аналізу, це фактично сперечання про слова. При кожному підході до справи сфера досліджень з питань культури мови є вже досить чітко окреслена⁴.

У працях В. Виноградова, І. Білодіда та інших лінгвістів наука про культуру мови визначається як широка теоретична і практична дисципліна, пов’язана насамперед із стилістикою, а з позамовних дисциплін – з психологією і соціологією⁵. Разом з тим стрижнем науки про культуру мови є, очевидно, вчення про “правильність” мови, що неминує пов’язане з поняттям “норми”. Без цього поняття не можуть обійтися ані традиційні орфоєпія та орфографія, які встановлюють загальні правила вимови і правопису будь-якої розвиненої літературної мови, ані так звана ортологія⁶, що досліджує відмінності між варіантними способами висловлювання, особливо на лексичному та синтаксичному рівнях, зокрема у лінгвостилістичному плані.

Питання нормалізації літературної мови в російській лінгвістиці останнім часом висвітлюються насамперед у дослідженнях, які з’явилися у збірниках

² Див., зокрема, О.Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, К., 1925, стор.3–5 та ін. Твердження, що українська літературна мова перебуває ще в процесі свого становлення і тому не може мати вироблених норм, неслухні й для 20-х років, є настільки очевидно неприйнятними в наш час, що навряд чи є потреба їх спростовувати. Досить нагадати, що вже на початку ХХст. ми мали прозу М.Коцюбинського, Л.Українки, наукові праці А.Кримського.

³ Див.: А.Югов, Епоха и языковой “пяточок”, “Литературная газета” від 15 і 17.I.1959р. Див. також найгрунтовніший критичний розгляд цієї статті: В.П.Григорьев, О нормализаторской деятельности и языковом “пяточке”, “Вопросы культуры речи” (далі скорочено ВКР), М., 1961, 3, стор.3–20.

⁴ В.В.Веселитский, О некоторых понятиях правильности речи, ВКР, 1965, 6, стор.68–69.

⁵ В.В.Виноградов, Проблемы культуры речи и некоторые задачи советского языкознания, ВЯ, 1964, 3; І.К.Білодід, Питання культури мови..., у зб.: “Про культуру мови”, К., 1964, стор.3–9 та ін.

⁶ Див.: О.С.Ахманова, Ю.А.Бельчиков, В.В.Веселитский, К вопросу о “правильности речи”, ВЯ, 1960, 2, стор.35.

“Вопросы культуры речи”⁷, в деяких окремих працях, а також статтях у журналі “Русская речь”. В українському мовознавстві цій проблемі присвячений збірник “Про культуру мови”⁸, колективні монографії з питань усної літературної мови⁹, книжка А. Коваль “Культура української мови”¹⁰ та окремі статті в журналах “Українська мова і література в школі” і “Мовознавство”. Але в переважній більшості цих досліджень природа і обсяг поняття “норма” теж не розглядаються і автори користуються цим терміном як чимось наперед даним. Коли ж узяти праці, де наводиться визначення, що таке “норма”, то одразу впадають в око досить значні відмінності у наукових дефініціях цього поняття. Немає сумніву, звичайно, що ці відмінності випливають не з помилкового розуміння “норми” окремими нашими мовознавцями, а залежать від різного підходу до проблеми нормативності, чи то з погляду загальної теорії мови, чи то з погляду теорії культури мови, чи з загальних міркувань практичної боротьби за мовну культуру. Таким чином, у поняття “норма” часто вкладається неоднаковий зміст. Проте різні визначення норми, на нашу думку, можна і треба погодити між собою. Це сприятиме уточненню обсягу поняття норми і розробці його змісту, що вкрай необхідно для практичних потреб. Таке уточнення є, зокрема, неодмінною умовою для наукового визначення критеріїв норми, в чому спостерігається теж досить великий різнобій.

Серед праць, що досліджують проблеми норми, можна насамперед виділити такі, де йдеться про “норми мови”, і такі, що розглядають “норми мовлення”. Причому в ряді статей і визначень можна помітити виразну тенденцію вважати норму категорією саме “мовлення” (“речи”), а не “мови”. Характерним щодо цього є визначення норми в “Словаре лингвистических терминов” О. Ахманової, по-перше, тому, що цей словник є найповнішим виданням такого типу¹¹; по-друге, у цьому словнику, як нам здається, послідовно проведено соссюрівську дихотомію “мова – мовлення”, отже, вживання цих термінів не є випадковим (нагадаємо також, що О. Ахманова є одним із співавторів уже згадуваної статті “К вопросу о “правильности” речи”). У цьому ж словнику “норма” визначається як “прийняте у мовленні вживання мовних засобів, сукупність правил (регламентацій), що впорядковують вживання мовних засобів у мовленні індивіда”¹². Про норми літературного мовлення, а не мови, пише Ю. Бельчиков у статті під такою ж назвою: “Норма літературного мовлення – це єдина можливість або найкращий варіант правильного, зразкового застосування слова, фразеологізму, форми, конструкції, що мають відносно сталий характер у межах певного періоду літературної мови”¹³. Про нормалізацію “мовлення” говориться у згаданій статті

⁷ ВКР, вып.1–8, М., 1955–1967.

⁸ “Про культуру мови”, К., 1964 (матеріали Республіканської наукової конференції з питань культури української мови, що відбулася 11–15 лютого 1963р.).

⁹ “Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”, К., 1965; “Українське усне літературне мовлення”, К., 1967.

¹⁰ А.П.Коваль, Культура української мови, К., 1964.

¹¹ В українському “Словнику лінгвістичних термінів” Н.Родзевич та Є.Кротевича (К., 1957) визначення норми взагалі відсутнє.

¹² О.С.Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стор.270.

¹³ Ю.А.Бельчиков, О нормах литературной речи, ВКР, вып.6, 1965, стор.6.

В. Веселітського¹⁴.

З цього переліку, який можна було б продовжити, ясно, що принаймні частина наших лінгвістів розглядає норму як категорію мовлення, а не мови. Відповідно у статтях цих лінгвістів звичайно йдеться про “культуру мовлення”, а не про “культуру мови”. Нагадаємо також, що вісім збірників Інституту російської мови АН СРСР мають назву “Вопросы культуры речи”, а журнал, що прийшов їм на зміну, – “Русская речь”, хоч слово “речь” тут вжито і не в його термінологічному значенні. Отже, “культура мовлення” і “норма мовлення”? Але, на нашу думку, це питання не розв’язується так просто. Якщо і користуватися у розглядуваній нами галузі мовознавства протиставленням “мова – мовлення” (що, безперечно, може бути корисним), то слід насамперед говорити про норму мови, а не мовлення.

Справді, вкажемо в першу чергу на той факт, що чимало мовознавців використовують у своїх працях термін “норма мови”, причому принаймні деякі з них враховують протиставлення мови і мовлення. Так, С. Ожегов, визначаючи поняття “норма” з погляду актуальних питань російського літературного “мовлення”, писав, що норма – “це сукупність найбільш придатних (“правильних”, “кращих”) для обслуговування суспільства засобів мови...”¹⁵. Р. Гельгардт у статті “Про мовну норму” вказує, що “проблема мовної норми пов’язана з практичними завданнями культури мовлення і входить у коло загальних проблем теорії мови”¹⁶. Обговорюючи окремі сторони “мовної норми”, Ф. Філін, як і деякі інші дослідники, приєднується у своїй розвідці до визначення С. Ожегова¹⁷. Характерно, що “Питальник”, вміщений редакцією “Вопросов культуры речи” у п’ятому випуску, оперує термінами “нормалізація мови” і “норми мови”.

Між формулюванням С. Ожегова і визначенням Ю. Бельчикова або О. Ахманової легко помітити істотну різницю. В той час як останні визначають норму як “прийняте вживання (чи застосування) мовних засобів”, С. Ожегов розуміє під нормою самі мовні засоби, які у своїй сукупності і творять, очевидно, унормовану, літературну мову. Окремі “найбільш придатні” мовні засоби становлять елементи цієї мови. Отже, С. Ожегов, Ф. Філін, Р. Гельгардт розглядають норму як категорію мови, а не мовлення, хоч і пов’язують її з мовною практикою, тобто з мовленням.

Такий підхід до справи можна охарактеризувати насамперед як зручніший. Оскільки “норма”, як підкреслює Ю. Бельчиков, регламентує “функціонування слів, фразеологічних одиниць, форм і конструкцій у літературній мові”¹⁸, простіше говорити про мовну норму, а не про “норму літературного

¹⁴ В.В.Веселитский, зазнач.праця, стор.69. До речі, у цій праці тлумачиться і запропонований В.Веселітським раніше, разом з О.Ахмановою та Ю.Бельчиковим, термін *ортологія* – “вчення про правильне мовлення”. Відзначимо, проте, що у статті “К вопросу о “правильности” речи”, де ортологія вперше прокламується як окрема галузь лінгвістики, не раз згадується саме про “нормалізацію мови” (див.: ВЯ, 1960, 2, стор.36 та ін.). Перші критики ортології теж сприйняли її як науку про “форми, що вже перетворилися з фактів мовлення у надбання мови” (Ю.М.Скребнев, К вопросу об “ортологии”, ВЯ, 1961, 1, стор.140).

¹⁵ С.И.Ожегов, Очердные вопросы культуры речи, ВКР, 1955, 1, стор.15.

¹⁶ Р.Р.Гельгардт, О языковой норме, ВКР, 1961, 3, стор.21.

¹⁷ Ф.П.Филин, Несколько слов о языковой норме и культуре речи, ВКР, 1966, 7, стор.16.

¹⁸ Ю.А.Бельчиков, зазнач.праця, стор.11.

мовлення”¹⁹. Ю. Бельчиков, уживаючи переважно саме цей термін, згадує все ж таки і про “варіації літературно-мовних норм”²⁰; як ми вже відзначали, у колективній статті згаданих авторів “До питання про “правильність” мовлення” обговорюються можливості “нормалізації мови”. Але справа, звичайно, не в зручності. Річ у тому, що, на нашу думку, “норму мовлення” можна розглядати лише як прояв у мовленні “мовної норми”. Отже, цей термін не тільки безперечно більш вживаний і зручний, а й, так би мовити, первинний. Те, що норма, як вказує О. Ахманова, виводиться з мовної практики²¹, тобто з мовлення, нічого не змінює. Адже й мова конкретно існує тільки в мовленні, і система мови виводиться з мовлення. Разом з тим мовна система, що має реальне абстрактне існування, як відома, є визначальною щодо мовлення як конкретного процесу говоріння певною мовою²².

Сучасні погляди на взаємовідношення системи і норми ми розглянемо трохи далі. Тут хочемо підкреслити, що норма теж є реальною абстракцією. Так чи інакше, вона “прийнята” як “найкращий варіант” або “зразок” на основі численних фактів мовлення. Таким чином, уже як абстрактна категорія, як певний мовний “узус”, норма є поняттям мови, а не мовлення. Так само, як і система, вона визначає побудову різноманітних конкретних актів мовлення.

Визнання норми категорією мови має важливе теоретичне і практичне значення. Тільки на підставі цього можна стверджувати об’єктивний характер мовних норм, пов’язаних із специфікою певної конкретної мови. Інакше доведеться, зокрема, визнати, що норма залежить тільки від позамовних факторів. Але, як слушно підкреслює Н. Коротков, навіть норми, закріплені лише традицією, відбивають закономірності мови: “Адже й вони не виникають в актах мовлення заново, а лише відтворюються в мовленні”. Таким чином, і тут... дослідник, за образним висловом О. І. Смирницького, “добуває мову з мовлення, як метал з руди”²³. Реальні факти застосування мови підпорядковані мовним нормам. Якщо визнати, що поняття “норма” властиве тільки мовленню, легко потрапити у свого роду зачароване коло: “так говорять, бо так говорять”. У плані боротьби за культуру мови це може призвести до неслухняних висновків. У дійсності справа стоїть, мабуть, інакше: так говорять, бо цього вимагають норми мови, що залежать як від суто мовних, так і екстралінгвістичних факторів.

Звичайно, наші лінгвісти, що користуються термінами “норма мовлення”, “норма літературного мовлення” і под. та визначають норму як “прийняте вживання (застосування) певних мовних засобів”, у своїх дослідженнях не допускають повного відриву норми від мови. Так, Ю. Бельчиков, пропонуючи свою класифікацію норм мовлення, відзначає, що насамперед слід виділити норми, які “закріплюють і встановлюють – як загальнообов’язкове – структурні

¹⁹ Там же, стор.12.

²⁰ Там же, стор.10.

²¹ О.С.Ахманова, зазнач.праця, стор.271.

²² Там же, стор.412.

²³ Н.Н.Коротков, Норма, система и структура как этапы анализа и описания языкового строя, у зб.: “Спорные вопросы грамматики китайского языка”, М., 1963, стор.9.

риси, особливості мови”²⁴. Але все ж таки підкреслене вживання терміна “норма мовлення” замість “мовна норма”, на нашу думку, не даючи ніяких переваг, тільки ускладнює, затемнює зв’язок між нормами (“структурними рисами”, “особливостями”, “реальностями системи”²⁵) мови і їх виявом у мовленні. Термін “норма мовлення” можна, мабуть, вживати тоді, коли йдеться про якийсь конкретний акт мовлення або про особливості мовлення певної соціальної чи територіальної групи мовців. Наприклад, можна сказати, що м’яка вимова кінцевого [p] (*базар* та ін.) є порушенням норм літературного мовлення під впливом діалектних особливостей деяких говірок південно-східного наріччя української мови. Хоч і тут, як нам здається, зручніше говорити про орфоепічні норми української літературної мови.

Ці міркування дозволяють висловити припущення, що антиномія “мова – мовлення” не завжди є принципово необхідною для досліджень у галузі культури мови (мовлення), зокрема для розробки змісту поняття норми і нормативності. У зв’язку з цим доцільніше говорити, мабуть, про культуру мови і норми мови, а “норми мовлення” можуть бути доречні там, де виразно йдеться саме про “усне” або взагалі індивідуальне мовлення²⁶. Як указує В. Виноградов, у побутовому вжитку терміни “культура мови” і “культура мовлення” виступають звичайно як абсолютні синоніми. Але і в наукових працях “поняття “мови” і “мовлення” в їх взаємовідношенні і взаємодії не можуть вважатися цілком точно і чітко диференційованими”²⁷. Оскільки ж у галузі культури мови навіть при оцінці індивідуальної практики мовлення справа зводиться, зрештою, до “володіння засобами мови” і “мовними нормами”²⁸, розгляд конкретних питань у спеціальному аспекті “культури мовлення” або “норми мовлення” не завжди потрібен. В. Виноградов у статті “Проблеми культури мовлення і деякі завдання російського мовознавства” фактично не диференціює цих понять. Незважаючи на таку назву статті, автор майже одразу переходить до розгляду проблем “культури мови”. Термін “культура мовлення” виступає у нього тільки спорадично і явно підпорядкований термінові “культура мови”²⁹. А першим завданням, що

²⁴ Ю.А.Бельчиков, *ззнач.праця*, стор.11.

²⁵ Там же. Для даного випадку уточнення цих термінів не є суттєвим.

²⁶ Справа ускладнюється тим, що термін “мовлення” (як і “речь”) не однозначний і часто потребує уточнення. Згадаймо назву колективної монографії “Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення” (К., 1965), назву, яка викликала заперечення багатьох лінгвістів. Пор., проте, термін “устная речь” у О.Ахманової (Словарь лингвистических терминов, стаття “речь”).

²⁷ В.В.Виноградов, *ззнач.праця*, стор.3.

²⁸ В.В.Виноградов, *ззнач.праця*, стор.3.

²⁹ Див.: там же, стор.6: “Поняття “культура мови” (і “культура мовлення”) має бути усвідомлене в двох різних планах...” або (стор.9): “Наука про культуру мови або культуру мовлення являє собою теоретичну і практичну дисципліну (чи сферу досліджень), суміжну з стилістикою мови і стилістикою мовлення, яка узагальнює їх положення і висновки... з метою живого, оперативного впливу на подальші процеси розвитку мови...” та ін. Не можемо у зв’язку з цим погодитися з думкою А.П.Коваль, яка у статті “Культура мови і мовлення” (“Мовознавство”, 1968, 1) на основі цієї цитати з статті В.Виноградова так розрізняє поняття “культури мови” і “культури мовлення”: “Як видно з цього визначення, культура мови і культура мовлення мають різні плани діяльності. Перша – об’єктивно-історичний, друга – інструктивно-регулятивний” (стор.43). Далі, розвиваючи цю думку, А.Коваль відносить до сфери завдань культури мови “визначення мовних норм на всіх рівнях системи в історико-результативному і динамічному планах, визначення структурних типів різних стильових систем мови, їх співвідношення і взаємодії”, а до сфери завдань культури мовлення – “аналіз усієї повноти сучасного мовного життя в його відповідності з системою мови, визначення різних композиційних форм мовних побудов з уточненням меж

входить у коло проблематики культури мови, є “вивчення норм мови на всіх рівнях мовної системи”³⁰. Отже, термінам “норма мови” і “культура мови” слід віддати перевагу як з теоретичного, так і з практичного погляду. Коли ж все-таки розрізнити “культуру мови” і “культуру мовлення” в інтересах певного наукового дослідження, поняття норми треба віднести до категорій культури мови.

Визнавши норму категорією мови і прийнявши за основу визначення норми, яке дав С. Ожегов, ми вже тим самим повинні заперечити ще один момент у визначенні, яке наводиться у “Словаре лингвистических терминов” О. Ахманової. Маємо на увазі твердження, що під нормою слід розуміти “сукупність правил (регламентацій), що впорядковують вживання мовних засобів у мовленні індивіда”. За таким визначенням, норма взагалі втрачає зв’язок не тільки з мовою, але й мовленням як реальною субстанцією. З мовної категорії вона перетворюється на поняття науки про мову – мовознавства. При ототожненні норми з правилами значною мірою втрачається й об’єктивний характер норми. Адже правила, які залежать від ступеня нашого знання про мову і цілого ряду позамовних факторів, є досить змінними, а часом і суперечать одне одному. Якщо визнати норму за сукупність правил, то не зовсім ясно, як бути тоді з такими загальноновизнаними поняттями, як історичний характер мовної норми, наявність стилістичних та інших варіантів тощо. Правила або регламентації – це відбиття у нашій свідомості реальних мовних норм, а не сама норма. Мовці, які вільно володіють тією чи іншою мовою, “впорядковують” своє мовлення не за правилами, а за реальною нормою як зразком (що й лежить в основі так званого “чуття мови”, властивого всім мовцям без винятку³¹). А правила можуть і не відбивати мовних норм, а то й суперечити їм. Свідченням цього є так звані правила правопису, найбільш поширені, відомі й обов’язкові.

Правила правопису (орфографії), як показує сама їх назва, мають насамперед регламентувати в найзагальніших рисах наше писемне мовлення, але вплив їх і на усне мовлення загальновідомий і не потребує доказів. Цей вплив часом буває навіть руйнівним, саме тому, що орфографічна норма іноді не відповідає нормі літературної вимови. Згадаймо хоча б вплив російської орфографії на порушення норм орфоепії³². Правила правопису в тому вигляді, в якому вони реально існують у нас тепер (“Український правопис”, К., 1960), власне виходять за межі суто орфографічних правил і становлять зведення

вживання слів, виразів, конструкцій і діапазону їх коливань” (стор.43–44). По-перше, з наведеної цитати В.Виноградова такий поділ, на нашу думку, зовсім не впливає. По-друге, мабуть, інструктивно-регулятивного плану не можна відривати від об’єктивно-історичного, як не можна вважати, що він визначає самостійну наукову дисципліну – культуру мовлення. Інструктивно-регулятивний план – це фактично впорядкування реальної мовної практики на основі визначення мовних норм. Навряд чи застосування на практиці наукових даних, результатів однієї дисципліни можна розглядати як самостійну наукову дисципліну або навіть її частину (В.Виноградов підкреслює дві сторони – теоретичну і практичну – однієї дисципліни). Крім того, “визначення мовних норм” є неможливим без “аналізу усієї повноти сучасного мовного життя”, який і передбачає встановлення норм. Разом з тим хочемо підкреслити, що А.Коваль вживає термін “мовна норма” і відносить його до категорій культури мови, а не мовлення.

³⁰ Там же, стор.9.

³¹ Пор.: Ф.П.Филин, зазнач.праця, стор.15.

³² Див., наприклад: С.Бернштейн, Вопросы обучения произношению, М., 1937.

регламентацій і в галузі морфології, і в інших ділянках мови³³. Отже, це безперечно “сукупність” правил, які в цілому орієнтуються на специфіку фонетики, морфології, а почасти навіть лексики та синтаксису нашої мови, тобто загалом на її норму, хоч і не можуть охопити всі норми мови в цілому.

Але справа, звичайно, не в цьому, не в обсязі охоплення. Справа в тому, що протягом останніх десятиліть правопис кілька разів змінювався, але це не обов’язково означало зміну норми. Просто в деяких випадках правопис наближався, а в деяких і відходив від існуючих мовних норм. Справді, коли “Правопис” 1933 р. ліквідував літеру *г*, це не означало, що тим самим була змінена норма вимови проривного дзвінкого задньоязикового звука в ряді питомих і запозичених слів. Інша річ, що вплив графіки, відсутність відповідного правила у найбільш поширеному кодексі правил та відсутність орфоепічних словників або відповідних застережень у загальних словниках призвела часом до розхитування існуючої норми, до появи варіантів правильної літературної вимови³⁴.

Нам можуть заперечити, що в даному разі мова йде про виразно орфографічне правило, яке впливає на нашу мову (мовлення) безпосередньо, тоді як під нормою слід розуміти пряму регламентацію. Але, як уже було підкреслено, український правопис містить чимало і таких регламентацій, аж до парадигм відмінювання. У правописі знаходимо чимало прямих вказівок на норму, зокрема там, де говориться про “винятки з правил”. При недостатній розробленості наших інших кодексів правил – посібників з морфології, лексикології, синтаксису, стилістики – правопис часто є єдиним, або принаймні єдиним легко приступним джерелом, де зафіксовані ці правила. Проте зміни в таких правилах, їх наявність чи відсутність у різних виданнях правопису знову-таки аж ніяк не означає зміни або ліквідації певної норми. Вже з цього погляду не можна ототожнювати правило і норму.

Розгляньмо кілька конкретних прикладів. Перше видання чинного “Правопису” (1946) наводить чимало згаданих “винятків із правил”, хоч у передмові було застережено, що кількість таких винятків максимально скорочена. У другому виданні “Правопису” (1960) значно зменшено кількість винятків (хоч це спеціально і не застережено в передмові). У деяких випадках ці зміни справді відбивають стан сучасної норми, в інших випадках була ліквідована лише корисна вказівка на норму, а не сама норма.

Так, у “Правописі” видання 1946 р. було потрібне уточнення, що в тому разі, коли йдеться не про сучасне місто Запоріжжя та його мешканців, а про укріплення українських козаків за Дніпровими порогами, треба писати не *Запоріжжя*, а *Запорожжя* (відповідно не *запорізький*, а *запорозький*)³⁵. Це вже не просто орфографічне правило, а важлива вказівка на лексичну норму української мови. У виданні “Правопису” 1960 р. це застереження було знято.

³³ У нашій науці це навіть стало певною традицією. Див., зокрема, “Український правопис (проект)”, ДВУ, 1926, стор.3–4: “Обміркувавши питання всебічно, Комісія одностайно визнала, що перед нею стоїть завдання ширше за впорядкування самого правопису... Вирішено внести в план своєї праці не тільки чисто правописні питання, а й інші питання нормалізації літературної мови”.

³⁴ Пор.: А.П.Коваль, *Культура української мови*, стор.131.

³⁵ *Український правопис*, К., 1946, стор.13.

Але всі, хто володіє літературною мовою, її нормами, продовжують говорити і писати в таких випадках *Запорожжя* і *запорозький*, оскільки ця норма спирається на вікову традицію, десятки разів зафіксована у творах Тараса Шевченка та інших поетів, де “підправити” орфографію просто неможливо. Відбив цю норму і другий том Українсько-російського словника АН УРСР (1958). Навпаки, у “Правописі” видання 1946 р. була вказівка на паралельне закінчення у місцевому відмінку типу *у правопису* – *у правописі*, *у літопису* – *у літописі*; *у рукопису* – *у рукописі*; *у часопису* – *у часописі*, тобто вказівка на паралельну морфологічну норму³⁶. У виданні “Правопису” 1960 р. це застереження було знято, оскільки форма *у правопису* і под. виразно поступилася місцем у літературній мові перед формою *у правописі* і под. Разом з тим і видання “Правопису” 1960 р. зберігає численні вказівки на паралельні норми (*рукава і рукави* та ін.) там, де вони залишаються тривкими фактами нашої літературної мови.

Отже, норму як категорію мови не можна ототожнювати з “правилами”, що є категорією мовознавства. Правила є дуже важливим і активним фактором, але вони не завжди відповідають мовній нормі і є менш сталими, більш залежними від багатьох, іноді випадкових, факторів. Норма – значно ширше і складніше поняття, ніж правило або регламентація, навіть коли вони загалом слушно відбивають її. Дуже влучно висловився з цього приводу відомий французький лінгвіст Ж. Марузо: “Норму плутають з правильністю, коли носії мови розглядають норму як обов’язкову”³⁷.

Ж. Марузо дає визначення норми приблизно таке саме, як і С. Ожегов, тобто розглядає норму як “сукупність особливостей, якими визначається мова даного лінгвістичного колективу”³⁸. Отже, у своїх формулюваннях С. Ожегов і Ж. Марузо розглядають норму як збірне поняття. Ю. Бельчиков у своєму формулюванні дає визначення окремої, одиничної конкретної норми. Проте ця розбіжність не є суттєвою. Від загального визначення завжди легко перейти до конкретного. Але є між ними дуже істотна різниця. У С. Ожегова говориться тільки про найбільш придатні, правильні, кращі мовні засоби (Ж. Марузо теж згадує про зразок, який треба наслідувати). Цим засобам, очевидно, протистоять менш правильні або придатні. Інакше кажучи, норма з цього погляду можлива тільки при наявності певного вибору. Ю. Бельчиков під нормою розуміє не тільки “найкращий варіант”, але й “єдину можливість”. Отже, питання стоїть так: чи можна говорити про норму, коли ми не маємо інших, варіантних мовних засобів? Переважна частина наших лінгвістів явно схиляється до думки, що в такому випадку поняття норми втрачає свій сенс. Так, Ф. Філін вказує, що “норма (“правильне”, “краще”) або відхилення від неї виявляються в тому чи іншому використанні (вборі, відборі) співіснуючих у мовній системі однозначних елементів... Там, де немає можливостей вибору, немає і проблеми норми”³⁹. Наведені автором приклади, з словами “том” і

³⁶ Там же, стор.73.

³⁷ Див.: Ж.Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960, стор.179.

³⁸ Там же.

³⁹ Ф.П.Филин, зазнач.праця, стор.17.

“дом”, що є єдиною можливістю для позначення певних понять у російській мові, здаються цілком переконливими. Н. Коротков, підкреслюючи необхідність дальшої розробки змісту поняття “норма”, висловлює думку, що основною категорією, яку можна виділити при розгляді проблеми норми, є категорія варіантності⁴⁰. О. Ахманова, Ю. Бельчиков та В. Веселітський теж зазначають, що ортологія, власне кажучи, і повинна дослідити паралельні засоби вираження, що мають спільне лінгвістичне значення, але відрізняються відтінками або сферою поширення⁴¹. Такої ж думки дотримується й український мовознавець М. Жовтобрюх: “Питання норми пов’язується з існуванням у мові не одного, а кількох однозначних або синонімічних елементів, що перебувають в опозиції до інших однорідних елементів її системи. Варіантність норми дозволяє кожному мовцеві добирати саме ті її засоби, з допомогою яких він може якнайкраще висловити свої думки і почуття”⁴².

Таке тлумачення норми, що ґрунтується на сучасних поглядах відносно норми і системи в загальній теорії мови, дуже корисне для розробки змісту поняття “норма” і в галузі культури мови. Проте, як нам здається, воно трактує поняття норми трохи звужено. Коли зв’язувати поняття норми тільки з варіантними паралельними, або тим більше синонімічними, елементами, то ми фактично приходимо до так званих стилістичних норм, важливість виділення яких підкреслював ще Л. Щерба (вказуючи, проте, на наявність також інших норм⁴³). Адже сама суть поняття стилю визначається “сукупністю мовних засобів, обумовлених змістом і цілеспрямованістю висловлювання”⁴⁴.

З стилістичними нормами як конкретними мовними засобами має справу, звичайно, не тільки стилістика, що розглядає їх у певній мовній ситуації, а й культура мови, що встановлює їх загальну придатність для певного функціонального стилю і вивчає причини несвідомого відхилення від норми (свідоме порушення норми розглядається в межах стилістики). Разом з тим легко помітити, що культура мови має справу також з нормами, які становлять “єдину можливість”. Правда, з погляду сучасної теорії мови ця єдина можливість часто (але не завжди) належить до явищ системи, до найважливіших рис нашої мови, але це не зменшує, а збільшує вагу норми в такому широкому розумінні цього терміна. Майже всі дослідники підкреслюють, що оволодіння “системою мови в усіх її шарах або “ярусах” – звуковому, граматичному і словниковому, фразеологічному”⁴⁵ – є найважливішою передумовою високої культури мови.

Якщо виключити норму як “єдину можливість”, на практиці це приведе (і вже приводить) до появи двох паралельних понять: “порушення норми” і “порушення системи”. Вважаємо, що для популярної і навіть науково-популярної літератури це незручно: замість одного широкого поняття норми і

⁴⁰ Н.Н.Коротков, зазнач.праця, стор.10.

⁴¹ О.С.Ахманова, Ю.А.Бельчиков, В.В.Веселитский, зазнач.праця, стор.35.

⁴² М.А.Жовтобрюх, Про один теоретичний аспект культури української мови, “Мовознавство”, 1967, 3, стор.56.

⁴³ Л.В.Щерба, Опыт общей теории лексикографии, “Избранные работы по языкознанию и фонетике”, т.І, Л., 1958, стор.65.

⁴⁴ М.А.Жовтобрюх, Б.М.Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч.І, К., 1959, стор.9.

⁴⁵ В.В.Виноградов, зазнач.праця, стор.5.

нормативності, яке можна потім у потрібному плані диференціювати, маємо одразу два поняття для всіх рівнів мови. Але найголовніше полягає в тому, що саме поняття “система” дуже невизначене в сучасній науці. Як справедливо відзначає О. Леонтьєв, “поняття системи мови (так само як і структури мови) в сучасній лінгвістиці не тільки не однозначне, але в більшості випадків взагалі не дістає скільки-небудь експліцитного визначення або тлумачення, залишаючись по суті поняттям інтуїтивним... Мабуть, можна виділити принаймні три напрями в трактуванні системи, в усякому разі, якщо обмежуватися розумінням статичним (синхронічним)”⁴⁶.

Якщо фонологічна система є вже досить розробленою, то на морфологічному і особливо лексичному рівнях навряд чи вдасться чітко розподілити, які явища належать до системи, а які до норми. Лексична, морфологічна, синтаксична норма чи система вимагають від нас говорити й писати “*брати участь*”, а не “*приймати участь*”, “*по хатах*”, а не “*по хатам*”, “*дякую вам*”, а не “*дякую вас*”, “*у відношенні*”, а не “*по відношенню*”. Коли прийняти, що приналежність до системи завжди має імперативний характер, тобто порушення одразу ж викликає незрозуміння⁴⁷, то це є порушення норми. Разом з тим усі наведені приклади – “єдина можливість” у літературній мові. Коли ж віднести їх всіх до системи, то змістом культури мови як практичної дисципліни значною мірою стане боротьба за додержання мовної системи, а не норми.

Можливий, зрештою, і такий підхід. Але вказівка на “єдину можливість” у визначенні норми, на нашу думку, однаково має бути збережена, як з теоретичного, так і з практичного погляду. Існують явища, що безперечно належать до “норми” у вузькому значенні цього слова, хоч і не мають варіантів. В українській мові маємо тільки тверді фонемі [ж], [ш], [ч], – *жити, шити, кричати*. Отже, кореляція приголосних за твердістю – м’якістю не поширюється на шиплячі (система), але в деяких позиціях ці шиплячі реалізуються як м’які: *жінка, товариші, корчі* (норма⁴⁸). Такою є єдино можлива норма української літературної мови. Якщо визнати, що поняття норми завжди пов’язане з категорією варіантності, можна прийти на практиці до необов’язковості ряду норм, що виявляють національну специфіку мови⁴⁹: можна “*на батькові*”, але можна й “*на батьку*”. Насправді ж норма, навіть коли вона і має варіанти, – виразно протистоїть їм “як найбільш правильний, найкращий варіант”. При всій вазі категорії варіантності поняття єдиної норми для культури мови є абсолютно необхідним.

Отже, вважаємо, що Ю. Бельчиков мав цілковиту рацію, коли підкреслив у своєму визначенні норми не тільки “найкращий варіант”, а й “єдину можливість”. Зауважимо у зв’язку з цим, що Ю. Бельчиков теж виступає за чітке розрізнення “норми” і “системи”, виділяючи, проте, насамперед ті норми,

⁴⁶ А.А.Леонтьєв, Слово в речевой деятельности, М., 1965, стор.35. Сам О.Леонтьєв не приєднується до жодного з цих напрямів, а пропонує своє розуміння системи!

⁴⁷ Див.: там же, стор.32.

⁴⁸ Пор.: А.А.Леонтьєв, зазнач.праця, стор.31–32.

⁴⁹ Пор.: Ю.С.Степанов, Основы языкознания, М., 1966, стор.99.

які дають “повне, найбільш точне уявлення про систему”⁵⁰. Сюди він відносить, зокрема, норми узгодження означення з означуваним словом у роді, числі і відмінку, відмінок додатка при перехідному дієслові та ін.

При всій своїй розбіжності погляди на систему і норму, поширені тепер у загальному мовознавстві, надзвичайно важливі для такої нової лінгвістичної дисципліни, як культура мови. На цих поглядах має ґрунтуватися як диференціація мовних норм, так і встановлення їх об’єктивного характеру.

Проблема мовної норми, як одного з основних понять культури мови або стилістики, має спиратися на міцну теоретичну основу в загальному мовознавстві. Тільки в такому разі можливе справді наукове визначення конкретних мовних норм, що дозволить максимально уникнути впливу суб’єктивних тенденцій (як індивідуальних, так і групових) у свідомій нормалізації літературної мови. Як підкреслюють Р. Гельгардт, Н. Коротков та інші дослідники, зміст поняття “норма” з погляду теорії мови ще ясно не визначений і потребує дальшого опрацювання⁵¹. Разом з тим майже всі мовознавці вказують, що поняття норми якнайтісніше пов’язане з поняттям системи, причому більшість учених, зокрема Ф. Філін, Ю. Сорокін, М. Жовтобрюх, Ю. Степанов, Р. Будагов та ін., посилаються на праці іспанського вченого Е. Косеріу та його тріаду “говоріння – норма – система”⁵². Тому спинімося докладніше на його поглядах щодо норми, які не випадково приваблюють наших дослідників.

У працях Е. Косеріу поняття “норма” і “система” насамперед гранично чітко розмежовані і визначені: “В структурах, з яких складається мова, важливо розрізнити те, що є нормальним, або загальним (норма), і те, що є функціональним і дано в протиставленні (система)”. Таке розуміння норми і системи вчений розкриває на конкретних прикладах з фонетики іспанської мови. Якщо замінити їх відповідними прикладами з української мови, наведене визначення можна інтерпретувати в такий спосіб.

В українській мові губний *б* вимовляється не тільки як твердий звук (*брати, б’ю, бик*), а й як напівпом’якшений (*бік*), хоч у фонологічній системі української мови відсутнє розрізнювальне протиставлення *б* твердого і *б* напівпом’якшеного. Вимова [*бик*] і [*бік*] не належить до системи, оскільки не існує двох форм, які різнилися б тільки протиставленням /*б*/: /*б*/, а є позиційною нормою⁵³. Розрізнення вимови /*б*/: /*б*/, як вказує М. Жовтобрюх, зв’язане не з диференціацією у значенні слова, а з позицією [*б*] перед дальшим голосним, який і виконує функцію звука, що розрізняє значення слова і його форми: /*ук*/: /*бік*/⁵⁴. Всяка інша вимова *б*, наприклад [*бік*], не зачіпає фонологічної системи української мови, але суперечить її нормі. Отже, невзаємозамінні

⁵⁰ Ю.А.Бельчиков, зазнач.праця, стор.10.

⁵¹ Див.: Р.Р.Гельгардт, О языковой норме, в.3, ВКР, 1961, стор.21; Н.Н.Коротков, Норма, система и структура как этапы анализа и описания языкового строя, “Спорные вопросы китайского языка”, М., 1963, стор.10, 14 та ін.

⁵² Див.: Ф.П.Филин, Несколько слов о языковой норме и культуре речи, ВКР, 1966, 7, стор.17; Ю.С.Сорокин, Развитие словарного состава русского литературного языка..., М.–Л., 1965, стор.9, 13; М.А.Жовтобрюх, Про один теоретичний аспект культури української мови, “Мовознавство”, 1967, 3, стор.55.

⁵³ Пор.: Э.Косеріу, Синхрония, диахрония и история, “Новое в лингвистике”, III, М., 1963, стор.173.

⁵⁴ Див.: М.А.Жовтобрюх, Б.М.Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч.І, К., 1959, стор.101.

“комбінаторні варіанти” /б/ і /б/ є в українській мові (а не просто в мовленні того чи іншого індивідуума⁵⁵) нормальними варіантами, які, проте, відповідають одному функціональному інваріанту /б/. Протиставлення /б/ і /б/, не будучи функціональним (розрізнявальним), належить, однак, до важливих ознак української мови⁵⁶, оскільки воно сприяє розрізнюванню.

Норма, як вказує Е. Косеріу, з певного погляду ширша за систему, оскільки вона містить більшу кількість ознак. Так, у наведеному прикладі з українським /б/ за нормою слід розрізняти твердість і напівпом’якшеність, хоч з функціонального погляду ці ознаки не є суттєвими. Але, з другого боку, норма є вужчою, ніж система: вона визначається тими можливостями, які допускає система. Система – це “система можливостей”, “вона охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку і еталони для відповідної мовної діяльності, а норма включає моделі, історично вже реалізовані за допомогою цієї техніки і за цими шаблонами”⁵⁷. Полемізуючи з Л. Єльмсловом, Е. Косеріу разом з тим підкреслює, що звичайно ці “можливості” не існують і пізнаються тільки тому, що в значній своїй частині вони виявляються реалізованими. Система не може існувати, якщо вона не реалізується. Отже, для Е. Косеріу “система” і “норма” є взаємозумовлені і нерозривно пов’язані поняття мови. Інша річ, що конкретні варіації норми можна характеризувати як “зовнішні” (соціальні або територіальні) і “внутрішні” (комбінаторні і дистрибутивні). Аналогічні ідеї, як вказує у своїй праці “Слово в речевой деятельности” О. Леонтьєв, висловлював ще І. Бодуен де Куртене, а пізніше Є. Поливанов та А. В. де Гроот⁵⁸.

Таке розуміння норми і системи цінне для культури мови зокрема тим, що воно, на нашу думку, не дає ніяких підстав оголошувати проблему норми і нормалізації позамовною, як це робить дехто з наших лінгвістів. Мабуть, О. Леонтьєв заходить в суперечність і з Е. Косеріу, концепції якого він розглядає, і з власним викладом, коли твердить, що проблема нормалізації “по суті своїй позамовна і звичайно розв’язується або статистичним шляхом, або шляхом апеляції до того чи іншого “мовного авторитету”⁵⁹. Е. Косеріу, як ми бачили, весь час підкреслює зв’язок норми і системи, а також залежність норми

⁵⁵ На цьому моменті щодо іспанської мови Е.Косеріу спеціально наголошує.

⁵⁶ Виходячи з таких засад, не можемо погодитися з думкою В.С.Перебийніс та деяких інших лінгвістів, які на підставі вимови слів іншомовного походження *б’уро*, *б’уст* і под. (у живій вимові часто також *б’уро* або *буро*) твердять про наявність в українській мові ще й м’якої фонемі /б’/, так само як і м’яких *п’*, *в’*, *к’*, *м’* (див.: В.С.Перебийніс, Частотність фонем у сучасному українському усному мовленні, “Українське усне літературне мовлення”, К., 1967, стор.141 та ін.). Навіть як варіант фонемі /б’/ загалом мало властиве українській мові, як і інші губні та задньоязикові (пор.: “Курс сучасної української літературної мови”, т.І, К., 1959, стор.194). Крім того, на нашу думку, не можна робити висновки про фонологічну систему будь-якої мови на підставі незначної кількості запозичених слів. Якщо стати на такий шлях, для кожної сучасної розвиненої літературної мови можна довести абсолютно довільний фонемний склад, нехтуючи її національну своєрідність. Можна, наприклад, твердити про наявність у російській мові фонемі *дж* на підставі таких слів, як *джентльмен*, штат *Джорджия*, *Джавахарлал* Неру і т.д. У зв’язку з великим поширенням англійської мови слід, мабуть, визнати застарілою розділну вимову *д* і *ж* у словах такого типу. Тим більше, що звук *дж*, як відомо, зовсім не чужий для російської мови. Часом він виступає замість кінцевого *ч* перед дальшим дзвінком: *врач болен* (див.: “Грамматика русского языка”, т.І, М., 1953, стор.77). Але ясно, що жоден російський лінгвіст не стане на цій підставі твердити про наявність фонемі *дж* у російській мові.

⁵⁷ Э.Косеріу, *Знач.праця*, стор.175.

⁵⁸ Див.: А.А.Леонтьєв, *Слово в речевой деятельности*, М., 1965, стор.34–35.

⁵⁹ Див.: А.А.Леонтьєв, *Знач.праця*, стор.32.

від можливостей системи. Нейтралізація кореляції приголосних за дзвінкістю-глухістю в кінці слова і в деяких інших позиціях (приклад, який наводить О. Леонтьєв), що є нормою російської мови, відбиває одну з історично реалізованих можливостей системи мови. А коли так, то й узаконення цього явища в літературній мові (проблема нормалізації) пов'язане не тільки з зовнішніми, позамовними, а й внутрішньомовними факторами. Так само відсутність такої нейтралізації в українській мові можна назвати нормою української мови. Вона встановлюється не статистичним шляхом або посиленням на авторитети, а впливає з особливостей фонологічної системи тих українських діалектів, які лягли в основу української літературної мови і в яких кореляція за глухістю-дзвінкістю в кінці слова є власне послідовним виявленням їх системи (*нид – нит; там – дам*). Чи можна під впливом будь-яких статистичних даних нехтувати цією важливою національною особливістю української літературної мови? Проблема нормалізації – це, очевидно, проблема комплексна: як мовна, так і позамовна, суспільна.

О. Леонтьєв у згаданій праці цілком прихильно викладає думку А. В. де Гроота про те, що в історії слів спостерігається не тенденція до закономірної зміни, як звичайно вважають, а тенденція до збереження звучання слова, яке порушується різними, головним чином соціальними і психофізіологічними факторами⁶⁰. А з цього, безперечно, впливає, що норма, як явище мови, має тенденцію до сталості, хоч цю сталість і розхитують позамовні явища. Інакше кажучи, хоч зміни в нормі і залежать від позамовних факторів (можливо, навіть у першу чергу), але сталість норми залежить насамперед від мовних факторів. Вага і співвідношення цих факторів на різних рівнях мови (фонологічному, морфологічному, лексичному, синтаксичному) і на різних етапах соціального розвитку суспільства будуть, очевидно, теж різними і потребують спеціального дослідження.

Відсутність у норми функції протиставлення не означає, звичайно, що норма позбавлена будь-яких мовних функцій. Е. Косеріу вказує, що, оскільки норма виражає “рівновагу системи, вона може бути названа нормою функціональною”⁶¹. О. Леонтьєв, коментуючи погляди Е. Косеріу, теж підкреслює, що “можна говорити про певне функціональне навантаження норми” вже в іншому плані: протиставлення однієї норми іншій може служити для розрізнення функціональних стилів мови або відбивати соціальну диференціацію мовців⁶². Нагадаємо у зв'язку з цим, що дослідник розвитку лексичних норм російської мови Ю. Сорокін розрізняє загальну норму слововжитку і слова, які виступають лише як приналежність мовного узусу окремих осіб або окремих вузьких соціальних чи професійних груп⁶³.

Якщо розглядати норму у сфері понять національної мови, що, як відомо, являє собою сукупність усіх територіальних та соціальних діалектів і літературної мови, то можна, очевидно, твердити, що норма є важливим

⁶⁰ Там же, стор.34.

⁶¹ Э.Косериу, зазнач.праця, стор.174.

⁶² Див.: А.А.Леонтьев, зазнач.праця, стор.32–33.

⁶³ Див.: Ю.С.Сорокин, зазнач.праця, стор.12–13.

показником диференціації цих складових частин національної (загальнонародної) мови. При такому широкому розумінні норма, звичайно, матиме велику кількість варіантів, які, проте, зумовлені і обмежені системою, або фактично “надсистемою”, загальнонародної мови. Причому ті самі явища, які з погляду такої “надсистеми” слід розглядати як явища норми, для окремих діалектів можуть виступати, як явища їх системи. Так, закінчення *-у (-ю)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду є системою для морфологічної будови північного наріччя української мови (бо воно протистоїть тільки закінченням інших відмінків), нормою національної мови (бо врівноважує закінчення *-ові, -еві (-єві)* і позиційною нормою літературної мови (*товаришеві Петру* або *товаришу Петрові*). Таким чином виявляється, на нашу думку, одна з сторін діалектичного взаємозв'язку системи і норми.

Визначення норми, що його дає Е. Косеріу, занадто специфічне, щоб його можна було просто прийняти для такої галузі мовознавства, як культура мови. У попередній статті ми намагалися показати, що в плані культури мови потрібне таке визначення норми, яке відбивало б також основні риси системи і включало б поняття “єдиної норми”. Але ідеї Е. Косеріу щодо норми в плані загальної теорії мови плідні й для культури мови. Вони допомагають краще усвідомити процес становлення норм літературної мови, дають належну наукову основу і встановлюють певні межі для нормалізаторської діяльності, дозволяють розкласифікувати норми літературної мови, умовно кажучи, за ступенем їх важливості, визначити правомірність тих чи інших варіантів норми (як реалізацій “можливостей” системи).

Справді, “механізм” утворення норми в літературній мові – це, очевидно, з одного боку, стихійний процес, вияв діалектичних суперечностей різних норм і систем у загальнонародній мові, а нормалізація – прийняття того, що склалося. З другого боку, слід визнати, що мовці цілком усвідомлюють і систему, і норми мови, протиставлення однієї норми другій або неіснуючій (“так не говорять”, “це не по-нашому”)⁶⁴ і тим самим активно й свідомо впливають на вироблення й усталення норми. На вищих щаблях розвитку суспільства важливим фактором стає свідомий процес нормалізації і породжені ним “правила”, особливо коли вони наближаються до іманентних правил мови. Адже заданими в мові є і певні мовні одиниці, і правила їх функціонування, і частотність їх появи.

Першою ознакою норми літературної мови повинна бути її відповідність системі мови. Причому норма літературної мови, що відбиває власне системні явища, є найбільш сталою і обов'язковою. Сюди належать, наприклад, основні норми вимови, що спираються на фонологічну систему і порушення яких у мовленні сприймається як “дефект” мовлення⁶⁵, головні норми відмінювання, дієвідмінювання, словотвору, основні синтаксичні й лексичні норми. В наш час

⁶⁴ Пор.: Э.Косериу, зазнач.праця, стор.176–178. Е.Косеріу рішуче і переконливо заперечує думку Ф. де Соссюра і А.Шлейхера про “несвідомість” говоріння. Це не означає, що “мовці “розуміють” свій мовний інструмент (це справа лінгвіста), але вони вміють застосовувати його, вміють зберігати (відтворювати) норму і творити у відповідності з системою” (стор.178).

⁶⁵ Слід, очевидно, погодитися з О.Леонтьєвим, що порушення “норми” у вузькому значенні цього терміна при збереженні системи сприймається як більш або менш помітний “акцент” (див.: Див.: А.А.Леонтьев, зазнач.праця, стор.32).

– час посилення найрізноманітніших мовних інтерференцій, тобто відхилення від норм певної мови внаслідок використання двох (або й більше) мов, – додержування цих основних норм зовсім не є чимось само собою зрозумілим, як можна було б думати. Про це свідчать численні факти плутання мовних явищ (зокрема, у так званому “суржику”). Отже, першою умовою культури мови (мовлення) є усвідомлення системи певної мови.

Літературну мову та її систему слід виразно протиставляти мові загальнонародній, або національній, під якою розуміють сукупність усіх діалектів певної мови. Норми літературної мови, в тому числі найважливіші “системні” норми, можна засвоїти лише свідомо. Далеко не всі такі норми можна “всмоктати разом з молоком матері”, за образним висловом деяких письменників⁶⁶, принаймні в реальних, конкретних умовах функціонування української літературної мови та різних територіальних і соціальних українських діалектів. Свідченням цього є часті відхилення від норм літературної мови у творах багатьох наших письменників, – відхилення, що не мають ніякого стилістичного виправдання⁶⁷. Треба також ясно уявляти собі не тільки різницю між системою літературної мови і системами інших діалектів та надсистемою національної мови, а й усвідомлювати свого роду ієрархію систем. Літературну мову можна зрештою теж розглядати як один з діалектів національної мови, але діалект особливий, головний – інтердіалект. Незважаючи на певну “штучність” літературної мови, вона, ґрунтуючись найчастіше на якомусь одному територіальному діалекті, звичайно перехідного характеру, є певною консолідацією всіх інших систем національної мови⁶⁸. Така консолідація, виникаючи в процесі національного спілкування, викликається його потребами. З другого боку, в літературній мові відбувається нівеляція зайвих варіантів за принципом економії мови.

Наприклад, у лексичну систему сучасної української літературної мови, в її тематичну групу назв місяців не вкладається слово *май*, але ця назва місяця є факультативною для української національної мови, звідки вона проникає в стиль художньої літератури як стилістична норма поряд з назвою *травень*. Разом з там назва *май* виступає як елемент лексичної системи багатьох українських говірок⁶⁹. Те саме можна сказати про закінчення дієслів першої дієвідміни теперішнього часу 3-ї особи однини типу *чита*, замість *читає*, про словотворчі варіанти типу *могильщик*, замість *могильник*, які до того ж підтримуються впливом російської словотворчої системи.

⁶⁶ Пор., наприклад: О.Кундзіч, Слово і образ, К., 1966, стор.5–6.

⁶⁷ Наводимо кілька прикладів таких відхилень, допущених письменниками і “помножених” на недогляд лексикографів (ці приклади потрапили на сторінки Українсько-російського словника АН УРСР в шести томах), що зайвий раз свідчить про щоденну потребу навіть для фахівців вивчати літературну мову: “Колумб... розгорнув дві великі в шкіряних *палітурах* книги” (Натан Рибак, т.ІІІ, стор.207); “Широке *погруддя* навхрест оперезане португесею” (Натан Рибак, т.ІІІ, стор.524); “З паршивої *вівці* хоч *шерсті* шмаг” (В.Собко, т.І, стор.511); “Він... розшукав старого боцмана, який працював на *таможні*” (В.Кучер, т. І, стор.10); “Наш друг поставив нарешті *точки* над “і” (В.Минко, т. І, стор.83); “Івашко був не з *трусливого* десятка” (П.Панч, т. І, стор.114).

⁶⁸ Пор.: Л.А.Булаховський, Виникнення і розвиток літературних мов, “Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР”, т.І, К., 1941, стор.102–105.

⁶⁹ Пор.: М.Кочерган, З історії українських назв місяців, “Мовознавство”, 1967, 1, стор.55–56, а також: Словарь української мови, за ред. Б.Грінченка, т.ІІ, К., 1908, стор.397; Українсько-російський словник АН УРСР, т.ІІ, К., 1958, стор.473, та ін.

Другими за вагомістю в плані культури мови, але аж ніяк не другорядними, є норми літературної мови, що відбивають власне норму, так як її розуміє Е. Косеріу. Ці норми також можуть бути єдино можливими, але можуть мати і варіанти, наприклад вимова [в] в різних позиціях (білабіальний [w] або губно-зубний [v]), варіантність суфіксів і префіксів тощо. Так, група суфіксів, наприклад, на означення назв осіб протиставляється в системному плані суфіксам на означення назв абстрактних понять або суфіксам на означення збірності та ін. Але утворення конкретної назви особи з тим або іншим суфіксом є вже нормою. Наприклад, для української мови нормою є конкретні фіксовані реалізації *сіяч* і *учитель*, хоч принципово система дає можливість і інших варіантів⁷⁰.

Ця можливість справді приводить іноді до появи варіантів бажаних і небажаних з погляду норм літературної мови. Варіанти, що не мають додаткових відтінків значень або стилістичного забарвлення, стають зайвим баластом, варіантами-дублетами, яких бажано позбутись. *Шановник*, *шануватель* чи *шанувальник*? *Півфабрикат* чи *напівфабрикат*? І ось тільки тут, при виборі “найкращого” варіанта, виступають позамовні фактори – посилення на авторитети та дані статистики, та й то з певними обмеженнями, на яких спинимося далі. “Найкращий” варіант стає нормою літературної мови, інші залишаються поза літературною нормою, хоч з погляду системи вони є цілком нормальними варіантами. Саме тому певний час іноді і в літературній мові існують паралельні норми⁷¹.

Коли ж варіанти набувають додаткових виражальних можливостей, вони стають синонімами – ідеографічними або стилістичними, тобто позиційною, контекстуальною або функціонально-стилістичною нормою. Так, варіант *пасовище* став нормою наукового (професійно-виробничого) та офіційно-ділового стилю як сільськогосподарський термін, при наявності в інших стилях варіантної норми *пасовище* – *пасовисько* – *пастівник* – *пастівень*⁷². Варіанти *акордний* || *акордовий*; *ажурний* || *ажуровий*; *оперний* || *оперовий* розійшлися за стилістичним забарвленням (наведені утворення з суфіксом -ов- або застаріли, або мають поетично-урочистий відтінок).

Як бачимо, цілий ряд мовних факторів цілком укладається в рамки системи або норми у розумінні Е. Косеріу і дістає відповідну, корисну для дослідження норм літературної мови інтерпретацію. З погляду культури мови як практичної дисципліни тут можна зробити такий найзагальніший висновок: порушення власне системи є більш нетерпимим, ніж порушення норми; з порушеннями системи треба боротися в першу чергу. Але й порушення норми, оскільки норма нерозривно зв’язана з системою, є неприпустимим у літературній мові. Більше того, чимало мовних фактів можна розглядати як свого роду проміжні між системою і нормою. З одного боку, функціональне

⁷⁰ Пор. у російській мові *сеятель* і *учитель* – слова з тими самими коренями, але однаковим суфіксом.

⁷¹ Пор. з цього приводу: М.М.Пилинський, Деякі явища акцентології іменників, “Закономірності розвитку українського усного літературно мовлення”, К., 1965, стор.85–94 (у статті розглянуто паралельні літературні норми та розвиток окремих норм у ділянці акцентології).

⁷² Чи відбудеться дальша нівеляція цих норм у літературній мові і чи є в цьому, зрештою, потреба, наприклад, для художнього стилю літературної мови – це питання вимагає окремого розгляду.

протиставлення у них буває зведене до мінімуму, отже вони виступають як нормальні варіанти. З другого боку, наявність такого протиставлення все ж таки дозволяє віднести їх до явищ системи. Схема Е. Косеріу, здається, не враховує таких фактів. А вони є ще одним свідченням тісного взаємозв'язку норми і системи та приналежності норми до явищ мови, а не мовлення.

Так, плутання *и* – *і*, яке є дуже поширеним фактом, що викликаний впливом деяких говіркових особливостей, явищами “вирівнювання”, умовністю так званого “правила дев'ятки”, російсько-українською мовною інтерференцією та ін. (*кривавий* – *крівавий*; *зима* – *зіма*; *кладільник*⁷³ – *кладильник*, бо *бурильник*; *техніка* – *техника*; *директор* – *діректор*, пор. ще у М. Коцюбинського і в народно-розмовній мові: *діжурний*). Таке плутання є порушенням системи і часто призводить до прямих непорозумінь (*привід* – *привид*). В усякому разі, воно сприймається як виразно нелітературний дефект мовлення. Що ж до змішування *г* – *г*, або скоріше відмови від *г*, то це явище можна розглядати як відхилення від норми, оскільки кореляція *г* – *г* виявляється лише в кількох випадках: *грати* – *трати*, *гніт* – *тніт*, *гуля* – *туля* та деякі інші мінімальні протиставлення. Такий підхід зумовлений ще й іншими міркуваннями: в українській національній мові *г* і *г* в багатьох словах виступають як нормальні варіанти (пор. у словнику Б. Грінченка: *гонт* – *гонт*; *грунт* – *трунт*; *гулий* – *тулий* та ін., якщо це не графічні варіанти *г*); процес поширення в українській мові фрикативного [г] у словах іншомовного походження – процес природний і закономірний, бо він почався задовго до усунення літери *г* з українського алфавіту в 1933 р., хоч заміна літери *г* літерою *г* і активізувала його⁷⁴. Мабуть, саме тому деякі лінгвісти схиляються до думки, що фонема [г] не належить до системи фонем сучасної української мови, а є членом особливої “периферійної підсистеми”⁷⁵. Припускаємо також, що коли спиратися лише на такий критерій норми, як статистичні дані, вимову [г] у таких словах, як *танок*, *гудзик*, *трунт* та ін., можна оголосити принаймні варіантною нормою сучасної літературної мови. Отже, з цього погляду вимова [г] або [г] належить до явищ норми, а не системи, тобто до явищ більш рухливих і більш залежних від позамовних факторів. Саме тому при єдиній нормі літературної мови для слів *тава*, *глей*, *гедзь*, *герлига*, *танок*, *гудзик*, *трунт*, *гуля* та ін., для власних назв іншомовного походження встановлено вже паралельну норму: *Гріг* або *Гріг*, *Гете* або *Гете* і т. ін.⁷⁶

З другого боку, *г* – *г* протиставляються одне одному як фонеми принаймні в трьох парах дуже поширених слів: *грати* – *трати*; *гніт* – *тніт*; *гуля* – *туля*. З цього погляду, відповідне вживання *г* або *г*, безперечно, належить до явищ системи. Адже, мабуть, неможливо визначити якусь кількість потрібних випадків протиставлень і провести чіткі границі, в межах яких певні факти

⁷³ Див.: Л.А.Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956, стор.145. Пор. в Українсько-російському словнику правильне *кладільник* (т.ІІ, К., 1958), але неправильне *возільник* (т.І, К., 1953). У словнику Б.Грінченка правильно: *возільник* (і<ѣ).

⁷⁴ Див.: М.А.Жовтобрюх, Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії, “Українське усне літературне мовлення”, К., 1967, стор.135–136.

⁷⁵ Див.: В.С.Перебийніс, *ззнач.праця*, стор.144.

⁷⁶ Пор.: А.П.Коваль, *Культура української мови*, К., 1964, стор.131.

розглядатимуться як явища системи, а поза ними – як явища норми. Такий підхід приводить нас до відомого софізму про купу. Першочергове значення має тут, очевидно, якість, а не кількість протиставлень. А при такому підході фонем *z* і *r* виступають як повноправні фонем фонологічної системи української літературної мови, саме її системи, а не периферійної підсистеми. Справді, нагадаємо хоча б факт масового непорозуміння з відомим фільмом С. Михалкова “Великий гніт”, в якому зовсім не йшлося про якість “гноблення”. Але саме так переважна більшість мовців прочитала назву фільму, оскільки сполучуваність цих слів часта і цілком природна⁷⁷.

Знов-таки, з теоретичного погляду, кореляція *z* – *r* є явищем системи, бо вказує на “можливість” мови вийти за межі вже реалізованого, тобто за межі норми. Отже, як бачимо, деякі конкретні факти конкретної мови не вкладаються в рамки тріади Е. Косеріу (навіть факти фонології, де поняття системи найбільш розроблене і наочне). Ці факти слід, очевидно, виділити в окрему проміжну, перехідну категорію. Наявність таких фактів свідчить про велику складність мови як реальної субстанції, про нерозривну єдність понять системи і норми, про важливість всебічного аналізу кожного конкретного мовного факту при встановленні норми літературної мови і прогнозах на майбутнє.

Подібних прикладів можна навести чимало. Розгляньмо ще один випадок. У третьому номері журналу “Мовознавство” за 1968 р. була надрукована стаття Г. Т. Солонської “Дон чи Дін?” Обидві назви цієї річки існують в сучасній українській літературній мові і виявляють ознаки функціонально-стилістичної норми: “Дон” переважає в офіційно-діловому, науковому стилях, “Дін” широко вживається в художньому стилі, в усному літературному мовленні. Разом з тим, за свідченням лексичної картотеки Інституту мовознавства, форму “Дон” вживають у своїх творах такі письменники, як М. Стельмах, О. Довженко, Г. Тютюнник, І. Нехода. Отже, в цілому можна погодитися з думкою Р. Гельгардта, що “коли існування норм писемного й усного типів мови ні в кого не викликає сумнівів, то сама реальність окремих функціональних стилів мови, породжених різницею в застосуванні мови в різних сферах суспільної діяльності, іноді видається не цілком очевидною, а існування норм, характерних для кожного мовного стилю, виявляється досить спірним”⁷⁸. В усякому разі такі стильові норми чіткі й обов’язкові в порівнянні з іншими типами норм.

З погляду української літературної мови в цілому варіанти *Дон* – *Дін* слід визнати паралельною дублетною нормою. Як нормальні варіанти їх можна розглядати і з погляду морфологічної системи української. Перехід *o* в *i* в закритому складі утворює протиставлення відкритих і закритих складів, що в свою чергу є одним із засобів кореляції відмінків: *стіл* – *стола* (система), але цей перехід відбувається не в усіх випадках і взагалі не відзначається повною послідовністю: *нога* – *ніг*, але *вода* – *вод*; *скороход* – *похід*; *Антін* – *Антон* і

⁷⁷ Залишаємо осторонь питання, чи є в українській мові фразеологізм “великий гніт” як відповідник до російського просторічного “большой фитиль”.

⁷⁸ Р.Р.Гельгардт, зазнач.праця, стор.35.

т. ін.⁷⁹ (норма).

Отже, як бачимо, система дає дві можливості, зумовлені або позиційними, або деякими іншими моментами. Таким чином можна пояснити наявність дублетної норми *Дон* || *Дін* і відзначені вище вагання у вживанні назви.

З другого боку, коли враховувати тільки сучасний стан нашої мови, обидва варіанти можна розглядати як варіанти системні, як прояв двох різних систем. Справді, варіант *Дін* вкладається в модель *рік – року*, а варіант *Дон* у модель *том – тому* або *й рот – рота*, бо для сучасного мовця, не мовознавця, абсолютно байдуже, якого походження *о* в тому чи іншому слові. Отже, в синхронічному плані варіант *Дон* не можна розглядати як порушення системи української мови⁸⁰.

Аналіз варіантів *Дін – Дон* розкриває причини самої можливості існування в мові цих варіантів. Але він підводить нас і до іншого принципово важливого висновку. Залишаючись при розгляді конкретних літературних норм у межах синхронії, ми часто виявляємося неспроможними визначити справді “зразковий” з погляду системи мови варіант, якому слід віддавати перевагу, розкрити перспективу розвитку норми. Такий аналіз повністю підтверджує думку В. Виноградова про те, що “поза історичним знанням не може бути ні належної оцінки сучасного, ні передбачення майбутнього”⁸¹. А практика культури мови вимагає від теорії саме такої оцінки передбачення.

Історичний характер норми підкреслює зрештою переважна більшість лінгвістів. Разом з тим не можна не відзначити, що багато представників сучасного мовознавства вважає, що поняття системи мови, зокрема лексичної системи, може бути скільки-небудь послідовно проведене тільки при синхронному вивченні мови⁸². Але ж норма, як її не розглядати, нерозривно пов’язана з системою. Визнавши норму категорією історичною, ми неодмінно повинні визнати і систему такою самою категорією. Причому не тільки в загальнофілософському плані, а й у плані суто лінгвістичному: не враховуючи історії розвитку системи (і норми), часто просто неможливо правильно зрозуміти функціонування системи в цілому і окремих її складників. Як слушно вказує Е. Косеріу, антиномія “синхронія – діакронія” відноситься до плану лінгвістики, а не об’єкта її дослідження – мови. Між системою та історичністю немає суперечності. Навпаки, саме історичність мови зумовлює її системність. Незалежним від діакронії є синхронний опис, а не реальний стан мови⁸³. Отже, синхронічний і діакронічний плани дослідження обов’язково перехрещуються

⁷⁹ Див.: М.А.Жовтобрюх, Б.М.Кулик, зазнач.праця, стор.116–120.

⁸⁰ Варіантам *Дон – Дін* у літературній мові надається, як бачимо, певне функціональне, хоч і досить умовне протиставлення. В українській національній мові подібні варіанти іноді співіснують, не маючи ніяких функцій. Іноді, навпаки, форми з *і* та *о* виразно протистоять одна одній за змістом, тобто виконують найважливішу в мові функцію. Так, за нашими спостереженнями, на Полтавщині в народній мові паралельно виступають *сік*||*сок*; *подол*||*поділ* та ін. Опит населення на Черкащині під час лексикологічної експедиції Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні АН УРСР (1965) дав такі численні випадки розрізнення: *сок* (томатний, виноградний, апельсиновий і т.ін.) – *сік* (вишневий, яблучний, березовий та ін.). Не спиняючись тут на причинах цього явища, не можемо не відзначити як цікавий факт свідоме бажання мовців надати паралельним варіантам змісторозрізнавальної функції.

⁸¹ В.В.Виноградов, Русская наука о русском литературном языке, “Ученые записки МГУ”, в.106, М., 1946, стор.22.

⁸² Див. про це: Ю.С.Сорокин, зазнач.праця, стор.9–10 та ін.

⁸³ Див.: Э.Косеріу, зазнач.праця, стор.145–148.

при дослідженні норми як поняття культури мови.

Коли ж з цього погляду розглянути пару *Дін – Дон*, то одразу стає ясным, що варіант “*Дон*” не тільки не має виправдання з погляду історії мови, але й з погляду системи сучасної мови є одиничним винятком, окремим випадком⁸⁴. Функціональне протиставлення *Дін – Дон* є штучним явищем, викликаним тільки позамовними факторами. Таким чином, форма *Дон* не має достатніх підстав для утвердження в українській літературній мові.

Визначення поняття норми в плані загального мовознавства наводить також О. Ахманова в “Словаре лингвистических терминов”⁸⁵. Тут під “нормою” мається на увазі “мова, що протиставиться мовленню як система (інваріант і т. ін.) і визначає всю багатоманітність реалізацій мовлення”. Таке визначення здається нам теж дуже корисним для культури мови. По-перше, О. Ахманова виразно підкреслює примат норми (мови) щодо мовлення, а це дуже важливо для встановлення об’єктивного характеру мовних норм: “реалізації мовлення”, що не визначаються нормою (мовою), – випадкові або під впливом білінгвізму та ін., – відповідно залишаються за її межами, незважаючи на ступінь їх поширення. По-друге, таке визначення норми підводить теоретичну основу під поняття обов’язкової норми, що відповідає системі певної мови, а цей “різновид” норми, як ми намагалися показати, є абсолютно необхідний для культури мови.

Загальних проблем теорії мови торкається у своєму визначенні норми і французький лінгвіст Ж. Марузо. Він розуміє під нормою “сукупність особливостей, якими визначається мова даного лінгвістичного колективу, що розглядається або як зразок, який треба наслідувати, або як реальність, достатньо однорідна для того, щоб мовці відчували її єдність”⁸⁶. Насамперед привертає увагу, що Ж. Марузо вважає норму категорією мови. В цьому, власне, визначення Ж. Марузо збігається з розглянутим раніше визначенням С. Ожегова. Але визначення Ж. Марузо підкреслює ще й іншу важливу сторону норми: її двоїстий характер. З одного боку, норма – це зразок, який треба наслідувати. Наявність зразка передбачає наявність варіантів норми і взагалі певну рухливість мови (адже Ж. Марузо розглядає тут норму як збірне поняття – як сукупність мовних особливостей). Норма – поняття мови, але як зразок її оцінює вже колектив мовців у процесі повсякденного спілкування. Ця оцінка, зумовлена багатьма соціально-історичними факторами, є певною мірою однією з рушійних сил розвитку мови. В усякому разі, така оцінка стимулює розвиток літературної мови. З другого боку, норма розглядається тут як “достатньо однорідна реальність”, тобто підкреслюється певна “консервативність” норми, її відносна сталість. Цілком зрозуміло, що без такої “сталості” годі й взагалі

⁸⁴ Принаймні його не можна віднести до жодної з дванадцяти груп, виділених у “Курсі сучасної української літературної мови” М.А.Жовтобрюха і Б.М.Кулика (К., 1959, стор.117–119), що не мають з різних причин чергування *i з o*. Найближче пара *Дін – Дон* стоїть до групи особових імен іншомовного походження типу *Антін – Антон*. Проте “іномовність” цих імен більш очевидна. Крім того, форми з *o* тут століттями підтримувалась мовою церкви, тобто екстралінгвістичними факторами, а протиставлення *Антін – Антон* не набуло в мові ніяких функцій. Наявність таких пар імен не може бути безпосереднім виправданням для форми *Дон*.

⁸⁵ Див.: О.С.Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стор.270.

⁸⁶ Ж.Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960, стор.179.

говорити про норму. Отже, норма – це складне поняття, яке діалектичне поєднує в собі дві суперечливі тенденції – до зміни і до сталості. Коли вони врівноважують одна одну, норма перебуває у відносному спокої. Але завжди в ній закладена як можливість зміни і розвитку, так і можливість досить тривалої консервації. Історія розвитку літературних мов дає нам чимало прикладів і відносного спокою літературних норм, і їх бурхливого розвитку, і їх певного “омертвіння”. Екстралінгвістичні причини різних “станів” мовної норми в конкретний історичний період очевидні. Внутрішньомовні причини більш приховані.

Двоїстий характер норми по-різному виявляє себе на різних мовних рівнях, у різних ділянках мовної діяльності і, відповідно, неоднаково розглядається в різних галузях лінгвістики. Для культури мови є, очевидно, найважливішою відносна сталість норми, для стилістики – її рухливість (варіантність). Кодекси орфографічних, орфоепічних, морфологічних та інших правил повинні максимально враховувати цю діалектичну суперечливість норми.

Підсумовуючи всі наведені міркування, можемо запропонувати таке визначення норми літературної мови для культури мови і стилістики (на основі формулювань С. Ожегова, Ж. Марузо та Ю. Бельчикова): норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений мовний засіб (факт), що відповідає системі її норми мови, у вузькому розумінні цього терміна, і становить єдино можливий або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний із співвідносних засобів (фактів) загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування.

В. О. СИРОТІНА

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СЛОВА І “СЛОВА-ОБРАЗУ”*

У системі мови слово, будучи вираженням поняття, має узагальнений характер. “Всяке слово (мова) вже *узагальнює*. Чуття показують реальність; думка і слово – загальне”¹, – підкреслював В. І. Ленін. Однак слово через поняття звернене до різноманітного світу дійсності і тільки у цьому відношенні набуває свого значення². Функціонуючи в мові, слова одночасно є і позначенням понять, і найменуванням тих предметів реального світу, які послужили матеріальною основою для узагальнення у словесному значенні.

Розуміння цієї “подвійності” природи слова дуже важливе для осмислення суті мови – бути засобом спілкування і формування думки. Недооцінка здатності слова відображати навколишній світ створює передумови для ідеалістичних концепцій, неминуче веде до односторонності поглядів на мову, виключаючи з лінгвістики ряд важливих аспектів вивчення мови і мовлення, зокрема і коло питань, пов’язаних з дослідженням художнього мовлення.

Не можна не погодитися з твердженням С. Д. Кацнельсона, що “зіставлення речення з судженням, яке стало уже традиційним, граматики з логікою і лексичного значення з позбавленою почуттєвих елементів абстракцією однобоко співвідносить мову з однією з форм мислення, а саме з мисленням теоретичним, що полягає в абстрактних поняттях, поза наочним уявленням. З такого розгляду повністю випадає художнє мислення, яке використовує слово для образного відтворення дійсності, а також повсякденне мислення, в якому ділова інформація і прагматичне використання мови відіграє більшу роль, ніж абстрактне міркування”³.

Діалектика конкретного і загального в слові зумовлює при функціонуванні мови протилежні тенденції – до конкретизації і абстрагування, “залежно від наявної потреби, – як відзначав Бодуен де Куртене, – людський розум діє то в одному, то в другому напрямі”⁴.

Дослідження останніх років у галузі функціональних мовленнєвих стилів російської та інших мов добре ілюструють цю думку вченого, показуючи, що властиві кожному мовленню конкретизація і взаємообмеження понять по-різному – різною мірою і в неоднакових якостях – виявляються в мовленнєвих функціональних стилях⁵. У науковій мові тенденція до конкретизації

* Друкується за виданням: Сиротіна В.О. Про співвідношення слова і “слова-образу” // Мовознавство. – 1976. – № 3.

¹ В.І.Ленін. Повне зібрання творів, т.29, с.229.

² І.М.Сеченов слушно називав відображення дійсності за допомогою слова “предметним мисленням” (див.: І.Сеченов. Избранные философские и психологические произведения. М., 1947, с.375).

³ С.Д.Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.–Л., 1965, с.15. Про це пише і ряд зарубіжних лінгвістів, зокрема А.Гардінер: “Твердження, що мовлення служить для вираження думки, просто не враховує того факту, що я можу говорити про перо, яким пишу, про свій дім, книги, сім’ю, нарешті, про все на світі. Якщо мовознавству судилося мати коли-небудь ширший відгук, то його рішуче необхідно поставити на основи більш реалістичні, ніж тепер. Самий примітивний селянин знає, що він може говорити про всі речі, які він помічає чи яких він торкається. Чому ж правда має бути прихована від дослідника мови?” (А.Gardiner. The theory of speech and language. Oxford, 1951, p.22).

⁴ І.А.Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т.2. М., 1963, с.288–289.

⁵ Див.: М.Н.Кожина. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. Пермь, 1966.

мінімальна і не виходить за межі понятійного плану. У всій будові наукової мови, в її структурі, в системі виражальних засобів, у функціональному спрямуванні її елементів виявляються її абстрактність, узагальненість, деконкретизація.

У щоденному і художньому мовленні активізується процес конкретизації. У живому розмовно-побутовому мовленні слово через самі умови спілкування і ряд інших причин стає вираженням не загального, а одиничного поняття, позначенням конкретного предмета, часто наочного образу, але мовленнєва конкретизація в розмовному мовленні елементарна, природна, довільна (а не спеціально організована, а тим більше не результат майстерності) і зводиться в основному до збудження першосигнальних образів, тих уявлень, які пов'язані із словом.

У художньому мовленні спостерігається складніший процес, відбувається своя, “художньо-образна мовленнєва конкретизація”⁶. Слово ставить перед нашою свідомістю образ предмета⁷ із світу, створеного творчою уявою письменника, – “естетичний образ” (М. Г. Чернишевський).

Що відбувається при цьому з самим словом? Чим відрізняється слово в художньому мовленні від звичайного слова? Як відображається в слові специфічна робота свідомості, що пізнає світ у образах? Чи виражає слово спеціальне “художнє поняття”, як твердять деякі дослідники⁸, чи стає носієм якоїсь іншої категорії мислення, і якщо так, то як вона об'єктивізується в мовленні, як може сприйматися читачем і досліджуватися вченим? Яке значення для конкретного лінгвістичного, стилістичного, а також літературознавчого вивчення словесної форми художнього твору може мати встановлення цієї специфіки?

Відомо, що значення слова у щоденному мовленні не передає всієї повноти змісту думки. Це положення глибоко розкрив О. О. Потебня, який протиставив найближче і найдалше значення у слові: “Під значенням слова взагалі розуміємо дві різні речі, з яких одну, що перебуває у віданні мовознавства, назовемо найближчим, а другу, що є предметом інших наук, найдалшим значенням слова. Тільки одне найближче значення становить дійсний зміст думки під час вимовлення слова. Коли я говорю “сиджу за столом”, я не маю на думці сукупності окремих ознак *сидіння, стола*, просторового відношення *за* та ін. Така сукупність, чи поняття, може бути передумана лише протягом ряду коротких відрізків часу, за допомогою ряду розумових зусиль і для вираження свого вимагає багато слів. Я не маю при цьому на думці і живого образу себе в сидячому положенні і стола, образу, подібного до того, який ми одержуємо,

⁶ Про поняття конструктивного принципу функціонального стилю див.: М.Н.Кожина. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики; її ж. О конструктивном принципе функционального стиля, его экстралингвистической основе и критериях стилистических оценок. – В кн.: Вопросы стилистики, вып.5. Саратов, 1972; В.Г.Костомаров. Русский язык на газетной полосе. М., 1971.

⁷ Форми і види художніх образів різноманітні. Тут, оскільки йдеться про зміст окремого слова, маємо на увазі найпростіший, статичний образ – уявлення в свідомості одиничного художнього предмета, явища, дії.

⁸ Див.: А.И.Буров. О гносеологической природе художественного общения. – “Вопр. филос.”, 1951, 4; Н.С.Зарицкий. Составление словаря М.Горького и проблема соотношения слова, понятия и значения в лексикографии. – В кн.: Великий родоначальник социалистической литературы. К., 1968.

наприклад, коли, заплющивши очі, намагаємося в думці уявити собі риси знайомого обличчя. Незважаючи на таку відсутність у мене повноти змісту, властивого поняттю і образу, мовлення моє зрозуміле, тому що в ньому є визначення місця і думки, де шукати цієї повноти, визначення, достатньо точне для того, щоб не сплутати шуканого з іншим (...) Порожність найближчого значення, порівняно із змістом відповідного образу і поняття, є основою того, що слово називається формою думки (...) Найближче, чи формальне, значення слів, разом з уявленням, робить можливим те, що мовець і слухач розуміють один одного. У мовця і слухача почуттєві сприйняття різні через відмінність органів чуттів, обмежувану лише родовою подібністю між людьми. Ще різноманітніші у них комбінації цих сприйнятів... Спільне між тим, хто говорить і слухає, встановлене їх належністю до того самого народу. Іншими словами, найближче значення слів народне, тимчасом якнайдалше, у кожного різне за якістю і кількістю елементів, – особисте. З особистого розуміння виникає вища об'єктивність думки, наукова, але не інакше, як за допомогою народного розуміння, тобто мови і засобів, виникнення яких зумовлене існуванням мови. Таким чином, галузь мовознавства народно-суб'єктивна. Вона стикається, з одного боку, з ділянкою суто особистої, індивідуально-суб'єктивної думки, з другого – з думкою науковою, що становить у даний час найбільший ступінь об'єктивності”⁹.

Положення О. О. Потебні про співвідношення формальних, мовних і наукових значень знайшло в різних аспектах свій дальший розвиток у працях ряду радянських лінгвістів¹⁰. Розглядаючи питання про співвідношення значення слова і поняття, Л. С. Ковтун показала неправомірність протиставлення значення науковому поняттю там, де йдеться про взаємовідношення поняття повсякденного, побутового, вираженого звичним значенням слова загальнонародної мови, і поняття наукового, логічного (протипоставленість двох видів понять у працях інших лінгвістів подана в таких термінах: побутові й наукові, формальні й змістовні, елементарні поняття мови й абстрактні поняття науки, мовні й наукові)¹¹.

Звичайним поняттям властивий мінімум найзагальніших і в той же час найбільш характерних відмітних ознак, що забезпечують розпізнавання предмета або явища¹². Створюване у процесі дальшого поглибленого пізнання змістовне, наукове поняття йде глибше формального, виявляє все нові сторони і властивості предмета, розкриває предмет у його зв'язках і відношеннях з

⁹ А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике, т.1–2. М., 1953, с.19–20. Під уявленням О.О.Потебня розуміє “знак значення”, ознаку попереднього значення слова, що входить у наступні значення як основа для порівняння.

¹⁰ Див.: Л.С.Ковтун. О значении слова. – ВЯ, 1955, 5; С.Д.Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение; В.И.Абаев. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка. – В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.

¹¹ Як зазначає Д.П.Горський, подібне розмежування понять зустрічається вже в Арістотеля, який розрізняв поняття, що розкривають суть предмета (вони відповідають на питання: що являє собою предмет?), і поняття, які відповідають значенням слів (див.: Д.П.Горский. Роль языка в познании. – В кн.: Мышление и язык. М., 1957, с.85–86).

¹² М.Г.Чернишевський писав: “Словами охоплюється не весь зміст уявлень, а лише частка його, і в багатьох випадках ця частка – хоч і суттєва – частка дуже маленька” (Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.10. М., 1951, с.837).

іншими. Наукове пізнання виділяє суттєві властивості предметів, звільняючись від усього другорядного, від усього конкретно-почуттєвого, індивідуального, особистого. Наукові поняття, виростаючи на ґрунті “особистих” значень, прагнуть до найвищого ступеня об’єктивності і тим самим набувають загальнолюдської значущості (в цьому відношенні вони зближуються з народними, загальнономовними). Як наукові терміни вони входять у словник мови. Повне розуміння і уточнення значення науковий термін одержує в системі співвідносних термінів у межах певної науки.

Змістовне і повсякденне поняття тісно пов’язані між собою, оскільки відображують різні етапи того ж самого процесу пізнання суттєвих сторін предмета, вони відрізняються за змістом, але не за обсягом, їх можна розглядати як дві частини того ж самого поняття. У пам’яті людини зберігаються змістовні поняття у “згорнутому” вигляді і їх “формальні дублікати”, тісно пов’язані із значенням слів¹³.

На думку О. О. Потебні, слово не може відтворити повністю змісту поняття, але його досить, щоб викликати в свідомості всі ознаки предмета, які вичерпують повсякденний зміст поняття і представляють його в мовленні. Для того щоб передати зміст поняття, тобто відтворити те, що ховається в свідомості за формальним поняттям, одного слова не досить, для цього необхідний розгорнутий, певним чином організований, тематично єдиний текст. Функція слова при цьому суттєво міняється: воно, як зазначає С. Д. Кацнельсон, “тепер не виражає поняття, а називає його. Слова так само відносяться до змістовних понять, як бібліотечна картотека до змісту зареєстрованих у ній книг”¹⁴.

Деяка “порожність” найближчого значення слова виявляється порівняно із змістом не тільки відповідного поняття, але й відповідного образу предмета. У художньому мовленні виникає своєрідне “дальше значення” слова, яке знімає цю порожність і ставить перед нашою свідомістю живий образ естетичного предмета. Художнє пізнання йде не шляхом поглиблення поняття, а всередину “змісту образу”. Мовознавство стикається тут, за словами О. О. Потебні, з суто особистою, індивідуально-суб’єктивною думкою.

Художній образ – особлива форма пізнання, відображення і відтворення дійсності в її конкретно-почуттєвій, індивідуально-неповторній формі¹⁵.

Художник слова, як і вчений, пізнає світ, пізнає “людську дійсність”, кожного разу виявляючи об’єктивний зміст взаємозв’язку навколишнього світу з даною людиною. Він відкриває у світі нове, проникає в суть речей, виявляє

¹³ Див.: С.Д.Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение, с.23.

¹⁴ Там же, с.25.

¹⁵ Специфіка зображальності словесного мистецтва є складною і важливою проблемою теорії літератури, зокрема стилістики художнього мовлення. Деякі дослідники при визначенні специфіки мистецтва відмовляються від поняття “художній образ” (О.Леонтьєв, М.Марков). Особливостям художнього пізнання і специфіці художнього образу присвячено цілий ряд праць: В.А.Разумный. О природе художественного обобщения. М., 1960; З.Паперный. О художественном образе. М., 1961; П.В.Копнин. Логические основы науки. К., 1968; А.Оганов. Логика художественного отражения. М., 1972; М.С.Глазман. Научное и художественное мышление. М., 1973; Б.Рунин. Вечный поиск. М., 1964; Ст.Васильев. Теория отражения и художественное творчество. М., 1970; М.Марков. Искусство как процесс. М., 1970; М.М.Саркович. Специфика отражения объективных свойств действительности в эстетическом чувстве и художественной форме. Автореф. канд. дис. М., 1972, та ін.

закономірності життя – адже художнє відтворення дійсності не копіювання, не просте подвоєння реальності. Як і вчений, письменник від живого спостереження піднімається до узагальнення, але робить це по-своєму, “узагальнює, – за влучним визначенням А. В. Луначарського, – не абстрагуючи”. Художнє узагальнення відбувається при переході від звичайного почуттєво-конкретного до естетичного почуттєво-конкретного, до створення художнього образу, і опосередковуючою ланкою при цьому русі виступає не взята з науки абстракція, а вироблюване художником узагальнення¹⁶.

Глибока специфіка образного узагальнення показана в дослідженнях психологів.

Для художнього пізнання характерна типізація, а не узагальнення в логіко-поняттєвих формах або у вигляді особливих художніх понять, хоч поняттєве і творче, специфічно образне узагальнення тісно пов’язані, і образне узагальнення піднімається до відображення суті явища лише на основі поняттєвого¹⁷.

На противагу науковому мисленню, яке абстрагує від предмета те загальне, що ріднить його з іншими, схожими на нього, художня типізація висвітлює “людський зміст об’єкта”, в уяві співвідносячи його не тільки з подібними йому, але й з тими, які пов’язані з ними різними асоціаціями, що виникають на ґрунті всього особистого досвіду суб’єкта; типізація спирається на розвинену систему взаємодій і співвідношень різних уявлень, на їх динамічне підпорядкування і єдність¹⁸. Художник виходить з уявлення про будь-який одиничний предмет, насичуючи і збагачуючи його зміст змістом інших.

У такому плані розкривають процес створення типового образу самі письменники. Так, М. Горький писав: “Літературний факт – витяжка з ряду однорідних фактів, він – типізований, і тільки тоді він і є твір справді художній, коли правильно відображує цілий ряд повторюваних явищ дійсності в одному явищі”¹⁹; “Коли ви набираєте досить цих вражень, коли ви натикаєтесь на одне з найяскравіших вражень, то вони встають перед вами – перед вами яскрава картина, виразний портрет”²⁰; “Якщо письменник зуміє відокремити від кожного з двадцяти–п’ятдесяти, із сотні крамарів, чиновників, робітників найбільш характерні класові риси, звички, смаки, жести, вірування, хід мови і т. д. – відокремити й об’єднати їх водному крамареві, чиновникові, робітникові,

¹⁶ П.В.Копнин. Идея как форма мышления. К., 1963, с.73.

¹⁷ Деякі дослідники недооцінюють специфіку художнього образного узагальнення, надто прямолінійно трактуючи положення “художник мислить образами” як повне заперечення в художньому опануванні світу логічних форм мислення. Крім того, саме “образне мислення” розуміється ними як оперування першосигнальними уявленнями, тобто ігнорується специфіка художнього образу, який містить і ідею, і думку, і почуття, і естетичну концепцію зображуваного, і оцінку дійсності письменником; у мистецтві слова явища дійсності передаються через реакцію усвідомлення їх, і цей принцип зберігається навіть тоді, коли письменник малює зримі образи. Заперечення образного узагальнення неминуче примушує шукати специфіку (а її існування очевидне) художнього пізнання дійсності в особливому виді поняттєвого мислення, в особливих видах понять, “художніх понять”.

¹⁸ Див.: Б.Руинин. Логика науки и логика искусства. – В кн.: Содружество наук и тайны творчества. М., 1968, с.123; пор. його ж. Вечный поиск.

¹⁹ М.Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах. М., 1949–1955, т.25, с.133.

²⁰ Там же, т.26, с.65.

цим прийомом письменник створює “тип”, – це буде мистецтво”²¹.

Наукове узагальнення спирається на головне і суттєве у предметі або явищі, художнє узагальнення будується на різноманітному сполученні другорядних ознак і тим самим створює безмежні можливості художнього відтворення дійсності.

Мистецтво вимагає “безперервності осягання”²², уміння кожного разу заново бачити предмети, помічати незвичне у повсякденному, звичному²³.

Поняття відштовхується від конкретної невичерпності об’єкта, воно не може бути багатозначним, а образ звернений до різносторонності конкретного, і художнє пізнання, кожного разу на основі різних ознак, схоплює предмет у всій його цілісності. Учені, вивчаючи дійсність, “подрібнюють її і тим начебто умертвляють її, роблячи з неї якийсь тимчасовий скелет, а потім тільки поступово начебто знову збирають її частини і намагаються їх таким чином оживити, що сповна їм все-таки і не вдається”, а художники “захоплюють дійсність цілком, суцільно, уповні живу дійсність, без будь-якого подрібнення, без будь-якого роз’єднання”²⁴. Така цілісність виявляється, хоч і по-різному, на всіх рівнях художнього твору. Здатність художнього образу “розкривати одним ударом... багато ідей” (Новаліс), всю багатогранність об’єкта не раз підкреслювали і самі письменники.

Специфіка образу полягає не тільки у способі відображення дійсності, але і в вираженні самого суб’єкта, який пізнає. І сприйняття, і зображення реального світу письменником завжди позначені творчою індивідуальністю, а тому образ на противагу поняттю має глибоко індивідуальний, особистий характер.

Особисте виявляється не тільки в тому, що письменник по-своєму бачить і відображує світ, а ще більше в тому, що він відображує світ у процесі творення нового світу, в тому, що він по-своєму створює світ образної реальності, “другу природу”, “природу, народжену з почуття і думки, природу по-людськи завершену”²⁵.

Мислення художника вміщує в собі (більше, ніж усі інші види пізнання) уяву, фантазію, інтуїцію, домисел. Без них неможлива ні творча переробка життєвих вражень і спостережень у художні образи, ні виявлення через вигадані образи суті дійсності, ні створення фантастичних образів, які спираються на гіперболу, гротеск, сатиру. В художньому творі “все має бути по суті життєве, але не обов’язково все має бути життєподібне”²⁶. Роль творчої уяви, домислу в процесі створення художнього твору не раз підкреслював М. Горький: “Уявляти – значить внести в хаос форму, образ”²⁷.

²¹ Там же, т.24, с.468.

²² М.Б.Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1972, с.146.

²³ Експерименти психологів показують, що для образного узагальнення звичайно характерна тенденція до швидкого замикання. Особлива гнучкість, мала замикальність образного узагальнення – ознака таланту художника, умова своєрідності і багатства його творчої уяви.

²⁴ И.П.Павлов. Полное собрание сочинений, т.3, кн.2. М.–Л., 1951, с.213. Пор. у Гегеля: мистецтво “оживлює, надає радісного характеру поняттю, яке саме собою похмуре, сухе”.

²⁵ А.Гете. Статьи и мысли об искусстве. М.–Л., 1938, с.91.

²⁶ А.Фадеев. Собрание сочинений в 5-ти томах, т.5. М., с.58.

²⁷ Горький и советские писатели. – “Литературное наследство”, т.70. М., 1963, с.308. Цікаве у цьому зв’язку визнання К.Федіна: “Факт у більшості випадків – лише точка прикладання сили, яку ми звемо фантазією. Так, здається мені,

Не меншу вагу при створенні образу мають почуття художника, – адже мистецтво передає переживаний людиною світ, розкриває не тільки те, що людина сприймає, але й те, що з людиною відбувається.

Емоційна змістовність поряд з естетичною – виразна властивість образу, яка має особливе значення ще й у зв'язку з його спрямованою впливовістю²⁸.

Відзначаючи важливість суб'єктивного начала в образі, В. Г. Белінський писав: “Мистецтво є відтворення дійсності, повторений наче знову створений світ...Чи може поет не відобразитися у своєму творі як людина, як характер, як натура, – словом, як особистість”²⁹.

Проте справа не тільки в цьому – суб'єктивне у мистецтві не лише доповнення до передачі об'єктивного. Воно є змістовним моментом само по собі. Художник свідомо прагне до саморозкриття у своїй творчості, до повного виявлення свого “я”. Однак відображення письменницького “я” у цьому розумінні не ознака крайнього суб'єктивізму. Письменник мусить “не зосереджуватися на собі”, а “зосереджувати весь світ у собі”, оскільки “поет – луна світу, а не тільки нянька своєї душі”³⁰.

Письменник по суті є художнім центром твору, як і відтворювана ним дійсність. Глибока діалектична єдність об'єктно-суб'єктних відношень – обов'язкова сутнісна ознака мистецтва. А тому, зокрема, в художній творчості становить інтерес не тільки остаточний результат творчості – неповторний у своїй цілісності твір, що виражає авторську концепцію світу і людини, його поетичну думку, ідею, але і сам процес творчості, динаміка розгортання творчої думки.

Естетичний образний світ реально створюється письменником лише у процесі втілення його у словесному матеріалі; і тут виявляється індивідуальність, майстерність художника. “Вирішальну роль у роботі відіграє не завжди матеріал, але завжди майстер”, – писав М. Горький³¹. В образі важливо, як він втілений у словесний текст твору, в цій індивідуально неповторній формі, як виявляється в ньому розмірність, гармонія, художність – адже художник творить “за законами краси” (К. Маркс). Естетичні категорії (незважаючи на всю складність проблеми “прекрасного”, краси форми у мистецтві) – реальність у художньому творі, суттєвий елемент мистецтва³².

Першорядного значення набуває майстерність володіння мовою, словом, виражальними засобами мови як дійовий засіб виявлення особистого сприйняття дійсності, думок, ідей, художніх концепцій письменника. Образ не може існувати не в первісне даній йому художником формі, не перетворившись в інший змістовний елемент.

ви переоцінюєте значення життєвих (фактичних) знань письменника порівняно з його роботою “автора”. Ви применшуєте вимисел. Зараз, після закінчення величезної диалогії загалом в 60 друкованих аркушів, я оцінюю “співвідношення вимислу і факту” як 98 до 2” (К.Федин. Писатель. Искусство. Время. М., 1957, с.509).

²⁸ На різноманітні види емоційно-вольової активності читача як на суттєву рису сприйняття художнього твору вказують психологи (див.: О.И.Никифорова. Психология восприятия художественной литературы. М., 1972).

²⁹ В.Г.Белинский. Избранные сочинения в 3-х томах, т.3. М., 1941, с.680.

³⁰ М.Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т.29, с.371.

³¹ Там же, т.25, с.258.

³² Ще Арістотель писав, що художній витвір дає насолоду не наслідуванням, а оздобленням чи барвою, чи будь-якою іншою подібною причиною (див.: Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957, с.129).

Дуже точно характеризує цей бік образу слова Л. Леонов: “Справжній твір мистецтва, – словесний твір особливо, – є завжди винахід за формою і відкриття за змістом”³³.

Наукове поняття, будучи раз засвоєним, зберігається у пам’яті людини разом із словом, терміном. Образ має особистий характер, він творчо створюється письменником як єдиний, кожний раз новий “предмет”. Так само творчо він відтворюється читачем. Образні процеси – це не процеси пам’яті, а діяльність відтворюючої уяви в руслі, заданому письменником, але з урахуванням власного, читацького досвіду³⁴. Читання художнього твору – завжди співпереживання і співтворчість.

Робота свідомості при створенні і при читанні художнього твору інша, ніж при написанні і сприйнятті наукового тексту; в цьому плані О. О. Леонтьєв слушно підкреслював, що знаки мови, “будучи використані у мистецтві... включаються в іншу діяльність і перестають бути тим, чим вони є у мові “практичній”³⁵.

Як відображується ця робота свідомості в мові, як виражається художній образ у слові? Уже зазначалось, що передати весь зміст наукового поняття у слові неможливо, для цього необхідний розгорнутий словесний текст. Так само і образ предмета не можна виразити у всій естетичній, індивідуальній сутності в окремому слові. “При всій могутності слова його можливості обмежені: по-перше, у спроможності зобразити індивідуальну неповторність предмета і, по-друге, у спроможності виразити почуття і переживання людини. Це й зрозуміло – адже, з одного боку, слово за природою своєю є позначення загального, а не одиничного, з другого боку, воно є безпосередньою реальністю узагальнюючої думки, а не почуття людини”³⁶.

Для того щоб передати своє бачення предмета, естетичний образ, письменник, має дати його словесне зображення в розгорнутому тексті, мусить “словами описувати образи, дії, положення”³⁷. Вживаний традиційно в таких випадках термін *описати* відносно художнього образу певною мірою умовний, – адже ми маємо тут не описання уже готового, нехай і існуючого лише в уяві письменника об’єкта, а процесі створення образу в матеріалі, у слові, де сам цей матеріал має величезне формотворче значення і неминуче бере участь у виділенні самого образного змісту, допомагає усвідомити його сутність. Але таке слововживання досить точно відображає співвідношення між явищами.

Саме слово, називаючи, лише ставить перед нами предмет (як і взагалі у мовленні), в той час як розгорнутий текст будується специфічно, за принципом “художньо-образної конкретизації”³⁸ і містить зображення предмета, “картину”.

³³ Л.Леонов. Слово о Толстом. – “Правда”, 1960, 20 нояб.

³⁴ Як свідчать дослідження психологів, ця діяльність відбувається під порогом свідомості, і читач усвідомлює лише результати цієї роботи – образи тексту. Важливо зазначити й те, що безпосередність сприйняття художнього тексту не вроджена, а вироблена, вторинна, опосередкована набуттям навиків образного аналізу художнього тексту і формуванням настанови на образні процеси.

³⁵ А.Леонтьев. Поэтический язык как способ общения искусством. – “Вопр. лит-ры”, 1973, 6, с.104.

³⁶ М.Каган. Морфология искусства. Л., 1972, с.286.

³⁷ Л.Н.Толстой о литературе. М., 1955, с.155.

³⁸ М.Н.Кожина. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики, с.91. Конкретизацію розуміємо тут більше у лінгвістичному плані, маючи на увазі особливу організацію мовних засобів у

Самі художники найчастіше і характеризують творчий процес зображення як створення картин. Про необхідність “малювати словом”, “створювати яскраві картини” не раз говорив М. Горький. К. Федін підкреслював, що завдання творчого процесу – “створення образів, буквально – уявлених картин, що малюють мов би квінтесенцію дійсності чи правду життя”³⁹.

Образ предмета, яким його побачив або створив письменник, виникає перед читачем не відразу, а поступово, в міру розгортання тексту. Як відзначають психологи, “своєрідність процесу сприйняття контекстного підмета в тому, що слово, яке позначає контекстний підмет, виражає предмет опису загально й абстрактно, тоді як у художньому описі цей предмет індивідуальний, конкретний, наочний. Від фрази до фрази відбувається зміна значення контекстного підмета, його конкретизація. І ось у якийсь певний момент завжди настає якісне перетворення контекстного підмета з загального й абстрактного в індивідуальний, конкретний, з поняття – в образ”⁴⁰.

Експериментальні дані психологів показують, що для виникнення образу в свідомості читача потрібно в 2,5 рази більше часу, ніж для засвоєння поняттєвого плану мовлення. Розуміння окремих слів відбувається моментально, а уявлення, пов’язані із словами, виникають тільки тоді, коли на них звертається увага, уже після того, як усвідомлені значення слів.

Конкретизація, розгортання образу відбувається за тією ж логіко-граматичною схемою, що й у звичайному розмовному мовленні та в нехудожніх текстах, і відрізняється лише спрямованістю не на поняття, а на образний зміст тексту, причому цей процес відбувається під порогом свідомості⁴¹.

Ця спрямованість “на образ” характерна для художнього мовлення взагалі і, як уже зазначалося, досягається його спеціальною організацією, своєрідною побудовою тексту, а оскільки в художньому творі йдеться про втілення різноманітних типів художніх образів у всій складності їх змісту і структури (а не тільки про образ окремого естетичного предмета, про який переважно йшла мова), то саме словесне зображення, “опис” вимагає великої майстерності.

Мовленнєва структура образу, різні типи і структурні форми образів, принципи організації тексту є в різних аспектах об’єктом вивчення і лінгвістичної, і літературознавчої стилістики, але ці питання уже не пов’язані з вивченням специфіки самого слова як такого.

мовленнєвій тканині художнього твору, направлену на створення художнього образу, а не в розумінні Р.Інгардена, де головна увага приділяється процесові сприйняття художнього твору, а конкретизацією вважається напрям роботи свідомості читача, що доповнює, завершує побудову зображуваного предмета, завжди “схематичну”, неповну у творі (див.: R.Ingarden. *Studia z estetyki*, t.1. Warszawa, 1966).

³⁹ К.Федін. *Знач.праця*, с.509.

⁴⁰ І.О.Никифорова. Роль представлений в восприятти слова, фрази и художественного описания. – “Изв. АПН”, вып.7, 1947, с.148. Йдеться про роботу свідомості читача, а не про цілісну структуру словесного образу-опису предмета, об’єктивно даного в художньому тексті. Ці плани дослідники часто плутають. Пор.: “У художньому тексті образ – не послідовне підсумовування рисочок і деталей, не мозаїчне утворення з витягнутих у ланцюжок слів, а розгалужена конструкція, у якій зразу ж (?) виникає цільність, складний конгломерат” (Н.К.Гей. *Искусство слова*. М., 1967, с.189).

А втім, слід розрізняти типи образів. За спостереженнями психологів, при сприйнятті “великих образів” – характеру, сюжету тощо цільне уявлення про них створюється відразу ж.

⁴¹ Див.: О.И.Никифорова. *Психология восприятти художественной литературы*, с.53, 59.

Що ж до перетворення самого слова, то з усього сказаного раніше видно, що, позначаючи естетичний предмет, воно у художньому тексті набуває особливого повороту значення в бік конкретно-зображальний, а не абстрактно-логічний; нерозчленована єдність всезагального та одиничного, почуттєвого і розумового, вміщена у кожному слові, здобуває своєрідний акцент у художньому мовленні, дає за висловом О. О. Потебні, “визначення місця і думки, де шукати повноти” значення. У цьому розумінні можна говорити, маючи на увазі лише слово саме по собі (а не стосовно інших слів), про перетворення слова-поняття у слово-образ, тобто поєднання у нашій свідомості словесного образу і “внутрішньої картинності”, пов’язаної з образним узагальненням⁴².

У художньому мовленні узагальнюючий характер слова не зникає, а лише затушовується, значення слова не перестає виражати поняття⁴³ (те ж саме поняття, що й у повсякденному мовленні, якщо розглядати в аналізованому нами аспекті найпростіший випадок уживання прямих значень слів, які не зазнали будь-яких семантичних змін, можливих у художньому тексті). Слово і текст спрямовують роботу нашої свідомості на певний тип подальшого значення, однак слово не втрачає свого загальномовного значення, не може якимось чином звільнитися від нього, тому що тільки через нього може забезпечити взаєморозуміння, виконати своє призначення – бути засобом спілкування. Саме цю думку наполегливо підкреслював О. О. Потебня: “Тільки одне найближче значення становить дійсний зміст думки під час вимовляння слова, бо тільки воно народне”.

А тому не можна погодитися із твердженням, що всередині твору слово не має комунікативної функції, що воно є лише засобом створення художнього світу, а засобом спілкування, – специфічним, естетичним, – між тим, хто створює, і тими, хто сприймає, служить тільки твір у цілому⁴⁴. Слово, справді, засіб створення художнього світу, але, виконуючи естетичну функцію, воно не втрачає комунікативної, бо тільки через слово читач може пізнати художній світ, втілений у творі. Це спрямування кожного слова, кожної фрази, кожного образу до читача завжди підкреслювали самі письменники: “Автор мусить постійно відчувати інших і оглядатися... на те, чи може його думка, почуття, образ постати перед читачем і зробитися його думкою, його образом, його почуттям. І вироблювати своє слово так, щоб воно могло виконувати цю роботу” (В. Г. Короленко); “Треба вчитися писати про людей, про життя так, щоб кожне слово співало і світилося, щоб зайвих слів у фразі не було, щоб кожна фраза цілком точно і живо зображувала читачеві саме те, що ви хочете показати” (М. Горький)⁴⁵; “Все – мистецтво, навіть пейзаж – бесіда”

⁴² Див. Б.Г.Ананьев. Проблема представлений в советской психологической науке. – Филос. зап., т.5. М., 1950, с.68.

⁴³ “Слово є мостом від почуттєвого сприйняття до абстрактної думки. Якими б не були одиничними і скороминущими ті умови, що в них відбулося сприйняття і усвідомлення, слово, якщо воно створене і стало надбанням колективу, виражає завжди не одиничне, а загальне” (В.И.Абаев. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка, с.250).

⁴⁴ Див.: В.В.Кожин. Об изучении “художественной речи”. – В кн.: Контекст. 1974. М., 1975, с.261.

⁴⁵ Русские писатели о языке. Л., 1954, с.625, 703.

(М. Светлов)⁴⁶.

Мова є універсальним засобом, вона може виразити все: емоції, почуття, волю, конкретно-почуттєвий образ, однак це вона може зробити лише одним способом, способом властивим мові, – через поняттєве мислення, свідомо, осмислюючи, а не якимсь чином обминаючи сферу мислення. Праві ті дослідники, які підкреслюють, що структура і система мови придатні для всіх сфер її використання. “Мова залишається всеосяжним засобом втілення у собі всього багатства пізнавальної, науково-художньої діяльності людини”⁴⁷.

Наукове і художнє мислення є розвиток тенденцій, закладених у повсякденному мисленні; так само художнє мовлення, як і наукове, спирається на загальнонародну мову. “Художня література зводиться на ґрунті загальнонародної мови за допомогою її образно-естетичного застосування”⁴⁸, – підкреслював В. В. Виноградов.

Письменники і вчені чудово розуміють значення для їх творчості “звичайної” мови. “Лише звичайна мова, оскільки вона більш гнучка, багатша відтінками і ємніша, при всій відносній неточності порівняно із строгою символічною мовою дозволяє формулювати справді нові ідеї і виправдовувати їх введення шляхом навідних міркувань чи аналогій”⁴⁹, – пише, наприклад, відомий фізик Луї де Брайль. “Першоелементом літератури” називав мову М. Горький.

Серед літературознавців досить широко побутує думка, що мова художньої літератури – мова особлива, яка принципово відрізняється від повсякденного мовлення, не має з ним нічого спільного і навіть взагалі не є мовленням.

За подібною категоричністю епітетів у багатьох випадках криється лише крайня емоційність вираження, яка підкреслює справді існуючу специфіку художнього мовлення порівняно з повсякденним, дійсно спостережувані різноманітні перетворення слова у художньому тексті (тобто, по суті, питання зводиться до того, що вважати “принциповою” відмінністю).

Іноколи така принципова відмінність вбачається саме в подоланні “узагальненості слова”, в його зверненості до предмета. Пафос протиставлення художнього мовлення науковому і повсякденному в цих випадках дещо перебільшений. “Образність” є необхідною умовою художнього мовлення, але недостатньою для відмежування його від інших видів мовлення. Образність можна спостерігати і в науковому мовленні, а для розмовного мовлення вона специфічна – вся справа в характері образності, її естетичних якостях і способах її реалізації, втіленні у словесному матеріалі.

Не враховуючи естетичного боку художнього образу, можна прийти до неправильного тлумачення художнього тексту як опису вже готового змісту, а

⁴⁶ “Литературная Россия”, 1964, 13 нояб.

⁴⁷ Г.В.Колшанский. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975, с.139. Філософи з цілковитою підставою в існуванні різних пізнавальних аспектів двох протилежних начал, притаманних людському сприйняттю, – науки і мистецтва – бачать вияв відкритого Н.Бором принципу додатковості.

⁴⁸ В.В.Виноградов. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы. – ВЯ, 1955, 4, с.3.

⁴⁹ Луи де Брайль. По тропам науки. М., 1962, с.327.

художньої творчості як копіювання дійсності.

У зв'язку з цим слід зауважити: існуюча в науковій літературі думка, що для мови байдуже, чи описує вона дійсний світ чи світ естетичної реальності, очевидно, вимагає деяких уточнень: байдуже, якщо бачити при цьому тільки ознаку реальність – нереальність (адже і в мові слово означає і реально існуючий предмет і такий вигаданий, як *пекло, русалка, домовик* та ін.), але не байдуже, якщо врахувати всю складність, багатогранність і багатофункціональність художнього образу і роль мови як матеріалу, з якого тільки і може постати образ. Лише виходячи з такого розуміння, можна пояснити особливості художнього мовлення, актуалізацію в ньому тих сторін, які в звичайному мовленні не мають суттєвого значення.

Висловлюються і більш крайні погляди на художнє мовлення: “...художнє “слово” не є словом у власному значенні і його *неприпустимо* розглядати у співвідношенні з реальним, практичним мовленням... Слово у літературі являє собою не різновид мовлення, а *форму* здійснення *художньої мети*, художнього смислу”; слова, “взяті у контексті твору, взагалі не є словами і являють собою інший, *художній феномен*”⁵⁰; літературознавець має відриватися якраз від мовної реальності, досліджувати те, що “споруджено” над нею”⁵¹. Але в чому полягає сутність цього художнього феномена, як його пізнати, якщо не можна звертатися до слова, автор не показує. Не показано і як виділити та дослідити “споруджене над мовленням”, не співвідносячи його з мовленням, тобто з тим, над чим воно споруджується.

Очевидно, здійснюючи художню мету, слово все-таки не перестає бути словом. Про це писали визначні наші філологи: “З тієї обставини, що мова народу є “матеріалом” для художньої літератури, зовсім не впливає висновок, що в художній літературі вона втрачає всі свої структурні якості, вона лише набуває багато нових і притому дуже специфічних (наприклад, у віршовому мовленні)”⁵². Г. О. Винокур підкреслював: “не знаючи, що означало колись слово “раніше”, перед тим, як стати фактом поетичної мови, не можна зрозуміти, що воно означає як поетичне слово”⁵³.

Слово з його звичайним значенням не виключається з художнього твору, воно – необхідна форма існування нового художнього смислу, і словесне мистецтво передбачає не створення нової мови, а творчість на матеріалі уже існуючої народної мови з урахуванням її вічно живої, творчої природи.

Вивчення особливостей художнього пізнання, образного мислення являє величезний науковий інтерес і для гносеології, і для психології, і для літературознавства. Лінгвістичне встановлення цієї специфіки необхідне для правильного розуміння внутрішньої сутності і функціональної своєрідності художнього мовлення порівняно з іншими видами мовленнєвої діяльності, воно важливе як база для вивчення реальних функціональних стилів мовлення. Однак вивчення художнього мовлення у цьому плані мало пов'язане з

⁵⁰ В.В.Кожин. Об изучении “художественной речи”, с.261–262.

⁵¹ В.В.Кожин. Художественная речь как форма искусства слова. – В кн.: Теория литературы. М., 1965, с.247.

⁵² В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1967, с.106.

⁵³ Г.О.Винокур. Понятие поэтического языка. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с.391.

визначенням і з'ясуванням його конкретних структурних, суто мовних якостей⁵⁴, і при безпосередньому аналізі мовленнєвої тканини художнього твору лінгвістом (а також, як гадаємо, і літературознавцем) дає небагато – через загальний, сутнісний характер тих властивостей художнього мовлення, які при цьому встановлюються.

Це можна сказати і про слово. Враховуючи загальні філософсько-естетичні характеристики художнього мовлення як засобу художнього мислення на противагу мовленню науковому, можна, наприклад, твердити, що в художньому тексті активізуються “особисті” значення, які містять інформацію про авторське бачення світу, а в науковому тексті – значення об’єктні, пов’язані з пізнанням зовнішнього світу, що у першому випадку активні значення, які включають елементи почуттєвої генералізації і пов’язані з конкретними предметами, а в другому – ті, що мають яскраво виражений загальний, поняттєвий характер. Однак питання про види змін і перетворень значень слова, про особливості їх реального функціонування в конкретних художніх контекстах, про своєрідність вживання їх тим чи іншим письменником тощо при цьому не можуть бути розв’язані.

⁵⁴ В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, с.131.

Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, В. Н. БУБЛИК КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ*

Контрастивною лінгвістикою (КЛ) звичайно називають мовознавчу дисципліну, яка ставить своєю метою синхронно-порівняльний опис двох або кількох мовних систем на всіх рівнях, беручи в основу одну і ту ж лінгвістичну модель. Теоретичне обґрунтування ця галузь одержала тільки на початку 50-х років нашого сторіччя, але праці такого напрямку з'являлися і раніше. Наприклад, в СРСР контрастивними дослідженнями займалися ще В. О. Богородицький і Є. Д. Поліванов, окремі ж праці зіставно-порівняльного характеру публікувалися в Росії ще в дореволюційний час¹.

На ранніх зіставно-порівняльних працях дуже позначалася відсутність чіткої теоретичної бази. У більшості випадків їх автори не враховували системності зіставляваних мов, взаємозв'язку окремих блоків і підсистем мови, і через це порівняльні дослідження часто набували вигляду “паралельних граматики”. Інерція молодогограматичного мислення мала наслідком переважно діахронічний підхід до порівняння мов та обмеження зіставлень сферою фонетики і лексики. Атомізм у розгляді мовних явищ не давав можливості типологічно осмислити результати аналізу, визначити місце певної характеристики в загальній типологічній системі мови. Встановлювані дослідниками відмінності та аналогії не розглядалися на загальномовному теоретичному “фоні”². Істотним недоліком зіставно-порівняльних праць минулого був їхній вузький практицизм. Їх автори рідко вдавалися до теоретичних узагальнень і, ставлячи на перший план потреби шкільного навчання, прагнули створити свого роду “педагогічні граматики”³.

Радикальні зміни в теорії й методології мовознавства, що сталися протягом останніх трьох-чотирьох десятиліть, відбилися і в галузі порівняльних досліджень. Уже в 30-х роках ХХ ст. почала утверджуватися думка про необхідність розширити базу та обсяг порівняльного аналізу, зокрема досліджуючи мови, генетично між собою не пов'язані. Першою зробила виклик молодогограматичній традиції Празька школа. Її засновник В. Матезіус підкреслював, що порівняльні студії матимуть безсумнівну наукову цінність, якщо вони будуть виконані: а) в синхронному плані і б) на матеріалі різнотипних мов незалежно від їх генетичних взаємовідношень⁴. Ці ідеї незабаром знайшли широкий відгук у країнах Східної Європи, і зокрема в СРСР, де було створено цілу низку порівняльних двомовних граматики. Отже, спробу декого з сучасних західних лінгвістів (наприклад, Г. Нікеля і К. Вагнера⁵) довести, ніби контрастивне мовознавство зародилося 20 років тому

* Друкується за виданням: Жлуктенко Ю.О., Бублик В.Н. Контрастивна лінгвістика. Проблеми і перспективи // Мовознавство. – 1976. – № 4.

¹ Див.: Ж.Л.Витлин. Из истории русской методической мысли. К вопросу о роли сравнения языков в методике преподавания языка в России. Л., 1958.

² Цими недоліками грішить навіть така безумовно цінна наукова праця, як “Порівняльна морфологія слов'янських мов” Ф.Міклошича.

³ R.Filipović. Contrastive Trends in Applied Linguistics. – “Contact”, 1970, 14, p.16.

⁴ Див.: V.Mathesius. On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar. – In: TCLP, 1936, 6, p.95.

⁵ Див.: G.Nickel, K.H.Wagner. Contrastive Linguistics and Language Teaching. – IRAL, 1968, VI, 3, p.238.

з праць Р. Ладо і Ч. Фріза, слід визнати безпідставною.

На сьогодні сфера інтересів і предмет контрастивної лінгвістики вже чітко окреслилися, і вона виразно відмежувалася від інших мовознавчих дисциплін. Насамперед встановлено її принципову відмінність від порівняльно-історичного мовознавства. В той час як компаративістика займається виключно дослідженням споріднених мов, для контрастивної лінгвістики, навпаки, зіставлення саме структурно відмінних мов дає можливість виявити специфіку кожної з них⁶. Порівняльно-історичне мовознавство здебільшого ігнорує моменти своєрідності окремих явищ і процесів, зосереджуючи увагу на спільному в досліджуваних мовах. Основною своєю метою воно вважає реконструйовані мовні форми і, в більш далекій перспективі, реконструйовану мову-основу. З одного боку, компаративістика, таким чином, обмежена об'єктом дослідження, визначеним на основі генетичної детермінованості, тоді як КЛ таких обмежень не знає. З другого, порівняльно-історичне мовознавство має можливість робити висновки на ширшій основі, ніж КЛ, тому що воно досліджує цілу групу споріднених мов, тоді як контрастивні дослідження проводяться переважно на матеріалі двох зіставляваних мов.

Дещо складнішим є співвідношення КЛ і лінгвістичної типології. Обидві ці дисципліни розглядають як відмінності, так і аналогічні явища в порівнюваних мовах. Типологія узагальнює ці відповідності на міжмовному рівні, ставлячи кінцевою метою класифікацію мовних типів та встановлення мовних універсалій. Отже, і КЛ, і типологія користуються порівняльною методикою дослідження, але мають різну теоретичну спрямованість. У центрі уваги типології звичайно стоїть ізоморфність мовних структур як вихідний пункт і основа майбутніх типологічних класифікацій. Контрастивна лінгвістика, навпаки, має об'єктом більшою чи меншою мірою негомогенні мови, причому неадекватність їх структурних відношень “запрограмована” наперед. Як і компаративістика, типологія має ширшу мовну базу для зіставлень і порівнянь, ніж двомовний контрастивний аналіз. Є розходження і в методиці міжмовних зіставлень, якою користуються ці дисципліни: якщо в типологічних дослідженнях беруться до уваги явища одного порядку, то в контрастивних міжрівневий паралелізм часто порушується – певне явище однієї мови знаходить собі відповідне на іншому рівні другої мови. В той же час контрастивна лінгвістика може виступати як певний попередній етап типології⁷, бо встановлені нею структурні аналогії двох мов після “примірки” на інших мовних системах можуть набувати статусу універсалій.

З ареальною лінгвістикою контрастивний аналіз споріднює те, що вони досліджують мови незалежно від їх генетичного зв'язку, причому в синхронному плані. Проте ареальна лінгвістика (наприклад, балканістика, алтаїстика та ін.) має в основі обов'язковий територіальний, географічний принцип, приділяючи велику увагу міжмовним впливам, тоді як лінгвістика

⁶ Див.: В.Н.Ярцева. Типология языков и проблема универсалий. – ВЯ, 1976, 2.

⁷ Див.: Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. Под ред. Э.А.Макаева. М., 1971, с.5; L.Dezso, W.Nemser. Language typology and contrastive linguistics. In: Four Papers of the Pecs Conference on Contrastive Linguistics. Budapest, 1973.

контрастивна не обмежена якими-небудь географічними рамками.

Своєрідним є також відношення КЛ і теорії перекладу. Остання розглядає закономірності трансляції – лінгвістичного процесу, в якому повідомлення, закодоване в тексті вихідної мови L_1 , перекодується засобами іншої – кінцевої, або “цільової” мови L_2 , чим забезпечується комунікація двох партнерів – мовця і адресата⁸. Отже, й тут об’єктом є вивчення співвідношень двох мовних систем. Використані для перекодування засоби можуть бути не ідентичними засобам вихідної мови, але мають забезпечувати еквівалентність у плані змісту. Таким чином, еквівалентність є центральним поняттям і в теорії перекладу, і в контрастивній лінгвістиці, проте трактується в них неоднаково. КЛ приймає як одну з аксіом, що повна ідентичність змісту й форми двох різномовних явищ – річ нереальна. Якщо структурна еквівалентність – явище порівняно нерідке, то еквівалентність функціонально-семантична має, як правило, відносний характер і в більшості випадків порушується, коли її розглядати під іншим кутом зору – стилістичним, дистрибутивним. Через це контрастивна лінгвістика розглядає практично всі аспекти і “блоки” порівнюваних мовних систем. На відміну від цього теорія перекладу зосереджує увагу головним чином на “важких місцях” міжмовних співвідношень, припускаючи умовно, що все інше в цих мовах є аналогічним, паралельним. Таким чином, як наукова дисципліна теорія перекладу має селективний характер.

Контрастивне мовознавство має також дотичність до психолінгвістики (практична ілюстрація психологічних процесів конвергенції та дивергенції), логіки (співвідношення категорій змісту і форми крізь призму двох мовних структур), семіотики (критерії і форми порівняльних процедур) та ін. Очевидно, слід чекати від нього також нового слова в теорії мови взагалі, і саме внаслідок багатоаспектного, інтегративного характеру цієї мовознавчої дисципліни. Зараз ще важко передбачити майбутню роль контрастивного мовознавства у розвитку теорії моделювання мови, але навряд чи можна сумніватися в тому, що розгляд одних мов крізь структурну сітку інших створює в цьому плані сприятливі перспективи.

Синхронно-порівняльний аналіз мов у сучасній літературі називають то контрастивним, то конфронтативним, причому суперечка про вживання того чи іншого терміна є не просто формальною. Помилково вважаючи, що назва “контрастивний” зобов’язує до вивчення тільки “контрастів”, тобто відмінностей, дехто з мовознавців вносить пропозиції про розмежування сфер уживання обох термінів. Так, Р. Штернеман⁹ пропонує називати конфронтативним той аналіз, який досліджує не тільки відмінні, але й аналогічні риси обох мов, а контрастивним – той, що стосується лише відмінностей. Цю пропозицію навряд чи можна вважати прийнятною, а такий поділ функцій виправданим, оскільки при цьому одні й ті ж диференційні

⁸ Див.: G.Jäger. Konfrontation und Translation. – In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, H. 3. Berlin, 1973.

⁹ Див.: R.Sternemann. Zur Komparabilität in der konfrontativen Linguistik. – In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, H. 3.

явища обох мов опиняються у сфері і конфронтативного, і контрастивного аналізу.

Г. Хельбіг¹⁰ теж висловився за збереження обох термінів. Конфронтативний аналіз, на його думку, має вивчати не тільки контрасти, а й тотожності, причому він мислиться Г. Хельбігом як теоретична дисципліна (галузь типології), тоді як контрастивна граматики повинна мати практичний, прикладний характер, пристосовуючи наслідки конфронтативного аналізу до практичних завдань викладання іноземних мов. Нарешті, за допомогою конфронтативного аналізу зіставляються обидві дані мови з метамовою, а контрастивна лінгвістика робить свої висновки із взаємного зіставлення порівнюваних мов.

Цей поділ функцій теж здається нам непереконливим. По-перше, не можна обмежувати завдання КЛ лише відшукуванням відмінностей у мовних системах¹¹. Відмінності не можна визначити адекватно, якщо не враховувати системні тотожності, отже, відрив цих двох діалектичне поєднаних понять є штучним і методично неперспективним. Оскільки ж це так, то й протиставлення конфронтативного та контрастивного аналізів у плані, поданому Г. Хельбігом, втрачає сенс. По-друге, контрастивна граматики, як уже зазначалося, має пряме відношення як до методики, так і до мовної типології. По-третє, метамова, на основі якої Г. Хельбіг пропонує будувати конфронтативний аналіз, існує поки що тільки як мрія, ідеальний конструкт. На практиці ж всі порівняння можуть бути зроблені на основі семантичного критерію або шляхом “накладання” однієї мови на іншу.

Тим часом деякі мовознавці (наприклад, Г. Нікель, К. Вагнер) пропонують звузити предмет контрастивної лінгвістики лише до диференціюючих моментів: “Метою контрастивного аналізу двох мов є опис часткової граматики, яка є сумою відмінностей між граматикою L_1 та L_2 ”¹². Вносяться пропозиції про створення “диференціальних” чи “перехідних” граматик (transfer grammars), що охоплюватимуть лише специфічні для кожної з мов явища. При цьому не береться до уваги, що ступінь релевантності контрастних явищ не можна визначити правильно, не враховуючи спільного фону, ідентичних явищ в обох мовних системах, штучно вилучаючи їх з цих систем.

У цілому слід визнати, що термінологічна дихотомія контрастивний : конфронтативний є штучною, обсяг значення і сфера застосування обох цих термінів у лінгвістичній практиці переважно однакові. Але термін контрастивний поширений дещо більше і з суто технічного боку здається нам зручнішим.

У вітчизняній літературі це питання дискутується на площині протиставлення порівняльній : зіставній. Під порівняльними дослідженнями пропонується розуміти пошуки в мовах тотожного шляхом елімінування

¹⁰ Див.: G.Helbig. Zu einigen Problemen der konfrontativen Grammatik und der Interferenz in ihrer Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht. – In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe; L.Zabrocki. Grundfragen der konfrontativen Grammatik. Sprache der Gegenwart 8. Düsseldorf, 1970.

¹¹ Approaches to Contrastive Linguistics. Ed. by O.Ahmanova, M., 1972.

¹² G.Nickel, K.H.Wagner. Зазнач.праця, с.238.

відмінного. Особливістю цього методу є його історизм і апрагматизм¹³: шляхом діахронічних зіставлень реконструюється прамовний стан досліджуваних форм і явищ. Щодо зіставного методу, то він ґрунтується тільки на синхронії і акцентує відмінність, специфічність зіставляваних фактів. Як указує О. Реформатський, цей метод прагматичний, направлений на певні прикладні цілі, що, однак, не знімає теоретичного аспекту його інтересів.

Пропозиція О. Реформатського не знайшла багато прихильників. Нам дихотомія порівняльній : зіставний також здається досить умовною і штучною, в першу чергу, через метафізичне розчленування взаємопов'язаних понять аналогії і контрасту у мовній системі.

Заслугою мовознавців останнього десятиріччя є вироблення певної системи понять і процедур контрастивного аналізу, що дало можливість підвести під КЛ теоретичну базу. Проте цілком завершеної концепції контрастивного аналізу досі ще не створено. Важливою проблемою є, наприклад, вибір тієї чи іншої лінгвістичної моделі, що має бути основою контрастивного дослідження. У деяких контрастивних працях за основу було взято структуральну методика Блумфілда-Фріза. Більшість сучасних досліджень з КЛ ґрунтується на трансформаційно-генеративній моделі мови, розробленій Н.Хомським, в основі якої лежить, зокрема, розрізнення так званої глибинної і поверхневої мовних структур. Визначивши ідентичні глибинні структури, дослідники звичайно аналізують відмінності чи тотожності їх поверхневої маніфестації у кожній з порівнюваних мов.

Р. Берндт¹⁴, однак, вказав на те, що не тільки структуралістська, але й трансформаційно-генеративна модель побудована на формальних – синтаксичних або фонологічних – ознаках мовного висловлювання і тому мало придатна для контрастивного аналізу. Глибинна структура – це зовсім не семантичне явище, як гадає більшість авторів. Сам Н. Хомський вважає глибинну структуру “абстрактною базисною (underlying) формою, яка визначає граматичну семантику речення”¹⁵, тобто лише більш абстрагованою синтаксичною структурою, яка вже через свою граматичність є специфічною для кожної конкретної мови і тому не може бути інваріантом – еталоном для міжмовних зіставлень. Таким інваріантом Р. Берндт пропонує вважати семантичний рівень висловлення, точніше, його субкомпонент – “структуру семантичних відношень”, яка близько пов'язана з позамовною реальністю і тому в різних мовах має бути однаковою¹⁶. У цій концепції є, на нашу думку, багато слушного, але для того, щоб нею можна було практично користуватися в контрастивних дослідженнях, вона потребує ще дальшої розробки.

Цікавою є також спроба застосування в контрастивній лінгвістиці моделі секторного аналізу, який виходить з того, що речення будь-якої моделі являє собою складну єдність ряду конструкцій, або секторів. Функція, яку виконує

¹³ Див.: А.Реформатский. О сопоставительном методе. – “Рус. яз. в нац. школе”, 1962, 5.

¹⁴ Див.: R.Berndt. A Semantically Based Approach to Language Description and its Potential Impact on the Teaching of Foreign Languages. – Papers and Studies in Contrastive Linguistics, vol.2, Poznań, 1974, p.33–64.

¹⁵ N.Chomsky. The Current Scene in Linguistics. – “College English”, XXVII, 38. Chicago, 1966.

¹⁶ Див.: R.Berndt. Зазнач.праця.

даний сектор у більш складному комплексі, зумовлює характер тих мовних одиниць, що використовуються для лексичного “заповнення” цієї позиції в реченні. Першим завданням контрастивного аналізу вважається визначення ієрархії секторів певного речення, після чого одиниці, які “заповнюють” сектор, розглядаються з точки зору їх форми. Починаючись на рівні речення, аналіз завжди йде по низхідній лінії¹⁷, визначаючи специфіку даної мови у формуванні секторів речення, їх внутрішній структурі і зовнішніх зв'язках. Виникають, однак, сумніви щодо застосування секторного аналізу, оскільки будова речення не має універсального характеру. До того ж перед дослідником завжди стоїть небезпека нав'язати одній мові певні структурні особливості іншої.

У цілому проблема вибору категоріального масштабу, який міг би служити надійною основою для порівняння мов, є дуже складною. Труднощі при цьому посилюються ще й у зв'язку з тим, що опис двох різних мов, здійснюваний за цією спільною моделлю, “не повинен затушовувати індивідуальності кожної окремої мови”¹⁸.

Досить поширеною є також думка, що для точності контрастивного аналізу взагалі не так важливо, яку лінгвістичну модель покладено в його основу, аби тільки обидві мови аналізувалися на однаковій основі. “Контрастивні дослідження, – пише, наприклад, Є. Банчеровський, – можна проводити на основі будь-якої лінгвістичної моделі, розробленої в контрастивній лінгвістиці. Вибір відповідної теоретичної схеми визначатиметься з певністю нашими практичними цілями”¹⁹. Це твердження все ж викликає сумнів, оскільки не всі існуючі моделі, як справедливо вказав Р. Берндт, придатні як основа для порівняння. Інша річ, що, навіть виходячи з неінваріантної моделі, можна встановити контрастивний статус даної мови у відношенні до цієї моделі. “Чим більше моделей використовується як основа для опису певної мови, – відзначає Є. Банчеровський, – тим більш багатостороннім буде цей опис”²⁰.

У практиці контрастивних досліджень, проте, основою для зіставлення найчастіше береться якась одна мова. “Вибір мови – основи зіставного вивчення, – пише В. І. Кодухов, – зумовлюється або завданнями дослідження, або ступенем вивченості зіставляваних мов”²¹. Ідеальним випадком була б наявність певного еталона – метамовної структури, з якою можна було б порівнювати обидві досліджувані мови. Це забезпечило б однаковий масштаб для визначення співвідношень і тим самим надійні висновки дослідження. Таку методика Р. Штернеман²² називає білатеральним порівнянням. Проте інваріантна метамова поки що мислима тільки в ідеалі. На практиці процедура

¹⁷ Approaches to Contrastive Linguistics, p.12.

¹⁸ В.Н.Ярцева. Зазнач.праця, с.8.

¹⁹ Див.: J.Bańcerowski. Some Contrastive Considerations about Semantics in the Communication Process. – Papers and Studies in Contrastive Linguistics, p.12.

²⁰ Там же.

²¹ В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с.274.

²² Див.: R.Stememann. Zur Komparabilität in der konfrontativen Linguistik. – In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe; Л.С.Бархударов. Русско-английские языковые параллели. – “Рус. яз. за рубежом”, 1972, 5, с.69.

зіставлення буває звичайно скерованою до однієї з мов як основи порівняння, отже, має унілатеральний характер: $L_1 \mathbf{B} L_2$ або $L_1 \mathbf{B} L_2$.

Дехто з дослідників вважає більш доцільним виходити від поняттєвого рівня, тобто брати за основу порівняння поняття. Але здебільшого це набирає форм зіставлення на основі семантичної еквівалентності, бо поняття – логічна категорія і строге оперування ним мало б виводити за межі лінгвістики. Нерідко за основу порівняння береться також категоріальне значення з його різними конкретними реалізаціями. При цьому не береться до уваги, що кожна граматична категорія є ланкою певної мовної системи і через це пов'язана з її специфікою. Навіть якщо в двох мовах констатується наявність тієї самої категорії, то це не означає, що в обох випадках йдеться про одне і те ж (пор. категорію виду в слов'янських і в англійській мовах)²³. Тому в деяких контрастивних працях беруться за основу порівняння поняттєві або концептуальні категорії²⁴.

Зіставлення на певній основі двох мовних систем дає можливість розв'язати проблему порівнюваності (“компаративності”) їх окремих підсистем і явищ. Одним з найбільш надійних критеріїв порівнюваності є семантична еквівалентність. Між явищами або підсистемами, що відповідають цьому критерію, встановлюється таким чином кореляція, або відповідність, і самі ці явища різних мов можна вважати відповідниками (корелятами). При цьому дана мовна система має кожного разу різний контрастивний статус, залежно від того, з якою мовою вона зіставляється.

Наприклад, англійська мова має два різних контрастивних статуси, коли вона порівнюється з угорською і з українською мовою. У кожному з цих випадків створюється своя сітка кореляцій, яка лише деякими ланками може збігатися з другою.

Під поняттям еквівалентності у лінгвістичних публікаціях останніх років прийнято розуміти змістову адекватність двох структур при можливій формальній відмінності. Що стосується іншого кардинального поняття контрастивної лінгвістики – конгруентності, – то тут йдеться про еквівалентність змісту при аналогічності форми. У працях контрастивістів (здебільшого американських і польських) визначено принципи контекстуальної еквівалентності, взаємоперекладності й комунікативної адекватності мовних структур, певною мірою розроблена методика визначення конгруентності структур²⁵. Встановлено також ієрархію термінологічного апарату та співвідносність окремих понять і категорій, наприклад, визначення еквівалентності як категорії глибинної структури мови, а конгруентності як поверхневої.

Той факт, що контрастивний аналіз іноді оперує одиницями різних мовних

²³ Див., наприклад: Л.С.Бархударов. Знач.праця, с.67.

²⁴ Див.: Approaches to Contrastive Linguistics.

²⁵ Див.: M.A.K.Halliday, A.McIntosh, P.Strevens. The Linguistics Sciences and Language Teaching, Longmans. London, 1964; T.P.Krzyszowski. Equivalence, congruence and deep structure. – In: Papers in Contrastive Linguistics. Cambridge, 1971; Fundamental Principles of Structural Contrastive Studies. – “Glottodidactica”, 1967, 11; W.Marton. Equivalence and congruence in transformational contrastive studies. – In: Studia Anglica Posnaniensia, 1968, 1, p.53–62.

рівнів, одержав назву “інкогерентність”²⁶ (пор., наприклад, граматичні засоби вираження видової семантики дієслова у слов’янських мовах і переважно лексичні засоби – у германських та романських мовах або відмінності у вираженні умовного способу в цих мовах).

Поряд з глобальним зіставленням двох мовних систем у цілому нерідко спостерігається застосування прийому “ознакового” зіставлення, основою якого може бути будь-яке явище тієї або іншої мови чи ознака цього явища²⁷. Цей прийом часткового контрастивного аналізу ускладнюється різноплановістю зіставлюваних явищ. Певна словоформа або граматичне явище звичайно являє собою свого роду пучок диференційних ознак, і основою порівняння обирається якась одна з них, хоч спільними в кожному окремому випадку можуть виявитися й кілька. Вичленування цих спільних ознак утруднюється також тим, що певні категорії переплітаються в одній матеріальній маніфестації і тоді доводиться враховувати побіжні, супутні аспекти. Наприклад, часова парадигма українського дієслова тісно пов’язана з видовою, чого нема в німецькій мові; з другого боку, категорії способу і часу в німецькій мові знаходять морфологічно пов’язане вираження, в той час як в українській мові вони виражаються автономно (пор.: н. *kame* – укр. *прийшов би*).

Коли контрастивний аналіз стосується граматичних ознак, то спектр значень даної форми розглядається в площині синтагматики. Так, франц. *vais* і укр. *іду*, *піду* формально тотожні (конгруентні), але в плані темпоральних відносин тотожними словоформами виявляються тільки *vais*, *іду*. Зате в плані синтагматики можлива також ідентичність функціональна (аналогічне граматичне значення футуральності): франц. *As-tu déjà vu Jacques? – Pas encore. Je vais cher lui demain*, укр. *Чи ти бачив Жака? – Ще ні. Я піду до нього завтра*.

І навпаки формально ідентичні англійські й українські структури нерідко є відмінними у функціональному плані. Еквівалентом форми теперішнього часу *чекає* (*Він чекає на вас уже 2 години*) виявляється не аналогічне англ. *waits* (*He waits for you*), а зовсім інша граматична структура – *has been waiting* (*He has been waiting for you for two hours*).

Отже, за основу частіше береться еквівалентність функціональна: при порівнянні англ. *I shall wait for you* й укр. *Я почекаю на тебе* граматичний зміст виявляється тотожним, а форми вираження різними. Так частіше буває при зіставленні мов гетерогенних, що належать до типологічно відмінних систем. Між генетично близькими системами спостерігається збіг і формальний, і функціональний; пор.: укр. *Він напише цей лист*; рос. *Он напишет это письмо*; н. *Er wird diesen Brief schreiben*; англ. *He will write this letter*. Але навіть прямі паралелі у парадигмах споріднених мов виявляються досить відносними, чинними тільки “у першому наближенні”²⁸.

Наприклад, англійський і німецький футурум дуже часто вважають формально ідентичними. Однак контрастивні зіставлення виявляють досить

²⁶ E.Coseriu. Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik. – In: Probleme der kontrastiven Grammatik. Düsseldorf, 1970, s.9.

²⁷ Див.: В.И.Кодухов. Зазнач.праця, с.274.

²⁸ R.Sternemann. Зазнач.праця.

строкату картину вживання англійських елементів shall, will на противагу постійному німецькому werden і, навпаки, широку парадигму останнього при певній уніфікації скороченої моделі: I'll, you'll, we'll. Ще більші відмінності виявляються у плані стилістичної конотації окремих форм. Все це підтверджує висловлене вище твердження про те, що орієнтація на семантичний бік зіставлюваних явищ чи систем є більш адекватною.

Синтагматика при контрастивному аналізі сприяє однозначності зіставлення, бо в цьому разі кожна форма асоціюється, як правило, лише з одним категоріальним відтінком. Співвідносність змісту і форми на рівні парадигматики набагато складніша: тут доводиться рахуватися з можливими вторинними функціями граматичної/лексичної форми або з додатковими стилістичними конотаціями. Так, німецький футурум (werden+Infinitiv) допускає транспозиції на площину модальних залежностей і набуває значення теперішнього (і навіть минулого) часу з відтінком імовірності, гіпотетичності (Er wird wohl nach Hause gegangen sein). Цікаво, що в українській мові теж можлива модальна конотація аналогічної форми: *Скільки буде 5 плюс 10?* або: *Скільки йому років? – Та буде років 25.*

Важливим моментом, який слід враховувати в контрастивних дослідженнях, є параметри стилю і частотності. Певні конгруентні структури у двох мовах можуть різнитися частотністю вживання (пор., наприклад, набагато частіше вживання особових займенників в англійській мові порівняно з російською чи з українською) або функціонально-стильовим навантаженням (пор. значно більшу вживаність пасивного стану в англійській технічній літературі порівняно з російською та українською і пов'язану з цим різну питому вагу зворотних дієслів у названих мовах). Цілком очевидно, що відмінність у вживаності таких структур в зазначених мовах вирівнюється іншими засобами, нерідко навіть неоднакових мовних рівнів²⁹.

Вище говорилося про важливість контрастивної лінгвістики для теоретичних ділянок науки про мову. Прикладне її значення теж не менше; здобутки КЛ цікавлять насамперед методику і практику викладання іноземних мов. Взагалі зв'язок контрастивної лінгвістики з методикою викладання дуже тісний, оскільки інтереси викладання іноземних мов завжди служили імпульсом розвитку і формування контрастивних досліджень. Підвищені вимоги до методики викликали потребу точного виявлення усіх паралелей у структурі певних мов, а також постійного врахування невідповідностей і дисонансів. Точна інвентаризація і оцінка цих "важких місць" дає змогу виробити певні методичні рекомендації, прогнозувати основні помилки у процесі вивчення нової мови, а отже, відповідно будувати учбовий матеріал. Раціоналізація навчального процесу – основне кредо сучасної методики. Ефективного засвоєння матеріалу не можна досягти лише за рахунок екстенсивного підходу, тобто збільшення часу на вивчення іноземної мови, оскільки всі резерви тут практично вичерпані.

²⁹ Див.: В.Г.Гак, Е.Б.Ройзенблит. Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. М., 1965, с.3–7.

Довгий час у методиці викладання мов панувала думка, що знати рідну мову учнів для викладача не обов'язково, навіть шкідливо (Г. Пальмер). Ця теза вже давно виявилась помилковою. Особливості рідної мови повинні враховуватися як у підготовці навчальних матеріалів (наприклад, тренувальних вправ), так і в загальній стратегії навчання.

Так само не виправдала себе теза “прямого методу” про шкідливість використання рідної мови при поясненні окремих явищ мови іноземної. Не можна ігнорувати того факту, що учень так чи інакше сам співвідносить всі нові форми і поняття з відповідними явищами рідної мови. Причому першу (рідну) мову учень вивчав у дитинстві одночасно з засвоєнням системи логічних понять, тоді як друга мова проектується на вже готову, вироблену логічну систему. У процесі вироблення нової кореляції між другою мовою та системою логічних понять, співвідносних з категоріями рідної мови, виявляються певні невідповідності між ними. Поняттєва структура змушена перегрупуватися відповідно до категорій нової мови. У деяких точках таке перегруповування має бути особливо значним, а тому виникають великі труднощі у процесі засвоєння нової мови³⁰. Саме контрастивна лінгвістика має заздалегідь визначити такі складні місця логіко-мовного співвідношення і дати відповідні рекомендації методиці навчання.

Разом з тим повинні постійно враховуватись і еквівалентні кореляції обох мовних систем³¹. Апеляцією до фактів рідної мови, які повністю тотожні певним явищам іноземної, можна досягти значної економії часу і зусиль.

У свою чергу методика постачає контрастивній лінгвістиці проблеми для теоретичного розв'язання, емпіричні факти, які потребують наукового осмислення. Значне місце у працях контрастивістів займають, наприклад, психологічні, дидактичні й суто лінгвістичні аспекти мовної інтерференції. Цікаво, що раніше найбільше уваги привертало до себе інтерференційні явища, які виникають у процесі контактування типологічно віддалених мов. Останнім часом дедалі більше вивчається негативний, гальмуючий вплив мовної інтерференції, яка є наслідком подібностей або слабких контрастів обох мовних систем³². Наприклад, помічено, що учнівська аудиторія з українців набагато легше засвоює специфічно англійську фонему /θ/ у слові *think*, ніж фонему /t, d/ в *table, dad*, хоч відмінність останніх від українських /т, д/ порівняно невелика. Так само дуже важко застерегти учня-росіянина від субституції власного /йу/ замість н. /ü/ у словах типу *fünf, für* саме тому, що ці звуки подібні. У лексиці помилки при виборі потрібного слова з групи синонімів також значною мірою ґрунтуються на гомогенному гальмуванні³³, наприклад при вживанні н. *verbringen* і *begleiten* як еквівалентів укр. *провести*. Тому КЛ приділяє увагу не тільки значним контрастам, а й малопомітним відмінностям, де особливо важко

³⁰ R.Snook. A Stratificational Approach to Contrastive Analysis. – In: Papers in Contrastive Linguistics. Cambridge, 1971.

³¹ Див.: W.R.Lee. Thoughts on contrastive linguistics in the context of language teaching. – “Georgetown Monograph”, 1968, 21. Не можна погодитися з настійною рекомендацією О.Реформатського (див. зазнач.працю, с.27) аналізувати тільки відмінності зіставлених систем і з явного недооцінкою еквівалентних кореляцій та їх значення у виробленні загальної, інваріантної моделі лінгвістичного опису.

³² Див.: Б.Серебренников. Всякое ли сопоставление полезно? – “Рус. яз. в нац. школе”, 1957, 2.

³³ Див.: J.Juhász. Probleme der Interferenz. Budapest, 1970; L.Dezsö, W.Nemser. Op. cit., p.12.

боротися з впливом мовної інтерференції.

Інтерференційні явища у фонетиці, лексиці чи граматиці мають чітко виражену векторну характеристику: $L_1 \rightarrow L_2$. Зворотний напрям впливу значно слабший, однак не настільки, щоб його можна було у всіх випадках ігнорувати. Так, з практики викладання німецької та іспанської мов в англійських школах відомо, що нова мова нерідко інтерферує в бік вихідної³⁴. Найлегше це помічається в порушенні орфографічних навичок учнів на уроках рідної (англійської) мови: пишеться *schul* замість *school*, *telefon* замість *telefone* та ін. Англійська форма *went* нерідко пишеться *wend* під впливом того, що на уроках німецької мови багато говориться про оглушення кінцевого приголосного.

Специфічним явищем мовної інтерференції є вплив другої мови L_2 на третю L_3 , навіть якщо ці мови типологічне відмінні. Нерідко цей вплив навіть сильніший за вплив рідної мови³⁵. Причина тут суто психологічна: вивчаючи ще одну іноземну мову, учень інстинктивно відштовхується від рідної мови, замінюючи її елементи чужими, взятими з L_2 . Особливо це стосується психомоторних навичок.

Контрастивний опис і аналіз мов створює сприятливі передумови для аналізу та прогнозування помилок учнів. Потенціальною основою виникнення помилок є неізоморфність структур обох зіставляваних у процесі навчання мов. Учень мимоволі накладає на чужу, незвичну мову “сітку координат” рідної мови. Це стосується словоформ, їх дистрибутивних відношень, семантичної наповненості, і в першу чергу артикуляційних навичок. У випадку відмінності структур може виникати гальмуючий ефект, результатом якого є певні, як правило, типові помилки. Визначення типових розходжень між мовами створює умови для передбачення потенціальних помилок при вивченні нової мови. Контрастивна лінгвістика може допомогти скласти заздалегідь реєстр можливих помилок, визначити їхню ієрархію за ступенем труднощі, пояснити причини і накреслити шляхи попередження їх.

У деяких працях на цю тему періоду 60-х років не можна не помітити наївної віри в теорію контрастивного аналізу як у свого роду методичну панацею, універсальний засіб від усіх труднощів і проблем у методиці викладання (і вивчення) іноземної мови. При цьому ігнорується той факт, що ці проблеми можуть бути розв’язані тільки у комплексі з іншими лінгвістичними дисциплінами.

Насамперед, лінгвістичне адекватний, методологічно несуперечливий контрастивний аналіз своєю неодмінною передумовою ставить системний опис кожної з порівнюваних мов (а це вже сфера відповідних розділів теоретичної граматики) та закономірностей їх реального функціонування на площині мовлення, де вагоме значення мають, наприклад, стилістика та математичні методи (обчислення параметрів частотності тощо).

Прогнозування помилок (*error predicting*) як одна з потенціальних функцій контрастивної лінгвістики не може обійти і деяких факторів позалінгвістичного

³⁴ Див.: L.A.Jakobovits. *Second Language Learning and Transfer Theory: a Theoretical Assessment*. – “Language Learning”, 1969, 19, 1, 2.

³⁵ Див.: C.James. *The exculpation of contrastive linguistics*. – In: *Papers in Contrastive Linguistics*. Cambridge, 1971.

плану. Наприклад, врахування деяких позамовних аспектів (психологічних, дидактичних тощо) є необхідною умовою і ефективного визначення можливих помилок, і мотивування їх закономірностей та частотності, і встановлення причин їх виникнення в системі міжмовних зіставлень, і розроблення комплексу спеціальних (Г. Гельбіг називає їх терапевтичними³⁶) вправ для подолання дії цих причин.

Щодо суто мовних причин помилок, то їх у найбільш загальному вигляді можна кваліфікувати як відхилення від системи або від норми нової мови. У практиці визначення помилки критерієм правильності, свого роду еталоном виступає правило: сказане учнем на іноземній мові повинно бути вмотивоване системою цієї мови і не суперечити існуючій нормі як одній з реалізованих потенцій системи³⁷.

Не можна погодитися при цьому з деякими висновками методистів (серед них багато і вітчизняних), які шукають прямо пропорційну залежність між мірою структурної диференціації двох мов і ступенем імовірності виникнення помилок³⁸. Зв'язок тут далеко не безпосередній. Як уже відзначалося вище, у випадку малопомітних відмінностей боротись із впливом мовної інтерференції особливо важко. Тому постає питання про “вирівнювання у рангові” так званих слабких і сильних контрастів як потенціальних чинників відхилення від норми і відповідно врахування їх інтерферуючої ролі в системі вправ, побудові навчального процесу і, не в останню чергу, як окремого об'єкта вивчення дисципліною, що зараз розвивається під назвою “прогнозування помилок”. Перші кроки такого напрямку вже зроблено в лексикології (див. вітчизняні словники типу “ложных друзей переводчика”).

Слід відзначити, що в літературі висловлювалися і скептичні погляди щодо можливостей КЛ у прогнозуванні помилок, зокрема вказувалося, що не всі помилки виникають як наслідок відмінностей мовних систем. Через це Р. Снук запропонував розробити “загальну теорію походження помилок”, яка ґрунтувалася б на таксономії головних структур, що викликають помилки, і розглядала б гіпотези щодо їх походження. Завданням контрастивного аналізу, на думку Р. Снука, повинно бути пояснення помилок, а не їх передбачення³⁹. Деякі автори (С. Кордер, Д. Уілкінс, В. Лі) вважають, що багато помилок КЛ не може передбачити, тому що вони мають психологічні або дидактичні причини, з чим, звичайно, слід погодитись. Контрастивній лінгвістиці протиставляють іншу дисципліну – “граматику помилок” (error analysis)⁴⁰. Ця пропозиція викликає сумніви, хоча б тому, що аналіз помилок, які вже реалізувалися, має далеко меншу практичну цінність, ніж їх прогнозування⁴¹. Одним з важливіших завдань контрастивної лінгвістики, як нам здається, повинна стати діагностична

³⁶ G. Helbig. Зазнач. праця, с.175.

³⁷ Про діалектику понять “система” – “норма” див.: М.М.Пилинський. Суспільний характер мовної норми. – “Мовознавство”, 1975, 1, с.14–15.

³⁸ Див.: R.Lado. Language Teaching. New York, 1964.

³⁹ Див.: R.Snook. Зазнач. праця.

⁴⁰ Див.: S.P.Corder. The significance of learners' errors. – IRAL, 1967, vol.V, 4; L.Dušková. On sources in foreign language learning. – IRAL, 1969, vol.VII, 1.

⁴¹ Див.: С. James. Зазнач. праця.

або “превентивна”, запобіжна функція.

Отже, контрастивна лінгвістика цілком визначилася як окрема мовознавча дисципліна із своїм об'єктом, колом проблем, методикою і функціями. Крім суто теоретичної (вироблення адекватного опису мов на однаковій основі і єдиним методом), вона характеризується і суто прикладною, практичною цінністю (раціоналізація навчання іноземної мови, поліпшення навчальної і довідкової літератури, рекомендації для теорії перекладу та ін.). Саме в цьому полягає причина швидкого розвитку КЛ як наукової дисципліни в 60–70-х роках.

За останні роки в багатьох країнах створилися важливі центри контрастивних досліджень. За рубежем інтенсивна робота в цій галузі ведеться в Польщі (Познанський університет), Угорщині (Дебреценський університет), Румунії (Бухарестський і Клузький університети), Югославії (Загребський університет), Німецькій Демократичній Республіці (Берлінський університет). Федеративній Республіці Німеччини (Штутгартський університет) та ін.

У Центрі прикладної лінгвістики в Вашингтоні група вчених під керівництвом Ч. Фергюсона працює над складанням контрастивних граматики французької, німецької, іспанської, російської та італійської мов у їх порівнянні з англійською.

Проблеми КЛ привертають велику увагу на міжнародних лінгвістичних конгресах, конференціях і симпозіумах. З питань КЛ були проведені тематичні конференції в Мангаймі та Гонолулу, їм було приділено значну увагу на II Міжнародній конференції з проблем прикладної лінгвістики та контрастивного аналізу (Кембрідж, 1969 р.). На міжнародному конгресі з прикладної лінгвістики, що відбувся в 1972 р. в Копенгагені, майже половина доповідей була присвячена проблемам контрастивної лінгвістики. Регіональні зустрічі лінгвістів, які працюють над питаннями КЛ та мовної інтерференції, відбуваються періодично в Карпачі, Загребі та інших містах.

Протягом останніх років у різних країнах вийшли в світ цінні монографії і розвідки контрастивного плану. Досить згадати про двотомну збірку “Papers and Studies in Contrastive Linguistics” (Познань, 1973–1974), “Contrastive Studies in the Syntax and Semantics of England and Romanian” (Бухарест, 1974), “Further Developments in Contrastive Studies” (там же, 1974), “Papers in Contrastive Linguistics” (Кембрідж, 1971) та ін.

У СРСР найбільш інтенсивно розробляються проблеми контрастивної лінгвістики в Московському університеті, Московському педінституті іноземних мов ім. М. Тореза та ін. У нашій республіці цими питаннями активно займаються науковці Київського університету (зокрема, кафедра німецької філології під керівництвом проф. Л. І. Прокопової), Київського педінституту іноземних мов, Ужгородського університету, Запорізького, Луцького, Ізмаїльського педінститутів і деяких інших вузів.

Отже, перед контрастивною лінгвістикою відкрито широкі перспективи. Її актуальними завданнями є вдосконалення і теоретичне опрацювання методики дослідження, дальше уточнення критеріїв, основних понять і принципів зіставлення мовних структур.

Більшість порівняльно-зіставних досліджень, які досі виконувалися, обмежувалися рівнем мови, тобто велися переважно у плані статичної, пасивної граматики. Вивчався головним чином арсенал мовних засобів – класи і форми слів обох мов, принципи побудови їх речень і т. ін. “А тим часом мови розрізняються не тільки тим, що в них є, а й тим, як використовується те, що вони мають”⁴². У зв’язку з цим набуває великої актуальності проблема контрастивних досліджень на рівні мовлення у плані активної динамічної граматики⁴³, яка йде від змісту до тих форм, що використовуються для його реалізації у процесі побудови висловлення. Причому слід приділяти увагу тому, які засоби переважно використовуються певною мовою для оформлення тих або інших типів висловлень, які типи транспозицій мовної одиниці з одного функціонального класу до іншого найбільш характерні для цієї мети, яка частота використання її різних форм для вираження даної функції та ін. Такий підхід до контрастивного аналізу є не тільки більш перспективним у теоретичному плані, він обіцяє також дати ряд корисних рекомендацій для навчання іноземних мов. Адже школа має на меті насамперед прищепити учневі навички користування засобами чужої мови, уміння будувати з них осмислені висловлення. Тому для вчителя значно цікавішим буде дослідження динамічного аспекту рідної й іноземної мов, аніж інвентарні описи їх одиниць і форм.

З другого боку, актуальною, на нашу думку, є посилена розробка саме теоретичного аспекту контрастивної лінгвістики. Хоч кількість контрастивних досліджень, які проводяться в нашій країні, дуже велика, в багатьох із них дослідники обмежуються зіставленням оригінального тексту однією мовою з його перекладом на іншу, причому опис знайдених таким чином подібностей і контрастів має суто емпіричний характер. Узагальнення окремих спостережень на матеріалі великої кількості висловлень різного ситуативного характеру, вироблення адекватної моделі для порівняння мов, уточнення основних понять контрастивного аналізу, критична оцінка різних процедур зіставлення – все це важливі завдання сьогоднішньої контрастивної лінгвістики.

У практичному застосуванні результатів контрастивного аналізу на порядку дня стоїть підготовка ряду контрастивних граматик англійської, німецької, французької та іспанської мов (вивчаються в наших середніх і вищих школах) на основі їх порівняння з російською та українською. Потрібні також підручники і посібники такого характеру, оскільки лекційний курс контрастивної граматики останнім часом введено до навчального плану педінститутів і факультетів іноземних мов. Дуже актуальними є також контрастивні розвідки, спрямовані на прогнозування помилок при вивченні відповідної мови і вироблення відповідних запобіжних заходів для попередження інтерференції. Назріла також потреба у проведенні в нашій країні наукових конференцій з питань контрастивного мовознавства.

⁴² В.Г.Гак. К проблеме типологии в построении высказывания. – В кн. Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. М., 1966, с.145.

⁴³ Див.: Л.В.Щерба. Грамматика и ее взаимоотношение с лексикой с методической точки зрения. – В кн.: Языковая система и ее речевая деятельность. Л., 1974, с.333–335.

Результати таких конференцій мали б безсумнівне значення для практики викладання іноземних мов, отже, були б наочною ілюстрацією плідності співробітництва мовознавчої науки і школи⁴⁴.

Багато проблем контрастивної лінгвістики ще чекають свого розв'язання на марксистсько-ленінській методологічній основі, оскільки і в цій порівняно молодій галузі даються взнаки впливи біхевіоризму, прагматизму та інших напрямів буржуазної філософії. Ідеалістичним побудовам у контрастивному мовознавстві слід протиставити методологічно струнку марксистську концепцію, вироблену з урахуванням найновіших теоретичних здобутків вітчизняного мовознавства.

⁴⁴ Див.: І.К.Білодід. Мовознавча наука і школа. – “Мовознавство”, 1976, 2, с.13.

А. О. БІЛЕЦЬКИЙ

СУЧАСНЕ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО*
(проблеми та аксіоми)

Білецький Андрій Олександрович (1911–1995) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1952 р., професор з 1953 р., почесний член Грецької АН, Кіпрської АН, а також Кіпрського і Грецького археологічних товариств. Закінчив 1933 р. Харківський педінститут професійної освіти. Працював 1934–37 рр. у Видавництві дитячої літератури (Харків), 1937–41 рр. – в Харківському юридичному інституті та Харківському педінституті іноземних мов, 1941–44 рр. в евакуації, був викладачем Томського університету (Росія). Після закінчення 1946 р. докторантури в Інституті мов та писемності народів СРСР (Москва) працював протягом 1946–87 рр. в Київському університеті (завідував у різний час кафедрами латинської мови, загального мовознавства і класичної філології, романської філології) та Інституті мовознавства АН УРСР (старший науковий співробітник відділу словників). З 1988 р. – науковий консультант Інституту археології НАН України. Автор праць з загального мовознавства, семантики, топоніміки, ономастики, класичної філології, епіграфіки, археології: “Принципи етимологічних досліджень” (1950, рос. мовою), “Про власні імена ольвійських написів” (1957), “Грецькі написи на мозаїках Софії Київської” (1960), “Лексикологія і теорія мовознавства (ономастика)” (1972), “Природна мова й знакові системи” (1976).

У зв'язку з бурхливим розвитком різних напрямів описового мовознавства – структурально-функціональної лінгвістики, теорії автоматичного перекладу, теорій інформаційних мов, лінгвостатистики, генеративної граматики, трансформаційної граматики тощо – створюється думка, нібито порівняльно-історичне мовознавство вичерпало свої можливості і є “пройденим етапом” у розвитку сучасного теоретичного мовознавства. Ця думка може бути виправданою лише в тому розумінні, що в ХІХ ст., коли власне й виникла компаративістика на основі зіставлення окремих індоєвропейських мов, у цій галузі було зроблено значно більше відкриттів, ніж у ХХ ст. Треба, однак, не забувати, що майже кожна наука розвивається нерівномірно, і періоди бурхливого нагромадження нових фактів і блискучих узагальнень чергуються з періодами тривалого і непомітного для широкої громадськості копіткого опрацювання матеріалу. Такі періоди часто характеризуються серіями цікавих досліджень із далекосяжними висновками, що, нагромаджуючись, створюють умови для дальших періодів бурхливого розвитку. Значними досягненнями в галузі порівняльно-історичного мовознавства, зокрема в галузі дослідження окремих груп індоєвропейських мов, а також тюркських, фінно-угорських, монгольських, тунгусо-маньчжурських та інших мов, характеризується

* Друкується за виданням: Білецький А.О. Сучасне порівняльно-історичне мовознавство // Мовознавство. – 1975. – №3.

особливо радянське мовознавство¹, хоч розвиток компаративістики в нашій країні був певною мірою загальмований у зв'язку з великим поширенням т. зв. яфетичної теорії і нового вчення про мову М. Я. Марра.

У передвоєнний період у нас не було створено великих компаративних праць, як, наприклад, порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов² або етимологічного словника цих мов чи навіть етимологічних словників окремих мов.

Незважаючи на всі зміни та нові теорії порівняльно-історична програма, яка склалася ще в минулому сторіччі на основі вивчення відомих на той час індоєвропейських мов, не втратила свого значення і в наш час. Можна сказати, що колишні теореми компаративістики стали тепер аксіомами для подальших досліджень, зокрема в галузі індоєвропейських мов. Викладаємо далі ці, на нашу думку, аксіоматичні тези.

1. Відомі нам індоєвропейські мови – це спадкові (просторові) і темпоральні (часові) варіанти тільки через них нам відомої доісторичної (дописемної) індоєвропейської прамови, яка в своєму поширенні виявляла територіальні особливості або діалектну диференціацію; стосунки латинської мови з романськими мовами лише з певними застереженнями можна порівняти з відношеннями індоєвропейської прамови з писемно зафіксованими історичними індоєвропейськими мовами, бо латинська мова в своїх досить докладних текстах виступає вже як уніфікована і нормалізована мова високорозвиненого класового суспільства, а індоєвропейська прмова була мовою примітивнішого суспільства, в якому ще не існувало писемності, але вже могло бути усне койне (релігійне та артистичне, за термінологією Т. Мілевського)³.

2. Індоєвропейська прмова – це не тільки сукупність відповідностей фактів (у розумінні явищ фонології, просодії, морфології, лексики, синтаксису) відомих нам давніх і нових індоєвропейських мов, але й мова, що справді існувала в передісторичну епоху і зумовила спорідненість писемно зафіксованих індоєвропейських мов. Наш термін “прамова”, що ґрунтується на російському “п्राязык”, польському *prajęzyk*, німецькому *Ursprache* і означає власне “первісна мова”, не потребує заміни його поширеним у нас після 1950 р. терміном “мова-основа” (пор. німецьке *Grundsprache*) і ще більш описовим “спільноіндоєвропейський мовний стан”⁴.

3. Всі сучасні індоєвропейські мови виникли шляхом дивергентного розвитку, що веде від первісної єдності до наступної різноманітності мов. Графічно цей розвиток можна передати в такий спосіб:

¹ Див.: “Советское языкознание за 50 лет”, М., 1967 (варто звернути увагу хоча б на перелік мов і мовних груп); “Мовознавство на Україні за п'ятдесят років”, К., 1967, стор.247–366.

² Єдиним винятком є перекладена з французької мови книга А.Мейє “Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков” (М.–Л., 1938) із статтею проф. М.В.Сергієвського та з докладною бібліографією. Однак, коли її було опубліковано у нас, вона вже не відбивала тогочасного стану компаративних досліджень та їх позитивних наслідків.

³ Див.: Tadeusz Milewski, *O językach literackich starożytej Grecji*, “Grecja współczesna i starożytna”, Kraków, 1960, стор.89.

⁴ Див.: И.М.Тронский, *Общеиндоевропейское языковое состояние*, Л., 1967.

ПРАМОВА:	A		
МОВНІ НАДГРУПИ:	B ₁	B ₂	(A > B ₁ , B ₂ ...)
МОВНІ ГРУПИ:	C ₁ C ₂	C ₃ C ₄	(B ₁ > C ₁ , C ₂)...
МОВНІ ПІДГРУПИ:	D ₁ D ₂ D ₃ D ₄ D ₅ D ₆ D ₇ D ₈ (C ₁ >D ₁ , D ₂)...		
ОКРЕМІ СУЧАСНІ МОВИ:	E ₁ E ₂ E ₃ E ₄ E ₅ E ₆ E ₇ E ₈ E ₉ E ₁₀ E ₁₁ E ₁₂ E ₁₃ E ₁₄ E ₁₅ E ₁₆ (D ₁ > E ₁ ,E ₂)...		

При цьому, звичайно, не виключається і взаємодія мов у межах надгруп, груп, підгруп, окремих мов, територіальних діалектів та інших різновидів окремих мов з усіма можливими наслідками цієї взаємодії, а також сторонні впливи з боку мов, не споріднених із даною генетичною єдністю. Наслідки взаємодії мов залежно від ступеня спорідненості (коефіцієнта асоціацій) і мовного типу (суми типологічних індексів) можуть бути досить різноманітні: тут слід розрізняти однобічну дію (A > B, тобто мова A впливає на мову B) і взаємодію (A > B, B > A або A > <B), при яких варто зважати на спрямованість дії, на той чи інший складник мовної системи – на діакритичну підсистему, або катасистему (DC), на семантичну (SM) чи на синтаксичну (ST). Отже, при однобічній дії (A > B) теоретично можуть існувати такі ступені впливу:

1) A > B (DC), 2) A > B (SM), 3) A > B (ST), 4) A > B (DC + SM), 5) A > B (DC + ST), 6) A > B (SM + ST), 7) A > B (DC + SM + ST); при взаємодії можливі схеми: 1) A (DC) > < B (DC), 2) A (SM) > < B (SM), 3) A (ST) > < B (ST), 4) A (DC + SM) > < B (DC + SM), 5) A (DC + ST) > < B (DC + ST), 6) A (SM + ST) > < B (SM + ST), 7) A (DC + SM + ST) > < B (DC + SM + ST). Випадок 7 характеризує таку взаємодію, яка називається креольською, або гібридною, мовою; звичайно, ми торкаємося тут названої проблеми лише побіжно.

4. Процес дивергентного розвитку, що почався ще в прамові чи в доісторичному стані індоєвропейських мов, продовжується згодом в окремих мовах, які ретроспективно можуть називатися надгрупами (наприклад, гіпотетична італо-кельтська), групами (наприклад, романська), підгрупами (наприклад, іберійська, або іберо-романська) і окремими мовами (наприклад, іспанська, або кастильська), що охоплюють такі різновиди, як територіальні діалекти (наприклад, астурійський, леоно-арагонський, кастильський, андалузський)⁵. Цей процес в історичну епоху пов'язаний із формуванням етнічних величин (племен, союзів племен, народностей, народів, націй).

5. Протилежний до дивергенції процес конвергентного розвитку виявляється саме у взаємодії мов (№ 3), але його наслідки можна простежити лише в тому разі, коли відомі мови (переважно дві), через взаємодію яких склалася нова якість, тобто нова мова, що поєднала в собі складники мов, що вступають у контакти. Прикладом такої мови може бути піджін-інгліш, тепер державна мова Республіки Папуа на Новій Гвінеї; т.зв. мовні союзи, або мовні ліги, є наслідками часткової взаємодії, тобто без креолізації, або гібридизації, як, наприклад, сучасні балканські мови – албанська, новогрецька, румунська,

⁵ Див.: Э.Бурсье, Основы романского языкознания, М., 1952, стор.337.

болгарська⁶.

Саме переважання дивергенції над конвергенцією уможливило порівняльно-історичне, або компаративне, дослідження споріднених мов. Конвергенція мов аналогічна за своїми наслідками т.зв. мовній індукції, що виявляється в морфології як граматична аналогія, а в лексиці – як лексична контамінація, у фразеології – як фразеологічна контамінація.

6. Первісне всі споріднені мови, як просторово-часові варіанти прамови, характеризуються однаковим мовним типом, але з розвитком мов їх тип може зазнавати більших або менших змін. Так, в історії індоєвропейських мов спостерігається перехід від синтетичної будови до аналітичної, хоч критерії синтетизму та аналітизму не можна з певністю встановити для всіх мов з огляду на відносність морфологічного членування (сегментації) текстів. Наприклад, французьке *j'écris* порівняно з латинським *scribo* можна оцінювати і як аналітичну, і як синтетичну дієслівну форму, але французьке *j'ai écrit* порівняно з латинським *scripsi* треба оцінювати лише як аналітичну форму, бо між *j'ai écrit* можливий ще якийсь елемент, наприклад, *j'ai déjà écrit = ia m scripsi*⁷. Проте перехід від синтетизму до аналітизму в деяких складниках мовної системи ще не можна зіставити з переходом від ізоляції до аглютинації чи від аглютинації до флексії з альтернацією. Здебільшого споріднені мови, хоч і можуть змінюватися з часом щодо свого граматичного типу і лексичного складу, але зберігають якусь кількість первісних, тобто успадкованих, граматичних фактів та елементів лексику. Якщо були спроби встановити темпи змін у лексичному складі споріднених мов (т.зв. лексико-статистика, або глоттохронологія)⁸, то, як нам відомо, ніхто ще не спробував застосувати аналогічний прийом щодо змін граматичної будови.

7. Реконструкція мовних явищ є завершенням порівняльно-історичної, або компаративної програми, що тепер складається з семи найважливіших процедур, а саме: а) сполучення зіставлення мов (паралельного вивчення, конфронтації) з історичним їх вивченням; б) вивчення стратифікації мовного матеріалу з вибірковим підходом до нього (поділ фактів на важливі та неважливі для реконструкції, визначення відносних архаїзмів і неологізмів); в) структуралістичний підхід до мовного матеріалу (факти вивчаються не ізолювано один від одного, а як пов'язані між собою в певній системі); г) фіксація відповідностей в усіх підсистемах конфронтованих мовних систем (фонематичних, морфологічних, лексичних відповідностей тощо); д) широке застосування відносної (релятивної) хронології фактів, або топологічного датування ("факт А мусив передувати факту В, а факт С – йти за фактом В" тощо), оскільки в компаративних дослідженнях найчастіше доводиться мати справу з абсолютно, тобто в розумінні хронологічного датування, не датованими фактами⁹; е) встановлення (за допомогою всіх перелічених

⁶ Див.: Kr.Sandfeld, *Linguistique balcanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

⁷ Див.: Ш.Балли, *Общая лингвистика и проблемы французского языка*, М., 1955; "Основы общего языкознания", ч.II, стор.158–209.

⁸ Див.: "Метод глоттохронологии", у зб.: "Новое в лингвистике", вып.V, М., 1960, стор.9–110; Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics, An Introduction*, New York, 1963; "Study of Loss in Language"; "Lexicostatistics", стор.107–114.

⁹ Див.: Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics, An Introduction*, стор.83–97.

процедур) спорідненості конфронтованих мов, їх спільного походження та генетичних зв'язків, інакше кажучи, того факту, що конфронтвані мови є темпоральними і спціальними варіантами однієї первісної мови; є) реконструкції, якими заповнюються прогалини документованої текстами історії мов, і насамперед їх передісторії.

8. Реконструкції, що ґрунтуються на спорідненості досліджуваних мов у всіх часових та просторових різновидах, мають на меті не тільки можливе до певної міри відновлення доісторичної прамови, але й відновлення найдавнішого (тобто також доісторичного) стану окремих мов – відповідно прамов кожної групи та підгрупи споріднених мов і гіпотетичне заповнення відновлюваними фактами лакун в історії кожної окремої мови. Звичайно, не слід забувати, що кожна реконструкція є гіпотезою доти, поки не виявиться її документальне (текстове, писемне) підтвердження. В історії індоєвропейської компаративістики відомий такий факт, як апріорне встановлення “сонантних коефіцієнтів” і дальша апостеріорна констатація наявності їхньої графічної фіксації в текстах однієї з анатолійських мов богаз-кеойського архіву¹⁰. Дві епохальні праці з індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства¹¹ показали, що реконструкції на основі компаративної програми досліджень матеріалу споріднених мов роблять можливим не лише сумарний огляд фактів, які належать до передісторії індоєвропейських мов, але й їх топологічне датування.

9. Кожне хронологічне датування (абсолютна хронологія) залежить від відомих нам “тут і тепер” фактів. Коли стають відомими нові факти, датування може змінитися і через це компаративісти ґрунтують свої висновки переважно на топологічному датуванні. Але воно значною мірою залежить від ерудиції та інтуїції дослідників, які іноді виявляються не досить надійними. Можна згадати класичний приклад із реконструкцією первісного вокалізму індоєвропейських мов, коли найархаїчнішим був визнаний вокалізм давньоіндійської мови на основі теорії “нарощування вокальної якості”.

$$1^\circ : a \mid i \mid u \mid r \mid l$$

$$2^\circ : a + a = \hat{a} \mid a + i = \hat{e} \mid a + u = \hat{o} \mid a + r = ar \mid a + l = al$$

$$3^\circ : a + \hat{a} = \hat{a} \mid a + \hat{e} = ai \mid a + \hat{o} = au \mid a + ar = \hat{ar} \mid a + al = \hat{al}$$

На підставі цього за часів А.Шлейхера (“Compendium der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen”, 1861–1862) було накреслено схему індоєвропейського вокалізму, в якій голосні [e] і [o] вважаються вторинними варіантами основного голосного [a]; в ході дальших досліджень було доведено, що [a] індоіранської надгрупи є вторинним порівняно до трьох якостей первісного голосного: [e], [a], [o]¹².

¹⁰ Див.: Winfred P. Lehmann, Proto-Indo-European Phonology, Austin, 1955; “Evidence for Laryngeals edited by Werner Winter”, London – The Hague – Paris, 1965.

¹¹ Див.: J.Kuryłowicz, Études indoeuropéennes, Kraków, 1935; É.Benveniste, Origines de la formation des noms en indoeuropéen, Paris, 1935 (Э.Бенвенист, Индоєвропейское именное словообразование, М., 1955); пор. також: Н.Д.Андреев, Периодизация истории индоєвропейского праязыка, ВЯ, 1957, 2, стор.3–18; Jerzy Kuryłowicz, The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg, 1964; “Directions for Historical Linguistics, A Symposium edited by W.P.Lehmann and Yakov Malkiel”, Austin and London, 1968.

¹² Див.: F.Bechtel, Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher, Göttingen, 1892.

10. Встановлення подібності окремих елементів підсистем (основні катасистеми: діакритична, семантична, синтаксичні 1, 2, 3) двох або кількох мов не може бути доказом генетичної близькості, якщо не простежуються становлення і поетапний розвиток цих елементів. Так, наприклад, синхронічна схожість окремих лексичних елементів (семантем) різних мов не є доказом їх генетичних зв'язків: пор. румунське *sat* “село” і японське [sato] “те саме”, фінське *raimen* “пастух” і давньогрецьке [poimēn], малгаське *vorona* [vurunə] “птах” і українське *ворона*, самоанське *aeto* “орел” і грецьке [aetos] “те саме”, кіунгуджа (суахілі) *uai* “яйце” і українське *яйце*. Те, що схожість тут синхронічна і руйнується в діахронії, можна побачити з першого наведеного прикладу: румунське *sat* (*satul*) походить від латинського *fossatum*, тобто *castrum fossatum* “табір, обведений ровом” (*fossa*). Це стосується і третього прикладу: українське *ворона* походить від праслов'янського **vorna*, пор. старослов'янське *врана* і литовське *varna*, малгаське *vorona* споріднене з індонезійським *burung* “птах”. Звичайно, подібності, навіть лише синхронічні, не в лексиці, а в граматиці (зокрема, в морфологічній парасистемі, в парадигмах іменників, прикметників, займенників, дієслів тощо) змушують дослідників поставитися до них уважніше, ніж до лексичних схожостей, і зобов'язують їх до позитивних висновків щодо наявності генетичних зв'язків. Якщо взяти будь-які дві дієслівні парадигми, скажімо, грецької та арабської мов, наприклад відповідно *затемнювати* і *мовчати*, ми не спроможемося реконструювати якусь гіпотетичну первісну парадигму, що доводила б їх хоча б найвіддаленішу спорідненість.

1. [skotizō]	1.m. f.[’askutu]
2. [skotizeis]	2.m. [taskutu]
3. [skotizei]	3.m. [yaskutu]
4. [skotizomen]	4.m. f.[naskutu]
5. [skotizete]	5.m. [taskutûna]
6. [skotizusi]	6.m. [yaskutûna]

Проте і деяка часткова схожість окремих елементів зіставлених парадигм, наприклад латинського і фінського *знати*, не дає надійних підстав для реконструкції.

У латинській мові		У фінській мові	
1. scio	4. scimus	1. tiedän	4. tiedämme
2. scis	5. scitis	2. tiedät	5. tiedätte
3. scit	6. sciunt	3. tiedää	6. tiedävät

Однак представників т. зв. ностратичної, або бореїнської, теорії, що націлена на встановлення генетичних зв'язків між індоевропейськими, уральськими, алтайськими, картвельськими (чи взагалі іберо-кавказькими), семіто-хамітськими і деякими іншими мовами Європи, Азії та Африки,

задовольняє навіть найприближніша подібність формальної (фонематичної) та семантичної сторони конфронтованих мов¹³.

11. Окрема реконструкція в межах якоїсь підсистеми має значення гіпотези нижчого порядку порівняно із взаємопов'язаними реконструкціями, що ґрунтуються на цілій системі відповідностей і мають значення гіпотез вищого порядку, як це виявляється в реконструкціях фонематичної і морфологічної парасистем індоєвропейської прамови. Проте не слід забувати, що ступінь імовірності реконструкцій поступово зменшується від нижчих до вищих класів генетичної класифікації досліджуваних мов: він більший для окремої мови ($P=6/7$)¹⁴, менший для мовної підгрупи ($P=5/7$), ще менший для мовної групи ($P=4/7$), значно менший для мовної надгрупи ($P=3/7$) і мовної родини ($P=2/7$), нарешті, найменший для мовної надродини, чи мовної формації ($P=1/7-0/7$). Щоправда, тут багато залежить від мовного типу і якості мовного матеріалу.

12. Можна гадати, що розвиток мов, які виникли шляхом дивергенції з однієї первісної мови, був не прямолінійним, а різноманітним в окремих складових частинах споріднених мов. Якщо взяти, наприклад, латинську мову епохи ранньої римської імперії та її спадкоємицю – сучасну італійську мову, то в фонематичній парасистемі останньої спостерігаємо певне спрощення після зникнення протиставлення коротких і довгих голосних, а в морфології констатуємо спрощення лише в тому разі, коли перехід від синтетичних парадигм у відміні іменників і в деяких частинах дієвідмини (зокрема, аналітичні плюсквамперфект, другий майбутній час активу і всі форми пасиву) вважати за зворотну прямолінійну еволюцію – від складного до простого. Однак питання, яка з дієслівних парадигм – санскритська чи хеттська – ближча до первісної, залишається відкритим¹⁵.

13. Для визначення спорідненості двох чи кількох конфронтованих мов важливим є дуже елементарне правило, яке можна назвати правилом ретроспективної конвергенції, чи, навпаки, правилом проспективної дивергенції: дві (або кілька) мови є генетичне пов'язаними між собою, якщо в ретроспекції (тобто заглиблюючись у минуле) вони в кожній фазі інволюції (віддаляючись від даної фази до попередніх) виявляють більшу подібність у всіх своїх складниках (від катасистем до парадигм як найменших величин системного характеру). Додаткове до цього правило кореляції менших систем (катасистем, парасистем, парадигм як складників більшої системи, чи анасистеми, тобто кожної мови) можна формулювати так: якщо спостерігається схожість однієї з менших систем (щодо її структури та елементів) даної мови з відповідною меншою системою іншої мови, то треба шукати схожості і в інших системах конфронтованих мов. Наприклад, існує схожість (у синхронії досить далека) між латинською та ісландською дієслівними парадигмами *купувати* і *вчитися* (первісне значення для обох варіантів “мати, брати”).

¹³ Див.: “Наука и человечество 1971–1972. Доступно и точно о главном в мировой науке”. Международный ежегодник, стор.106–119.

¹⁴ Дріб імовірності (P – *probabilitas*) – тут, звичайно, лише для наочності без абсолютного значення.

¹⁵ И.М.Тронский, зазнач.праця; “К вопросу о категориях индоевропейской глагольной флексии”, стор.82–101.

У латинській мові		В ісландській мові	
1. emo	4. emimus	1. (ég) nem	4. (við) nemum
2. emis	5. emitis	2. (þú) nemur	5. (þið) nemið
3. emit	6. emiunt	3. (hann) nemur	6. (þeir) nema

Ця схожість означає, що між іменниковими парадигмами теж повинні бути відповідності. Як приклад можна навести латинське *canis* “собака” та ісландське *hundur* “те саме”¹⁶.

У латинській мові	В ісландській мові
N. <i>canis</i>	N. <i>hundur</i>
G. <i>canis</i>	G. <i>hunds</i>
D. <i>cani</i>	D. <i>hundi</i>
Acc. <i>Canem</i>	Acc. <i>hund</i>

14. Найуразливішими місцями всіх реконструкцій сучасної компаративістики залишаються семантичні та синтаксичні реконструкції.

А. Для семантичних реконструкцій як лексичних елементів (інформальної, або лексичної семантики), так і граматичних форм (конструктивної семантики) дослідники не мають інших можливостей крім використання спостережень над сучасними мовами та їхньою документованою історією, тобто використання синхронного та діахронного матеріалу. Це означає, що, по суті, єдиним прийомом дослідження виявляється проекція відомих семантичних фактів і явищ у доісторію споріднених мов без огляду на хронологічну глибину відновлюваного матеріалу. Поки що одним з виходів із цього становища можна вбачати застосований деякими радянськими сходознавцями т.зв. метод ізосемантичних рядів С. С. Майзеля¹⁷, суть якого полягає у встановленні типових семантичних зв'язків лексем у різних мовах. Так, наприклад, цілком природним нам здається семантичний зв'язок між дієсловом *літати*, *летіти* та іменником *птаха*, польським *ptak*, російським *птица* тощо; ми констатуємо його в давньогрецьких [*petesthai*, *eptēn*] і [*ptēnon*], в арабських [*yaTīru*, *Târa*] “летить, летів” і [*Tayr(un)*, *Tuyûr(un)* або *'aTuyâr(un)*] “птаха, птахи або птаство”, у фінських *lentää* і *lintu*, але в угорських *repülni*, *szállni* “літати” і *madár* “птаха”, як і в лексиці багатьох інших мов, цього гаданого зв'язку не знаходимо; нема його і в сучасній українській мові, проте на основі грецьких [*petesthai*] і [*ptēnon*] можна встановити для індоєвропейських мов первісну наявність такого зв'язку,

¹⁶ Первісна індоєвропейська лексема – санскр. [švâ], вірм. [šun], гр. [kyōn], ірл. *cu*, авест. [spā] тощо – не збереглася у слов'янських мовах.

¹⁷ Див.: В.П.Старинин, Изосемантические ряды, у зб.: “Проблемы семантики”, М., 1974, стор.349–354; його ж, К вопросу о семантическом аспекте сравнительно-исторического метода, “Советское востоковедение”, 1955; Н.А.Сыромятников, Семантические компоненты родственных корней в японском языке, там же, стор.355–364; ідея такого роду семасологічних досліджень була висловлена нами у статті “О задачах дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков”, ВЯ, 1955, 2.

який розкриває “внутрішню форму”, або первісну інформу нашого слова *птих* = “той, що літає”. Не слід забувати, що лексика кожної мови дуже різноманітна й багата на синоніми. Якщо, наприклад, ми констатуємо відсутність формального зв'язку між латинським дієсловом *volare* “літати, летіти” та іменником *avis* “птих”, то цей зв'язок все ж таки виявлявся внаслідок еліпсу (омісії) іменника в двочлені *avis volucris*, з якого через субстантивізацію прикметника *volucris* виник іменник *volucris* (також *volucer*, *volucra*) у значенні *avis*. Отже, ізосемантичні ряди – це лише один з можливих прийомів, а тому цілком слушним є зауваження В. П. Стариніна в уже згаданій статті (стор.354): “Він може подати особливо велику допомогу в етимологічних дослідженнях, але повинен поєднуватися з усіма іншими прийомами лінгвістичних досліджень”.

Б. Для синтаксичних реконструкцій (незалежно від того, чи йдеться про многочлени – фразеологізми, словосполучення, зрощення, єдності тощо, чи про сполучення і розташування компонентів речення, чи про сполучення речень) до цього часу, – обмежимося тут лише мовами індоєвропейської родини, – у нас не було надійних критеріїв крім вивчення писемних текстів давніх мов – санскриту, авестійської, давньогрецької, латинської, готської, староірландської, старослов'янської і (зважаючи на її архаїчний характер) литовської. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали відомими тексти ще двох груп цієї мовної родини – тохарської та анатолійської (хетто-лувійської з двома підгрупами: а) хетто-лідійською та б) лувійсько-лікійською), але щодо реконструкції найдавніших синтаксичних схем нововідкриті мови дали порівняно небагато, хоч, звичайно, дальше тлумачення їх текстів ще може пролити світло на передісторію індоєвропейських мов¹⁸.

Спостереження над текстами давніх індоєвропейських мов, у тому числі анатолійських, показують, що крім займенників у їх синтаксичних схемах велику роль відігравали наголошені і ненаголошені частки типу давньогрецьких енклітик і проклітик. Первинність сурядності порівняно з підрядністю, звичайно, не підлягає сумніву. Добре відоме з текстів давніх мов широке використання дієприкметників (*participia*) та інфінітивів (дієприкметникові та інфінітивні звороти, що перекладаються на сучасні мови здебільшого підрядними реченнями) є риса високорозвиненої літературної мови; витіснення їх у сучасних мовах аналітичними конструкціями – аналогічне переходу від синтезу до аналізу в морфології.

15. Судячи з деяких пережитків (складені слова, форми кличного відмінка однини, форми наказового способу 2-ї особи однини, незмінні частини мови тощо), розвиток індоєвропейських мов у передісторичну епоху або, точніше, на перших стадіях розвитку індоєвропейської прамови відбувався у напрямі від дофлексивного стану (подібного до стану мов з ізоляцією семантем) до власне флексивного стану з альтернацією фонем, або з т. зв. морфонемами і фузією

¹⁸ Див.: Вяч.Вс.Иванов, *Общеиндоевропейская, праславянская и анатолійская языковые системы*, М., 1965; “Реконструкция синтаксических структур”, стор.185–290; пор.: А.Мейе, *ззнач.праця*, стор.359–380.

морфем¹⁹.

Звичайно, сучасна компаративістика дуже далека від примітивно-еволюціоністської схеми А. Шлейхера (від ізоляції через аглютинацію до флексії з альтернацією і фузією морфем, або від китайсько-тібетського типу через урало-алтайський тип до семіто-хамітського і індоєвропейського типів), бо і сама мовна типологія від первісної емпіричної основи через сепірівську концептуально-реляційну класифікацію перейшла до структуралістичної характеристики мовних типів²⁰. Проте, коли взагалі варто будувати гіпотези на дуже непевному фундаменті, то за браком інших імовірніших гіпотез доведеться визнати, що гадану дофлексивну стадію розвитку індоєвропейська прмова мала пройти на світанку свого існування, тоді як стадія, що безпосередньо передувала виникненню окремих мов, виявляла вже якийсь хоча б примітивний флексивний тип. Залишається без певної відповіді пов'язана з цією інша проблема: Чи вважати відкриту Б. Грозним хеттійську мову хетто-лідійської підгрупи хетто-лувійських мов такою, що загубила первісне багатство флексивних форм? Чи, навпаки, вона залишилася на стадії слабого розвитку цих форм і може бути зразком архаїчного типу індоєвропейських мов?²¹

16. Не з'ясованою також за браком цілком надійного матеріалу доводиться визнати і проблему іномовного субстрату індоєвропейських мов на стадії передісторичного розвитку. Спроба Й. Шмідта²² виявити вплив аккадської мови в індоєвропейських числівниках зосталася майже поодинокую в розв'язанні цієї проблеми, хоч можливість шумеро-аккадійсько-індоєвропейських контактів десь на рубежах т.зв. родючого півмісяця на Близькому Сході здається цілком імовірною. Оригінальна гіпотеза М. С. Трубецького про виникнення індоєвропейської прмови через контактування семіто-хамітських, іберо-кавказьких і фінно-угорських мов²³ може тлумачитися як ще одна спроба виявити мовні субстрати цієї прмови. Звичайно, тут не йдеться про історичні адстрати, точніше, впливи неіндоєвропейських мов на окремі індоєвропейські мови. Гіпотеза давнього середземноморського субстрату грецької та італійської мовних груп (наприклад, П. Кречмера) втратила свою вагу після епохального дешифрування текстів кріто-мікенського письма класу *B* М. Вентрісом (1922–1956) і Дж. Чедвіком на початку 50-х років²⁴. Проте у деяких дослідників, що вперто працюють над дешифруванням крітського лінійного письма класу *A*, а також у тих, хто схильний розглядати етруску мову як гібридну з

¹⁹ Термін Е.Сепіра (1884–1939) в його книзі “Language. An Introduction to the Study of Speech”, New York, 1921 (Едуард Сепир, Язык. Введение в изучение речи, М.–Л., 1934).

²⁰ Б.А.Успенский, Структурная типология языков, М., 1965.

²¹ Див.: И.М.Тронский, зазнач.праця, стор.86.

²² Див.: Johannes Schmidt, Die Urheimat der Indogermanen und das europäische Zahlensystem, Berlin, 1890.

²³ Див.: R.O.Jakobson, Nécrologie Nikolay Sergejevič Trubetzkoy (16 April 1890 – 25 Juin 1938), “Acta Linguistica”, 1939, 1, стор.67–76; “Portraits of Linguist. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics”, 1746–1963, edited by Thomas A. Sebeok, v.II, Bloomington and London, 1967, стор.533–534.

²⁴ Див.: John Chadwick, The Decipherment of Linear B. The Key to the Ancient Language and Culture of Crete and Mucenae, New York, 1958; С.Я.Лурье, Язык и культура Микенской Греции, М.–Л., 1957.

індоєвропейськими та неіндоєвропейськими компонентами²⁵, залишається ще надія на доіндоєвропейський субстрат у Середземноморському басейні. Можливо, цей субстрат можна знайти в лаконічних і нечисленних етеокіпрських написах²⁶.

17. Після історико-географічного відокремлення первісних діалектів індоєвропейської прамови і дальшого дивергентного розвитку цих діалектів (як вторинних прамов можливих надгруп, третинних прамов окремих груп, таких, як праслов'янська, нарешті, четвертинних прамов окремих підгруп, як, наприклад, спільна східнослов'янська) найвидатнішими подіями передісторії індоєвропейських мов, а також при переході їх від передісторії до власне історії (писемної епохи) було виникнення дописемних культових і поетичних (артистичних) різновидів окремих мов та винахід або запозичення у більшості випадків письма з пристосуванням до фонологічних особливостей даної мови. До останнього часу в порівняльно-історичних дослідженнях не підкреслювалася необхідність зважати на можливі відмінності процесів розвитку мов у дописемну та в писемну епохи, хоч апріорно визнавалася різниця між умовами розвитку мов у докласовому та класовому суспільствах. Успішний розвиток діалектології в ХІХ ст. відбився й на підвищенні інтересу до сучасних безписемних мов. Спроби реконструкції “первісних мов” або доісторичних мов на основі вивчення сучасних нам “інокультурних” мов, чи мов окремих суспільств, що живуть поряд із сучасною цивілізацією в умовах, подібних до умов примітивних докласових суспільств, поки що не дали бажаних наслідків²⁷.

18. Граматична будова (тип) індоєвропейських мов, і зокрема їхня морфологія, значною мірою сприяла опрацюванню компаративної граматики цих мов, заснованої на реконструкціях “різної глибини”. Сприяла цьому і надзвичайна їхня різноманітність – наявність багатьох писемних мов, належних до різних часів, і значна варіативність і розбіжність між ними в багатьох деталях. При конфронтації схожих між собою мов, належних до якоїсь однієї мовної родини, часова глибина реконструкцій не може бути значною. Однак тут слід зробити застереження: якщо, наприклад, зіставляється доісторична реконструйована індоєвропейська мова з такою ж семітською мовою, то цілком імовірно припустити, що друга аж ніяк не молодша за індоєвропейську, але довгий час на території Аравійського півострова семітська прामова залишалася порівняно незмінною і діалектне недиференційованою, тоді як індоєвропейська мова під тиском позамовних соціально-економічних чинників зазнавала змін і дивергентного розвитку. Щодо семітських мов, то вони у своїй будові мають чимало спільних з індоєвропейськими мовами особливостей, і тому порівняльно-історичні дослідження їх уже дали позитивні результати²⁸.

²⁵ Див.: Massimo Pallottino, *Was wissen wir heute von der etruskischen Sprache?* Zürich, 1955; А.И.Немировский, А.И.Харсекин, *Этрусски. Введение в этрускологию*, Воронеж, 1969.

²⁶ Див.: Oliver Masson, *Les inscriptions Chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté*, Paris, 1961, стор.85–87.

²⁷ Див.: Alf Sommerfelt, *La langue aranta Caractères linguistiques d'une société primitive*.

²⁸ Див.: И.М.Дьяконов, *Семито-хамитские языки. Опыт классификации*, М., 1965; Б.М.Гранде, *введение в сравнительное изучение семитских языков*; А.М.Газов-Гинзберг, *Символизм прасемитской флексии. О безусловной мотивированности знака*, М., 1974.

Багато ще неподоланих перешкод залишається на шляху до компаративного дослідження мов інших родин, не кажучи вже про генетичне ізольовані мови, проте, очевидно, настав час, коли можливі досить широкі узагальнення і мають бути створені не лише компаративні граматики окремих мовних родин, але й підсумкові праці з компаративістики²⁹.

19. Визнання того, що кожна мова, якщо вміти правильно аналізувати її матеріал, на будь-якій стадії її розвитку до певної міри зберігає сама в собі свою історію, дало привід до застосування т.зв. внутрішньої реконструкції, яка, по суті, полягає в топологічному датуванні фактів, або розташуванні їх у порядку відносної хронології³⁰. Використання внутрішньої реконструкції не змінило основ порівняльно-історичної програми і немає підстав протиставляти її цій програмі.

20. Дуже важливою тенденцією в розвитку сучасного порівняльно-історичного мовознавства є вимога перевірки реконструкцій з погляду “системи” або зважаючи на закономірності типології³¹.

Системно-структурний і типологічний підходи до розглядуваного в історичній перспективі мовного матеріалу вносять істотні корективи в сучасні компаративні дослідження. Треба сподіватися, що саме таким шляхом можна буде значно вдосконалити порівняльно-історичну програму, яка склалася в основному ще в минулому сторіччі. Ми розглянули тут лише найзагальніші проблеми сучасної компаративістики, і тому вужчі проблеми, зокрема проблеми індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства, ми оминули як такі, що потребують окремого і докладнішого висвітлення.

²⁹ Одним із зразків такої праці ми вважаємо книгу Б.О.Серебренникова “Вероятностные обоснования в компаративистике” (М., 1974).

³⁰ Див.: Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics. An Introduction*; “The Method of Internal Reconstruction”, стор.99–106.

³¹ “Спеціаліст у галузі історичного мовознавства мусить намагатися розглядати навіть найдрібніше явище з погляду системи, як частковий вияв більшого цілого, якоїсь підсистеми мовної системи” (O.J.L.Szemerényi, *Trends and Tasks in Comparative Philology, An Inaugural Lecture Delivered at University College London 23 October 1961*, London, 1962, стор.7); така ж ідея була докладно розвинена в доповіді проф. А.С.Супруна “Типологический аспект сравнительно-исторических исследований” (тезисы Всесоюзной научной конференции по теоретическим вопросам языкознания, 11–16 ноября 1974 г., М., 1974, стор.45–49).

ЗМІСТ

САМІЙЛЕНКО С. П. Предмет, завдання, галузі мовознавства	3
МЕЛЬНИЧУК О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства.....	19
САМІЙЛЕНКО С. П. Природа, функції і сутність мови	39
КОЧЕРГАН М. П. Мова як знакова система.....	61
МЕЛЬНИЧУК О. С. Розвиток мови як реальної системи	68
ЖЛУКТЕНКО Ю. О. Гетерогенні елементи в мовній системі.....	82
НІКІТІНА Ф. О. Системність як закономірна властивість організації мови	90
НІКІТІНА Ф. О. Лінгвістичні рівні і парадигматизація семантики	97
КОВАЛИК І. І. Мова і мовлення та форми їх існування.....	105
СЕМЧИНСЬКИЙ С. В. Взаємодія мов і фактори лінгвістичного розвитку	114
ТКАЧЕНКО О. Б. Питання міжмовних контактів	128
САМІЙЛЕНКО С. П. Проблеми і принципи класифікації мов	143
ЖАЙВОРОНОК В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць	152
РУСАНІВСЬКИЙ В. М. Стійкість граматичної структури.....	169
НІКІТІНА Ф. О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові	176
КОВАЛИК І. І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови	185
МОРОХОВСЬКИЙ О. М. Про співвідношення понять мовлення – норма – система (до концепції мовних рівнів)	193
ПИЛИНСЬКИЙ М. М. Поняття “норми” і культура мови.....	204
СИРОТІНА В. О. Про співвідношення слова і “слова-образу”	226
ЖЛУКТЕНКО Ю. О., БУБЛИК В. Н. Контрастивна лінгвістика. проблеми і перспективи.....	239
БІЛЕЦЬКИЙ А. О. Сучасне порівняльно-історичне мовознавство (проблеми та аксіоми)	254